ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ

ଓ

ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ

ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ

ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ଏସ୍‌ବି ପବ୍ଲିକେଶନ୍ସ

ଭରତିଆ ଟାୱାର,
ବାଦାମବାଡ଼ି, କଟକ - ୯

ବିନୋଦ ବିହାରୀ,
କଟକ - ୨

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ

ଲେଖକ - ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ପ୍ରକାଶକ :

ନଳିନୀକାନ୍ତ ନନ୍ଦ
ଏସ୍‌ବି ପବ୍ଲିକେଶନ୍ସ
• ବିନୋଦ ବିହାରୀ, କଟକ - ୭୫୩୦୦୨
• ଭରତିଆ ଟାୱାର, ବାଦାମବାଡ଼ି, କଟକ - ୭୫୩୦୦୯

ଡ଼ି.ଟି.ପି:-

ରସଦ୍ ଏଡ଼ ଏଜେନ୍ସି
ନାରାୟଣ ମିଶ୍ର ଲେନ୍, ମହତାବ ରୋଡ଼,
କଟକ - ୭୫୩ ୦୧୨,

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ - ୧୯୯୭

ମୂଲ୍ୟ : ଟ ୬୦=୦୦ ଙ୍କା

ACHYUTANANDA O' PANCHASAKHA

By : Sri Chittaranjan Das

Published by:

Nalini Kanta Nanda
SB Publications,
Binod Behari, Cuttack - 753 002
Bhartia Tower, Badambadi, Cuttack - 753 009

D.T.P :

RASAD Ad Agency
Narayan Mishra Lane,
Mahatab Road, Cuttack - 753 012

2nd Edition - 1997
Price - Rs. 60/-
ISBN 81 7404 024 2

●

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣର ଭୂମିକା

'ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ' ନିବନ୍ଧଟିକୁ ମୁଁ ୧୯୪୯ ମସିହାରେ ଶାନ୍ତିନିକେତନରେ ଲେଖିଥିଲି । ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ପ୍ରକାଶନ-ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ତାହା ସେଠାରେ-ସେତେବେଳେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ବିଭାଗର ପ୍ରଥମ ପୁସ୍ତକରୂପେ ୧୯୫୧ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବହୁଦିନରୁ ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ହୋଇ ରହିଥିବାରୁ ଏହାର ଏକ ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ନିମନ୍ତେ ବିହିତ ଅନୁମତି ଆଣି ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ପୁନର୍ବାର ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି । ପ୍ରକାଶକ ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଳିନୀକାନ୍ତ ନନ୍ଦ ସେହି ଦାୟିତ୍ୱଟିକୁ ସାଗ୍ରହ ବହନ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ସେଥିଲାଗି କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ଅବିକଳ ପ୍ରଥମଟି ପରି ପ୍ରେସ୍‌କୁ ଯାଇଛି । ପରିମାର୍ଜିତ ସଂସ୍କରଣଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାଲାଗି ହୁଏତ ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରକୁ ଯିବାକୁ ହୋଇଥାନ୍ତା । ତାହା ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ତଥାପି, ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣରେ ଯେଉଁଭଳି ଥିଲା, ତାହା ପାଠକ ଏବଂ ଗବେଷକମାନଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ବୃଦ୍ଧି କରିବ ବୋଲି ମୁଁ ଆଶା କରୁଛି । ଚାଳିଶି ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଏକ ଲେଖାକୁ ଚାଳିଶି ବର୍ଷ ପରେ ତାହାର ଲେଖକ ନୂଆ ଆଖିରେ ଦେଖିବା ଓ ତଉଲିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଆଗ୍ରହୀ ପାଠକମାନେ ମୋର ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁସ୍ତକ "ସନ୍ଥ (ଭକ୍ତି) ସାହିତ୍ୟ" (ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡ଼େମୀ ଦ୍ୱାରା ୧୯୮୨ରେ ପ୍ରକାଶିତ)ରୁ ତାହାର କିଛିତ୍ ଆଭାସ ପାଇ ପାରିବେ ।

ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ
ଜୁଲାଇ, ୧୯୯୭

ସୂଚୀ

ପ୍ରବେଶ ପୀଠି

ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଚୟ - ୧

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜୀବନୀ - ୩

ପ୍ରଥମ ପୀଠି

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ପଞ୍ଚସଖା- କେତୋଟି ସଂଶୟ - ୧୧

ଧର୍ମର ଆପଣା ଗତି - ୧୪

ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ - ୨୦

ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ - ୩୯

ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ - ୫୦

(କ) ସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱ - ୫୨

(ଖ) ପିଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ - ୬୦

(ଗ) ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ: ନାମ ଓ ବ୍ରହ୍ମ - ୬୭

(ଘ) ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ - ୭୭

(ଙ) ସର୍ବ-ସ୍ୱୀକାରୀ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠା - ୯୪

(ଚ) ଭାଷା, ସମାଜ ଓ ଧର୍ମ - ୧୦୬

ଦ୍ୱିତୀୟ ପୀଠି

ସଂବୋଧ୍ ସମାଲୋଚନା - ୧୧୪

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବୋଧ୍ ବିକାଶ - ୧୨୨

ପରିଶିଷ୍ଟ

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ - ୧୪୩

ବର୍ଣ୍ଣ-ନିରୂପଣ - ୧୫୫

ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା - ୧୫୯

ନିତ୍ୟରାହାସ- ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ - ୧୬୨

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ

ପ୍ରବେଶ-ପୀଠି

ଗ୍ରନ୍ଥ ପରିଚୟ :

ମଧ୍ୟଯୁଗ ଓ ତା' ପୂର୍ବର ସମାଜର ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ଲୋକାଚାର କେବଳ ଧର୍ମର ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସାହିତ୍ୟ ଲାଗି ସାହିତ୍ୟ ବା କଳା ଲାଗି କଳା, ଏପରି ନିରାଟ ଶୁଦ୍ଧୈକ ଭାବନା ସେତେବେଳେ ମଣିଷର କଳ୍ପନାରେ ଧରାଦେଇ ନଥିଲା । ଆଦିଯୁଗର ମଣିଷ ବହିର୍ଜଗତର ବିସ୍ମୟକୁ କେବଳ ଧର୍ମର ପରିପ୍ରକାଶରେ ରୂପଦେଇ ପାରିଥିଲା । କେବଳ ଚକିତ ହୋଇ ବିରାଟ ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିକୁ ଦେବତାର ଆସନ ଦେଇ ସେ ସେଇ ଗୁମ୍ଫା ଯୁଗରେ ଅଶେଷ ଅଭୟ ପାଉଥିଲା । ସମାଜ ବା ଗୋଷ୍ଠୀର ସମଷ୍ଟିଗତ ମନୋଭାବହିଁ ପ୍ରଥମ ଧର୍ମର ରୂପାୟନ କରିଆସିଛି, ସବୁ ଦେଶ ଓ ସବୁ ସଭ୍ୟତାର ଇତିହାସ କେବଳ ଏଇଆ ସ୍ୱୀକାର କରେ ।

ଖାଲି ଭାରତ ନୁହେଁ, ସଂସାର ବୋଧର ଉଷାକାଳରେ ମଣିଷ ଯେଉଁଠି ଯାହା ପ୍ରଥମେ ଭାବିଛି, ସ୍ତବସ୍ତୁତିରେ ଯାହା ପ୍ରକାଶ କରିଛି, ସବୁଠିଁ ଏହାରି ଆଭାସ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଗ୍ରୀକ୍ ସଭ୍ୟତାରେ ସାହିତ୍ୟ, କଳା ଓ ବିଜ୍ଞାନ ସବୁ ସେଇ ଏକକ ଧର୍ମର ଅଙ୍ଗରୂପେ ଜନ୍ମ ଲାଭ କରିଥିଲା । ସେ କାଳର ମନୀଷାକୁ ଏକାଧାରରେ ସାହିତ୍ୟିକ, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ବିଜ୍ଞାନ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଆରମ୍ଭ ଏଇ ଧର୍ମରୁ । ଦାର୍ଶନିକର ପରଶ ପଥରରୁ ପ୍ରାଚୀନ ରସାୟନଶାସ୍ତ୍ରର ବିକାଶ ଲାଗି ଅନେକ ରସଦ ମିଳିଥିବ । ସେଇ ଯୁଗର କଣାଦ, ହେରାକ୍ଲିଟସ୍ ଓ ଆନେକ୍ସାଗୋରାସ୍‌ଙ୍କର କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ ବିଶ୍ୱ-ବିଶ୍ଳେଷଣ ଭିତରେ ଯେ ଏ ଯୁଗର ମୌଳିକ ବିଜ୍ଞାନ ନିୟମର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଥିଲା, ତାହା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣା । ବିଜ୍ଞାନର ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମଣିଷ ଜ୍ଞାନରେ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ କରି ଶିଖିଲା;—ସାହିତ୍ୟ ଓ କଳାକୁ ଆପଣା ଆପଣାର ସଙ୍ଗତ ସ୍ଥାନ ଓ କ୍ଷେତ୍ର ଦେବାର କରଣି ଏଇ ବିଜ୍ଞାନୀ ଦୃଷ୍ଟିର ।

ସେଥିଲାଗି ଆମ ଯୁଗର ନିରୂଢ଼ା ମାନଦଣ୍ଡରେ ମାପି ବସିଲେ ସେ ଯୁଗରେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟ, ଇତିହାଧ ଓ କଳାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନାହିଁ । ତଥାପି ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ-ଖୋଜା, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଇତିହାସକୁ ଆପଣାର ଉତ୍ସସନ୍ଧାନ କରିବାଲାଗି ଧର୍ମର ସେଇ ଆଦିଯୁଗର ମିଶ୍ରବେଣୀକୁ ଘାଣ୍ଟି ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ଗ୍ରୀକ୍ ଐତିହାସିକ ଥୁସିଡାଇସ୍ ବା ନାଟ୍ୟକାର ସୋଫୋକ୍ଲିସ୍‌ଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଧର୍ମ ଓ ଦେବତାର ଅତିରିକ୍ତ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ରହିଛି, ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବରଷ ତଳର ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ଓ ସାଧକ ଲାଓ ତ୍ସୁ (Lao Tzu) କେବଳ ସମ୍ପ୍ରଦାୟୀ ଧର୍ମଦୀକ୍ଷା ଦେଇ ବୁଲି ନାହାନ୍ତି । ସେ କାଳର ଧର୍ମ ଯଥାର୍ଥରେ ସମାଜର ଧର୍ମ ଥିଲା, ମଣିଷ ସେତେବେଳ ଯାଏ କେବଳ ତାର ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଚେତନାର (Collective Consciousness) ସମସାଧାରଣ ପ୍ରତିନିଧି ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଓ ରାଧାନାଥ, ଆହୁରି ଆଗକୁ ଆସିଲେ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଓ ରାଉତରାୟଙ୍କ ଅମଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଯେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ ଅଛି, ଏକଥା ହଠାତ୍ ମାନିନେବାକୁ ହୁଏ ତ ଖଟକା ଲାଗିବ । ଓଡିଶାର ନାନାସ୍ଥାନରେ ଥିବା ସମ୍ପ୍ରଦାୟୀ ମଠ ମାନଙ୍କରେ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପର୍ଯ୍ୟବଶେଷ ରହିଛି । ଖୁବ୍ ପୁରୁଣାକାଳିଆ ଜପୀ ତପୀ ଲୋକ ନ ହେଲେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଭଜନ ଭିତରେ ପଶିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା କାହାର ହୁଏନାହିଁ । ପ୍ରଦେଶର କେତେ ଗାଦୀକୁ ପୂଜାଚନ୍ଦନ ତଳେ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ ଉଇ ଲାଗିଯାଉଛି, ସେସବୁ ଖବର ମଧ୍ୟ ଅନେକଙ୍କୁ ଜଣାନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆଗକାଳର ଧର୍ମସାହିତ୍ୟ

ଭିତରେ ହିଁ ଜାତିର ବହୁମୁଖୀ ଚେତନା-ସ୍ରୋତର ସନ୍ଧାନ କରାଯାଇ ପାରିବ, ଏଇ ମୌଳିକ ନୀତିର ଭୂମି ଉପରେ ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କଲେ ଆମେ ଉଚିତ ମୂଲ୍ୟଦେଇ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ବୁଝିବାଲାଗି କ୍ଷମ ହୋଇପାରିବା । କେବଳ ମହାଭାରତ କାହାଣୀ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମହିମାକୀର୍ତ୍ତନ ଛଡ଼ା ସାରଳାଦାସ ଓଡ଼ିଶା ଲାଗି ଅନେକ ରତ୍ନ ରଖିଯାଇ ଅଛନ୍ତି; ଏପରିକି ବତ୍ସାଦାସଙ୍କର କଳଶା ଚଉତିଶା ହରପାର୍ବତୀଙ୍କର ବିବାହ ଉପଲକ୍ଷରେ ସେହି ସମୟର ଓଡ଼ିଆ ଜୀବନର ଖାଣ୍ଟି ପରିଚୟ ଦେଇଛି । ଏଇ କଳସା ଚଉତିସାକୁ ଆଜିକାର ପଲ୍ଲୀସମାଜର ଦର୍ପଣରେ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ରସଜ୍ଞ ଯଥେଷ୍ଟ ରସ ପାଇପାରିବ । ଏଇଠି ସାହିତ୍ୟର ଶାଶ୍ୱତତା—ଏଇଥିଲାଗି କଳସା ଚଉତିଶା ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ନିତି ଅମର ହୋଇ ରହିଥିବ ।

ପଞ୍ଚସଖା ଓ ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜାଣିବାଲାଗି ସେ ସମୟର କୌଣସି ସଂବଦ୍ଧ ଇତିହାସ ନାହିଁ । ଖାଲି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ନୁହେଁ, ସବୁଠି ମଧ୍ୟ ସେଇକଥା । ଶିଳାଲେଖ, ସନନ୍ଦ, ମୁଦ୍ରା, ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ହିଁ ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସର ଉଦ୍ଧାର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରୁଛି । ତେଣୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ବିଷୟରେ କିଛି ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଲେଖା ପୋଥିଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ପ୍ରଥମେ ହବା ଉଚିତ । ସେହି ପୋଥିରେ ହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଜନ୍ମବିବରଣୀ, ଦୀକ୍ଷା ଓ ବିଶିଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷାର ଯାବତୀୟ ସୂଚନା ମିଳିପାରିବ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ହେଉଛନ୍ତି ପାଞ୍ଚ ସଖାଙ୍କ ଭିତରେ କନିଷ୍ଠ ସଖା । ତାଙ୍କର କେତେକ ପୋଥି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷାର ନଜରକୁ ଆସିଛି । ଆହୁରି ଅଗଣିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଭଜନ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଟିପାଖାତାରେ ଓ କୋଥଳିମୁଣିରେ ରହିଛି । ଗାଦୀମାନଙ୍କ କଥା କହିବାହିଁ ବାହୁଲ୍ୟ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଗଡ଼ଜାତ ଓ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଯୋଗୀମାନଙ୍କ ତୁଣ୍ଡରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅନେକ ଭଜନ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ତାଙ୍କର ଭକ୍ତମାନେ କହନ୍ତି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବି ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଅନେକ ପୋଥି ମାଟିତଳେ ପୋତା ହୋଇ ରହିଛି; ଯଥୋଚିତ ସମୟ ଓ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଅଧିକାରୀ ଆସିଲେ କେବଳ ସେହିସବୁ ପୋଥି-ପ୍ରବେଶରେ ସୁଯୋଗ ପାଇ ପାରିବ । ତାଙ୍କର ଶେଷ ପୋଥି ଅଣାକାର ସଂହିତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲକ୍ଷାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଛତିଶ ସଂହିତା ଅଠସ୍ତରୀ ଗୀତା ବଂଶାନୁ ସପ୍ତବିଂଶରେ
ଉପବଂଶାନୁ ଦ୍ୱାଦଶଖଣ୍ଡ ବେନି ଭବିଷ୍ୟ ଶତ ଖଣ୍ଡରେ ॥
ପଦ ପଦ୍ୟାବଳି ଲକ୍ଷେକ ଯେ ଗ୍ରନ୍ଥ ସବୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମହିମା
ତୋ ଆଗେ କହିଲୁଁ ବରଜକୁମାର ବ୍ରହ୍ମ ସାରସ୍ୱତ ସୀମା । ୧୫୭ - ୮

ଆକ୍ଷରିକ ଭାବରେ କଥାଟି ସତ୍ୟ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯେ ଶତାଧିକ ଗୀତା, ସଂହିତା, ଚଉତିଶା ଓ ପୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ ଓ ଅଣାକାର ସଂହିତାର 'ପ୍ରାଚୀ' ସଂସ୍କରଣ ସମ୍ପାଦକ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ସାତ ହଜାର ପୋଥି ଦେଖିଥିବାର ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପାଖରେ ନିମ୍ନ କେତୋଟି ଗୀତା ଓ ସଂହିତାଦି ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ସେଇଥିରୁ ମିଳେ । ଛାୟା ସଂହିତା, ଜ୍ୟୋତି ସଂହିତା, ଅନାହତ ସଂହିତା, ଅକଳିତ ସଂହିତା, ଅବାଡ଼ ସଂହିତା, ବ୍ରହ୍ମବଟ ସଂହିତା, ଯନ୍ତ୍ର ସଂହିତା, ମନ୍ତ୍ର ସଂହିତା, ତନ୍ତ୍ର ସଂହିତା, ଅନନ୍ତ ଗୋଇ, ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ, ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ, ଗରୁଡ଼ ସଂହିତା, ଚାରିଖାନି ଓ ଅନେକ ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା । ଏହାଛଡ଼ା ନାନା ସମୟରେ ନାନା ପୋଥି ଯାହା ସବୁ ଛପା ହୋଇଚି, ସେଥିରୁ ହରିବଂଶ, ଚିତ୍ତବୋଧ, କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା, ଜ୍ଞାନ ପ୍ରଦୀପ ଗୀତା, କଳିଯୁଗ ଗୀତା, ଭାବନାବର, ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା, ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା, ଗରୁଡ଼ ଗୀତା, ଛୟାଳିଶ ପଟଳ, ଅଷ୍ଟଗୁଜ୍ଜରୀ, ନିଷ୍କଳ ଜ୍ଞାନଗୀତା ଏବଂ ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଙ୍କର ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ବହିରେ ସପ୍ତ ଭାଗବତ ଓ ଜ୍ଞାନୋଦୟ କୋଇଲି ଏହି ଦୁଇଖଣ୍ଡ

ବହିର ନାମ ଦିଆଯାଇଛି (୧)। ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା, ପୁରାଣ, ଉଦୟ କାହାଣୀ ଓ ଦଶପଟଳ ମାଳିକାର ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି (୨)।

ହରିବଂଶ- ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରଥମ ରଚନା । ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମ କଳ୍ପନାର ପ୍ରଚାର କରିବା ଆଗରୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ବୈଦିକ-ଶାସ୍ତ୍ରପୁରାଣରେ ଦକ୍ଷତାର ପ୍ରମାଣ ଦେବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଏହି ହିସାବରେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ଓ ଗୀତା ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତର ବିଶେଷ ମୂଲ୍ୟ ରହିଛି । ବୈଦିକ ଐତିହ୍ୟରେ ପିହିତ ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାନୁରାଗ ପାଇବାକୁ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜର ଲେଖକ-ଜୀବନ ସେହି ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ସଂହିତା ଲେଖି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜ ସାଧନାମାର୍ଗର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଅଣାକାର-ପରିଚୟ ପୂର୍ବରୁ ସାଧକକୁ ଛାୟା, ଜ୍ୟୋତି, ଅବାଡ଼ ଓ ଅନାହତ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯିବାକୁ ହେବ; ପ୍ରତ୍ୟେକ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ସୁବିଶ୍ଳେଷିତ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ସଂହିତାଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତା ହେଉଛି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଧର୍ମାଚରଣର ଗ୍ରନ୍ଥ, ସାଧକ ଓ ଶିଷ୍ୟର ଯାବତ କରଣୀୟ ପଦ୍ଧତି ମାନ ଏହି ବଡ଼ ପୋଥିଟିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଅଣାକାର ସଂହିତା ତାଙ୍କର ଶେଷ ଗ୍ରନ୍ଥ; ବୋଧି-ଦୃଷ୍ଟିର ପରାକାଷ୍ଠାକୁ ଉଠି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏଇ ପୋଥିଟିରେ ତାଙ୍କର ଚରମ ଉପଲବ୍ଧିର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ପୋଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଧର୍ମକଳ୍ପନାରୁ କିପରି ସଂବୃଦ୍ଧ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନର କ୍ରମବିକାଶର ଗୋଟିଏ ଉନ୍ମୁଖୀ ଧାରା ଠଉରାଇ ନିଆଯାଇପାରେ, ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକର ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ତାହାର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ-ଜୀବନୀ :

ଚାରିଶହ ବର୍ଷ ତଳର ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସକୁ ମଧ୍ୟ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ଲେଖିବାର କୌଣସି ପ୍ରୟାସ ହୋଇ ନଥିବାବେଳେ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ୟକ୍ ଓ ସପୂର୍ବାପର ଆଲୋଚନା ଆଶାକରି ହେବ ନାହିଁ । କେବଳ କବିମାନଙ୍କର ଭଣିତା ଓ ଇତିହାସୋକ୍ତି ମାନଙ୍କରୁ ସେମାନଙ୍କ ଜୀବନକାଳ ବିଷୟରେ କିଛି କିଛି ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ଅବଶ୍ୟ ଇତିହାସର ଆଉ ଗୋଟିଏ ସନ୍ଧାନପଥ ହେଉଛି ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ । ଭାଷାରେ ରୂପବଦଳର ମଧ୍ୟ ଏକ ଆନୁମାନିକ ବୟସ ଅଛି, ଠିକ୍ ଯେପରି ପଥର ଓ ପଶୁହାଡ଼ର । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆପଣା ଭାଷାରୁ ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କ ବୟସର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଠିକଣା ମିଳି ପାରୁଥାନ୍ତା ; କିନ୍ତୁ ଯେକୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଗଠନ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ବିଧିବଦ୍ଧ ଆଲୋଚନା ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ ମଧ୍ୟଯୁଗର କବିମାନଙ୍କୁ ଇତିହାସରେ ସ୍ଥାନ ଦେବାର ଭାର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଅନୁମାନ ଉପରେ ଛାଡ଼ି ଦେବାକୁ ହୋଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ବୟଃକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏଇ କଥା । ମୁଖ୍ୟତଃ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର କବି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ସେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟ ଆମ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଭାବ ନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ନାମରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୋଥି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଛି, ତା'ର ଅଧ୍ୟୟନରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦୁଇଜଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅନେକ ମତ ଦେଇ ସାରିଛନ୍ତି । ଇତିହାସର ଲିପିକୃତ ସାକ୍ଷୀ ନ ଥିଲେ ଅନୁମାନର ଯାହା ଫଳ ହୁଏ, ସେହି ଅନିଶ୍ଚିତତାହିଁ ସାର ହୋଇଛି । ୟୁରୋପର ଇତିହାସରେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ଏପରିକି ସେକ୍ସପିୟର୍ ନାମରେ ପ୍ରକୃତରେ କେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ, ଏ ବିଷୟରେ ଆଜିଯାଏ ଗୋଳ ଚାଲିଛି । ଆମ ଦେଶର ନାଗାର୍ଜୁନ, ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚଣ୍ଡୀଦାସ ନେଇ ମଧ୍ୟ କମ୍ କଥାପିଟା ହୋଇନାହିଁ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଜଣେ କି ଦୁଇଜଣ, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହେଉଥିବା ଯୁକ୍ତିବାଣ ସାହିତ୍ୟିକ ମାତ୍ରେଇ ଅଙ୍ଗେ ଲିଭାଇଥିବେ ।

୧। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ : ପୃ ୫୪
୨ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ : ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ : ପୃ ୨୧୨

ଏହାର ଅନେକ କାରଣ ରହିଛି । ପ୍ରଥମ କଥା, ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଭକ୍ତିର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ । ସେମାନେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଏକଲୀନ ହେବାକୁ ଯାଇ ଗୁରୁଙ୍କର ଅଭିଧା ଟିକକ ଆତ୍ମସ୍ଥ କରିବାକୁ ଶଙ୍କି ନାହାନ୍ତି । ସେଇଥିଲାଗି ଶାସ୍ତ୍ରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକାଧିକ ଶଙ୍କର, ନାଗାର୍ଜୁନ ଓ ଚଣ୍ଡୀଦାସର ଉଲ୍ଲେଖରେ ବର୍ତ୍ତମାନର ଖୋଜକାରକୁ ମୁଣ୍ଡ ଘୁରେଇବାକୁ ପଡୁଛି । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ରାସ୍ତାରେ ମଧ ସେହିପରି ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ଅସୁବିଧା ରହିଛି । କୌଣସି ଭକ୍ତ ବା ଭକ୍ତିରସିକ ବିଜ୍ଞଲୋକ ଯେତେବେଳେ ପୁରାଣ ଶାସ୍ତ୍ରର ନକଲ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ, ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ହେଉ ପ୍ରଥମ ଭାଷାର ଅତୁଟ ପ୍ରାଚୀନତା ବଜାୟ ରଖିବାରେ ସେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ପୁରାତନ ଅଚଳ ଭାଷାକୁ ବଦଳାଇ ନୂତନ ଓ ଚଳ କରିବାର ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତି ତାଙ୍କର ହୁଏତ ହୋଇଛି । ସେଥିପାଇଁ ଅସଲ ଭାଷାଟି ବୁଡ଼ିଯାଇ, ପୋଥିର ଏଇ ଭାଷାସଂସ୍କାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୋଇ ଚାଲିଛି । ଭାରତ ସାରା ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ଓ ରାମାୟଣର ଯେତୋଟି ନକଲ ମିଳିଛି, ତା'ର ଗଠନଭିନ୍ନତା ଦେଖିଲେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର କେତେ ପୋଥି ଯେ ସେହିପରି କେତେ ନକଲକାରଙ୍କର କଲମଛଟାର ଶିକାର ହୋଇ ନ ଥିବ, ତାହା କିଏ କହିପାରିବ ? ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା ପଢ଼ିଲେ ଏହି କଥାଟାହିଁ ଜଳ ଜଳ ହୋଇ ଧରା ପଡ଼ିଯାଏ । 'ଏ'ଷପ୍ କଥାର ଲୋଭୀ ଶୃଗାଳ ଗପ,' 'ବହି ଛାପା ହେବା' ଓ 'ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ମାଳିକା ଭିତରେ ଦେଖିଲେ ତାକୁ ସେହି ମଧ ଯୁଗର ବୋଲି କିଏ ସ୍ୱୀକାର କରିବ ? ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ଭାଙ୍ଗ ଓ ମାର୍ଜନାରୁ ଭାଷାର ବୟସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ମଧ ଅନେକ ସମୟରେ ନିର୍ଭୁଲ ନ ହୋଇ ପାରେ । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ନିୟମ କେବଳ ଅନୁମାନ ଓ ସମାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ତଥ୍ୟୀକରଣ (Simple Enumeration ଓ Induction) ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । କିନ୍ତୁ ଭାଷାର ଗତି ସହିତ ମନୁଷ୍ୟର ଜଙ୍ଗମ ବୁଦ୍ଧିର ଅତି ସନ୍ନିଧ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି । କୌଣସି ସମାଜ ବା ଭାଷାଞ୍ଚଳର ଭାବଧାରା, ସାମାଜିକ ଚେତନା ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନୋଗତି ଉପରେ ତା'ର ଭାଷାର ଗଠନପରିବର୍ତ୍ତନ ଅତିବେଶୀ ନିର୍ଭର କରେ । ହୁଏତ ଗୋଟାଏ ଶବ୍ଦ ସବୁ ସମାଜରେ ସମାନ ଭାବରେ ଓ ସମାନ ସମୟ ଭିତରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ବଦଳିପାରେ ନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା ବାହାର ବା ଇତିହାସର ପରିବର୍ତ୍ତନ ତ ସବୁ ସମାଜରେ ଲାଗିରହିଛି । ଏଣୁ କେବଳ ଭାଷାବିଜ୍ଞାନର ବନ୍ଧା ନିୟମରୁ ମଧ ନିର୍ଭୁଲ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ ଇତିହାସର ସୂତ୍ର ପାଇବା ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ଗରୁଡ଼ଗୀତା ଓ ଅନନ୍ତଗୋଇର ପଦମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି, ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳ ସାଧାରଣତଃ ପଚିଶବର୍ଷ କରି ଗଣି, ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମସାଲ ୧୪୯୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ପୂର୍ବରୁ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି (୩) । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କର ଗଣନା କ୍ରମେ ଏହା ୧୫୧୨ କି ୧୫୧୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ । ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ 'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମବିଷୟକ କେତୋଟି ସନ୍ଧ୍ୟାପଦ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ୨୪ ଅଙ୍କ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୪୮୯କୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମବର୍ଷ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି (୪) ।

୩। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ: ପୃ.୫୩

୪। ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ: ପ୍ରଥମ ଭାଗ, ପୃ.୨୦୫

ପଚାରିଲୁ ରାମ ଜନମ ଅଙ୍କ, ଅତିହିଁ ଗୁପତ ବଡ଼ ବିବେକ ।
ଡାହାଣ ଅଙ୍କକୁ ଗୁଣିବୁ ଯେବେ, ବାମ ଅଙ୍କଗୋଟି ମିଶାଅ ତେବେ ।
ଏମନ୍ତ ସାଲ ହୋଇବ ନିକର, ଶୁଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଏଥିଭିତର ।
ଶତଭୁଜ କରି ମଣି ମିତ୍ରରେ, ତୁରି ସନ ଘେନି ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ରରେ ।
ଏହି ଅଙ୍କେ ମୁହିଁ ଜନମ ହେଲି, ଅଚ୍ୟୁତ ପାମର ନାମ ପାଇଲି ।
ତିନି ସତର ପକ୍ଷ ପୂର ଯେବେ, ଅନନ୍ତ ଶିଶୁ ଜନମିଛି ତେବେ ।
ତାର ସଙ୍ଗେ ଯେବେ ଭୁଜ ମିଶିଲା, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଉଦୟ ହେଲା ।
ସେହି ଅଙ୍କେ ଯଶୋବନ୍ତଟି ଜାତ, ବଳାରାମ ଚାରି ପୂର୍ବେ ଉଦିତ ।

ଏଇଥିରୁ ଅନ୍ୟ ଚାରିସଖାଙ୍କର ଜନ୍ମସମ୍ବତ୍ ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡୁଛି । ପଣ୍ଡିତ ଦାସଙ୍କର ଗଣନା ଅନୁସାରେ,

ବଳରାମଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୩
ଅନନ୍ତଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୫
ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୭
ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ: ୧୪୮୯

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ବେଶ୍ ଭ୍ରାନ୍ତି-ବିଭ୍ରମ ରହିଛି । ଅନେକ କହନ୍ତି ଯେ ଭଣିତାରେ ବିଭିନ୍ନ ରହଣି-ସ୍ଥାନର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଦୁଇଜଣ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । 'ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା'ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ ତ୍ରିପୁର ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ନିମ୍ନ ପଦମାନଙ୍କରୁ ତ୍ରିପୁର ପୁରୀମନ୍ଦିରର ଅତି ନିକଟ ବୋଲି ଜଣାପଡୁଛି ।

ଶୁଣ ବାବୁ ତୁମ୍ଭେ ବିପ୍ର କୁମର, ମୋର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଅଟେ ତ୍ରିପୁର ।
ନତ୍ୟନୀଳାଚଳ ପୂର୍ବଦ୍ୱାରରେ, ସ୍ତମ୍ଭ ଗୋଟିକ ଅରୁଣ ନାମରେ ।
ସେଠାରେ ବିଂଶ ପାବଚ୍ଛ ଅନ୍ତେଣ, ତ୍ରିପୁର ଗ୍ରାମ ସୀମା ସନ୍ନିଧାନ ।

କିନ୍ତୁ ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା ଓ ଜନ୍ମବିବରଣୀରେ ତାଙ୍କର ପରିଚୟରୁ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ତିଳକଣା ଓ ନେମ୍ୟାଳୋ ବୋଲି ଜଣାଯାଉଛି । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ନେମ୍ୟାଳୋଠାରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଗାଦୀ ରହିଛି ।

ତିଳ କଣାରେ ମୁଁ ଜନମ ଲଭିଲି କେହି ନ ଚିହ୍ନିଲେ ମୋରେ
ଅଗଣି ତ ବୋଲି ମାତା ଡ଼ାକୁଥାନ୍ତି ଅନ୍ନ ନ ମିଳଇ ଘରେ ।

—ଶୂନ୍ୟସଂହିତା

ପୁଣି,

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ନାମ ମୋହର ନେମାଳ ଗ୍ରାମରେ ଘର
ଶୁଦ୍ରକୂଳେ ମୁହିଁ ଜନମ ଲଭିଛି ଆଜ୍ଞା ଘେନି ପ୍ରଭୁଙ୍କର ।।

—ଜନ୍ମ ବିବରଣ ।

ରଣପୁର ଗଡ଼ଜାତରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମ ବୋଲି ଠଉରାଇ କେହି କେହି ଏହାଙ୍କୁ ତିଳକଣାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନୁହନ୍ତି ବୋଲି ଭ୍ରମ କରନ୍ତି । ହରିବଂଶ ଏହି ରଣପୁରଠାରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । 'ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ' ଓ 'ଅନନ୍ତଗୋଇ'ରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ରଣପୁରରେ ଅନେକ ଦିନ ରହିଥିଲେ । ରଣପୁରର ମଣିନାଗର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ 'ଅନନ୍ତଗୋଇ'ରେ କରା ଯାଇଛି । ସେଇଠି ସେ ରଣପୁର ରାଜା ପଦ୍ମନାଭ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଛାୟାରେ କିଛି-ଦିନ କଟାଇଥିଲେ (୫)।

ତିଳକଣା ନେମ୍ୟାଳୋଠାରୁ ଏକ ମାଇଲ ଦୂର । ସେଇଗ୍ରାମରେ ୧୪୮୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ଖଣ୍ଡିଆଙ୍କର ଦରିଦ୍ର ପରିବାରରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ମାଘମାସର ଶୁକ୍ଳ ଏକାଦଶୀ ହେଉଛି ତାଙ୍କର ଜନ୍ମତିଥି । ମାଆଙ୍କ ନାମ ପଦ୍ମାବତୀ ଓ ଅଜାଙ୍କ ନାମ ଗୋପୀନାଥ ଖୁଣ୍ଡିଆ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗଉଡ଼ କୁଳର ବୋଲି 'ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ' ବହିର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଖଣ୍ଡାୟତ ଥିଲେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ମତାନ୍ତର ରହିଛି । (୬)। 'ଭାବନାବର'ରେ ସେ କମାର ଥିଲେ ବୋଲି ସୂଚନା ବି ମିଳୁଛି । ଅପୁତ୍ରିକ

୫। ରଣପୁର ମଝି ମୁଁ ଆଖଣ୍ଡ ତଳେ ବସି କରିଥାଇ ।
ପଦ୍ମନାଭ ନରେନ୍ଦ୍ର ମୋତେ ଅନ୍ନ ଦେଇ ପୋଷଇ ।—ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ।

୬। ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ:- ୩୩ଶ ଭାଗ : ପୃ ୭୫

ଓ ଦରିଦ୍ର ଦୀନବନ୍ଧୁ ନିଜର ଦୁଃଖ ଜଣାଇବାକୁ ସସ୍ତ୍ରୀକ ପୁରୀରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଶରଣ ନେଇଥିଲାବେଳେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ପ୍ରସନ୍ନ ଆଦେଶରେ ଗରୁଡ଼ ପଛରେ ପୁଅ ଦେଖିଲେ ବୋଲି କାହାଣୀ ଅଛି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପିଲାଦିନର କାହାଣୀ ବିଷୟରେ 'ଜନ୍ମବିବରଣ' ଓ 'ଭାବନାବର'ରେ କେତୋଟି ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ମୋଟ କଥା ହେଉଛି, ସେ ପିଲାବେଳୁ ବଡ଼ ଉଦାସ ପ୍ରକୃତିର ଥିଲେ ଓ ଶେଷରେ ପୁରୀରେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ହୋଇଥିଲା । ସେଇଠି ସେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କର ମହାପ୍ରତିଭାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାଙ୍କରି ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

'ଜନ୍ମବିବରଣ'ରେ ଅଛି,

ପାଞ୍ଚ ବରଷରେ ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ କରି ବିଦ୍ୟାପଠନକୁ ମୋତେ
ତର୍ଜନ କରିଣ ବିଦ୍ୟା ପଢ଼ିବାକୁ ପିତା ବୋଲୁଥାଇ କେତେ ।
ବିଦ୍ୟାହିଁ ପଠନ କିଛିଦିନେ ପୁଣି ଖେଡ଼ରେ ମନ ଜଡ଼ିଲା
କର୍ମର ବାସନା ପୂର୍ବର ଲେଖନ ଘରରୁ ମନ ଛାଡ଼ିଲା ।

X X X X X

ପୁଣି,

ଚୈତନ୍ୟ ଗୋସାଇଁ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ ସେ ଆସି ।
ପିତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଦର୍ଶନ କଲି ମୁଁ ଚରଣେ ପଡ଼ିଲି ଯାଇ
ବାସନା ହେତୁ ମୋ ଅଙ୍ଗେ ବାଜେ ତେଣୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶିଲା ତହିଁ ।
କର୍ଣ୍ଣ ଉପଦେଶ କରିବାକୁ ମୋତେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲା
ଶ୍ରୀଚରଣେ ପଡ଼ି ମାତା ପିତା ମୋ ସଞ୍ଜା ଗୋଟିଏ ଥୋଇଲା ।
ଶିରୀ ସନାତନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କି ଚାହିଁଣ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ ଶଚୀ ସୁତ
ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ତୁମ୍ଭେ ଉପଦେଶ କର ହେ ଯାଇଁ ତ୍ୱରିତ ।
ଆଜ୍ଞାପାଇ ଶ୍ରୀସନାତନ ଗୋସାଇଁ ସଙ୍ଗେ ସୁଖେ ଘେନିଗଲେ
ଦକ୍ଷିଣ ପାରୁଶ ବଟମୂଳେ ବସି କର୍ଣ୍ଣେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ ।

ଦୀକ୍ଷାନେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗ୍ରାମକୁ ଫେରି ଆସିଲେ ଓ ତିଳକଣାର ବରଗଛ ମୂଳରେ ଧ୍ୟାନ ଧାରଣା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ । ସେଇଠି ପ୍ରଥମ ଚୈତନ୍ୟୋଦୟ ହେବାପରେ ସେ ପୁରୀ ପ୍ରାଚୀତୀର ପ୍ରଭୃତି ନାନା କ୍ଷେତ୍ର ବୁଲିଥିଲେ ଓ ଧର୍ମ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ । ପୁରୀରେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ପରି ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ଯୋଗପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏଇ ପୁରୀରେ ହିଁ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତିତାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମିଳନ ହୋଇଥିଲା । ଜନ୍ମ ବିବରଣରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ରାମେଶ୍ୱର, ଚିତ୍ରକୂଟ, ଅଯୋଧ୍ୟା, ଦ୍ୱାରକା, କାଶୀ, ବାରାଣସୀ, ପ୍ରୟାଗ, ଗୋପ, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ ପ୍ରଭୃତି ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ।

'ଷଷ୍ଠୀମେଳା' ପୋଥିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅଢ଼ଙ୍ଗ ଯିବା ସହିତ ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ସହିତ ଏକତ୍ର ନାନା ଲୀଳା ଓ ମହୋତ୍ସବ କରିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଲେଖା ହୋଇ ରହିଛି । ଏଇ ଅଢ଼ଙ୍ଗରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଅଢ଼ଙ୍ଗର ରାଜା ରଘୁରାମ ଚମ୍ପତିଙ୍କର କନ୍ୟା ଚମ୍ପାବତୀଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ବଜ୍ରଗଦାଧର ନାମରେ ଗୋଟିଏ ପୁଅ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ।

ପଞ୍ଚସଖା ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ନିଜର ଗୋଷ୍ଠୀଘର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସେହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସେମାନଙ୍କର ପୋଥିର ଗାଦୀମାନ ରହିଛି । ନେମ୍ବାଳୋ ଗାଦୀଛଡ଼ା ସାଇଲୋ

ବଡ଼ମୂଳ, ସାଇବିରି କୁଣ୍ଡବଳଦା ଓ ସାହାଜିପୁର (ପ୍ର: ହରିହରପୁର) ଠାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଲୀଳାସ୍ଥାନ ଥିଲା ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ପୁରୀ, ରଣପୁର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଆହୁରି ଅନେକ ଯାଗାରେ ଆପଣାର ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରି ଶେଷଜୀବନରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁଣି ନିଜ ଗ୍ରାମ ନେମ୍ଵାଳୋ ଫେରି ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଇଠି ତାଙ୍କର ତିରୋଧାନ ହୋଇଥିଲା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମର ପରିଚୟମାନ ଅନେକ ସମୟରେ ପାଠକକୁ ଚକିତ କରିଦିଏ । ଖାଲି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କାହିଁକି, ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଏଇପରି ନିଜ ନିଜର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବିଷୟରେ ନାନା ସୂଚନା ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି 'ଭାବନାବର'ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

ଆଉ କି କହିବି ଆହୋ ପଦ୍ମମୁଖ ମୁଁ ସିନା ଅଟେ ତୁମ୍ଭର
ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତି ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ଗହଣେ ହୋଇଥିବଟି ସୋଦର । ପୃ ୯।

'ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ' ବହିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପାଞ୍ଚ ଯୁଗରେ ପାଞ୍ଚ ସଖାଙ୍କର ଅବତାର-ପରିଚୟ ଦେଇଯାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ଅନନ୍ତ ଯୁଗ— ଶ୍ରୀଦାମ, ସୁଦାମ, ବସୁଦାମ, ନନ୍ଦ, ସୁନନ୍ଦ,
ସତ୍ୟଯୁଗ— ମାର୍କଣ୍ଡ, କୃପାଜଳ, ଗାର୍ଗବ, ସ୍ୱୟମ୍ଭୁ, ନାରଦ,
—(ଋଷି ତନୁ)
ତ୍ରେତାଯୁଗ— ନଳ, ନୀଳ, ସୁଷେଣ, ଜାମ୍ବେବ, ହନୁମାନ,
ଦ୍ୱାପରଯୁଗ— ସୁବଳ, ସୁବାହୁ, ଦାମ, ସୁଦାମ, ଶ୍ରୀବତ୍ସ,
କଳିଯୁଗ— ଅନନ୍ତ, ଅଚ୍ୟୁତ,ଜଗନ୍ନାଥ, ଯଶୋବନ୍ତ, ବଳରାମ,
—ଅଷ୍ଟମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ ୧୨ ।

'ଦଶପଟଳ'ରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଜନ୍ମଧାରାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚର୍ଚ୍ଚା କରଯାଇଛି ।
ଆଦି ଅନ୍ତ ଯୁଗେ ଜାତ ବ୍ରହ୍ମାଏ, ତାଙ୍କ ତହୁଁ ସବୁ ଜନମ ହୋଏ ।
ପୁରି ତାଙ୍କହୁଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଚାରିପୁତ୍ର, ଜନ୍ମି ସଂସାରେ ହୋଇଲେ ଉଦିତ ।
ଜରଦ (ନାରଦ ?) ଶମ୍ଭୂ କୃପାଜଳ ପୁଣି, ଚାରି କୁମର ଗାର୍ଗବଙ୍କୁ ଘେନି ।
X X X X
ଅଗସ୍ତିଙ୍କୁ ଘେନି ସଙ୍ଗେ ଅଇଲୁ, ସତ୍ୟଯୁଗରେ ଆମ୍ଭେ ଜନ୍ମିଥିଲୁ ।
ତ୍ରେତୟାରେ ଯେ ସେହି ପାଞ୍ଚଜଣ, ରାମସହ ଖେଳିରେ ପୁଣ ।
ଦ୍ୱାପର ଯୁଗେ ହୋଇଣ ଗୋପାଳ, କୃଷ୍ଣସଖା ହୋଇ ଖେଳିଲେ ଖେଳ ।
କଳିଯୁଗରେ ସେହି ପାଞ୍ଚଜଣ, କଳିଙ୍କି ରୂପକୁ କରିଛୁ ଧ୍ୟାନ ।
—୧ମ ପଟଳ : ୭୨-୭୯ ।

ମନୋବିଜ୍ଞାନର ନବତମ ସମୀକ୍ଷାରେ ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ଦୃଷ୍ଟି ହାସଲ କରି ପାରିବାର ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ମନର ଅଛି, ଏହାକୁ ଆଉ ସହଜରେ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଉନାହିଁ । ଶୁଦ୍ଧ, ମୁକ୍ତ ଓ ନିର୍ମଳ ହୋଇ ପାରିଲେ ଅହଂମଗ୍ନ ମନକୁ ବିଶ୍ୱମନର ବିରାଟ ବ୍ୟାପ୍ତି ଭିତରେ ପକାଇ ପାରିଲେ ମଣିଷ ଯେ ତ୍ରିକାଳଦର୍ଶୀ ହୋଇପାରିବ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ବିଜ୍ଞାନୀ ଯୁକ୍ତି ଏବେ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରି ସାରିଲାଣି । ସେହି ହିସାବରେ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମ-ଧାରାର ବିବରଣୀକୁ ସମର୍ଥନ କରାଯାଇପାରେ । ମଣିଷର ଜୀବନରେ ଏଇ କାଳାନ୍ତରୀ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ କି ନୁହେଁ, ସେକଥା ଏଠାକାର ଆଲୋଚ୍ୟ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି ସ୍ଥଳସ୍ଥାନର କୌଣସି ବାରଣ ନରଖି କାହିଁକି ଏଇ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟରେ ଭରପୂର ହୋଇ ରହିଛି ।

ପୁରାଣ, ପୂଜା ଓ ଉପାସନା-ପଦ୍ଧତି ବିଷୟରେ ବିଜ୍ଞାନର ଗୋଟିଏ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ରହିଛି । ଜୀବନ ଓ ମରଣର ସମାଧାନ କରି ନ ପାରି ମଣିଷ ଯେଉଁଦିନ ଆପଣା ମନଭିତରେ ଧନ୍ଦି ହୋଇ ଶିଖିଲା, ସେହି ଦିନଠାରୁ ଏଇସବୁ ପ୍ରତୀକ-ଶାସ୍ତ୍ର (Symbolic Literature)ର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ସଂସାରରେ ସୁଖ, ଆନନ୍ଦ, କୀର୍ତ୍ତି ଓ କୋଳାହଳ ଭିତରେ ମଣିଷ ମରଣ ଲାଗି ଏକ ସହଜ ସ୍ଥାନ ଖୋଜି ପାଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । ସେଇଥିଲାଗି ମରଣଉପରେ ମୃତ୍ୟୁ ଘୋଷଣା କରି ମଣିଷର ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଦର୍ଶନର ରଚନା ହେଲା । ଅନ୍ତରର ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ତାକୁ କେବଳ ଅମରତ୍ୱର ଆହ୍ୱାନ ଦେଲା । କ୍ଷୟିଷ୍ଣୁ ଶରୀରକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯେ ମଣିଷର ସତ୍ତା ଅତିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି, ଏଇଆ ଘୋଷଣା କଲା ଆଦି ସଭ୍ୟତାର ଧର୍ମ । ଏଇ ଅମରତ୍ୱର ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ପ୍ରତୀକ ହେଲା ବ୍ରହ୍ମ; ପରମେଶ୍ୱର; ସେହି ଅନାଦି, ଅକ୍ଷର, ତ୍ରିକାଳବ୍ୟାପୀ । ଗ୍ରୀସ୍‌ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଏଇ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାର ବହୁ ସଙ୍କେତ ମିଳିପାରିବ । ଗ୍ରୀକ୍ କଳ୍ପନାରେ ଦେବତା ଓ ମଣିଷ ଭିତରେ ପ୍ରଭେଦ ହେଉଛି ଏଇ ଅବତାର ଓ ଅମରତ୍ୱର ଶକ୍ତି । ପୂର୍ବପୁରୁଷଙ୍କର ପୂଜା କରିବା ପ୍ରଥା ପୃଥିବୀର ସବୁ ସଭ୍ୟତାର ଇତିହାସରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ମିଶର ଦେଶର ପିରାମୀଡ୍ ଓ ମମୀ ଏହାର ସାକ୍ଷାତ୍ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ପିରାମୀଡ୍ ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଏହି କଳ୍ପନା ସବୁଠି ବହି ଚାଲିଛି । "They may be said to be humanity's earliest supreme revolt against the great darkness and silence from which none returns . The word 'death' never occurs in the Pyramid Texts except in the negative or applied to a foe . Over and over again, we hear the indomitable assurance that the dead lives," —[J. H. Breasted : Development of Religion and Thought in Ancient Egypt.—p.91]

ପ୍ରାଚୀନ ଚୀନ ଓ ଗ୍ରୀସର ପ୍ରାୟ ସବୁ ଦାର୍ଶନିକ ଏଇ ମୃତ୍ୟୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଗପଛଳରେ ଚୀନର ସନ୍ଥପୁରୁଷ ଚୁଆଙ୍ଗ୍ ଜୁ ଇହଜୀବନକୁ ଶାଶ୍ୱତ ଜୀବନର କ୍ଷଣିକ ସ୍ୱପ୍ନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରୀକ୍ ନାଟ୍ୟକର ଇଉରିପାଇଡ଼ିସ୍‌ଙ୍କୁ 'ଇହଜୀବନ ଯଥାର୍ଥ ମୃତ୍ୟୁ, ପର ଜୀବନ ଯଥାର୍ଥ ଜୀବନ, ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ ବୋଲି କିଏ କହି ପାରିବ ? ଏଇ ପ୍ରଶ୍ନ ସବୁବେଳେ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଛି । ସବୁଠାରୁ କଷ୍ଟ ଓ ଦକ୍ଷତାପୂର୍ଣ୍ଣ କୌଶଳ ମରିବାର କୌଶଳ ; ଯିଏ ଶିଖିପାରିଛି, ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର ମତରେ ସେହି ହେଉଛି ସଚ୍ଚା ଦାର୍ଶନିକ । ଏହି ଅମରତ୍ୱର ପ୍ରଶ୍ନ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଓ ଇଶ୍ୱରବାଦର ସବୁଠାରୁ ଗହନ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇ ରହିଛି । ଅମର ହେବାର, ମରଣକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଏହି ଦୁର୍ନିବାର ଲିପ୍‌ସା ନାନପ୍ରକାରର ଆଧୁନିକ ରୂପ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆମ ସଭ୍ୟତାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଛି । ଏକ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଆମର ସାହିତ୍ୟ, କଳା ଓ କାରୁକୀର୍ତ୍ତି ମଣିଷର ଅମରତ୍ୱଲାଭର ଏକ ଇଚ୍ଛାପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର ।

ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନରେ ଉପଲବ୍ଧିର ଶେଷ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ଏଇ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ । ମୋକ୍ଷ ହେଉଛି ମରଣକୁ ଜୟ କରିବା । ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ ଲାଗି ମଣିଷ ନିତିଦିନ ଦେବତାର ଶାନ୍ତିଭଙ୍ଗ କରିଛି, ପୁରାଣରେ କେବଳ ଏଇପରି ଉପାଖ୍ୟାନମାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ସାଧନାରେ ଅନ୍ତିମ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କଲେ ମଣିଷ ଅମର ହୋଇପାରିବ । ' ତମେବ ବିଦିତ୍ୱା ଅତିମୃତ୍ୟୁମେତି' । ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅବତାରବାଦ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇଛି । ନାରାୟଣ ପ୍ରତି ହଜାର ବରଷରେ ନାଗଶୟନ ଛାଡ଼ି ପୃଥିବୀରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଦଶ ଅବତାର ସହିତ ସମସ୍ତେ ପରିଚିତ । ଗୀତା, ହରିବଂଶ ଓ ମହାଭରତ (ଶାନ୍ତି ପର୍ବ) ରେ ମଧ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନଅଟି ଅବତାରର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଭାଗବତରେ ବାଇଶଟି ଅବତାରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।(୭)

7. Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol. VII— 'Incarnation'

ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ଧର୍ମର ସଂସ୍ଥାପନ ଲାଗି ଭଗବାନ ବାର ବାର ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଜୀବନ ଅମର, ଏହାର ମରଣ ନାହିଁ ; ତେଣୁ ଏ ଜନମରେ ମଣିଷର ସାଧନା କଦାପି ବ୍ୟର୍ଥ ହୋଇଯିବ ନାହିଁ ବୋଲି ନାନା ଉତ୍ସାହବାଣୀ ଗୀତାରେ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଏ ଜନ୍ମର ସାଧନା ଆରଜନ୍ମର ପ୍ରାରବ୍‌ଧକର୍ମ ହୋଇ ମଣିଷକୁ ଆଗେଇ ନେବ ବୋଲି ଗୀତା ନାନା ଆଶାବାଣୀ ଶୁଣାଇଛି ।

ଏହି ଅମରତ୍ୱର ଆଶ୍ୱାସବାଣୀହିଁ ମଣିଷକୁ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଶକ୍ତି ଦିଏ । ଏଇ ବଳିଷ୍ଠ ସାନ୍ତ୍ୱନା ତାକୁ ନିତିଦିନର ବ୍ୟବହିତ ଦୁଃଖ, ଜରା ଓ ମରଣର ଗ୍ରନ୍ଥି ଭିତରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କର୍ମ ଓ ସାଧନାମୟ ଜୀବନସ୍ତରକୁ ନେଇଯାଏ । ସେଇଥିଲାଗି ଚିରଦିନ ଜଗତର ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ ଆପଣାର ଅମରତ୍ୱ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି, ନିଜକୁ ଏକ କାଳାତିକ୍ରାନ୍ତ ଜନ୍ମଧାରା ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଜଗତ ସମକ୍ଷରେ ସାଧନାର ପ୍ରୋତ୍ସାହନ ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରଚାର କରିବା ଆଗରୁ ସେମାନେ ଆପେ ଅମରତ୍ୱର ଆଘ୍ରାଣ ପାଇଛନ୍ତି ଓ ଜନ୍ମାନ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜନିଜର ଦୃଷ୍ଟି ବିସ୍ତୃତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ।।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏହାର ବହୁଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳି ପାରିବ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ ନିର୍ବାଣର ଚରମ ଉପଲବ୍‌ଧି ପାଇବା ଆଗରୁ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ୫୦୧ ଥର ଜନ୍ମ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା (୮) ମହାପରିନିର୍ବାଣ ସୁତ୍ତରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଓ ଆନନ୍ଦଙ୍କର କଥୋପକଥନରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମହାସୁଦର୍ଶନ, ମୃଗ ଓ ମହାରାଜ କୁଶ ପ୍ରଭୃତି ନିଜର ଛଅଥର ପୂର୍ବଜନ୍ମର ସୂତ୍ର ବତାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ତିବ୍‌ବତର ଲାମା ନିର୍ବାଚନର ଏକ ଚମତ୍କାର ଚଳଣି ଅଛି । ଲାମାଙ୍କୁ ସେଠି ଅମର ବୋଲି ସମସ୍ତେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଜଣେ ଲାମାଙ୍କର ଦେହତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କରି ଆତ୍ମା ତିବ୍‌ବତର କୌଣସି ନା କୌଣସି ଘରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରନ୍ତି ଓ ସେହି ଖବର ଲାମାଙ୍କୁ ସ୍ୱପ୍ନାଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସେ । ଲାମାଙ୍କର ତିରୋଧାନ ପରେ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶିଶୁଟିକୁ ଅଣାଯାଇ ଲାମାଙ୍କର ଆସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରାଯାଏ । ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମହାଧିଷ୍ଠାତା ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ଲାମା ରୂପରେ ବାର ବାର ଦେହଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ବୋଲି ସେଠି ସମସ୍ତେ ଲାମାଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । ବଜ୍ରଯାନରେ ଦିବ୍ୟବୁଦ୍ଧ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ଓ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱାତ୍ମିକାଙ୍କର ପାଞ୍ଚ ପୂର୍ବ ପୁରୁଷର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।(୯) ।

---

8. Oldfield : Sketches from Nepal. Vol. II; p. 54.

୯। ତତ୍ରୈବ : ପୃ. ୧୬୨-୬୩।

ଦିବ୍ୟବୁଦ୍ଧ	ଦିବ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଶକ୍ତି
ବୈରୋଚନ	ବଜ୍ରଧାତେଶ୍ୱରୀ
ଅକ୍ଷୋଭ୍ୟ	ଲୋଚନୀ
ରତ୍ନସମ୍ଭବ	ମାମୁଖୀ
ଅମିତାଭ	ପାଣ୍ଡରା
ଅମୋଘସିଦ୍ଧି	ତାରା
ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ	ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱାତ୍ମିକା ।

ଶରୀରଧାରୀ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଛଅଟି ପୂର୍ବ ପୁରୁଷରୂପ ଓ ଶକ୍ତିରୂପ ଦିଆଯାଇଛି ।

ବିପଶ୍ୟ	ବିପଶ୍ୟନ୍ତି
ଶିଖୀ	ଶିଖାମାଳିନୀ
ବିଶ୍ୱଭ	ବିଶ୍ୱଧାରା
କାକଚ୍ଛନ୍ଦ	କୁକୁଦ୍‌ବତୀ
କନକମୁନି	କଣ୍ଠମାଳିନୀ
କଶ୍ୟପ	ମହୀଧାରା
ଶାକ୍ୟସିଂହ	ଯଶୋଧାରା

ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗ ଛାଡ଼ି ମଧ୍ୟଯୁଗକୁ ଆସିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଇ ପୂର୍ବଜନ୍ମର ବଖାଣ ଦେଖିବା । ନିର୍ଗୁଣ ରାମଙ୍କର ସାଧକ କବୀର ମଧ୍ୟ ନିଜର ପୂର୍ବଜନ୍ମମାନଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଆପଣକୁ ଜଗତକର୍ତ୍ତା ସତ୍ୟପୁରୁଷଙ୍କର ଅନାଗତ ବକ୍ତା ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ସତ୍ୟଯୁଗରେ ସୁକୃତି, ତ୍ରେତାରେ ମୁନୀନ୍ଦ୍ର, ଦ୍ୱାପରରେ କରୁଣାମୟ ସ୍ୱାମୀ ଓ କଳିଯୁଗରେ କବୀର ବୋଲି ସେ ନିଜର ଅବତାର-ଧାରାର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି (୧୦) । ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭକ୍ତଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମର ନାମ ଓ ଲୀଳାସ୍ଥାନ ବତାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଆପଣାର ମନୋଦୃଷ୍ଟି ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ନିଜକୁ ଏହିପରି ପରମ ସତ୍ତାଙ୍କର ମହିମା ସୂତ୍ରରେ ଗଅଁଥେଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏକ ବୃହତ୍ ଶକ୍ତିର କଳାବାହୀ ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ଆପଣାର ପରିଚୟ ଦେଇ ଭକ୍ତ ଓ ସାଧକ ଚିରଦିନ ସନ୍ତୋଷ ଓ ଶାନ୍ତି ପାଇ ଆସିଛି । 'ଜନ୍ମ ବିବରଣ'ରେ ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜର ଗୁରୁପରମ୍ପରା ନିମ୍ନଭାବରେ ଦେଇଛନ୍ତି:— ଅନାଦି ନିର୍ବାଣ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ- ଦିବ୍ୟାନନ୍ଦ- ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ- ପରମାନନ୍ଦ- ମହାନନ୍ଦ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ । 'ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା'ରେ ମଧ୍ୟ ସତୁରି ଜଣ ଗୁରୁ ସମ୍ବଳିତ ଏକ ପରମ୍ପରାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହା ମହାଶୂନ୍ୟ, ତତ୍ତ୍ୱବ୍ରହ୍ମ, ପରବ୍ରହ୍ମ, ବ୍ରହ୍ମ, ବୀଜ, ଓଁକାର, ପ୍ରଣବରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ନିମାନନ୍ଦ ଓ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ଦେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦରେ ଶେଷ ହୋଇଛି ।

ଜନ୍ମାନ୍ତର-ଗ୍ରହଣର ଏଇସବୁ ଆଲୋଚନାରୁ ସାଧକମାନଙ୍କର ଏହି ସାଧାରଣ ମନୋଭାବକୁ ଜାଣିବାପାଇଁ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂତ୍ରଟି ମିଳୁଛି, ତାକୁଇ ଧରି ପାରିଲେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମବିଷୟକ କଳ୍ପନାର ମର୍ମପ୍ରବେଶ ଅଧିକ ସହଜ ହୋଇଯିବ । ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଐଶୀଦୃଷ୍ଟିରେ ସମାବିଷ୍ଟ କରି, ନିଜର ସାଧନା ବ୍ରହ୍ମସାଧନାକୁ ଉନ୍ନୀତ କରି ମହାତ୍ମାମାନେ ଈଶ୍ୱରଅନୁପ୍ରେତ ଓ ଈଶ୍ୱରନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅନୁବର୍ତ୍ତୀରୂପେ ସମାଜ ଓ ସଂସାରରେ ନିଜ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ନିଅନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଲାଗିହିଁ ତାଙ୍କରି ଆଦେଶରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ଏପରି ଯୁକ୍ତି ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁତ ଅଛି । 'ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ'ର ଅଷ୍ଟମ ଖଣ୍ଡରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

କୃଷ୍ଣ କଳ୍ପନାରୁ ପୁଣି ଆମ୍ଭ ଜନ୍ମ ହେଲା ।
ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ପ୍ରକାଶିବା ପାଇଁ
ଜନମ ହୋଇଲୁ ଆମ୍ଭେ ପଞ୍ଚସଖା ତହିଁ ।

---

୧୦ । କବୀର : ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ : ପୃ ୫୫

ପ୍ରଥମ ପୀଠି

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ପଞ୍ଚସଖା : କେତୋଟି ସଂଶୟ :

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୋଥି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାହାରକୁ ବାହାରି ପାରିଛି, ତା'ରି ପ୍ରଚ୍ଛଦ ଉପରେହିଁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ ଦୁଃଖର କଥା ଯେ ସେ ଯୁଗର ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା ଓ ମାନ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଏ ଅବଧି ହୋଇଛି, ସେ ସବୁଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଏକାବେଗୀ ଓ ଏକଦେଶୀ । ମନେହୁଏ, ଯେପରି ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ସାଧକଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାଧନାକୁ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ବୁଝିବାର କୌଣସି ସାଧୁ ଅଭିଳାଷ ନ ରଖି ନିଜର ପୂର୍ବପ୍ରସୃତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଯେ କୌଣସି କାଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବା ଲାଗି ସମାଲୋଚକମାନେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ବିସ୍ତୃତ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରୁ ଅନୁକୂଳ କେତେକ ପୋଥି ବାଛି ନେଇଛନ୍ତି । ଫଳତଃ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମାଲୋଚନା ପୁସ୍ତକରେ କେବଳ ଏଇ ଏକଦେଶଦୁଷ୍ଟତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଛି ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଯେଉଁ ଝାପ୍‌ସା ଅନ୍ଧାରରେ ଥିଲେ, ସେଇ ଝାପ୍‌ସା ଅନ୍ଧାରରେ ହିଁ ରହିଯାଉଛନ୍ତି ।

ପ୍ରକାଶିତ ପୋଥିଗୁଡ଼ିକ ଛଡ଼ା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅସଂଖ୍ୟ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି ନାନା ଜାଗାରେ ଗଦାହୋଇ ରହିଛି; ସେମାନଙ୍କର ଭଜନଗୁଡ଼ିକ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜନଗଣଙ୍କର ପ୍ରିୟ ହୋଇ ରହିଛି । ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପରମ୍ପରାଟି ଠିକ୍ ଭାବରେ ଜାଣିବା ଲାଗି ନାନାସ୍ଥାନରେ ନାନା ଭକ୍ତ ମଧ୍ୟ ରହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେହି ଦତ୍ତ ସମ୍ପଦର ଗହନ ଭିତରେ ଅନୁରାଗ ସହିତ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଶାଳୀନତା ନ ଦେଖାଇ ସମାଲୋଚକମାନେ ହଠାତ୍ ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ବିଭକ୍ତ ସୂଚନାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚି ଯାଇଛନ୍ତି । ଇଂରେଜୀ କବିତାର ସେଇ ଛଅଜଣ ଅନ୍ଧଙ୍କ ପରି ସମସ୍ତେ ହାତୀର ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଅଙ୍ଗରେ ହାତ ବୁଲେଇଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅସଲ ହାତୀଟି ନେଇ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋରଗୋଳ ଲାଗିଛି ।

କେତେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ(୧୯୦୮) ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜାଙ୍କ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟା ମହାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ମହାଶୟ ସମସ୍ତ କରଦ ରାଜ୍ୟଟିର ସ୍ଥପତିମୂଳକ ସର୍ଭେ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିଲେ । ସେ ନୀଳଗିରିର ଅଯୋଧ୍ୟା, ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଖିଚିଂ, ରାଣୀବନ୍ଧ ଓ ବଡ଼ସାହୀ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରୁ ନାନାମୂର୍ତ୍ତିର ସନ୍ଧାନ ପାଇଛନ୍ତି ଓ ଅନେକ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି ସଂଗ୍ରହ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ସେଥି ଭିତରେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଡ଼ମ୍ବର ଓ ପ୍ରଳୟ ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅପ୍ରକାଶିତ ପୋଥି ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଦୁଃଖର କଥା ବାରିପଦାର ସଂଗ୍ରହଘରେ ସେ ପୋଥିଗୁଡ଼ିକ ନାହିଁ ଓ ତା'ର ସରବରାହ ବିଷୟରେ କେହି କୌଣସି ଖବର ଦେଇ ପାରୁନାହାନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ତାହା ଆମ ଜାତିର ଇତିହାସରେ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଦିଗ । ଉକ୍ତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଓ ପୋଥିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ବସୁ ମହାଶୟ ତାଙ୍କର ସର୍ଭେ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମ୍ବଳିତ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ନାନା ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରି ସେ ନିଜର ଫତୋୟା ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ପଞ୍ଚସଖା ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୁପ୍ତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଦ୍ୟାପୀଠ ବିକ୍ରମଶିଳା ଓ ଓଦନ୍ତପୁରୀ ପ୍ରଭୃତିର ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଘଟିଲା ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରି ଏଣେତେଣେ ପଳାଇଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେତେକ ଇତିହାସ ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ଏଇ କଥା ସ୍ୱୀକାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ କର୍ଣ୍ଣ ସାହେବଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁସାରେ ଶାକ୍ୟଶ୍ରୀ ଓଡ଼ିଶାକୁ, ରତ୍ନରକ୍ଷିତ ନେପାଳକୁ, ବୁଦ୍ଧମିତ୍ର ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତକୁ ଓ ସଙ୍ଗମ ଶ୍ରୀଜ୍ଞାନ ଆପଣାର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଧରି ସିଂହଳ, ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ଓ କମ୍ବୋଜକୁ ପଳାଇ ଯାଇଥିଲେ (୧) । ସହଜଯାନର ପୁରାଣକାର ରମାଇ ପଣ୍ଡିତ ରାଢ଼ଦେଶରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜକୁହିଁ

୧। H. Kern : Manual of Indian Buddhism : ପୃ ୧୩୩

ରାଢ଼ଦେଶ କହନ୍ତି ବୋଲି ବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ମହାଶୟଙ୍କର ମତ (୨) । ସେ ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇ ଶେଷରେ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ପଞ୍ଚସଖା ଆନ୍ଦୋଳନ ଉତ୍କଳର ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ହୋଇଥିଲା, ତାହା କେବଳ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଆନ୍ଦୋଳନ । ତାଙ୍କ ମତରେ, (୩) "ବାହ୍ୟାଚାରରେ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଅନୁଯାୟୀ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୂଳତଃ ସେମାନେ ବିସ୍ମୃତ ଓ ଲୁପ୍ତ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରିବାରେ ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ରଣୀ ଥିଲେ ।" ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର କେତୋଟି ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଭଲ ଭାବରେ ତୁଳି ପାରିଥିଲେ ବୋଧହୁଏ ଗ୍ରନ୍ଥକାରଙ୍କର ଏପରି ଭୁଲ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ଯେଉଁ ପୋଥିମାନଙ୍କରୁ ସେ 'ଶୂନ୍ୟ' ମୂଳକ ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି, ସେହି ପୋଥିର ନାନାସ୍ଥାନରେ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମର ଆହୁରି ଅନେକ ଦିଗର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳୁଛି । ହୁଏତ ବସୁମହାଶୟ ଜାଣିଶୁଣି ସେ ଅଂଶଗୁଡ଼ିକୁ ଉପରଠଉରିଆରେ ଛାଡ଼ି ଯାଇଛନ୍ତି, ଅଥବା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନ ପଢ଼ି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ବାହାରେ ବୈଷ୍ଣବ ଭିତରେ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହି ସଦର ମଫସଲରେ ସଜାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରୁ ଗୋଟିଏ ଧାଡ଼ି ପଢ଼ି ସେ ଯେପରି ନିଜର ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଡ଼େଇଁ ପଡ଼ିଛନ୍ତି 'ଭଗବାନ କଳିଯୁଗରେ ବୌଦ୍ଧରୂପରେ ନିଜ ରୂପ ଗୁପ୍ତ ରଖିବେ', ପଦଟିରୁ ଏହି ସହଜ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ତାକୁ ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି ଯେ କଳିଯୁଗରେ ବୌଦ୍ଧସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ମତାବଲମ୍ବୀମାନେ ଆପଣାର ପରିଚୟ ଗୁପ୍ତ ରଖିବେ । ସବୁଠୁଁ ମଜା କଥା ହେଉଛି, କେବଳ ମୌଳିକ ସାଧ ବା ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ବାଦ ଦେଲେ, ସହଜଯାନ ଓ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସାଧନାମାର୍ଗ ଅତି ଭିନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ବସୁମହାଶୟ ସେଇଟି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରି ନାହାନ୍ତି ।

'ପ୍ରାଚୀ ସମିତି' ତରଫରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ ଓ ଅଣାକାର ସଂହିତା ଦୁଇଟି ପୋଥି ଏକତ୍ର ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ତାହାର ଏକ ଦୀର୍ଘ ମୁଖବନ୍ଧରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତଥା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱଗତ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ—'ପୁଣ୍ୟଭୂମି ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡରେ ଯେ ମଧୁର ପ୍ରେମଲୀଳାର ଉଲ୍ଲୋଳ କଲ୍ଲୋଳ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାହାଙ୍କର ପରିକର ବୃନ୍ଦ । ପଞ୍ଚସଖା ତଥା ପଞ୍ଚଶାଖା ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସଖା' । ପୁଣି ପର ପୃଷ୍ଠାରେ, 'ଲୀଳାଅଙ୍ଗରେ ସେମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପରିକର'। ବଙ୍ଗଦେଶର ନିଜସ୍ୱ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳାପରି ପଞ୍ଚସଖା କେଉଁଠି କି ଲୀଳାକରି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପରିକର ବୋଲାଇଥିଲେ ଜଣାନାହିଁ । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟ, ଅଣାକାର ଓ ଅକ୍ଷରର ଉପାସନା ଅଛି, ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା କେଉଁଠି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ? ଓଡ଼ିଶା ବୈଷ୍ଣବଙ୍କର ଯୋଗ, ମନ୍ତ୍ର ଓ ଯନ୍ତ୍ରକୁ କିପରି ବଙ୍ଗଳାର ବୈଷ୍ଣବମତ ସହିତ ସମାଧାନ-ସୂତ୍ରରେ ମଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇ ପାରିବ ? ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବବର୍ଗର ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନଙ୍କୁ 'ପାଷଣ୍ଡୀ' ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଦ୍ୱୈତଧର୍ମର ପ୍ରେମ ସାଧନା ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟ ପନ୍ଥା, ଦ୍ୱୈତାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୱ ହେଉଛନ୍ତି ଚୈତନ୍ୟଧର୍ମର ଦାର୍ଶନିକ ଗୁରୁ । ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମରେ ଏ ଦ୍ୱୈତବାଦ ବା ପ୍ରେମଧର୍ମ କାହିଁ ? ରାଧାଭାବରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ

୨। ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ରାଢ଼ଦେଶରେ ବଜ୍ରଯାନ ସମ୍ଭୂତ ସହଜଯାନର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ।—
Northern Buddhism : Indian Historical Quarterly—Sept.'28

୩। Archeological Survey of Mayurbhanj. P. C XXXVIII

ରୂପରେ ଧ୍ୟାନ କରି ଆପଣାକୁ ଲୀନ କରିଦେବା ହେଉଛି ବୈଷ୍ଣବ ସାଧନାର ମୂଳସୂତ୍ର; ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ଗୌଡ଼ୀୟ ମାର୍କା ରାଧା-ସାଧନା କାହିଁ । ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନରୁ ଯେଉଁ ଧର୍ମଧାରାର ନାଳୀ ଖୋଳାହୋଇ ସାରିଥିଲା, ଚୈତନ୍ୟ ଧର୍ମ କେବଳ ଟିକିଏ ମାର୍ଜିତ ରୂପ ଦେଇ ସେଇ ନାଳୀକୁ ଭରାଇଦେବାର କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ କଲା ମାତ୍ର ।

ପଞ୍ଚସଖା ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ଖୁବ ନିକଟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିଲେ ସତ, କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଆପଣା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯେ କେଉଁଠି ନିହିତ ଥିଲା ଓ ସେମାନେ କିପରି ଭାବରେ ଚୈତନ୍ୟ ସାଧନାର କେଉଁଦିଗକୁ ଆପଣାର କରି ନେଇଥିଲେ, ଯଥାସ୍ଥାନରେ ତା'ର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ବଳରାମ ଓ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ସାହିତ୍ୟରେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗସାଧନାକୁ ସାଧନାମାର୍ଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରଯାଇଛି । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା, ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତା, ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ ପ୍ରଭୃତି ପୋଥିରେ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ସାଧନା ବା ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ସାଧନାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । ମନ୍ତ୍ରଯନ୍ତ୍ରର ବିଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ରୂପେ ସେମାନେ ଗୁରୁଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି (୪) । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗୁରୁବାଦ ପ୍ରଚୁର ରହିଛି । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ପରି (୫) ବିଦ୍ୟାକୁ ଗୋପନ କରି ରଖିବା କଥା ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖା ବାରବାର କହିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାଣାୟାମ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ସୁପ୍ତ କୁଣ୍ଡଳିନୀକୁ ସୁଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ୀରେ ଷଡ଼ଚକ୍ର ଭେଦାଇ ବଙ୍କୁନାଳ ଦେଇ ବ୍ରହ୍ମରନ୍ଧ୍ର ବା ସହସ୍ରକମଳରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ କରିବାର ମାର୍ଗ ହେଉଛି ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମାର୍ଗ । 'ଯନ୍ତ୍ର ବିନ୍ୟାସି ତନ୍ତ୍ରକହ, ଯେମନ୍ତ ରହିବ ଏ ଦେହ'; ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀର ଏହି ପଦକରୁ ଡ଼ାକ୍ତର ଶଶୀଭୂଷଣ ଦାସଗୁପ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବ ଏହି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଯୋଗୀପନ୍ଥୀ କାୟାସାଧକ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୬) । ତାଙ୍କର ମତ ଯେ ଗୋରଖ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବା

---

୪ । ଯେ ଗୁରୁ ଜାଣେ ଯନ୍ତ୍ରସାର, ଶିର ଲମ୍ବିବ ତା' ପୟର ।
ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା—ପ୍ରଥମ: ପୃ ୧ ।
ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଅଟେ ଗୁରୁଙ୍କ ସାର—ତତ୍ରୈବ ପୃ ୧୩ ।
ପୁଣି
ଯନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ଯେ ଭେଦିଲେ ଶିଷ୍ୟ କହି
ତିନି ଭେଦ ନ ଜାଣିଲେ ଅଗାଡ଼ିଟି ସେହି ।
ଗୁରୁ ଏହି ତିନିଭେଦ ନ ଜାଣିଲେ ପୁଣ
ଇହ ପରଲୋକେ ହାସ୍ୟ ହୋଇ ବିଡ଼ମ୍ବଣ ।—ଷଟ୍‌ତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦ : ୧୮-୧୯ ।
ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା—ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ—(ପ୍ରାଚୀ)

୫। ତନ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରର ନାନାସ୍ଥାନରେ ବିଦ୍ୟାକୁ ଗୋପନ କରି ରଖିବାର କଠୋର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି ।
ଗୁହ୍ୟଂ ଚ ମାତୃଜାରବତ୍ ।
ଗୁପ୍ତ କୁଳବଧୂରିବ ।
ତ୍ୱୟା ଗୋପ୍ୟଂ ପ୍ରଯତ୍ନେନ ସ୍ୱଯୋନିରିବ ।—କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ ସଂହିତା
ଅପ୍ରକାଶ୍ୟୋଽୟମାଚାରଃ—ମହାଚୀନାଚାରସାର—(ଦ୍ୱିତୀୟପଟଳ)
Monier Williams ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଅସୂର୍ଯ୍ୟମ୍ପଶ୍ୟା ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ କୁଳବଧୂ ଓ ବେଦ, ସ୍ମୃତି, ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସାଧାରଣ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି ।

୬। ଡ଼ା: ଶଶୀଭୂଷଣ ଦାସଗୁପ୍ତ Obscure Religious Cults : ପୃ ୨୦୨ ।

ନାଥପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ପରି ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନେ ମଧ୍ୟ ଶରୀରର ଅମରତ୍ୱଲାଭକୁ ସାଧନାର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରଖି ଦେଖିଲେ ଏହି ମତ ଏକଦେଶୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଦାସଗୁପ୍ତ ମହାଶୟ ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ବୌଦ୍ଧ ସହଜିୟା, ବୈଷ୍ଣବ ସହଜିୟା ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ହିନ୍ଦି-ସାହିତ୍ୟର ନିର୍ଗୁଣ ସାଧକମାନେ ମଧ୍ୟ ନାଥପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ପରି ଏହି କାୟାସାଧନାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିରେ ଅନେକ ମୌଳିକ ଅନ୍ତର ରହିଥିଲା (୭) । ତଥାପି ସେ ଭୁଲ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ଉପରେ ଏହି ନାଥପନ୍ଥୀ କାୟାସାଧନାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତେ ତ ଏହି ଉଜାଣ ସାଧନାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଭାରତର ସାଧନା ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ଉଜାଣପନ୍ଥୀ (୮) । ତେବେ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକମାନଙ୍କ ଉପରେ ବିଶେଷକରି ବଙ୍ଗଦେଶର ନାଥପନ୍ଥୀ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିବ କାହିଁକି ?

ଏହିଥିରୁ ଜଣାପଡୁଛି, ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ନିରା ବୌଦ୍ଧ, ବୈଷ୍ଣବ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ କାୟାସାଧକ ମଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଏମାନେ ସବୁଥିରେ ଅଛନ୍ତି, ଅଥଚ କୋଉଥିରେ ନାହାନ୍ତି । ସବୁ ମାର୍ଗକୁ ଭଲ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ଅଥଚ ଏମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମାର୍ଗ ଭିତରେ ସୀମିତ ହୋଇ ରହିନାହିଁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିର ଆପଣା ପ୍ରକୃତିଟି ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟଗୁଡ଼ିକର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ତଥାପି ପଞ୍ଚସଖା କିପରି ସବୁ ମାର୍ଗର ସାଧନାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରିଥିଲେ, ତାହାର କେବଳ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ପ୍ରକରଣଟି ଶେଷ କରିବା ।

ଥୋକେ ଗୋପାଳଙ୍କୁ ତୁମ୍ଭେ ରାହାସେ ମିଶାଅ
ଥୋକେ ଗୋପାଳଙ୍କୁ ତୁମ୍ଭେ ତନ୍ତ୍ରରେ ବୁଝାଅ ।
ଯନ୍ତ୍ରମାନ କେହୁ ଗୋପାଳଙ୍କୁ ଶିଖାଇବ
ମନ୍ତ୍ରମାନ କେହୁ ଗୋପାଳଙ୍କୁ ବୁଝାଇବ ।
ଜ୍ୟୋତିରାନନ୍ଦ ମୂରତି କେବଣ ଗୋପାଳ
ଛାୟାମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନ କରିବ ହୃଦମୂଳ ।
ଅବାଡ଼ ମୂରତି କେବା କରିବ ଦର୍ଶନ
ସମାଧି ନିଶ୍ଚଳେ କେହୁ କରିବେଟି ପୁଣ । (୯)

ଧର୍ମର ଆପଣା ଗତି :

ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମର ବିଶିଷ୍ଟ ଧାରାଟିକୁ ଖୋଜି ପାଇବାକୁ ହେଲେ ମଣିଷ ସଂସ୍କୃତିର ଇତିହାସରେ ଧର୍ମର ଆପଣା ଧାରାଟିକୁହିଁ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ବାହାର କରିବାକୁ ହେବ । ଏପରି ଅନେକ ଶବ୍ଦ ଅଛି, ଯାହାକୁ କି ବହୁ ସୁଧୀ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାତରେ ଆପଣା ଆପଣାର ମନଃପ୍ରସୂତ ଅର୍ଥର ବ୍ୟଞ୍ଜନାରେ ସମସ୍ତେ ଶବ୍ଦଟିର ପ୍ରସୂତିକୁ ଗୋଳମାଳିଆ କରି ପକାଇଛନ୍ତି । ଆମ ହିନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନର ଛଅଟି ଯାକ ଶାଖାରେ ଈଶ୍ୱର, ମାୟା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ କେବଳ ଶବ୍ଦଗତ ସମତା ଅଛି ବୋଲି ସବୁ ଶାଖାରେ ସେହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଅର୍ଥଗତ ସମତା ଗ୍ରହଣ କରିବା ସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ଧର୍ମ ଶବ୍ଦଟିକୁ ସେହିପରି ଅନେକେ ଅନେକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି; ଯାହାର ମନର ଦଉଡ଼ି ଯେତେ ଦୂର ଲମ୍ବିଛି, ସେ ସେତିକି ପ୍ରସାର ଦେଇ ତା' ଧର୍ମର କଳ୍ପନା କରିଛି ।

୭। ତତ୍ରୈବ : ପୃ ୨୬୨

୮। ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ଐକ୍ୟ : ଡ଼ା. ଶଶୀଭୂଷଣ ଦାସଗୁପ୍ତ ।
(ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟା ସଂଗ୍ରହ ନଂ ୪୧— ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତିନିକେତନ)

୯ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ : ପୃ ୪୮

ଧର୍ମ ସ୍ଥାଣୁ ନୁହେଁ, କାରଣ ମଣିଷର କଳ୍ପନା ସ୍ଥାଣୁ ନୁହେଁ । କଳ୍ପନାପ୍ରବଣତା ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ୱଭାବ । ସଭ୍ୟତାପୂର୍ବ ଆଦିଯୁଗରୁ ଆଧୁନିକତମ ଯୁଗପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମଶବ୍ଦଟି ନାନା ବିଚିତ୍ର ଅର୍ଥ-ପର୍ଯ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆସିଛି । ମଣିଷ ଯେତିକି ଦୂରକୁ ଭାବୁଛି, ଧର୍ମ ସେତିକି ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଯାଉଛି । ଧର୍ମର ଏହି ପ୍ରସାରପ୍ରବଣ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ-ଧର୍ମୀ ସ୍ୱଭାବଟିକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ବୁଝିପାରିଲେ, ଯେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତ ରୂପଟିକୁ ଦେଖିବା ଅନେକ ସହଜ ହୋଇଯିବ ।

ଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ବିସ୍ମୟରୁ । ଏହି ବିସ୍ମୟ ଭିତରେ ଭୟ ଓ ଚକିତତା ଉଭୟ ଅଛି । ନୃତତ୍ତ୍ୱର ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମକୁ କେବଳ ଭୟପ୍ରସୂତ ବୋଲି କହିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ମଣିଷର କଳ୍ପନାଧାରା ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଆମେ ସହଜରେ ବୁଝିପାରିବା ଯେ କେବଳ ଭୟ ହେତୁ କାରଣର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ମଣିଷ ବାର ବାର ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧର୍ମର ସମୀପକୁ ଆସିବାକୁ ଏତେ ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ମଣିଷ ଯାହାକୁ ଭୟ କରେ, ତା' ପାଖରୁ ସେ ଧାଇଁ ପଳାଏ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର ଇତିହାସ କହୁଛି, ଧର୍ମର ଭୟ ମଣିଷକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଉଚ୍ଛନ୍ନ କରିଛି ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଧର୍ମର ସାନିଧ ମଧ୍ୟକୁ ଆସିବାକୁ । ଯେଉଁ ପ୍ରହେଳିକା ତାକୁ ବାର ବାର ଅବଶ କରି ଫେରାଇ ଦେଇଛି, ସେ ସେହି ପ୍ରହେଳିକା ଭିତରକୁ ବାର ବାର ଆସିଛି; ଯେତିକି ଅନୁଭବରେ ପାଇଛି, ସେତିକିରେ ଆପଣାକୁ ଧନ୍ୟ ମନେ କରିଛି । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ପ୍ରଭାତରେ ଯେଉଁଦିନ ବିରାଟ ବିଶ୍ୱର ଭୂମି ଉପରେ ପ୍ରଥମ ମଣିଷର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା, ସେହିଦିନ ସେ ଏହି ବିପୁଳତ୍ୱର ବିସ୍ମିତ ପରିଚୟ ପାଇଥିଲା । ଜଡ଼ସୀମାର ଜୀବନଯାତ୍ରା ନିର୍ବାହ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୃହତ୍ତର ସୃଷ୍ଟିର ଗୂଢ଼ ସୂତ୍ରଟି ବୁଝିବା ତା'ର ଯେପରି ଏକ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ବିଶ୍ୱସତ୍ତା ପ୍ରତି ଭୟ ଧର୍ମର ଅସଲ ବୀଜ ନୁହେଁ, ତାହା ପ୍ରତି ମଣିଷ ମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଆକର୍ଷଣହିଁ ଧର୍ମଭାବନାର ଜନନୀ ସ୍ୱରୂପ । ମଣିଷ ଭିତରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଣମୟ କୋଷ ଅଛି, ତାହାରି ବିରାଟ ରୂପ ଯେପରି ସେ ବିଶ୍ୱପ୍ରାଣ ଭିତରେ ଠାଣ କରିନେଇଛି, ଏହିଆତ୍ମୀୟତାହିଁ ତାକୁ ଶତ ଭୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ସୃଷ୍ଟିର ଅତଳକୁ ଭେଦ କରିବାର ସାହସ ଦେଇଛି (୧) ।

ଜୀବନଜ୍ଞାନର ଇତିହାସରେ ବିସ୍ମୟର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ । ବିସ୍ମୟହିଁ ମଣିଷକୁ ଚିରକାଳ ଜ୍ଞାନପଥର ସାହସୀ ଯାତ୍ରୀ ହେବାକୁ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିଆସିଛି । ଯେତିକି ସେ ଜାଣିଛି, ସେତିକି ଅଜଣାର ବିସ୍ମୟ ତାକୁ ସବୁବେଳେ ଜିଜ୍ଞାସାର ଯୌବନରେ ଭରପୂର କରିଦେଇଛି, ପ୍ଲେଟୋ ଏହି ବିସ୍ମୟକୁ ସବୁ ଜାଣିବାର ଜନନୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୨) । ଯିଏ ଅଭିଭୂତ କରେ, ଯିଏ ଅବାକ୍ କରେ ସେହି ପୁଣି ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାର କୁହୁକକାଠି ଛୁଆଁଇ ଦେଇଯାଏ । ଏହି ନିତ୍ୟ ଖୋଜିବାର ସଚଳତା ଭିତରେ ମଣିଷ ସବୁ ଅଜଣାର ସମାଧାନ କରିନିଏ । କୌଣସି ବିଷୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ଯଦି ମଣିଷ ଗୋଟାଏ ଯୁଗର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଫଳରେ ପାଇ ଯାଉଥାନ୍ତା, ତେବେ ଜୀବନରେ ଜ୍ଞାନର ଭାର ଯେ କି ଦୁର୍ବହ ହୋଇଥାଆନ୍ତା, ତାହା କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ଭୟ ଲାଗେ, ସନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ସନ୍ଧ୍ୟାଭାଷା ପରି ସତ୍ୟର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଝାପସା ଆଲୁଅ-ଅନ୍ଧାରର ଭାଷା (୩), ଗୋଟିଏ ଦୁଆରର ମୁଦ ଫିଟାଇ ଦେଇ ଅନେକ ମୁଦା ଦୁଆରର ଆହ୍ୱାନ ଦିଏ ସତ୍ୟ । ପାଇବାର ଆନନ୍ଦରେ ଅଧା ବାଟର ବାଟୋଇ ପୁଣି ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ଧାଏଁ ।

---

୧ । "The fear of things invisible is the natural seed of religion, said Hobbes. But actually it is not fear that begets religion, it is rather awe, containing in it the element of wonder as well as fear. Over simply fear, awe also signifies the recognition of force, power, effectiveness."— Themis : J. E. Harisson P. 64

୨ । By wonder are we saved—Plato.

୩ । It is in a nuance that truth lies—Renan

ସତ୍ୟ ସରେ ନାହିଁ କି ଧାଇଁବାର ତାମସା ତୁଟେ ନାହିଁ । ସକ୍ରେଟିସ୍‌ଙ୍କର ବିରୋଧାଭାସୀ କଥାରେ, He only knows who knows that he knows nothing. (୪) ଏହି ଅନିଶ୍ଚିତତାର ନିଶ୍ଚୟତା ଭିତରେ ଜୀବନର ପଟପରୀକ୍ଷା ଚାଲିଛି, ଅସରନ୍ତି ଜୀବନ ତଥାପି ଅସରନ୍ତି ରହିଛି । ଜୀବନର ଯେପରି ଶେଷ ନାହିଁ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଜିଜ୍ଞାସାର ସେହିପରି ଶେଷ ନାହିଁ । ଗୋଟାଏ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ତୃପ୍ତ ମନର ମଥାମଣି କରି ରଖିବାର ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ମଣିଷର କେବେ ହୋଇନାହିଁ, ତେଣୁ ତା'ରି ସଚଳ ମନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜ୍ଞାନର ସଜ୍ଞା ମଧ ସଚଳ ହୋଇ ଚାଲିଛି । ଏଥିପାଇଁ ଜୀବନକୁ ପରୀକ୍ଷାଗାର ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି; ଅନେକ ଦାର୍ଶନିକ ଜୀବନକୁ ଏଇ ବିସ୍ମିତ ପରୀକ୍ଷାର ଛାପ ଦେଇ 'The New Imperfection' ବା 'Devine Maze' ପ୍ରଭୃତି ନାନା ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଜୀବନକୁ ଏଇ ଚଳନ୍ତି ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହିଁ ହେବ । ସେଇ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଜୀବନର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାଶଭୂମି—ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ, ବା ବିଜ୍ଞାନ—ଏକ ଅସମାପ୍ତ ଅଭିଯାନର ଅବସ୍ଥାକ୍ରମ ମାତ୍ର । ଏଇ କ୍ରମ ବା ବିବର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଦେଖିପାରିଲେ ଆମେ ଧର୍ମକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ବୁଝିପାରିବା । ଚରମ ସତ୍ୟ କଣ ତାହା କହିହେବ ନାହିଁ । ହୁଏତ ତାକୁ ଜାଣିବାର ଦିନ ଦିନେ ନା ଦିନେ ଆସିବ, ନ ହେଲେ ତା'ରି ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ସମସ୍ତ ମନପ୍ରାଣରେ ମଣିଷ ନିତି ପାଗଳ ହୋଇ ପଡୁନଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଯେତିକି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଅନୁଭୂତିରେ ଧରା ଦେଇଛି, ତାକୁ କେବଳ ଆମ ସମ୍ଭାବ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ଆପେକ୍ଷିକ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ବିଶ୍ୱକୁ ଆମେ ଯେତିକି ଉଚ୍ଚତର ଓ ଗଭୀରତର କରି ଦେଖୁଥିବା, ତାହା ସେତିକି ଉଚ୍ଚତର ଓ ଗଭୀରତର ହେଉଥିବ । ତେଣୁ ଆମରି ଜ୍ଞାନକାଠିର ଯୋଗ୍ୟତାହିଁ ସାରସତ୍ୟର (reality) ଅସଲ ପରିଚାୟକ (୫) ।

ଯାହା ଆମେ ଦେଖୁଛୁ, ଶୁଣୁଛୁ, ସ୍ପର୍ଶ କରୁଛୁ, ସେ ବିଷୟରେଁ ଆହୁରି ଗଭୀରକୁ ଯିବାର ଉତ୍କଣ୍ଠା ଆମର ଖୁବ୍ କମ୍ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଯାହା ଦେଖା ଶୁଣାର ବାହାରେ, ଯାହା କେବଳ ଅନୁଭୂତିଦ୍ୱାରା ଆପଣା ଅସ୍ତିତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେଇଯାଏ, ସେଇ ଆମ ମନକୁ ବେଶି ଦଉଡ଼ାଏ । ମଗ୍ନ ବା ଅବ୍ୟକ୍ତ ମନର ଏଇ ସନ୍ତରଣରୁ ଲବ୍ଧ ସମ୍ପଦ ହେଉଛି ଧର୍ମ । କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣର ପରିଣାମବାଦ ଦେଇ ଯାହାକୁ ମଣିଷ ବୁଝିପାରି ନାହିଁ, ସେଇଠି ସେ ଧର୍ମର ଆଲୋକଜାଲରେ ଅଜ୍ଞାତକୁ ଜାଣିବାର ସନ୍ତୋଷ ପାଇଛି । (୬) । ଏଇ ହେଉଛି ଧର୍ମର ମୂଳ ଇତିହାସ । ଏଇଠୁ ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇ ଖିଅଖିଅକେ ଏହା ନାନା ଭାବ, ନାନା ଭଙ୍ଗୀରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି, ଏହା ଭିତରେ ନାନା ବିଚିତ୍ର କଳ୍ପନାର ସମୃଦ୍ଧ ଆୟୋଜନ ହୋଇଛି, ଏଥିରେ ନାନା ବିଭାଗ ଖୋଲି ଏହାକୁ ଏକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କରିବାର ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ମନର ଗତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୁଝିବାକୁ ଗଲେ ସବୁଧର୍ମର ମୂଳ ପୀଠି ସମାନ । ଦେଶ କାଳ ଓ ପାତ୍ରର ବୈଚିତ୍ର୍ୟଭିନ୍ନତାରେ ଏହାର ସାମାଜିକ ପ୍ରକାଶ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଛି ମାତ୍ର ।

ଯେଉଁ ବିଶାଳ ସତ୍ତାକୁ ମଣିଷ ମନଭିତରେ ଅନୁଭବ କରିଛି, ପ୍ରକାଶ କଲାବେଳକୁ ସେ ତାକୁ ନାନା ରୂପ ଦେଇଛି । ପ୍ରଥମ ମଣିଷ ଅତି ଅସହାୟ ହୋଇ ଜଗତକୁ ଆସିଥିଲା, ପ୍ରକୃତି ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ନିମିତ୍ତମାନ ତାକୁ ପ୍ରଥମେ କେବଳ ଭୟହିଁ ଦେଇଥିଲା । ସେଦିନର ଭୟକୁ

---

୪ । ଯସ୍ୟାମତଂ ତସ୍ୟ ମତଂ ମତଂ ଯସ୍ୟ ନ ବେଦ ସଃ
ଅବିଜ୍ଞାତଂ ବିଜାନତାଂ ବିଜ୍ଞାତମବିଜାନତାମ୍ - କେନୋପନିଷଦ - ୨/୩

୫ । "The difference between actuality and possibility is not metaphysical, but epistemological, Earnst Cassirer : An Essay on Man.

୬ । Religion essentially deals with the unchartered region of human experience. Gilbert Murray : Four stages of Greek Religion P. 18

ସେ ନାନା କଳ୍ପନାଗଢ଼ା ପ୍ରକାଶନାଳୀ ମଧ୍ୟଦେଇ ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲା । ଭୟଦ ପ୍ରାକୃତିକ ସଂଘଟନମାନଙ୍କରେ ନାନାପ୍ରକାର ବୃହତ୍ତର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ସେ ଭୟକୁ ଜୟକରିବାର ପରୀକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲା । ଏଇଠି ହେଲା ଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟି (୭) ।

ଧର୍ମରେ ମଣିଷ ଚିରଦିନ ଅଭୟ ପାଇ ଆସିଛି; ବିଜ୍ଞାନ ଯେତେବେଳେ ମଣିଷକୁ ନେଇ ଅମୁହାଁ ଗଳିଭିତରେ ପକାଇଛି, ସେତିକିବେଳେ ଧର୍ମହିଁ ତା'ର ପରିତ୍ରାଣ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଜୀବନରେ ଆଚରଣ କରିବା ବେଳକୁ ଖାଲି ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ କାମ ଚଳିଲା ନାହିଁ । ଯୁକ୍ତିରେ, ମନର ଭାବନାଭିତରେ ଆମେ ହୁଏତ ଧର୍ମଚେତନାର ବା ମହାନ୍‌ସତ୍ତ୍ୱାର ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ କଳ୍ପନା କରିପାରିବା, କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ପୂଜା ଓ ଆରାଧନା ଦ୍ୱାରା ସେଇ ଧର୍ମର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ହେବ, ସେତେବେଳେ ଧର୍ମରାଜ୍ୟରେ ଠୁଳ କଳ୍ପନା ନ କଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ମଣିଷର ଧର୍ମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ଏହି ଠୁଳ କଳ୍ପନାରୁ, ଆପଣାର ନାନ କଳ୍ପନାକୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେବାକୁ ଯାଇ ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟ-ଜାତି ନାନା ପ୍ରତୀକର ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ବଳି ପଡ଼େ, ଯେଉଁ କାଳିସୀ ଲାଗେ, ଆଈ ମା'ର ଗପ ଭିତରର ବୁଢ଼ୀ ଅସୁରୁଣୀର ଜୀବନ ଯେଉଁ ଭ୍ରମର ଭିତରେ ଥାଏ, ଏସବୁ ସେଇ ପ୍ରତୀକ ଯୁଗର ଚିହ୍ନାବଶେଷ ମାତ୍ର । ଆଧୁନିକ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରତୀକ (Symbol ବା Myth) ର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ । ଏ ଯୁଗର ଜାତୀୟ ପତାକା, ଜାତୀୟ ପୋଷାକ, ରାଷ୍ଟ୍ର ନେତା ସେହି ପ୍ରତୀକଲୋଭୀ ମଣିଷର ସୃଷ୍ଟି । ନିଜର ଅଭୟ-କଳ୍ପନାକୁ ସ୍ଥାୟୀ ପିଣ୍ଡଦାନ କରି ଆଦି ମଣିଷ ଯେଉଁ ପ୍ରତୀକମାନ ଭିଆଇଥିଲା, ସେଇ ହେଉଛି ଭଗବାନ୍-କଳ୍ପନାର ଅୟମାରମ୍ଭ । ଶୁଦ୍ଧ ଦର୍ଶନରେ ଦେହଧାରୀ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପହାସ ବାର ବାର କରାଯାଇଛି,ତଥାପି ବାର ବାର ଏଇ ପ୍ରତୀକ-ପ୍ରବଣ ମଣିଷ-ମନ ଠୁଳ ଚେତନାର ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ି ଥୋଇଛି; ଦ୍ୱୈତବାଦ ହେଉଛି ଏଇ ଭକ୍ତ ଓ ଆରାଧନ-ପ୍ରୟାସୀ ମଣିଷର କରାମତି । ଆମର ଚିନ୍ତାର ଗତି ଅତି ଖର । ଏହି ଖରଗତି ଚିନ୍ତାଶକ୍ତି (Swift ploughshare of consciousness :—Ellish)ନାନା ରାଜ୍ୟରେ କର୍ଷଣ କରି ନାନା ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ନାନା ଦେବତା, ଉପଦେବତା ଗଢ଼ି ଥୋଇଛି । ବଡ଼ ବଡ଼ ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି, ଖାଲି ଧର୍ମ କାହିଁକି, ଭାଷା, କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ପ୍ରତୀକର ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର (୮) ।

ସତରେ କେଉଁ ପରମ ପୁରୁଷ ଏହି ମଣିଷପିଣ୍ଡକୁ ତିଆରି କରି ସେଥିରେ ଜୀବନ୍ୟାସ କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ, ସେ ବିଷୟରେ ଦର୍ଶନ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ଦିହାନ୍, କିନ୍ତୁ ମଣିଷ ଯେ ତା'ର ଭଗବାନଙ୍କୁ ତିଆରି କରିଛି, ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଇତିହାସରେ ସ୍ପଷ୍ଟ । Myth ଲୋଭୀ ମନ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଯୋଗ୍ୟ ସମ୍ମାନ ଦେବାକୁ ଯାଇ ସରଗ ଉପରେ ଏକ ଦିବ୍ୟ ମଣିଷସମାଜ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଇହ ଜୀବନରେ ତା'ର ସମସ୍ତ ଅତୃପ୍ତି ଓ ଅସନ୍ତୋଷକୁ ଧର୍ମର ରାଜ୍ୟରେ ମୁକ୍ତି ଦେଇ ସେ ଆପଣାର ଆରୋପ ସବୁଠାରେ କରି ପକାଇଛି । ମଣିଷର ମନ ଯେମିତି, ତା'ର ପ୍ରଭୁ ବି ଅବିକଳ ସେମିତି ହୋଇଛି । ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର ଭାଷାରେ ତ୍ରିଭୁଜର ଯଦି ଚିନ୍ତା କରିବାର ଶକ୍ତି ଥାଆନ୍ତା ତେବେ ସେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିଶ୍ଚୟ ତିନିକୋଣିଆ ବୋଲି କହୁଥାନ୍ତା । ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ନାମକୋଷ ଭିତରେ ଆମେ ଯେତେ ମୂର୍ତ୍ତ ଭଗବାନ ଦେଖିବା ସବୁ ଏହି ମଣିଷର

---

୭ । "What is most important in man's religious life is not the fact of fear, but the metamorphosis of fear"–Cassirer : The Myth of the State : P. 47

୮ । "No longer in a physical universe, man lives in a symbolic universe. Language, myth, art and religion are the varied threads which weave the symbolic net, the tangled web of human experience."

— Cassirer : An Essay on Man : P. 25

ମୁଣ୍ଡରୁ ତିଆରି, ତା'ର କାରିଗରୀ କଳ୍ପନାହିଁ ନାନା ଦେବତା ସୃଷ୍ଟି କରି ଏକ ଚମତ୍କାର ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ଗଢ଼ି ଦେଇଛି(୯)।

ଧର୍ମର ଦୁଇଟି ଦିଗ ହେଉଛି ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମାଚାର ଦିଗ । ନିଜର ସମସ୍ତ ବାସନା ଓ ଅଭିଳାଷର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ୍ ପ୍ରତିକୃତି ସୃଷ୍ଟି କରି ମଣିଷ ନିଜର ସମସ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଯେତେବେଳେ ତା' ପାଖରେ ନିବେଦନ କରିଛି, ସେତିକିବେଳେ ଧର୍ମଚାରଶାସ୍ତ୍ରର (Rituals) ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ମହାପଣ୍ଡିତ Woodroffeଙ୍କ ମତରେ "Ritual is an art, the art of religion. Art is the outward material expression of ideas intellectually held and emotionally felt." (Shakti and Shakta, P.12) ଏହି ଧର୍ମାଚାର ରୀତିରୁ ପୁରାତନ ଧର୍ମ ଓ ପୁରାଣକଥାର ତତ୍ତ୍ୱନିରୂପଣ କରିବା ପ୍ରଣାଳୀକୁ ଅତି ଆଧୁନିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମାଚାର ଭିତରୁହିଁ କଳାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଶାଖାର ଆଚାର ଗୁଡ଼ିକ ଯେ କିପରି ପ୍ରାଚୀନ କଳାର ମୂଳଦୁଆ ପକାଇଛି, ଏହା କଳାବିଦ୍ ମାତ୍ରେହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ । ଧର୍ମର ସମସ୍ତ ଇତିହାସକୁ ଯଦି ନାଟକ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ତେବେ ଧର୍ମାଚାର ହେଉଛି ଏହି ନାଟକୀୟ ଭୂମିକାର ଅଭିନୟ ।

ପଞ୍ଚ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଆଦିଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଆମେ ଜାଣିପାରିବା ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଓ ଆଚାରମୂଳ ଏହି ଦୁଇଟା ମୁହଁ ବିଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଗୋଟାଏ ଆବର୍ତ୍ତନ ଭିତରେ ବୁଲୁଛି । ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାଟିରେ ସାଧନାକୁ ତତ୍ତ୍ୱମୁଖୀ କରାଯାଉଛି, ବାହାରୁ ଟାଣିଟୁଣି ମଣିଷ ମନକୁ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ କରାଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ସେ କଠୋର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବେଶୀଦିନ ଚଳିପାରୁ ନାହିଁ । ପୁଣି ମଣିଷ ବାହାରକୁ ଧାଉଁଛି; ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ, ଯଜ୍ଞଯାଗ ଓ ସାଧନାଶୈଳୀର ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି, ଆଚାରର ଉତ୍ସାହୀ ବନ୍ୟା ଭିତରେ ମଣିଷ ମୂଳ ସାର ଟିକକ ହରାଇ ବସୁଛି, ପୁଣି ତ'ର ମନରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଆସୁଛି, ପୁଣି ସେ ତତ୍ତ୍ୱପାଖକୁ ଫେରି ଆସୁଛି, ପୁଣି ସେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହେବାର ଶପଥ ନେଉଛି । ବୈଦିକ, ବୌଦ୍ଧ, ତାନ୍ତ୍ରିକ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍, ପୃଥିବୀର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମର କାହାଣୀ କେବଳ ଏହି ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ-ବଦଳାର କାହାଣୀ । ସବୁ ମାଟିରେ, ସବୁ ଯୁଗରେ ଧର୍ମ ଭିତରେ ଏହି ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ନିୟମଟି ସବୁବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛି । ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅସଲ ଦର୍ଶନର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ଯେପରି ହେଉ ପଛକେ, କାର୍ଲ୍ ମାର୍କ୍‌ସ୍‌ଙ୍କ ସହିତ କହିବାକୁ ହେବ ଯେ ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧର୍ମ ତାର ଚିରାଚରିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱମୂଳକ ଗତିରେ ଆପଣାକୁ ଦୋହରେଇ ଦୋହରେଇ ଚାଲିଛି । ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ହେଲେହିଁ ପୁରାତନର ମଞ୍ଜ ଫାଟେ, ନୂତନର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ପୁଣି ସେହି ନୂତନ ପୁରାତନ ହୁଏ, ପୁଣି ପଟ ବଦଳେ । ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଏକଦେଶୀ ଆଲୋଚନା କରିବା ଆଗରୁ, ବା ଉପସ୍ଥିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧ, ବୈଦିକ, ବୈଷ୍ଣବ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ କୌଣସି ଗୋଟାଏ ପାଣି ଭଣ୍ଡାର ଭିତରେ କିଳିଦେବା ପୂର୍ବରୁ ସବୁ ଧର୍ମର ଏହି ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ସମ୍ମିଳନ-ଭୂମିଟିକୁ ଦୃଷ୍ଟିଛଡ଼ା କଲେ ଆମର ସମସ୍ତ ପ୍ରୟାସ ଭ୍ରାନ୍ତ ହିଁ ହୋଇଯିବ । ଶକ୍ତି ପୂଜା କହ ବା ନିରାକର ପୂଜା କହ, ସବୁ ଦେଶରେ ଏହାର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଛି, ସବୁ ଦେଶରେ ମଣିଷର କଳ୍ପନାରେ ଅଦ୍ଭୁତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ କୌଣସି ବିଶେଷ ଧର୍ମକୁ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା ନ କରି ସମଗ୍ର ଦେଶର ଧର୍ମ-ଆନ୍ଦୋଳନର ପ୍ରତିଫଳନ ଉପରେ ଆମେ ଅଧିକ ସହାନୁଭୂତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସହିତ ଯେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧର୍ମର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିପାରିବା ।

ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଧର୍ମର କଠିନ ମର୍ମ ସମସ୍ତେ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଆତ୍ମ-ସାଧନାର କଠୋର ସାଧନା ସମସ୍ତେ ଆୟତ୍ତ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏତିକିବେଳେ ହୁଏତ ଏକ ସହଜମାର୍ଗ ଦେଖାଇ ଜଣେ ଧର୍ମ-ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ନାନା ବାହ୍ୟାଚାରର ପ୍ରତୀକ ଅନୁଶୀଳନ

---

୯ । M. Doutteଙ୍କ ଭାଷାରେ "The God is the collective desire projected, as it were, or personified."

ସାହାଯ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ମନକୁ ତତ୍ତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଆବର୍ତ୍ତନ-ଧର୍ମର ସ୍ୱଭାବ ଅନୁସାରେ ସମାଜ ତତ୍ତ୍ୱ ଭୁଲି ବାହ୍ୟାଚାରକୁହିଁ ଧର୍ମ ବୋଲି ଧରିନିଏ । ମନର ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭଗବାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଆସନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ (୧୦) । ଶୁଦ୍ଧ ମୁକ୍ତ ସାକ୍ଷୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ର ବା ତ୍ରିଶୂଳଧାରୀ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ସଜାଇ ଦିଆଯାଏ, ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ତିଆରି ହୋଇ ତାକୁଇ ଶୂନ୍ୟବୋଲି ପୂଜା କରାଯାଏ । ନିତ୍ୟମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନ ଛାଡ଼ି କେତେଟା ଅକ୍ଷର ବା ବୀଜମନ୍ତ୍ରରେ ମାଳା ଗଡ଼ାଇବାକୁ ଈଶ୍ୱରପ୍ରାପ୍ତିର ପାହାଚ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ । ଭକ୍ତିଯୋଗ ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଆସନ ମାଡ଼ିବସେ ।

ଧର୍ମର ଅସଲ ଓ ସମଗ୍ର ରୂପଟି ବୁଝିବା ଲାଗି ତା'ର ଆଦିମ ମୂଳସୂତ୍ରଟି ଧରାଇଦେବାର ଚେଷ୍ଟା ଉପରେ କରାଯାଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏଥିରୁ ଏପରି ଅର୍ଥ କରାଯାଉନାହିଁ ଯେ ଧର୍ମ ବୋଇଲେ କେବଳ ଏହି ଆଦିମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ପ୍ରତୀକପ୍ରବଣତାକୁ ବୁଝାଇବ । ଫ୍ରୟେଡ଼ୀୟ ଯୁଗର ସେହି ଏକ-ନିର୍ଣ୍ଣୟୀ ବିଶ୍ଳେଷଣର ସେକାଳ ଗଲାଣି । ଆଦିମ ମଣିଷର ଆବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଇ ପୁରୁଣା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ଭିତରେ ମଣିଷ ନୂତନ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ଚାଲିଛି । ସେହି ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ଇତିହାସହିଁ ବିକାଶର ଇତିହାସ । ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତି ପରୀକ୍ଷା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ ତାର ଗଭୀରତମ ମୂଳକୁ ଯିବାକୁ ହେବ, ରତ୍ନ ଖୋଜିବାକୁ ହେଲେ ଅନ୍ଧାର ଅତଳରେ ବୁଡ଼ିବାକୁ ହେବ; କିନ୍ତୁ ତା' ବୋଲି କଣ ଆମେ ସେଇ ଅତଳକୁ ସମସ୍ତ ରତ୍ନାକର ବୋଲି ଧରିନେବା ? ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ବିଜ୍ଞ ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ହ୍ୱାଇଟ୍‌ହେଡ୍ ଧର୍ମ-ବିକାଶର ଚାରୋଟି ଅବସ୍ଥା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ତାହା ହେଉଛି, (୧୧) ଆଚାର, ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା, ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଉପଲବ୍‌ଧି । (Ritual, Emotion, Belief ଓ Rationalization) ଏହି ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତି-କ୍ରମରେ ସେ ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟିକୁ ଆଦିମ ଯୁଗର ଓ ଶେଷ ଦୁଇଟିକୁ ଉନ୍ନତ ଯୁଗର ଧର୍ମ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ଧର୍ମରେ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଉପଲବ୍‌ଧିର ସ୍ଥାନ ଯେତିକି ଅଧିକ, ତାହା ସେତିକି ଉନ୍ନତ । ଯେତେବେଳେ ଧାର୍ମିକ ସ୍ତରର ଅଧୋଗତି ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଆଦିମ ଗୋଷ୍ଠୀମୂଳକ ଯୁଗ ପରି ଧର୍ମ କେବଳ ଆଚାର ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତି ପ୍ରଧାନ ହୋଇପଡ଼େ ବୋଲି ଶ୍ରୀ ହ୍ୱାଇଟ୍‌ହେଡ୍‌ଙ୍କର ମତ । ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଜ୍ଞାନ ବା ଉପଲବ୍‌ଧିକୁ ଶୀର୍ଷ ସାଧନା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି (୧୨) । ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ଲାଗି ନାନା ଆଚାର ଓ ଉପଚାରର ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଭକ୍ତି ଓ କର୍ମଯୋଗର ଶେଷରେ ଉପଲବ୍‌ଧିକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରି ରଖାଯାଇଛି । କେଇନସ୍ ସ୍ମିଥ୍ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରୀକ୍ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ସାତୋଟି ଉତ୍‌ଥାନ ମୂଳକ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଭୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପ୍ରେମ ବା ମିଳନରେ ଆରାଧନାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା । ଏହି ସାତୋଟି ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି, ଭୟ, ଆତ୍ମ-ସ୍ୱାର୍ଥ, ସହାନୁଭୂତି, ସମର୍ପଣ, ସେବା, ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ପ୍ରୀତି (୧୩) ।

---

୧୦ । "The morality of a God is not often much in advance of that of his worshippers, and sometimes it lags considerably behind. Not only does the God reflect the thoughts, social conditions, morality and the like, but in its origin, his substance, when analysed, turns out to be just nothing but the representation, the utterance, the emphasis of these imaginations, these emotions arising out of particular social conditions."—J.E. Harisson : Themis : P. 28

୧୧ । A.N. Whitehead : Religion in the Making : P. 8

୧୨ । ସର୍ବଂ କର୍ମାଖିଳଂ ପାର୍ଥ ଜ୍ଞାନେ ପରିସମାପ୍ୟତେ । ୪ । ୩୩ ।

୧୩ । "Fear, Self-Interest, Sympathy, Sacrifice, Service, Discipline ଏବଂ Love." — S. C. Kaines Smith : Elements of Greek Worship

ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମର କୌଣସି ବିଶଦ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯିବା ଆଗରୁ ମୌଳିକ ଧର୍ମପ୍ରକୃତିର ଏହି ଯେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ କରାଗଲା, ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ଶ୍ରଦ୍ଧା ସହିତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ହେଲେ ତା'ର ମୂଳ ଚେରଠୁହିଁ ତାକୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ମାତ୍ର ବାହାରର କେତେଟା ଆଚାର ବା ଚଳନରୁ ତାକୁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଧର୍ମର ପଟାଳି ସାଙ୍ଗରେ ମଇ ମଡ଼ାଇଦେଲେ ଆମେ ତା'ର ମୂଳ ପ୍ରାଣଟି ହରାଇ ବସିବା । ଏଇ ଚଞ୍ଚଳ ସ୍ୱଭାବର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମାଚାରକୁ ହିଡ଼ ବାଟ ଦେଇ ଅଲଗା ଅଲଗା ମାର୍କାପରି କରି ରଖିଛନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଗବେଷଣା ସହଜ ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ କଦାପି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଉପରେ ଆମେ ଦେଖିଛେଁ ଯେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବାହ୍ୟାଚାରମାନ ଧର୍ମର ଅତି ଗୌଣ ଅଂଶ; ସମସ୍ତଙ୍କ ପଛରେ ଯେଉଁ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ନିୟମର ଧାରା ରହିଛି, ସେହି ହେଉଛି ମୁଖ୍ୟ ଏବଂ ମୌଳିକ । ଗୋଟାଏ ନିୟମର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସବୁ ଧର୍ମ ନାନା ରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି, ତେଣୁ କୌଣସି ବାହ୍ୟାଚାରକୁ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମର ଅଙ୍ଗଭୁକ୍ତ କରି ହେବନାହିଁ । ବାହ୍ୟାଚାରର ବାଡ଼ ଡେଇଁ ଧର୍ମଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାବ ପ୍ରତି ଆଲୋଚ୍ୟ ଧର୍ମର କିପରି ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା, ସେଇଥିରୁହିଁ ଆମେ ତା'ର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟ ଓ ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କରିପାରିବା ।

ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ :

ଧର୍ମଭୂମି ଧରିତ୍ରୀରେ କେତେ ଧର୍ମର ଓଲଟ ପାଲଟ ହୋଇଗଲାଣି । ଯେଉଁ ବିରାଟ ବିଶ୍ୱସତ୍ତା ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭରେ ଦୂର କଦମ୍ବର ବଂଶୀଧ୍ୱନି ପରି ଜଗତକୁ ଜିଜ୍ଞାସୁ କରି ଦେଇଥିଲା, ମଣିଷ ସେଇ ସତ୍ତାର ନାନା ରୂପବଦଳ କରି ଆସିଲାଣି । ସବୁ ଦେଶରେ ସବୁ ଯୁଗରେ ମଣିଷର ଭଗବାନ୍, ତା'ର ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା ଓ ତା'ର ପ୍ରଣିଧାନପଦ୍ଧତି ନାନାରୂପ ନେଇ ଆସିଛି । ସେ ଯେମିତି ଭାବିଛି, ତା'ର ଦେବତା ସେଇ ମାନସଭୂମିରେ ତାକୁ ଦେଖାଦେଇଛି ।

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତ ଭୂମିରେ ପାଦ ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶର ଧର୍ମ-ଇତିହାସ ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଲୋକପାତ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ସମକାଳୀନ ସାମାଜିକ ଇତିହାସର ସମ୍ୟକ୍ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କେହି କରିନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ଦେଶରେ ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମସଂସ୍କାର ଯେଉଁ ଜୀବନ୍ତ ଐତିହ୍ୟ ଭାରତରେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ରହି ଆସିଛି, ସେଇଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କଳ୍ପନା-ଉର୍ବର ଆଦିଗନ୍ତପ୍ରସାରୀ ଏହି ଭୂମିରେ ନାନା ଧର୍ମର ଆବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଯାଇଛି । ବେଦ, ସ୍ମୃତି, ପୁରାଣ, ତନ୍ତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ହୀନଯାନ, ମହାଯାନ, ମନ୍ତ୍ର, ବଜ୍ର ଓ ସହଜଯାନ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଧର୍ମର ପ୍ରବୀଣ ପ୍ରବାହରେ ଏ ଦେଶର ମନ ଚିରକାଳ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଶୁଦ୍ଧ ଶୁଷ୍କ ଜ୍ଞାନର ଚର୍ଚ୍ଚା ଭାରତରେ କେବେ ହୋଇନାହିଁ । କେବଳ ଈଶ୍ୱରପ୍ରାପ୍ତିର ପନ୍ଥେକ ରୂପେ ଧର୍ମଦର୍ଶନର ଜ୍ଞାନକୁ ସବୁବେଳେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଜ୍ଞାନସଂପ୍ଳୁତ ମନକୁ ଭଗବଦୁଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ପୁରାତନ ଯୁଗର ଋଷିମାନେ ଇତିହାସକାର ହେବାକୁ ଭୁଲିଯାଇଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏ ଯୁଗର ମହାପଣ୍ଡିତମାନେ ଧର୍ମକାୟ ସମାଜର ଶିରାକୁ ଶିରା ଅଲଗା କରି ଦେଖି ତା'ର ସମୟ ଠିକ୍ କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ନିଷ୍କଳଙ୍କ ତଥ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଏପରିକି ଆମ ଜୀବନର ଅତି ପରିଚିତ ରାମାୟଣ ମହାଭାରତ ମଧ୍ୟରୁ କିଏ ଆଗ କିଏ ପଛ, ଏହି ବିଷୟ ନେଇ ସଂଶୟର ଲଢ଼େଇ ଚାଲିଛି । ତଥାପି ଶାସ୍ତ୍ରବିଷୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦ, ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନର ନାମ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଉପକଥାର ସୂତ୍ରଲଗାଇ ଅନେକେ ଆପାତତଃ ଗୋଟାଏ ସମୟ-ସିଡ଼ି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଛାଡ଼ି ନାହାନ୍ତି ।

ଆଗପଛ କରି ସଜାଇ ଦେବାର ଏଇ ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧିକ ରୀତି, ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ଯେତେ ଉପକାରୀ ହେଲେହେଁ ଏହାଦ୍ୱାରା ଅସଲ ଧର୍ମର ପ୍ରାଣହାନି ହେବାର ଯଥେଷ୍ଟ

ଆଶଙ୍କା ରହିଛି । ସମସ୍ତ ଧର୍ମର ଇତିହାସକୁ ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଶାଖ ପ୍ରଶାଖା ଅନୁସାରେ ଯୁଗାନୁବନ୍ଧରେ ସଜାଇ ଦେବାଦ୍ୱାରା ଧର୍ମକୁ ବୁଝିବାର ସେହି ସମଗ୍ର କଳ୍ପନାର ସୂତ୍ରଟି ଅନେକ ସମୟରେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଏଡ଼ାଇ ଯାଇଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, କୁମାରିଲ ଭଟ୍ଟ ଓ ରାମାନୁଜ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଯୁଗର କେତେକ ମହାବଳୀ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ କୌଣସି ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ଏପରି ବିଚ୍ୟୁତ ବିକାଶ ହୋଇନାହିଁ । ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମକଳ୍ପନାର ଅବଚେତନ ଗତିରେ ଧର୍ମ ପଟ ବଦଳାଇ ଚାଲିଛି ଓ ଏକ ଚମତ୍କାର ଆବର୍ତ୍ତନ ଭିତରେ ଦେଶ ନୂଆରୁ ପୁରୁଣା, ପୁଣି ପୁରୁଣାରୁ ନୂଆ ହୋଇ ଚାଲିଛି ।

ଏହିପରି ଏକ ସହଜ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ମନୋଗତିକୁ ପରିମାପକ କରି ଗ୍ରହଣ କଲେ ଆମେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପାରିବା ଯେ, ସବୁ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନ ଓ ଆଚାରପ୍ରଧାନ ଏହି ଦୁଇଟି ଧାରା କେବଳ ଦୋହରାଇ ଦୋହରାଇ ଚାଲିଛି । ଅବଶ୍ୟ ଯୁଗୋଚିତ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଅନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ କାଳର ରୂପଗ୍ରହଣ ବଦଳିଛି ମାତ୍ର ।

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଦର୍ଶନ ଷଡ଼ଦର୍ଶନ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହି ଛଅଟି ଶାଖାରେ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ଛଅଟି ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିଦେଇ ବୁଝିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଶାଖାମାନଙ୍କର ପର୍ଯ୍ୟାୟକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ଏପରିକି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଭିତରେ ମଧ ବିଭିନ୍ନ ମନୋଧାରାର ପରିଚୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଛି । ଋକ୍‌ବେଦର ବରୁଣ, ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟସମେତ ଦେବସଭାର କଳ୍ପନା (ଯାହାକୁ ଅନେକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ Divine Democracy ବୋଲି କହିଛନ୍ତି) ଉପନିଷଦ୍‌ର ତତ୍ତ୍ୱମସି କଳ୍ପନାଠାରୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକାବେଳେକେ ଭିନ୍ନ । ସାଂଖ୍ୟ, ଯୋଗ ଓ ମୀମାଂସା ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାଖା ନିଜ ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ତେଣୁ କିଏ କାହାଠାରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି, କିଏ କାହାର ପରେ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଛି, ଏ ସବୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇ କେବଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର କସରତ୍ ସାର ହୁଏ ସିନା, କୌଣସି ପରିଷ୍କାର ସରଣୀ ଫିଟି ପାରେନାହିଁ । ସେତେବେଳେ ଭାରତର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନମଧରେ ମୋଟେ ଯୋଗସୂତ୍ର ନଥିଲା । ସମାଜଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ନିର୍ଜନ ତପୋବନ ଭିତରେ ସେ କାଳର ଋଷି ଯାହା ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ, ତାକୁଇ କେବଳ ଭାଷାରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରୁଥିଲେ । ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟ ଭିତରେ ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନ ସୀମିତ ରହିଥିଲା । ତେଣୁ କୌଣସି ଋଷି ଆପଣାର ନିଜସ୍ୱ ତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା ଆଗରୁ ତତ୍‌ପୂର୍ବ ସମସ୍ତ ଦାର୍ଶନିକ ଭୂମିର ପରିଚୟରେ ଆସିବା ସେତେବେଳେ ଆଦୌ ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର ବିଭିନ୍ନ ଶାଖା ଯେ ଅନେକ ସମୟରେ ପରସ୍ପର ଉପରକୁ ଲଢ଼େଇ ଯାଇଥିବାର (Overlapping) ଦେଖାଯାଏ, ଏହାହିଁ ତା'ର ଏକ ସମୀଚୀନ କାରଣ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସିଟିରୁ ଯେ କୌଣସିଟିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇନାହିଁ, ଏହା ଏକାବେଳେକେ ସତ୍ୟ କଥା ।

ଖୁବ୍ ଅଳ୍ପଦିନ ହେଲା ଆମ ଦେଶରେ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନର ନିର୍ଜନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ଛଡ଼ା ସମାଜ ଏହି ସାଧନା ମାର୍ଗର ପରିଚୟ ଏକାବେଳେକେ ଭୁଲି ଯାଇଥିଲା । ତନ୍ତ୍ରର ଦେବ ଦେବୀ, ମନ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ର ଓ କୌଳିକ ସାଧନାରେ ତ୍ରସ୍ତ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଏବେ ବି ତାକୁ ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପୂତ ବ୍ରହ୍ମପରାୟଣ ଶ୍ରୁତିଶାସ୍ତ୍ରରେ କଳଙ୍କ ଲାଗିବା ଭୟରେ ଅନେକ ସତର୍କ ପଣ୍ଡିତ ଏହାକୁ ଭାରତଭୂମିରୁ ତଡ଼ିଦେବାକୁ ମଧ ପଛେଇ ନାହାନ୍ତି । ଧର୍ମଚିନ୍ତାର ଅଧୋଗତ ଅବସ୍ଥାରେ ବିଦେଶରୁ ଏହି ତନ୍ତ୍ରର ଆମଦାନୀ ହୋଇଛି ଏବଂ କାଳକ୍ରମେ ତାହା କପଟୀ ଦୁର୍ବଳ ଧର୍ମାଚାରୀମାନଙ୍କର ନୀତିଭ୍ରଷ୍ଟ ଜୀବନମାର୍ଗକୁ ଘଣ୍ଟ ଘୋଡ଼ାଇ ରଖିଛି ବୋଲି ଅନେକେ ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ରର ବାମାଚାର ଓ ପଞ୍ଚମକାରକୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ସ୍ୱାଭାବିକ ବିବର୍ତ୍ତନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଅନେକେ ଏକେବାରେ ନାରାଜ (୧) । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ

୧। Benoytosh Bhattacharya : Buddhistic Esoterism.

ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ହର ପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଅନୁମାନ ଯେ ତନ୍ତ୍ର ବାହାରରୁ ଆମଦାନୀ ହୋଇ ଭାରତର ଧର୍ମ ଭିତରେ ପଶିଛି । ବୌଦ୍ଧ-ଯୁଗର ପୂର୍ବରୁ ଶକ୍ତି-ଉପାସନା ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଭାବ ଥିଲା ବୋଲି ସେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ ତନ୍ତ୍ରର ଅସଲ ଆବାସ ହେଉଛି ମଧ୍ୟ-ଏସିଆରେ । ମୁସଲମାନମାନେ କାସ୍ପିୟାନ୍ ହ୍ରଦ କୂଳର ବସତିମାନ ଧ୍ୱଂସ କରି ଦେବାରୁ ସେଠାକାର ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୁରୋହିତମାନେ ଭାରତକୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ । ସେହିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶିବଶକ୍ତି ପୂଜା ଓ ବୀଜମନ୍ତ୍ର ଓ ଅକ୍ଷର ଦ୍ୱାରା ସିଦ୍ଧି ହୋଇ ପାରିବାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଦ୍ଧତି ଭାରତରେ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା । ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର ମହାସୁଖବାଦ ଏହି ଆମଦାନୀର ପ୍ରଭାବରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲି ସେ କହନ୍ତି । ସେହି ସମୟରେ ନାନା କାରଣରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ହ୍ରାସ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା, ତେଣୁ ଶେଷକାଳର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନେତାମାନେ ଆପଣା ଧର୍ମକୁ ଆକର୍ଷଣକ୍ଷମ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ନୂଆ ରୀତିକୁ ସହଜେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । କଠିନ ଶାସ୍ତ୍ରର କଠିନ ତତ୍ତ୍ୱ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ ନ କରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତୀକ ଶ୍ଳୋକ ଓ ମନ୍ତ୍ରମାନ ମୁଖସ୍ଥ କରି ଆବୃତ୍ତି କଲେ ଯେ ନିଶ୍ଚୟ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ, ଏହି ସହଜ ଉପାୟଟି ସେମାନେ ପ୍ରଚାର କଲେ । ଆଗରୁ ନାନା କାରଣରୁ ଏହି ନୂଆ ମଞ୍ଜି ପୋତା ହେବାର ଅନୁକୂଳ କ୍ଷେତ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ତେଣୁ ଶକ୍ତିପୂଜା ଓ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଖର ପ୍ରଚାର ଲାଗି ଆଉ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ରହିଲା ନାହିଁ (୨) ।

ଆହୁରି କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ ଯେ ଚୀନାଚାରତନ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ମୂଳଭୂମି ହେଉଛି ମହାଚୀନ ବା ତିବ୍ବତ । ଉକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ଆଖ୍ୟାନ ଅଛି ଯେ, ଦୀର୍ଘ କଠୋର ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରି ନ ପାରି ବଶିଷ୍ଠ ମହାଚୀନ (ତିବ୍ବତ)କୁ ଯାଇ କୁଳାଚର ସାଧନା କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଇଥିଲେ । କେବଳ ବୁଦ୍ଧରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁ ଏହି ଚୀନାଚାର ଜାଣନ୍ତି ବୋଲି ଚୀନାଚାର ତନ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି । ବଶିଷ୍ଠ ମହାଚୀନରେ ସେହି ଉଦ୍‌ବୋଧରୂପୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଆରାଧନା କରିଥିଲେ (୩) । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀଟିରୁ ସେମାନେ କୌଳମାର୍ଗ ଓ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଚୀନରୁ ଆସିଥିବାର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । କେବଳ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଏପରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରି ବସିଲେ ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ ଅସମ୍ଭବ । ବରଂ ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମକଳ୍ପନାର ସୂତ୍ର ସଂଲଗ୍ନ କରି ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଆଚାରର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିରୂପଣ କରିବା ଏହାଠାରୁ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ ।

କଠିନ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱରେ ସମାଜର ମଣିଷ-ମନ କେତେବେଳେ ହେଲେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ୱଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେତେ ଉଚ୍ଚ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର କଠୋରତାରେ ତାହା ସାଧାରଣଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ପାରିନାହିଁ ଓ ଏକ ଦୁରୂହ ନିର୍ବାସନରେ କେବଳ କେତେକଙ୍କର ବୌଦ୍ଧିକ ଆଲୋଚନା ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହାରି ଫଳରେ ଧର୍ମକୁ ବଦଳାଇ ସହଜ ଓ ଠୁଳ କରିବାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସବୁ ଧର୍ମର ଗୋଟାଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଦେଖାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମୈକତାକୁ ବିଦାୟ ଦେଇ ନାନା ଦେବଦେବୀ, ନାନା ବିଚିତ୍ର ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ କର୍ମକାଣ୍ଡର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ବୈଦିକ ଓ ପୁରାଣର ଯୁଗକୁ ଏହି ବାଖ୍ୟା ଦେଇ ଅତି ସହଜରେ ବୁଝି ହୋଇଯିବ । ବେଦର ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ କେତେକଙ୍କ ପାଇଁ କିନ୍ତୁ ପୁରାଣର ଆଖ୍ୟାନ-ବଖାଣ ସାଧାରଣଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ

---

୨ । Northern Buddhism : Indian Historical Quarterly, Sept' 28

୩ । Shakti and Shakta By Woodroffe : P. 110

ତନ୍ତ୍ରର ପଞ୍ଚ 'ମ' କାର (ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମୁଦ୍ରା ଓ ମୈଥୁନ)କୁ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଭାରତର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ନାରାଜ । ନାନା ଯୁକ୍ତି ଖଞ୍ଜି ସେମାନେ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି ଯେ 'ମ'କାରତତ୍ତ୍ୱର (ବିଶେଷତଃ ମୈଥୁନର) ଜନ୍ମ ମହାଚୀନରେ । ଏପରି କି ଦେବୀପୁଷ୍ପ ମନ୍ଦାର (China Rose) ଚୀନଦେଶରୁ ଭାରତକୁ ଆସିଥିଲା ବୋଲି ସେମାନେ ମତ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ।

କରିବାପାଇଁ । ରାମାନୁଜ ବାୟୁ ପୁରାଣର ଏକ ଅଂଶ (ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ, ୨୦୧) ଉଦ୍ଧାର କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ପବିତ୍ର ବେଦକୁ ଅର୍ବାଚୀନ ସାଧାରଣଙ୍କର ହସ୍ତକ୍ଷେପରୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ; କେବଳ ବେଦହିଁ ସାଧକକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ କରାଇ ଦେଇ ପାରେ (୪) ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜସାଧ୍ୟ ଉପାୟରେ ସାଧନାମାର୍ଗର ସୂତ୍ର ଧରାଇ ଦେବାକୁ ଇତିହାସ ଓ ପୁରାଣ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଠିକ୍ ଏଇଥିପାଇଁ ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରଶାଖାର ଉଦ୍ଭବ । ଏହା ସମସ୍ତଙ୍କର ବୋଧ । କାଳକ୍ରମେ ଯେତେବେଳେ ବୈଦିକ ହିନ୍ଦୁଦର୍ଶନ ଆପଣାର ଦୁର୍ବୋଧତା ବଶତଃ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସମ୍ପତ୍ତି ହୋଇଗଲା, କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯେତେବେଳେ ଏକାଧିକାରୀ ବୋଲାଇ ସାଧନାକ୍ଷେତ୍ର ଉପରେ ଆସ୍ଥାନ ମାଡ଼ି ବସିଲା, ତାହାରି ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱରୂପ ସାମାଜିକ ମନର ଅନୁଶୀଳନ କରାଯାଇ ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ମନୋଭାବ ଚାରିଆଡ଼େ ଅନୁଭୂତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତି ଅନୁସାରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ତିନିଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି—ଦିବ୍ୟ, ବୀର ଓ ପଶୁ । ପ୍ରପଞ୍ଚସାରର ଭାଷ୍ୟଲେଖକ ପଦ୍ମପାଦାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ମତ ଯେ, ଯେ କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ପାଞ୍ଚପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖା ଯାଇପାରେ—ସ୍ଥୂଳ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, କାରଣ, ସାମାନ୍ୟ ଓ ସାକ୍ଷୀ । ମଣିଷର ପ୍ରକୃତି ଅନୁସାରେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିର ଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପଶୁ ପ୍ରକୃତି ଶାସ୍ତ୍ରର ସ୍ଥୂଳରୂପଠାରୁ ଅଧିକ ଗଭୀରକୁ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତି ଭେଦରେ ସାତ ରକମର ସାଧନା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ବେଦ, ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ, ଦକ୍ଷିଣ, ବାମ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଓ କୌଳ । ଏସବୁକୁ ଗୋଟିକୁ ଆଉ ଗୋଟିକରୁ ହୀନ ବା ଉପର କରି ଦେଖିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ, କାରଣ ଆପଣା ପ୍ରକୃତିହିଁ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟର ସାଧନାପଥ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ସାକ୍ଷୀ ଦୃଷ୍ଟି ଯେତେ ପବିତ୍ର ହେଲେହେଁ ସ୍ଥୂଳମାର୍ଗହିଁ ପଶୁ ପ୍ରକୃତିର ସାଧକ ପକ୍ଷରେ ସାଧନାର ଏକମାତ୍ର ପଥ । କୌଣସି କୌଣସି ତନ୍ତ୍ରରେ ସମୟମାର୍ଗ ଓ କୌଳମାର୍ଗ ଦୁଇଟି ଦିଗ ଦେଖାଇ ଯୋଗାଚାର, ବୈଷ୍ଣବାଚାର, ଶୈବାଚାର ଓ ଦକ୍ଷିଣାଚାର ଏହି ଚାରି ଭାଗରେ ତନ୍ତ୍ରକୁ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଏ ଚାରୋଟି ପ୍ରବୃତ୍ତି ମାର୍ଗ । ଏଇଠୁ ସାଧନାର ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ଯାହାକି ପୁଣି ଦକ୍ଷିଣାଚାର ଓ ବାମାଚାର ଏହି ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପଞ୍ଚମକାର ତତ୍ତ୍ୱ କେବଳ ଏହି ବାମାଚାର ଶାଖାର ଅନ୍ତର୍ଗତ କେବଳ ସାଧନାର ଅତି ବିକଶିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣୀୟ ।

ତନ୍ତ୍ର ସାହିତ୍ୟର ସୁବିଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍‌ରଫ୍ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ଓ ସୁସମୀଚୀନ ଦାର୍ଶନିକ ବାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱସତ୍ତା ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ଦୁଇଟି ଦିଗ—ଗୋଟିଏ ଚେତନାମୟ, ଅନ୍ୟଟି ଶକ୍ତିମୟ; ଗୋଟିଏ ଅବିଚଳିତ, ଆଉ ଗୋଟିଏ ଚଞ୍ଚଳ । ଈଶବାସ୍ୟୋପନିଷଦର 'ତଦେଜତି ତନ୍ନୈଜତି' ଏହି ବିରୋଧାଭାସ ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ସେହି ଦୁଇଟି ଦିଗର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ବୋଲି ଅନେକଙ୍କର ମତ । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନର ପ୍ଳେଟୋ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରହ୍ମର ଚେତନା ଅଙ୍ଗକୁ ସତ୍ୟବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମର ଶକ୍ତିରୂପର ଆରାଧନା ଓ ସାଧନା ହୋଇଛି ତନ୍ତ୍ରରେ । ଫରାସୀ ଦାର୍ଶନିକ ବର୍ଗସଁ ଠିକ୍ ସେହିପରି ସୃଷ୍ଟିର ଚଞ୍ଚଳ ଗତିଶୀଳ ରୂପକୁ ତାଙ୍କର ମର୍ମସତ୍ୟ (Elan Vital) ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦରେ ରୂପମୟ ଭୌତିକ ଜଗତକୁ ମାୟା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମର ବିବର୍ତ୍ତ ଏହି ମାୟାଶକ୍ତିର କୁହେଳିକାଜାଲ ଭେଦ କରି ପାରିଲେ ଶୁଦ୍ଧମୁକ୍ତ-ସାକ୍ଷୀ-ଚୈତନ୍ୟ ଅଦ୍ୱୈତ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଲବ୍ଧି ସମ୍ଭବ ବୋଲି ବେଦାନ୍ତୀମାନଙ୍କର ମତ । ଏହି ମାୟାଶକ୍ତିକୁ ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି ସମସ୍ତ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ସୃଷ୍ଟି । ମାୟାକୁ କେବଳ ବିବର୍ତ୍ତ ବୋଲି ଏଡ଼ିଦେବା ପରିବର୍ତ୍ତରେ ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ଏହାକୁ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଶରୀର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

୪। Winternity : History of Indian literature, Vol. I : P. 527

ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ମୂଳଦର୍ଶନ ସହିତ ଏଇଠି ପାଶ୍ଚାତ୍ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କ ସହିତ ଅଦ୍ଭୁତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି । ସ୍ପିନୋଜା ମାୟାର ଅଳୀକତା ଅସ୍ୱୀକାର କରି ଚେତନା ଓ ଶରୀର (Thouhgt ଓ Extension), ବ୍ରହ୍ମ ବା Substanceରେ ଏହି-ଦୁଇଟି ଦିଗର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମାଶ୍ରିତା ମାୟା, ମିଥ୍ୟାଭୂତା ସନାତନୀ, ଅନିର୍ବଚନୀୟା, ନସଦସସ୍ପଦସତ୍ ଓ ମିୟତେ ଅନେନ ଇତି, ଏହିସବୁ ସଞ୍ଜ୍ଞାବାକ୍ୟରୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି ଯେ, ମାୟା ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମର ସୀମିତ ରୂପପ୍ରକାଶ, ପରମାତ୍ମର ଠୁଳ ପ୍ରତିରୂପ (୫) । ଏହି ପ୍ରକୃତି ବା ଶକ୍ତିରୂପ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଆଦିଶକ୍ତି ବୋଲି ମାନିବାକୁ ହେବ, ଯଦି ଆମେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣିବାକୁ ଚାହୁଁ । କାରଣ ଶକ୍ତି ଛଡ଼ା, ରୂପ ଛଡ଼ା କେବଳ ଚେତନାର ପ୍ରକାଶ ଅସମ୍ଭବ । ଶକ୍ତି ବିନା ଶିବ ଶବ ସଦୃଶ (୬) ।

ବ୍ରହ୍ମର ଏହି ଶକ୍ତିରୂପ, ଏହି ଚଞ୍ଚଳରୂପ ହେଉଛି ମାତୃରୂପ । ଏହି ରୂପରେ ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମର ଆରାଧନା କରିବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ ତନ୍ତ୍ରର ମୂଳକଥା । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଶକ୍ତିମୟ ଆରୋପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କରି ତନ୍ତ୍ରାଗମମାନଙ୍କର ଆରମ୍ଭ । ଅଣ୍ଡଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଏହି ଶକ୍ତିରୂପିଣୀ ଜନନୀଦ୍ୱାରା ସଞ୍ଚାଳିତ ହେଉଛନ୍ତି, ତନ୍ତ୍ର ଏହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଟି ଘୋଷଣା କରିଛି । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ମାତୃପୂଜାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରହିଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ ପିତାଠାରୁ ନିରାଶ ହୋଇ ଇତରା ଦାସୀର ପୁତ୍ର ମହୀଦାସ ପୃଥିବୀକୁ ଆପଣାର ମାତା ବୋଲି ସ୍ତବଗାନ କରିଛନ୍ତି । ସବୁ ଘଟରେ ଏହି ଶକ୍ତିର କଳ୍ପନା ତନ୍ତ୍ରର ନାନାସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ (୭) । ଶକ୍ତି ବା ମାତୃପୂଜା ଡ଼େଣା ମେଲି ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ସମାଜରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଛି, ସେତେବେଳେ ମାତୃସ୍ୱରୂପିଣୀ ନାନାଶକ୍ତିର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଚାମୁଣ୍ଡାତନ୍ତ୍ରରେ ଦଶମହାବିଦ୍ୟା ବା ସିଦ୍ଧବିଦ୍ୟାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (୮) । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଏକ ଆଦିଶକ୍ତିର ରୂପାନ୍ତର-କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମୂଳପ୍ରକୃତି ଆପଣାକୁ ପାଞ୍ଚୋଟି ଦେବତାରେ ବିଭକ୍ତ କଲେ,—ଦୁର୍ଗା, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ସରସ୍ୱତୀ, ସାବିତ୍ରୀ ଓ ରାଧା । ଶିବ ଶକ୍ତିର ତାନ୍ତ୍ରିକ କଳ୍ପନାରେ ଏହି ପାଞ୍ଚ ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ ଶକ୍ତିର ନାମାନ୍ତରରୂପିଣୀ ।

୫। In short ପ୍ରକୃତି and ମାୟା are like the material prime of the thormistic philosophy, the finalizing principle, the activity which measures out (ମିୟତେ), that is, limits and makes forms in the formless (ଚିତ୍). —Woodroffe, Shakti and Shakta, p. 206

୬। •ଶିବଃ ଶକ୍ତ୍ୟା ଯୁକ୍ତୋ ଯଦି ଭବତି ଶକ୍ତଃ ପ୍ରଭବିତୁଂ
ନ ଚେଦେବଂ ଦେବୋ ନ ଖଲୁ କୁଶଳଃ ସ୍ପନ୍ଦିତୁମପି । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀ ।୧।

ପୁଣି କୁବ୍ଜିକା ତନ୍ତ୍ରରେ —
ବ୍ରହ୍ମ ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶାଦ୍ୟା ଜଡ଼ାଶ୍ଚୈବ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତା
ପ୍ରକୃତିଞ୍ଚ ବିନା ଦେବୀ ସର୍ବେ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷମା ଧ୍ରୁବଂ ।

୭। ଯାନ ପାଷାଣଧାତୁନାଂ ତେଜରୂପେଣ ସଂସ୍ଥିତା
ଜୀବଜନ୍ତୁଷୁ ଦେବେଶି । କିଂ ବକ୍ତବ୍ୟମତଃପରଂ
ଯତ୍ର ନାସ୍ତି ମହାମାୟା ତତ୍ର କିଞ୍ଚିନ୍ନବିଦ୍ୟତେ । —ଉଦ୍ଧୃତ, ଶିବଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ; ତନ୍ତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ ପୃ ୩୦

ପୁଣି, ବିଦ୍ୟାଃ ସମସ୍ତାସ୍ତବ ଦେବି ଭେଦାଃ,
ସ୍ତ୍ରିୟଃ ସମସ୍ତାଃ ସକଳ ଜଗତ୍ସୁ । — ଦୁର୍ଗାସପ୍ତସତୀ ।

୮। କାଳୀ ତାରା ମହାବିଦ୍ୟାଃ ଷୋଡ଼ଶୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରୀ ।
ଭୈରବୀ ଛିନ୍ନମସ୍ତା ଚ ବିଦ୍ୟା ଧୂମାବତୀ ତଥା ।
ବଗଳା ସିଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ଚ ମାତଙ୍ଗୀ କମଳାତ୍ମିକା
ଏତା ଦଶ ମହାବିଦ୍ୟାଃ ସିଦ୍ଧିବିଦ୍ୟା ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତା ।

ଦେଶେ ଦେଶେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଭ୍ୟତାରେ ଏହି ଶକ୍ତିପୂଜାର ଯଥେଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳେ । ଏହା କୌଣସି ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ ବା ଧର୍ମର ଏକସତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ । ଆଦ୍ୟଶକ୍ତି, ତ୍ରିପୁରସୁନ୍ଦରୀ, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ତାରା, କାଳୀ, Isis, Hathor, Cybele, Ida, Ionic, Mother, Aphrodite,ବେବିଲୋନ୍‌ର Mylitta, ମେକ୍ସିକୋର Ish, ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସ୍‌ର Osia, ରୋମ୍‌ର Juno, ମିଶର ସଭ୍ୟତାର Bast—ଏ ସମସ୍ତ ମାତୃପୂଜାର ଦେଶଭେଦ ନାମାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଆଫ୍ରିକାର ଜନନୀ Salambo ଆମ ଦେଶର ପାର୍ବତୀଙ୍କ ପରି ପର୍ବତ ଭିତରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବାର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତ ଗାଲବର୍ଟ ମରେ (Gilbert Murray) ଏହି ମାତୃପୂଜାର ଏକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ହେତୁ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଆଦିମ ମଣିଷ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଗୋଷ୍ଠୀ-ସମାଜର ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଖାଦ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା ଓ ବଂଶବୃଦ୍ଧି କରିବା ଏହି ଦୁଇଟି ତା'ର ସବୁଠୁଁ ମୂଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଥିଲା । ତେଣୁ ଖାଦ୍ୟଜନନୀ ଧରିତ୍ରୀ ଓ ପୁତ୍ରପ୍ରସବିନୀ ମାତାକୁ ଆଦିମ ଧର୍ମରେ ସବୁଠାରେ ଏକ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ପୃଥିବୀ ହେଉଛି ମାତା, ସେହି ମାତାରହିଁ ପୂଜା କଲେ ଗୋଷ୍ଠୀ ବୃହତ୍ ଓ ସମ୍ପଦଶାଳୀ ହୋଇ ପାରିବ (୯) ।

ତନ୍ତ୍ରର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ତାର ସାଧନାମୂଳତା । ଏହି ସାଧନାଲାଗିହିଁ ଅରୂପ ଅବ୍ୟକ୍ତ ପରମତତ୍ତ୍ୱର ରୂପ କଳ୍ପନା । ଖାଲି ତତ୍ତ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଦେଲେ ଧର୍ମର ସବୁ କାମ ସରିଯାଏ ନାହିଁ । ଧର୍ମର ସାଧନା-ଅଙ୍ଗ ତା'ର ନିଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ପରି ସମାନ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସାଧାରଣ ଧର୍ମପ୍ରବଣ ମଣିଷ ତତ୍ତ୍ୱର ଗଭୀର ଶୂନ୍ୟ ଭିତରେ ପଶିବାକୁ ସବୁବେଳେ ଭୟକରେ । କଳ୍ପନାରେ ଧରି ରଖି ପାରିଲା ଭଳି କିଛି ଠୁଳ ଜିନିଷ ପାଇଲେହିଁ ସେ ତାହାରି ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ଶୂନ୍ୟତା, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଓ ଶୁଦ୍ଧଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନାର୍ଥ ବୁଝିବା ତା'ପକ୍ଷରେ ଦୁରୂହବ୍ୟାପାର । ସେ ସବୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ତା'ର ମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ଚାହି; ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ; ବୁଦ୍ଧ, ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ, ଦେବୀ ପ୍ରଭୃତି ଠୁଳ କଳ୍ପନା ଚାହି । ଏଇଥିରୁହିଁ ପ୍ରତିମା ପୂଜାର ସୃଷ୍ଟି ଓ ଏହି ସାଧାରଣ-ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତା ଦୃଷ୍ଟିରୁହିଁ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ବ୍ରହ୍ମର ମୂର୍ତ୍ତି ରୂପାୟନ ଉପରେ ଏତେ ଜୋର ଦିଆଯାଇଛି । ଆରାଧନା ଓ ଉପାସନାର ଏଇ ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଲାଗି ନିରାକାର ନିର୍ଗୁଣଙ୍କୁ ସାକାର ଓ ସଗୁଣ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଉଡ୍‌ରପ୍ ଏହି ରୂପଗ୍ରହଣର ଏକ କ୍ରମ ଠିକ୍ କରିଛନ୍ତି; ଏହି କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ସଦୃଶ ପରିଣାମ ଓ ବିବର୍ତ୍ତଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଗୁଣ, ପରମ, ପରମାତ୍ମା, ପରମବ୍ରହ୍ମ, ନିଷ୍କଳଶିବ ଓ ଶିବ (ଚେତନାମୟ, Static) ଯଥାକ୍ରମେ ସଗୁଣ, ଅପର, ଈଶ୍ୱର, ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ, ସକଳଶିବ ଓ ଶକ୍ତି (ବେଗମୟୀ Kinetic)ର ରୂପଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ।

ରୂପରୁ ରୂପାତୀତ, ସଗୁଣରୁ ନିର୍ଗୁଣ, ସ୍ଥୂଳରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଏହା ହେଉଛି ସାଧନାର ନିୟମ । କି ତନ୍ତ୍ର, କି ଶୈବ, ବୈଷ୍ଣବ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସମସ୍ତ ଧର୍ମସାଧନାରେ ଏହି ପ୍ରତୀକ ବା ରୂପର ମାଧ୍ୟମ ଦେଇ ଅରୂପ ତତ୍ତ୍ୱର ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି (୧୦) । ବୈଦିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର

୯। Gilbert Murray, Four stages of greek Religion : P. 43

୧୦ । ଜଗଜ୍ଜନନୀ ନିଜ ପିତା ହିମାଳୟ କହୁଅଛନ୍ତି :—

ଅନଭିଧାୟ ରୂପନ୍ତୁ ସ୍ଥୂଳଂ ପର୍ବତପୁଙ୍ଗବ
ଅଗମ୍ୟଂ ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପଂ ମେ ଯଦ୍ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ମୋକ୍ଷଭାଗ୍ ଭବେତ୍ ।

ପୁଣି ତସ୍ମାତ୍ ସ୍ଥୂଳଂ ହି ମେ ରୂପଂ ମୁ ମୁକ୍ଷୁଃ ପୂର୍ବମାଶ୍ରୟେତ୍
କ୍ରିୟାଯୋଗେନ ତାନ୍ୟେବ ସମଭ୍ୟର୍ଚ୍ଚ୍ୟ ବିଧାନତଃ
ସ୍ୱଚ୍ଛମାଲୋଚୟେତ୍ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ରୂପଂ ମେ ପରମବ୍ୟୟଂ । ଭଗବତ ଗୀତା ।

ପରପୃଷ୍ଠାରେ ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ....

ଅନୁସରଣ କଲେ ତଟସ୍ଥ, ସ୍ୱରୂପ ଏହି ଦୁଇଟି ଲକ୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ । ତେଣୁ ଯେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷଣରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାଣି ସେହି ମାର୍ଗୀୟ ସାଧନାଦ୍ୱାରା ସାଧକ ବ୍ରହ୍ମର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇପାରିବ । ଏହିକଥା ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ବାର ବାର କୁହାଯାଇଛି (୧୧) ।

ନିର୍ଗୁଣ ଉପାସନା ଅତି କଠିନ ଉପାସନା । କୌଣସି ପ୍ରତୀକର ସାହାଯ୍ୟ ନ ନେଇ ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ ମନନ କରିବା ମଣିଷ ପକ୍ଷରେ ଅତି ଦୁଃସାଧ୍ୟ । ହିନ୍ଦୁ ତତ୍ତ୍ୱଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ସୁକଠୋର ଉଦୟମାର୍ଗକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ଆଉ ଅନ୍ୟମାର୍ଗମାନଙ୍କୁ ନ୍ୟୁନ କରି କୁହାଯାଇଛି । କ୍ଳେଶୋଽଧିକତରସ୍ତେଷାମବ୍ୟକ୍ତାସକ୍ତଚେତସାଂ, ଗୀତାର ଏହି ଉକ୍ତିଟି (୧୨।୫) ନିର୍ଗୁଣ ସାଧନାର କ୍ଳେଶପ୍ରଧାନତା ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । ତନ୍ତ୍ରଯୁଗରେ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମସାଧନାକୁ ଅଧିକ ସଂପ୍ରସାରୀ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିଲା, ସାଧକମନର ମାନ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ତା'ଲାଗି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ବାଟ ଦେଖାଇ ଦେବାର ଏକ ବିରାଟ ଆନ୍ଦୋଳନ ଏ ଯୁଗରେ ହୋଇଥିଲା । ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ ବୈଦିକ ଓ ଅଦ୍ୱୈତ ରୀତିର ସାଧନାକୁ କେବେହେଲେ ନିରର୍ଥକ ବୋଲି ଉପହାସ କରିନାହାନ୍ତି । ପୁରାତନର ସ୍ଥବିର ବନ୍ଧନ ଛାଡ଼ି ସମୟୋପଯୋଗୀ ସାଧନାଚାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ଯେ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଓ ଫଳପ୍ରଦ, ସେମାନେ କେବଳ ଏତିକି ଘୋଷଣା କରିବାକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି । ସମାଜର ବେଶୀସଂଖ୍ୟକ ଲୋକ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ଗହ୍ୱରରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରୁ ନ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାଧନାକୁ ନିର୍ଗୁଣ ଓ ଆୟାସସାପେକ୍ଷ କରି ଧର୍ମହାନି କରିବା ଅନୁଚିତ ବୋଲି ସେମାନେ ବାର ବାର କହିଛନ୍ତି । କଳିର ମଣିଷ ପ୍ରତୀକ-ପ୍ରୟାସୀ, ସମାଜର ନାନା ଜାଲ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ମଣିଷର ପ୍ରତୀକ-ପ୍ରୟାସୀ, ସମାଜର ନାନା ଜାଲ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ମଣିଷର ମନ ସ୍ୱଭାବତଃ ରୂପାୟନ-ପ୍ରବଣ, ତେଣୁ ତନ୍ତ୍ର ବା ଆଗମ ଶାସ୍ତ୍ରହିଁ କଳିଯୁଗର ଏକମାତ୍ର ବାଟ ବୋଲି ସେମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ କହି ଦେଇଛନ୍ତି (୧୨) । ଚାରୋଟି ଅବସ୍ଥା ଦେଇ କିପରି ଶୂନ୍ୟଭିତରୁ ମୂର୍ତ୍ତିର କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ହେବ, ସେକଥା ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ସୂଚାଇ ଦିଆ ଯାଇଛି (୧୩) ।

କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ରରେ,

ଚିନ୍ମୟସ୍ୟାପମେୟସ୍ୟ ନିଷ୍କଳସ୍ୟାଶରୀରିନଃ
ସାଧକାନାଂ ହିତାର୍ଥାୟ ବ୍ରହ୍ମଣୋ ରୂପକଳ୍ପନା ।

ପୁଣି, ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ରରେ,

ତ୍ୱମେବ ସୂକ୍ଷ୍ମା ସ୍ଥୂଳା ତ୍ୱଂ ବ୍ୟକ୍ତାବ୍ୟକ୍ତସ୍ୱରୂପିଣୀ ।
ନିରାକାରାପି ସାକାର କସ୍ତ୍ୱାଂ ବେଦିତୁମର୍ହତି
ଉପାସକାନାଂ କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥଂ ଶ୍ରେୟସେ ଜଗତାମପି ।

୧୧ । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି,

ସାକାରଃ ଶକ୍ତିରୂପଃ ସ୍ୟାନ୍ଦକାରଃ ଶିବରୂପକଃ
ଉଭୟୋରୈକ୍ୟମାଦାୟ ପରାଶକ୍ତିଉଦୀର୍ଯ୍ୟତେ ।

ପୁଣି, ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ରରେ,

ଜ୍ଞେୟଂ ଭବତି ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ସଚ୍ଚିଦ୍‌ବିଶ୍ୱମୟଂ ପରଂ
ତଥା ତତ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପେଣ ଲକ୍ଷଣୈର୍ବା ମହେଶ୍ୱରି । ୩ । ୬ ।

୧୨ । କୃତେ ତୁ ବୈଦିକୋ ଧର୍ମ ସ୍ତ୍ରେତାୟାଂ ସ୍ମୃତିସମ୍ଭବଃ
ଦ୍ୱାପରେ ତୁ ପୁରାଣୋକ୍ତଃ କଳାବାଗମସମ୍ମତଃ ॥

ପୁଣି, ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ରରେ,

ଆଗମୋକ୍ତବିଧାନେନ କଳୌ ଦେବାନ୍ ଯଜେତ୍ ସୁଧୀଃ ॥

୧୩ । (୧) ଶୂନ୍ୟତାର କଳ୍ପନା, (୨) ବୀଜମନ୍ତ୍ରର କଳ୍ପନା, (୩) ବୀଜମନ୍ତ୍ରକୁ କଳ୍ପିତରୂପ ଦେବା ଓ (୪) କଳ୍ପିତ ଦେବତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ।

ଶୂନ୍ୟତାବୋଧିତୋ ବୀଜଂ ବୀଜାଦ୍‌ବିମ୍ବଂ ପ୍ରଜାୟତେ
ବିମ୍ବେ ଚ ନ୍ୟାସବିନ୍ୟାସୌ । ସାଧନାମାଳା : Vol. II. P. 51.

ମନୁ ସଂହିତାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭାଷ୍ୟକାର କୁଲ୍ଲୁକଭଟ୍ଟ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଶ୍ରୁତିର ଦୁଇଟି ପ୍ରକରଣ ହେଉଛି ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ (୧୪) । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଛି ଯେ ସନାତନ ଧର୍ମର ଆଦିକାଳରୁ ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦୁଇଟିଯାକ ପଦ୍ଧତି ଏହି ଦେଶରେ ସମାନ୍ତର ଭାବରେ ଚଳିଆସୁଛି । ଦୁଇଟିର ପୂର୍ବାପରସ୍ଥାନତା ସମୟବାଚୀ ନୁହେଁ, ଏହା ପ୍ରବୃତ୍ତିବାଚୀ । (Sequence of attitudes) ଉତ୍ତମର୍ଣ୍ଣ ସାଧକମାନଙ୍କ ଲାଗି ବୈଦିକ ରୀତି ଯେପରି ଧର୍ମର ଆଧର ହୋଇ ରହିଥିଲା, ଠିକ୍ ସେହିପରି ସାଧାରଣ ସାଧକଲାଗି ତାନ୍ତ୍ରିକ ମାର୍ଗ ସବୁବେଳେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ରହିଥିଲା । ଶିବଶକ୍ତି-ସମ୍ଭୋଗ, ମାତୃପୂଜା ଏଗୁଡ଼ିକ ଏକମେବାଦ୍ୱିତୀୟ ଅଦ୍ୱୈତ ଦର୍ଶନ ସହିତ ପହୁଣ୍ଡ ରଖି ଚାଲୁଥିଲା । ତେଣୁ ତନ୍ତ୍ରର କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ହତାଶ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଛି, କାରଣ କୌଣସି ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ ପରିପୂରଣ କରି ଏହାର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇ ନାହିଁ; ସବୁ ଧର୍ମରେ, ସବୁ କାଳରେ ଏହି ସ୍ୱଭାବର ଏକ ଧର୍ମାଚାର ସବୁବେଳେ ରହିଆସିଛି । ସଂଯମକଠୋର ଜ୍ଞାନ-ବାଟର ତୀକ୍ଷ୍ଣତାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ପାରି ସବୁ ଦେଶରେ ସହଜପନ୍ଥାର ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମପଦ୍ଧତିରେ (Anglican ଶାଖା) ଦୀକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ବେଳେ ଅଭିଷେକ, ନ୍ୟାସ ଓ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ଅଛି (୧୫) । (ଅଧ୍ୟାପକ ଶାମ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବିଧିକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୦୦୦ ଅବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ତିନିହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । (Indian Historical quarterly, March 1930—P. 117) କିନ୍ତୁ ଏପରି ଅନୁମାନକୁ ଯେ ହେତ୍ୱାଭାସୀ ବୋଲି ନ କହିବାର କି କାରଣ ଅଛି, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଅସଲ କଥା ହେଉଛି, ଧର୍ମଜୀବନର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରକାଶ ରୂପେ କେତେବେଳେ ପ୍ରଧାନ କେତେବେଳେ ଅପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଏହା ସମାଜରେ ସବୁଦିନେ ଥିଲା ।)

ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଶକ୍ତିପୂଜାର ପ୍ରାଚୀନତା କଳିବାକୁ ଯାଇ ଅନେକେ ଏହାକୁ ଆଦିମ ସମାଜର ଏକ ଆଧୁନିକ ଅବଶେଷ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଆକାଶରେ ଶୂନ୍ୟସତ୍ତା ପିତାର ପରିଚୟ ପାଇବା ପୂର୍ବରୁ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରଥମେ ମାତୃଦେବତାର ପୂଜା କରି ଶିଖିଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ଜାତିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ବେଲ୍ଲୁ, ବିହୁ, ଶୀତଳା ଓ ମାଳଶ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଯାତ୍ରା ଏଇ ମାତୃପୂଜାର ପରିଚାୟକ । ଆମ ଧର୍ମର ନାନା ଆଚାର ଓ ପଦ୍ଧତି ସେଇ ପ୍ରଥମ ଯୁଗର ମୌଳିକ ଉଦ୍ଭବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ହୁଏତ ସାମାଜିକ ମନର ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେହି ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମବୋଧୀ (animistic) ଧର୍ମପ୍ରବୃତ୍ତି ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ମଣିଷ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରତୀକଗୁଡ଼ିକରେ ନୈରାତ୍ମ୍ୟର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ଆପଣା ଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଉନ୍ନୀତ ଓ ପ୍ରସାରିତ କରିନେଇଚି । କିନ୍ତୁ ସେଇକାଳର ଅନେକ ଧର୍ମାଚାର ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧର୍ମର ଅଙ୍ଗ ହୋଇ ରହଅଛି । ଧର୍ମ ପଟ ବଦଳାଇ ଚାଲିଥାଏ, କିନ୍ତୁ ସେଇ ପୁରୁଣା ଧର୍ମାଚାର ସମାଜର ଗଣ୍ଡିକୁ ଛାଡ଼ିପାରେ ନାହିଁ (୧୬) । ଏଇଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆଦିମ ସମାଜରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବିଧିର ଉପସନ୍ଧାନ କରାଯାଇ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ସେଥିରୁ ଯେପରି କେହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରି ନ ପକାନ୍ତି ଯେ ତନ୍ତ୍ରଧର୍ମ ଆଦିମ ମନର ଧର୍ମ,

---

୧୪ । ବୈଦିକୀ ତାନ୍ତ୍ରିକୀ ଚୈବ ଦ୍ୱିବିଧା ଶ୍ରୁତିଃ କିର୍ତ୍ତିତା ।

୧୫ । Sir, Charles Eliot, Hinduism and Buddhism. Vol. II.P. 275

୧୬ । E. Doutteଙ୍କ କଥାରେ "While creeds change, rite persists as the fossils of those extinct molluscs which serve to date geological epochs for us.

ଏଣୁ ବୈଦିକ ଧର୍ମଠାରୁ ଛୋଟ । ବସ୍ତୁତଃ ସବୁଧର୍ମର ଶିଶୁକାଳ ହେଉଛି ଏଇ ଆଦିମ ଧର୍ମ । ଭାବପ୍ରକାଶର ବାଟ୍ୟାଙ୍ଗ ସେହିପରି ପଡ଼ିରହିଛି, ଅଥଚ ମଣିଷର କଳ୍ପନାର ବିସ୍ତୃତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବିସ୍ତୃତି ପାଇ ଚାଲିଛି । ତେଣୁ ସେହି ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବାଇଦେଲେ ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରର କଦାପି କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ମୂଲ୍ୟହାନି ହେବନାହିଁ ।

ଆଦିଯୁଗରୁ ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଦୁଇ ମାର୍ଗ ଏକାଠି ଏ ଦେଶର ଧର୍ମଜୀବନରେ ଗୋଟିଏ ରଜ୍ଜୁରେ ବଳିହୋଇ ରହିଛି । ମନର ବହୁଧା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବହୁବର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶକୁ ମିଳାଇ ଦେଇ ଏକବର୍ଣ୍ଣ ଏକକ ମନର ରୂପ ପ୍ରକାଶ ପରି ନାନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ଚଳନକୁ ମିଳାଇ ଦେଇ ଏକ ସମଗ୍ର ଧର୍ମ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରି ଆସିଛି । ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟର ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଶକ୍ତିପୂଜାର ସୂଚନା ରହିଛି (୧୭) । ରାମତାପନୀୟ ଓ ନୃସିଂହତାପନୀୟ ଏଇ ଦୁଇଟି ଉପନିଷଦରେ ଶକ୍ତିକୁ ସୃଷ୍ଟିର ଜନନୀ ଶକ୍ତି (Creative Energy) ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉପନିଷଦକୁ ରହସ୍ୟବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ଉପନିଷଦ୍ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ 'ଇତି ରହସ୍ୟଂ' ଓ 'ଇତି ଉପନିଷଦ୍' ଏଇ ପୁଷ୍ପିକା ଗୁଡ଼ିକର (ସମାପ୍ତି) ସମାନ୍ତର ବ୍ୟବହାର ରହିଛି । ଏଣୁ ତନ୍ତ୍ରର ଗୋପନୀୟତାର ସୂଚନା ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସମାନ ଶ୍ଳୋକ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଉପନିଷଦ ଉଭୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ରହିଛି । ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ, ତ୍ରିପୁର ଓ ଆହୁରି ଅନେକ ଉପନିଷଦରେ ତନ୍ତ୍ରାଚାରର ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ରମୂଳକ ଉପାସନାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । [କାଳିକୋପନିଷଦ୍, ତାରୋପନିଷଦ୍, ନାରାୟଣୋପନିଷଦ୍, ଶିବୋପନିଷଦ୍ ଓ ଗୋପାଳ-ତାପନୀୟ ଉପନିଷଦ୍‌ରେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ତନ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଧ୍ୟାନ ଉପାସନାର ସୂତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ମାରଣ, ଉଚ୍ଚାଟନ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ତନ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ପ୍ରକିୟା କଥିତ ହୋଇଛି । ନାରଦ ପଞ୍ଚରାତ୍ରରେ ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ଭେଦକରି ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି] । ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପୁରାଣର ଯୁଗଟି ଅତି ତରଳ ଯୁଗ । ଧର୍ମର ଯେତୋଟି ଶାଖା ଯେତେବେଳେ ସମାଜରେ ନିଜପାଇଁ ଟିକିଏ ଆସ୍ଥାନ ତିଆରି କରି ପାରୁଥିଲା, ସେ ଆପଣାର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଗି ପୁରାଣ ରଚନା କରି ଯାଉଥିଲା । ତେଣୁ ପୁରାଣ ଭିତରେ ଆମେ ବୈଷ୍ଣବ, ଶାକ୍ତ ଓ ଶୈବ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଭାବପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଶଙ୍କର ସଂହିତା (ଶିବ-ରହସ୍ୟ ଖଣ୍ଡ) ରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୈଷ୍ଣବ ପୁରାଣ ଚାରୋଟି, ଭାଗବତ, ବିଷ୍ଣୁ, ନାରଦୀୟ ଓ ଗରୁଡ଼ । ଏ ସବୁଥିରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାଖାର ତୀବ୍ର ନିନ୍ଦୁକତା କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅଗ୍ନିପୁରାଣ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମରାମାୟଣରେ ଆଗମ-ନିଗମ-ପଦ୍ଧତିର ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା ହୋଇଛି । କୂର୍ମ ପୁରାଣରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ସ୍ପଷ୍ଟ ସଂବାଦ ରହିଛି । ଏଥିରେ ଶିବଙ୍କର ଶକ୍ତି ହିସାବରେ ଆଠହଜାର ନାମଦେଇ ଦେବୀଙ୍କର ଗୁଣ ଗାନ ହୋଇଛି ଓ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓ ଦେବୀଙ୍କୁ ସମତୁଲ କରାଯାଇଛି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଶିବ ନିଜକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ଗୋଟିଏ ପୁରୁଷ, ଅନ୍ୟଟି ସ୍ତ୍ରୀ; ତାଙ୍କର ପୁରୁଷ ଅଙ୍ଗରୁ ରୁଦ୍ରମାନେ ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ଅଙ୍ଗରୁ ଶକ୍ତିମାନେ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

---

୧୭ । ଉମା ରୁଦ୍ରାୟ ତପସେ କପର୍ଦ୍ଦିନେ—ଋକ୍‌ବେଦ (୧।୧୧୪।୧)
ଉମା ହୈମବତୀମ୍—କେନ ଉପନିଷଦ
କାଳୀ କରାଳୀ ଚ ମନୋଜବା ଚ
ସୁଲୋହିତା ଯା ଚ ସୁଧୂମ୍ରବର୍ଣ୍ଣା—ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ୍

ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଏହି ଦୁଇଟି ସାଧନାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ଉଭୟର ଉପାଦେୟତା ଉଭୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି (୧୮)। ପ୍ରପଞ୍ଚସାର ଓ ଅନ୍ୟ କେତେକ ତନ୍ତ୍ର ପୋଥିରେ ବୈଦିକ ମହବାକ୍ୟ ଓ ମନ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଏବଂ ମନ୍ତ୍ର ବେଦର ଅଂଶ ହୋଇଥିବାରୁ ତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ବେଦର ଅଂଶ ବୋଲି ମେରୁତନ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି। ନିରୁତ୍ତର ତନ୍ତ୍ରରେ ତନ୍ତ୍ରର ପଞ୍ଚମ ବେଦ ଓ କଳାଚାରକୁ ପଞ୍ଚମ ଆଶ୍ରମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ଭାଗବତରେ ମଧ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୈଦିକ ଓ ମିଶ୍ର ଏହି ତିନୋଟି ଉପାସନାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରଯାଇ କଳିଯୁଗରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଉପଚାରରେ ପୂଜାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ ଶକ୍ତି ପ୍ରଧାନ ବା ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଧାନ ଏହି ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୂଜାର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ କଣ। ବୈଦିକ ନିର୍ଗୁଣ ଧ୍ୟାନର ଅନେକ ଦୂରକୁ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ଯେପରି ଖାଲି ପୌତ୍ତଳିକତାର ଦୁର୍ଗନ୍ଧ ପ୍ରଚାର କରୁଛି। ତନ୍ତ୍ରର ଅଧୋଗତ ପର୍ଯ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ହୋଇଛି, ସାଧନାର ନ୍ୟାସ ବା ଆରୋପଅଙ୍ଗଟିକୁ ଭୁଲିଯାଇ ସାଧକ କେବଳ ସହସ୍ରାଧିକ ଦେବଦେବୀ ଭିତ୍ତରେ ପଥ ହରାଇ ବସିଛି। ମାତ୍ର ମୂଳତଃ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନର ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଠିକ୍ ତାହାହିଁ। ଜଡ଼ ଓ ଚଳିଷ୍ଣୁ ଜଗତର ଅବାସ୍ତବତା ଭିତରୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟମନ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ଆଣି ପରମ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି ସଂସାର ଚକ୍ରରୁ ମୋକ୍ଷ ପାଇବା ମଧ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରର ଲକ୍ଷ୍ୟ (୧୯)। ଜଡ଼ରୁ ଜଡ଼ାଜଡ଼-ଅତିକ୍ରାନ୍ତ, ମୂର୍ତ୍ତିରୁ ଅମୂର୍ତ୍ତ, ବ୍ୟକ୍ତିବୋଧରୁ ବିଶ୍ୱବୋଧ, ଏହି ହେଉଛି ତନ୍ତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତି।

ଏହି ଭାରତଭୂମିରେ ଅଦ୍ୱୈତ, ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତ, ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତ ଓ ଦ୍ୱୈତ ଏପରି ଅନେକ ମତବାଦର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି। ଋକ୍ ବେଦରେ ନାନା ଦେବତା ଓ ଉପଦେବତାଙ୍କର ସ୍ତବଗାନ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ କଳ୍ପନାର ଚରମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସବୁଠାରେ ସେହି ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଆଡ଼କୁ। ବେଦରେ ଯେଉଁଠି ଯାହାର ସ୍ତୁତି କରାହୋଇଛି, ସେଇଠି ତାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦେବତାର ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି। ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍ସମୂଲର ଏଥିଲାଗି ଭାରତର ଧର୍ମକୁ ଏକାନେକେଶ୍ୱରବାଦ (Panentheism) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି। ଚାରିବେଦ, ଉପନିଷଦ, ପୁରାଣ ସବୁଠାରେ ଯେଉଁଠି ଶକ୍ତିଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଛି, ସେଠାରେ ତାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ତନ୍ତ୍ର ଏହି ପ୍ରତୀକପ୍ରବଣ ଶକ୍ତିପୂଜାକୁ ନିଜର କରି ତା'ରି ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମୋପଲବ୍ଧିର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଛି। ଶକ୍ତି ବା ଦେବୀ ବିଷ୍ଣୁ-ବିରୋଧୀ ବା ଅଦ୍ୱୈତ-ବିରୋଧୀ କୌଣସି ସମାନ୍ତର ଶକ୍ତି ନୁହନ୍ତି। ସେ ସେହି ମହାଅଣୁ ଓ ମହାବିରାଟ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତାର ରୂପପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର,ଏକଥା ମହାନିର୍ବାଣରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି। ବାହ୍ୟ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ନିଗୁଢ଼ ଗଭୀରରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ଉଭୟ ମାର୍ଗର ସୂଚନା ରହିଛି। ଜୀବାତ୍ମାର ସୀମା ଭିତରେ ପରମାତ୍ମାର ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ସମସ୍ତ ଯୋଗସାଧନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ବୋଲି ତାନ୍ତ୍ରିକମାନେ କହିଥାନ୍ତି। ଯୋଗର ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୈଦିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଭିତରେ ମୂଳତଃ କୌଣସି ଅନ୍ତର ନାହିଁ। ଗନ୍ଧର୍ବତନ୍ତ୍ରରେ ନିଜେ ଶିବ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସାକ୍ଷାତକାରକୁ ତନ୍ତ୍ରର ଲକ୍ଷ୍ୟ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି (୨୦)। କପିଳଙ୍କର ସାଂଖ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ଓ ପୁରୁଷ ଏହି ଦୁଇ ପରାସତ୍ତାର ସ୍ୱୀକାର କରିଛି।

୧୮। ଭାଗବତରେ ତନ୍ତ୍ରବିଧି ସାଧାନାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି। ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧରେ,
ଯ ଆଶୁ ହୃଦୟ ଗ୍ରନ୍ଥିଂ ନିର୍ଜିହୀର୍ଷୁଃ ପରାତ୍ମନଃ। ବିଧିନୋପତରେଦ୍ଦେବଂ ତନ୍ତ୍ରୋକ୍ତେନ ଚ କେଶବମ ॥
ତନ୍ତ୍ରରେ ପୁଣି ବେଦର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି:-
ବେଦଂ ବ୍ରହ୍ମେତି ସାକ୍ଷାଦ୍‌ବୈ ଜାନୀହି ନଗନନ୍ଦିନୀ :-ବୃହନ୍ନୀଳ ତନ୍ତ୍ର।
ପୁଣି, ତସ୍ମାତ୍ ବେଦାତ୍ମକ ଶାସ୍ତ୍ରଂ ବିଦ୍ଧି କୌଳାତ୍ମକଂ ପ୍ରିୟେ :-କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ର।

୧୯। ଲବ୍ଧଜ୍ଞାନଃ କୃତାର୍ଥ ସ୍ୟାତ୍ ସଂସାରାତ୍ ପ୍ରତିମୁଚ୍ୟତେ
ଜ୍ଞାତ୍ୱାତ୍ମାନଂ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ବେଦାନ୍ତୈ ପ୍ରତିପାଦିତଂ :- ମନ୍ତ୍ରମହୌଷଧି

୨୦। ପରାତ୍ମଜୀବୟୋରୈକ୍ୟଂ ମୟାତ୍ର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତେ।

ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଗହନ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାଂଖ୍ୟର ଦ୍ୱୈତବାଦ ଭିତରେ ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ଆଣିଛି ତନ୍ତ୍ର । ପ୍ରକୃତିକୁ ପରମସତ୍ତାର ଅଙ୍ଗରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଏହା ଅଦ୍ୱୟ ସତ୍ତାକୁ ଚିହ୍ନିବାର ପଥ ଦେଖାଇ ଦେଇଛି । କେବଳ ସାଧନା ଲାଗି ଏହି ଦ୍ୱୈତ ଓ ଅଦ୍ୱୈତର ଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା । ଥୋକାଏ ଦ୍ୱୈତ ମାର୍ଗରେ ଯିବେ, ଆଉ ଥୋକାଏ ଅଦ୍ୱୈତ ମାର୍ଗରେ ଯିବେ, କିନ୍ତୁ ଉପସିତ ଈଶ୍ୱର ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତବର୍ଜିତ ବୋଲି କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଓ ସାଂଖ୍ୟର ଦ୍ୱୈତବାଦ ଭିତରେ ତନ୍ତ୍ର ଏକ ସମନ୍ୱୟୀ ମଧ୍ୟମ ରାସ୍ତାପରି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ ହେଗେଲ୍‌ଙ୍କର ତ୍ରିସତ୍ୟ (Triad) ପରି ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରର ତ୍ରୟୀ ହେଉଛି ପ୍ରକାଶ, ବିମର୍ଶ ଓ ପ୍ରକାଶବିମର୍ଶ । ତନ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହାକୁ ଚରଣତ୍ରିତୟ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି ।

ସେହି ଗୋଟିଏ ତତ୍ତ୍ୱର ବିଭିନ୍ନ ସାଧନାମାର୍ଗ ଅନୁସାରେ ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକର ଆବିର୍ଭାବ । ବିଭିନ୍ନ ମଣିଷଙ୍କର ରୁଚିଭିନ୍ନତା ଅନୁସାରେ ପୁଣି ବିଭିନ୍ନ ସାଧନାର ଆବିର୍ଭାବ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଖିଲେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୈଦିକ ଆଚାରର ଏକମୁଖିନତା ସହଜରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ମହିମ୍ନ ସ୍ତୋତ୍ରରେ ପୁଷ୍ପଦନ୍ତ ମଧ ସାଧନାର ଏଇ ସଂଶ୍ଲେଷଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି (୨୧) । ଶ୍ରୁତି ଭଗବାନଙ୍କର ନିଶ୍ୱାସ, ତନ୍ତ୍ର ଭକ୍ତର ଜ୍ଞାନ ଓ ଉପଯୋଗ ସକାଶେ ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର ବାକ୍ୟ । ତନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ବୈଦିକ ତତ୍ତ୍ୱର ସାଧନା ଅଙ୍ଗ (୨୨) ।

ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍‌ରଫ୍‌ଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ଦେଇ ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚନା ଶେଷ କଲେ ଏଠାରେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ— "An Agama purports to be a presentiment of the teaching of Veda, just as the puranas and smrtis are. In shakti cult, God is worshipped as the great mother, because in this aspect, god is active, and produces, nourishes and maintains all. But this is for worship, god is no more female than male or neuter." (୨୩)

ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ରୁଚିର ଆଲୋଚନା ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନ ବିଷୟରେ ସେଇ ମୂଳସୂତ୍ରଟି ନିରୂପଣ କରିଦେବାକୁ ହେବ । ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଏହି ନୂତନ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକ । ଭାରତରେ ନାନାକାଳରେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଭିତରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବୈଦିକ ତତ୍ତ୍ୱନେଇ ଏତେ ତୁଣ୍ଡ ଫଟାଫଟି ହୋଇଛି ଯେ ସାଧାରଣତଃ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ କହିଲେ ଦୁଇଟି ବିରୋଧୀ ଧର୍ମକୁ ବୁଝାଏ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ନାନା ପୁରାଣ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଛୋଟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି; ବିଷ୍ଣୁ ଓ ବୃହନ୍ନାରଦୀୟ ପୁରାଣରେ ଏହାର ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳିପାରିବ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମଧ୍ୱଜୀମାନେ ମଧ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମକୁ ନ୍ୟୁନ କରି ଦେଖାଇବାକୁ ନାନା ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ମଣିଷ ଧର୍ମ ଗଢ଼େ, ତା' ମନକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ତୋଷ ଦେଲା ଭଳି ସେ ନିଜ କଳ୍ପନାର ସୁଧର୍ମାସଭା ବସାଇ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରେ । ଚୀନାଚାର ତନ୍ତ୍ରର ବଶିଷ୍ଠ ଉପାଖ୍ୟାନ ଖୁବ୍

୨୧। ତ୍ରୟୀ ସାଂଖ୍ୟଂ ଯୋଗଃ ପଶୁପତିମତଂ ବୈଷ୍ଣବମିତି
ପ୍ରଭିନ୍ନେ ପ୍ରସ୍ଥାନେ ପରମିଦମଦଃ ପଥ୍ୟମିତି ଚ
ରୁଚୀନାଂ ବୈଚିତ୍ର୍ୟାଦୃଜୁକୁଟିଳନାନା ପଥଜୁଷାଂ
ନୃଣା ମେକୋ ଗମ୍ୟସ୍ତ୍ୱମସି ପୟସାମର୍ଣ୍ଣବ ଇବ ॥

୨୨। "Tantra is Adwaita's active or Sadhana counterpart."— Belvalkar and Ranade : History of Indian philosophy : Vo1 VII, P. 6

୨୩। Shakti and Shakta : P. 8

ସମ୍ଭବ ଏହି ସ୍ୱଧର୍ମ ମୋହର ଫଳ । ନେପାଳର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୁଦ୍ଧ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ଠାରୁ ବଜ୍ର ଛଡ଼ାଇ ନେଇ ଆସିଥିଲେ । ସେହି ବିଜୟର ସ୍ମାରକରୂପେ ରଖି ବୌଦ୍ଧମାନେ ବଜ୍ରକୁ ଏତେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କରି ଦେଇଛନ୍ତି (୨୪) । ସ୍ୱାତ୍ ଉପତ୍ୟକାର ବୌଦ୍ଧସ୍ତୂପରେ ଇନ୍ଦ୍ର ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥିବାର ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିଫଳକ ମିଳିଛି । ଫାଇହାନ୍ ଓ ହ୍ୟୁ-ଏନ୍-ସାଂଙ୍କର ଭ୍ରମଣକାହାଣୀରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ ଅଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ନିଜର ଭକ୍ତି ନିବେଦନ କରିବାର ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇ ଇନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ରାଜସଙ୍ଗୀତବିଦ୍ ପଞ୍ଚଶିଖାଙ୍କୁ ନେଇ ଇନ୍ଦ୍ରଶୈଳକୁ ଆସିଥିଲେ । ଏହି ଶୈଳବକ୍ଷର ଗୋଟିଏ ଗୁହାରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏକାକୀ ତପସ୍ୟା କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱାତ୍ ଉପତ୍ୟକାରୁ ମିଳିଥିବା ଉଲ୍ଲିଖିତ ମୂର୍ତ୍ତିଟିରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗୁହା ଭିତରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବଜ୍ରାସନରେ ବସିଛନ୍ତି (୨୫) । ସାଧନମାଳାରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱରଙ୍କର ବାହନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୨୬) ।

କିନ୍ତୁ ନାନାଧର୍ମ ଭିତରେ ପ୍ରଭିନ୍ନ ସୂତ୍ରମାନ ଖୁଣ୍ଟି ବାହାର କରିବା ଆଲୋଚନାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାହିଁ । ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଧର୍ମପ୍ରବୃତ୍ତିର ପଟଉପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ୱଭାବ-ଗତିଟିକୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିବାକୁ ହେଲେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଐତିହାସିକ ଏକ ଅବତାରଣା କରାଇବାକୁ ହେବ ।

ବୈଦିକଯୁଗ ମଧ୍ୟରେ ଗୀତା, ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶୋଧନମୂଳକ ଶାସ୍ତ୍ରମାନ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କପିଳମୁନିଙ୍କର ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ ହେଉଛି ବେଦାନ୍ତ ଅଦ୍ୱୟବାଦର ପ୍ରଥମ ବିରୋଧ ଘୋଷଣା । ଶୁଦ୍ଧ ଅଦ୍ୱୈତର ଦାର୍ଶନିକ ଭୂମି ଓ ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରଖି ସାଧକର ସହଜ କଳ୍ପନା ଲାଗି ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷବାଦ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ବେଦାନ୍ତ ଦର୍ଶନର ସମାନ୍ତର ପ୍ରତିଧର୍ମରୂପେ ସାଂଖ୍ୟ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ନିଜର ଐତିହ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କଲା । ସାଂଖ୍ୟ-ଯୁକ୍ତିର ପ୍ରଚ୍ଛଦ ଉପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବେଦାନ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆଉଗୋଟିଏ ବିଦ୍ରୋହ-ଘୋଷଣା; ଗୌତମବୁଦ୍ଧ କପିଳମୁନିଙ୍କର ଅନେକ ଭାବଧାରା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ । ସେଇଥିପାଇଁ କପିଳଙ୍କର ଆଦି-ଜନ୍ମସ୍ଥାନ କପିଳବାସ୍ତୁକୁ ମଧ୍ୟ ଲୌକିକ ସାମାଞ୍ଜସ୍ୟ- ପ୍ରବଣତା ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛି (୨୭) । ବୈଦିକଯୁଗରେ ବ୍ରାତ୍ୟ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱାଧୀନ ଉପାସକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଥିଲା ବୋଲି ନାନା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏମାନେ ଜାତିଭେଦ ମାନୁ ନଥିଲେ, କୌଣସି ବିଶେଷ ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନଥିଲେ ଓ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଘୁରି ବୁଲୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁଠି ଗୋରଖପୁର ଓ କପିଳବାସ୍ତୁ ଅବସ୍ଥିତ, ସେଇଠି ବ୍ରାତ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଆବାସସ୍ଥଳ ଥିଲା । ଶୁଦ୍ଧୋଦନ ପ୍ରକୃତରେ ଏହି ବ୍ରାତ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଦଳପତି ଥିଲେ । ତେଣୁ ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଧର୍ମତଃ ବ୍ରାତ୍ୟଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅସଲ ଜନ୍ମବିବରଣ ଯେପରି ହେଉ ପଛକେ, ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱରୂପ ଯେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ଉଭୟେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାନା ଧର୍ମାଚାର ଓ କ୍ରିୟାନୁଷ୍ଠାନରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ମୌଳିକ ସାର ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସଦମ୍ଭ ଅଭିମାନ ସମାଜର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ଆହୁରି ବଳିଷ୍ଠ କରିଦେଲା । ବୌଦ୍ଧମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମକୁ ଶୀଳବ୍ରତ ପରାମର୍ଶ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ବାହ୍ୟ ପ୍ରତୀକ ପୂଜା

---

୨୪ । Oldfield : Sketches from Nepal, Vol. II : P. 199

୨୫ । Journal of the Asiatic Society of Bengal : July, 1898

୨୬ । ସିଂହ ଗରୁଡ଼ ବିଷ୍ଣୁ ସ୍କନ୍ଧସ୍ଥିତ ମାମ୍ୟାନଂ ଧାତ୍ୱା : ସାଧନମାଳା, ପୃ. ୬୭

୨୭ । Oldfield : Sketches from Nepal : Vol. II : P. 40

ଓ ଯାଗ ଯଜ୍ଞାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଫଳପ୍ରଦ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ ଅତି ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି; ତିବ୍‌ବତର ବୌଦ୍ଧମାନେ ହିମାଳୟର ଦକ୍ଷିଣରେ ବାସ କରୁଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ତିର୍ଥିକ ବୋଲି କହି ଅବଜ୍ଞା କରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ କାଳର ସଂଘର୍ଷଣ ପରେ ଏହି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ରୂପ ଶେଷରେ କଣ ହେଲା, ସେହି କଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଚାର କରାଯାଉ ।

ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମ ଅତି ସୁକଠୋର । 'ଆତ୍ମଦୀପୋଭବ', ଏହି ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଗୌତମ ଦୀକ୍ଷିତ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ନିଦାରୁଣ ସଂଯମ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାର ସତର୍କ ମାର୍ଗ ଶିଖାଇ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ । ଭିକ୍ଷୁ ମାନଙ୍କର ଜୀବନଗଠନର ନିରଳସ ଅଭ୍ୟାସଲାଗି ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧବିହାର ମାନଙ୍କରେ ରହିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ସଂଯମ-ସାଧନା ସାଧାରଣ ମନକୁ ସୁହାଇଲା ନାହିଁ । କ୍ରମେ ଧର୍ମପଥକୁ ଅଧିକ ସୁଗମ ଓ ସଂପ୍ରସାରୀ କରିବା ପାଇଁ ଚାରିଆଡ଼େ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦେଖାଗଲା । ବୌଦ୍ଧବିହାରର ଭିକ୍ଷୁମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ଗୌତମ-ପ୍ରଦର୍ଶିତ ସମସ୍ତ ଶୃଙ୍ଖଳା ମାନି ଚଳିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ତେଣୁ କୁଶାଣ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଗୋଷ୍ଠୀ ଦୁଇଭାଗ ହୋଇଗଲା । ମହାଯାନପନ୍ଥୀମାନେ ଗୌତମଙ୍କୁ ଭଗବାନ ବୋଲି ମାନିଲେ, ତାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପୂଜିବାର ପ୍ରଚଳନ ହେଲା । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ମଧ୍ୟ କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭିତରେ ପଶିଲା । ଶୂନ୍ୟତା ତତ୍ତ୍ୱର ଆନୁଷଙ୍ଗିକରୂପେ କରୁଣା ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ସଂସାରମୁଖୀ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ହେଲା । ଜନ୍ମଚକ୍ରର ବନ୍ଧନରୁ ବଞ୍ଚିବା ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ଓ ଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା, ସେହି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପୁଣି ଘୋଷଣା କଲା ଯେ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିରୁ ମୁକ୍ତି ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିର ମୁକ୍ତି ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ଉପାଧିଶେଷ ନିର୍ବାଣକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ଅର୍ହତ୍‌ରୂପରେ ପୁଣି ଜନ୍ମ- ଚକ୍ରକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି କଳ୍ପନା ଅନୁସାରେ ନାଗାର୍ଜୁନ, ଅସଙ୍ଗ ଓ ବସୁବନ୍ଧୁ ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ବାଣ ଓ କର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଲେ । ପୁରୁଣାଧର୍ମକୁ ଲାଖି ରହିଥିବା ହୀନଯାନ ଶାଖା କ୍ରମେ ପଛକୁ ହଟିଗଲା ଓ ନୂତନ ବିକାଶରୂପେ ମହାଯାନହିଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରତିନିଧି ହୋଇ ବାହାରିଲା । ତୃତୀୟ ବୌଦ୍ଧ ମହାସଭାରେ ନାଗାର୍ଜୁନ ପ୍ରଥମେ ମହାଯାନର ସ୍ୱୈରତ୍ୱ ଘୋଷଣା କଲେ । ନାଗାର୍ଜୁନଙ୍କର ଗୁରୁ ରାହୁଲଭଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଜଣେ ମହାଯାନପନ୍ଥୀ ଥିଲେ । ରାହୁଲଭଦ୍ର କୃଷ୍ଣ ଓ ଗଣେଶଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଖୁବ୍ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଇତିହାସର ଅର୍ଥ ଏତିକି ଯେ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ଓ ଶୈବଧର୍ମରୁ ଅନେକ ପ୍ରଭାବ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଉପରେ ପଡ଼ି ମହାଯାନର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ମତରେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର କୌଣସି ନୂତନ ସୃଷ୍ଟି ନୁହେଁ । ହୀନୟାନୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଅତିମାନବୀୟ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି, ହୀନଯାନର ମହାସଂଘିକା ଶାଖାରେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ମହାଯାନର ସୂଚନାମାନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଗୌତମ ପ୍ରଚାରିତ ସୁକଠୋର ନୀତିଧର୍ମରେ ଭକ୍ତିଯୋଗର ସଂଶ୍ଳେଷଣ ମହାଯାନର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବୋଲି ସେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି (୨୮) ।

କିନ୍ତୁ ପୁଣି ନୂଆ ପୁରୁଣା ହେବାକୁ ବେଶୀଦିନ ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ମହାଯାନରେ ସଂଘ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଏତେ ବେଶୀ ହୋଇଗଲା ଯେ ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ପୁଣି ନାନା ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦେଖାଗଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣପ୍ରଧାନ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଧର୍ମକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଥିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭିତରେ ହିଁ ପୁଣି ସେହି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅତିରିକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ଲୋକେ ସହଜମାର୍ଗ ଦାବୀକଲେ । ଅଳପକରେ କିପରି ସିଦ୍ଧି ମିଳିବ, ସେଥିଲାଗି ଚାରିଆଡ଼େ ସମସ୍ତେ ମୁଣ୍ଡ ଘୂରାଇଲେ । ଧର୍ମର ସରଳ ଗତିରେ ପୁଣି କଣଭଙ୍ଗା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ବୀଜମନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ରରୁ ଯୋଗ ଓ ଯୋଗରୁ ତନ୍ତ୍ରର ସମ୍ମାନିତ ପ୍ରବେଶ ଶେଷକାଳୀନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଅତି ମନୋରଞ୍ଜକ କରି ରଖିଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏଇସବୁ ଅବସ୍ଥାକୁ ମନ୍ତ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

---

୨୮ । H. Kern : Manual of Indian Buddhism : P. 122-24.

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ତନ୍ତ୍ରର ଐତିହ୍ୟ ଥିଲା, ତେଣୁ ମହାଯାନର ଜ୍ଞାନଗରିଷ୍ଠ ମାର୍ଗରୁ ତ୍ରାହି ଖୋଜି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତନ୍ତ୍ରକୁ ଏକାବେଳେକେ ଆପଣାର କରିଦେଲା । ନାନା ଦେବତାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଯୋଗସାଧନାରେ ସେହିମାନଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଗଲା । ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଗୌଣ କରି ସାଧନାହିଁ ଅତି ମୁଖ୍ୟ ହୋଇଉଠିଲା । ଯୋଗାଚାର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଗୁରୁ ଅସଙ୍ଗ ନିଜେ ଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରର ସମସ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ଉପାଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲା । ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରର ସମସ୍ତ ମନ୍ତ୍ରର ଉପଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲା । ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ ଓ ତାରା ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଆରାଧନା ଓ ପୂଜା କଲେ ଅଦ୍ଭୁତ ଫଳମାନ ଲାଭ ହୁଏ ବୋଲି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କହିଯାଇଥିଲେ, ସେହି ଦେବତାମାନଙ୍କର ସେପରି କ୍ଷମତା ଅଛି ବୋଲି ନିଜେ ନାଗାର୍ଜୁନ ମଧ୍ୟ ଘୋଷଣା କଲେ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଜ୍ରଯାନରେ ଯେ କିପରି ଶକ୍ତିର କଳ୍ପନା ଆସି ପଶିଲା, ସେଇଟି ଖୁବ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ । ପଦ୍ମବଜ୍ରଙ୍କର ଗୁହ୍ୟସିଦ୍ଧିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୁହ୍ୟସମାଜ ତନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରାଚୀନତମ ପୋଥି । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଏହାର ରଚନାକାଳ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଆପଣାର ସାଧନାବଳରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ହୋଇପାରିବେ, ଏ କଥା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅନେକ ଆଗରୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ଆସୁଥିଲା । ମାତ୍ର ଏହା କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଓ ସମୟସାପେକ୍ଷ । ମହାଯାନ ଓ ହୀନଯାନର ବାଟ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ସୁଗମ ନୁହେଁ, ଏଥିଲାଗି କେତେ ଜନ୍ମର ସାଧନା ଦରକାର । କିନ୍ତୁ ଗୁହ୍ୟସମାଜ ତନ୍ତ୍ର ଘୋଷଣା କଲା ଯେ ଗୋଟିଏ ଜନ୍ମରେ ଅତିସହଜରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଅର୍ଜନ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଏହି ପ୍ରାଚୀନତମ ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରପୋଥି ପ୍ରଥମେ ଶକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ଆରୋପ କଲା । ଉକ୍ତଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଛି ଯେ ଭଗବାନ ନିଜେ ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧ ରୂପ ଧରି ଆପଣାର ଏକ ସହଚାରିଣୀ ଶକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏହି ଗୁହ୍ୟସମାଜ ତନ୍ତ୍ରହିଁ ପ୍ରଥମେ ମହାଯାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରିଛି । କି ହୀନଯାନ, କି ମହାଯାନ ଉଭୟ ମାର୍ଗର ଯାବତୀୟ ପୂଜା ଓ ଆରାଧନା ଉପଚାରକୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉପହାସ କରାଯାଇଛି । ଏପରିକି ପୂର୍ବର ଚୈତ୍ୟନିର୍ମାଣ, ତ୍ରିପିଟକପାଠ ବା ତ୍ରିରତ୍ନ ପୂଜାର ନିନ୍ଦା ମଧ୍ୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣହୋଇ ରହିଛି ।

ମହାଯାନର ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାରୁ ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟର ନାମକରଣ ହେଲା । ତୃତୀୟଟି ହେଉଛି ଅବଧୂତିକା । ଶେଷରେ ଏହି ତ୍ରିରତ୍ନ ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଙ୍ଘ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହେଲା । ଉତ୍ତର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କିନ୍ତୁ ତ୍ରିରତ୍ନର ଏହି କ୍ରମ-ସ୍ୱୀକାର କରାଗଲା ନାହିଁ । ଧର୍ମକୁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କଠାରୁ ମୁଖ୍ୟ କରି ରଖାଗଲା; ଏହି ତ୍ରିରତ୍ନରୁ ପୁଣି ପ୍ରଜ୍ଞା, ଉପାୟ ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଏହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ତ୍ରିଭାବର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏଥିରୁ ପୁଣି ଧର୍ମକାୟ, ନିର୍ମାଣକାୟ ଓ ସମ୍ଭୋଗକାୟ ଆସିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଶାକ୍ୟମୁନି ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧ, ପଞ୍ଚତାରା ଓ ପଞ୍ଚ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ଏହା ପୁଣି ହେରୁକ, ବଜ୍ରବରାହୀ ଓ ଲୋକେଶ୍ୱରରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବଜ୍ରଯାନ ସାଧନାରେ ହେରୁକ ଓ ବଜ୍ରବରାହୀଙ୍କର ଆଲିଙ୍ଗନ ବା ସମ୍ଭୋଗରୂପକୁ ଆରାଧନା କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହାର ପୁଣି ଶେଷ ପରିଣତି ହେଲା ସଦାକ୍ଷରୀ ମହାବିଦ୍ୟାର ତ୍ରିସତ୍ୟ ମଣିଧର, ପଦ୍ମପାଣି ଓ ସଦାକ୍ଷରୀରେ । ଏହି ତ୍ରିରତ୍ନର ବୀଜମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଓଁ ମଣିପଦ୍ମେ ହୁଁ । ଏହି ବୀଜମନ୍ତ୍ରଟି ତିବ୍‌ବତରେ ଅତି ପରିଚିତ ଓ ପବିତ୍ର (୨୯) । ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ଆଗମ ଓ ନିଗମ ପରି ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରରେ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ବୁଦ୍ଧଙ୍କଠାରୁ ତନ୍ତ୍ରବାକ୍ୟ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଶିବଶକ୍ତି ଉପାଖ୍ୟାନ ପରି ବଜ୍ରଯୋଗିନୀଙ୍କର ଅନୁରୋଧରେ ନିଜେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଭୟଙ୍କର ବଜ୍ରଭୈରବ ରୂପ ଧାରଣ କରି ମୂଳତନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ତିବ୍‌ବତର ନାରୀସାଧକ

୨୯ । Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. XI. Part 1

ଖନ୍ଦ୍ରୋ ୟେଶେ ତ୍‌ସୋ ଗ୍ୟାଲ୍‌(Khandro yeshe Tsogyal)ଙ୍କର ପଦ୍ମ ଥାଙ୍ଗି ସେରତେଙ୍ଗ୍(Padma thangying serteng) ଗ୍ରନ୍ଥର ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଛି ଯେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଜଣେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଜଣେ ଗୁରୁ ନାନା ଅବତାର ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବୁଦ୍ଧ ସୂତ୍ରପଠନ କରିଛନ୍ତି ଓ ଗୁରୁତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । (ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମନ୍ତ୍ର ଓ ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି) । ତିବ୍‌ବତରେ ଅନେକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଗୁରୁଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ସେହି ଦେଶର ମହାଗ୍ରନ୍ଥ (Kah-gyur)ରେ ତନ୍ତ୍ରବିଷୟକ (Rgyud) ଏକ ଅଧ୍ୟାୟ ଅଛି ଓ ପ୍ରକରଣଟିରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଆଚାରବିଧି ଓ ଶକ୍ତିଦେବୀର ଆରାଧନା ପଦ୍ଧତି ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଦିଆଯାଇଛି ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଗୌଣକରି ଧର୍ମ ଯେ ପ୍ରଧାନ ହୋଇ-ଉଠିଥିଲା, ସେ କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ଜନନୀ ପ୍ରକୃତିରୂପ ହେଉଛି ଏହି ଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ କଳ୍ପନା । ନେପାଳରେ ଥିବା ତ୍ରିରତ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଧର୍ମକୁ ଆଦିଜନନୀର ନାରୀମୂର୍ତ୍ତିରେ ରୂପ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରକୃତିବାଦୀମାନେ ଧର୍ମକୁ ଆଦିଧର୍ମ ପ୍ରଜ୍ଞାଦେବୀ, ଧର୍ମଦେବୀ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟତାରା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ଓ ସବୁ ବୌଦ୍ଧ ତାଙ୍କରିଠାରୁ ପ୍ରସୂତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି (୩୦) । ଏହିପରି ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମାତୃକଳ୍ପନା ପ୍ରବେଶ କଲା ପରେ କାଳକ୍ରମେ ଏହା ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରରେହିଁ ପରିଣତ ହୋଇଗଲା । ପ୍ରତୀକପ୍ରବଣ ଆରାଧକ ଠିକ୍ ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରର ଗୋଟିଏ ସମାନ୍ତର ଶରୀର ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ସଜାଇ ଥୋଇଦେଲା । ନାନା ଉପଚାରରେ (ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରର ପଞ୍ଚ 'ମ' କାର ମଧ୍ୟ ଆସିବାକୁ ବେଶୀ ଡେ଼ରି ଲାଗିଲା ନାହିଁ)ତାରା ବା ଆଦିମାତାଙ୍କର ସ୍ଥାପନାକରି ମନଭିତରେ ଧ୍ୟାନକଲେ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ, ବୋଧିଚିତ୍ତ, ମହାସୁଖ ବା ସହଜର ଉପଲବ୍‌ଧି ହୋଇପାରିବ । ଏହି ଧ୍ୟାନମାର୍ଗରେ ନିର୍ମାଣଚକ୍ରରୁ ଧର୍ମଚକ୍ର ଦେଇ ସମ୍ଭୋଗଚକ୍ରରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ହେବ (୩୧) ।

ଏହିଠାରେ ପୁଣି ମନେରଖିବା ଉଚିତ ଧର୍ମର ଏହି ଶକ୍ତି (ମାତୃ) ପ୍ରବଣତା କେବଳ ଭାରତର ନିଜସ୍ୱ ନୁହେଁ । କୌଣସି ସ୍ଥାନୀୟ କାରଣରୁ ଯେ ବୌଦ୍ଧଯାନରେ ଶକ୍ତିର ଆଗମ ହେଲା, ଏପରି ଭାବିବା ଭୁଲ । ସୃଜନର ଦୁଇଟି ଦିଗ,—ସ୍ଥିର ଓ ବେଗେବାନ୍—କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଯେପରି ଆଦିବୁଦ୍ଧ ଓ ଆଦିପ୍ରଜ୍ଞା ରୂପରେ ଦେବତା କରି ସଜାଇ ଦିଆ ହୋଇଛି, ତାହା ସଚରାଚର ପ୍ରାୟ ପତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେବଳ ନେପାଳୀ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଆଦିବୁଦ୍ଧ ଓ ଆଦିପ୍ରଜ୍ଞାକୁ ବିଶ୍ୱପିତା ଓ ବିଶ୍ୱମାତା ବୋଲି ଯେ ମାନନ୍ତି, ତାହା ନୁହେଁ । ଚୀନଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ତାଓ ଧର୍ମ (ଚୀନାଭାଷାରେ ତାଓ=ପନ୍ଥା) ବିଶ୍ୱାସ କରେ ଯେ ତାଓ ଓ ତାଇ (ଆଦିଜନକ ଓ ଆଦିଜନନୀ)ଙ୍କ ଠାରୁ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଆମ ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତିପୁରୁଷ ପରି ସେମାନେ ମଧ୍ୟ 'ୟାଙ୍ଗ୍'(Yang) ଓ 'ୟିନ୍'(Yin)ର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି (୩୨) । ଭୋଟଦେଶ ବା ତିବ୍‌ବତର ପ୍ରାଚୀନ ବୋନ୍ (Bon)ଧର୍ମରେ ୟାବ୍-ୟୁମ୍ (Yab-Yum

---

୩୦ । ଉଦ୍ଧୃତ : Archeological Survey of Mayurabhanja-Vol. I.P. CCXXIX

୩୧ । ହିନ୍ଦୁ ଶକ୍ତିଧର୍ମ ଓ ତନ୍ତ୍ରର ଲିଙ୍ଗ ଓ ଯୋନିର କଳ୍ପନା ପରି ବଜ୍ରଯାନରେ ବଜ୍ର ଓ ଘଣ୍ଟାର ପ୍ରଚାର ରହିଛି । ବଜ୍ର ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧିବାଚକ ଓ ଲିଙ୍ଗର ସୂଚକ, ଘଣ୍ଟା ପ୍ରଜ୍ଞାଦେବୀଙ୍କର ସନ୍ତକ ଓ ଯୋନିର ଇଙ୍ଗିତ ଦିଏ ।— Oldfield : Sketches form Nepal, Vol.II: P. 200

୩୨। Dr. Sasibhusan Dasgupta : Obscure religious cults : P. 394 (Cal/Univ. Publication)

ପିତାମାତା) ର କଳ୍ପନା ଅଛି । ପଶ୍ଚିମ ଆଫ୍ରିକାରେ ନିଗ୍ରୋ ଯୋରୁବାମାନଙ୍କର ଧର୍ମରେ ଓବାଟାଲା (Obatal ଧବଳ-ଈଶ୍ୱର) ଏବଂ ତାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ଓଡୁଡୁଆ (Odudua କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣା କାଳୀ) ଏହି ଶାଶ୍ୱତ ପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତିର କଳ୍ପନା ରହିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହିସବୁ ବେଶ-ବିନ୍ୟାସ ପଛରେ ଆମକୁ ସାଧନାର ଅସଲ ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ଠଉରାଇ ନେବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ପୌରାଣିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସବୁଠି ଏହି ବିଶେଷତ୍ୱଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ନାନା ଦେବତା-ଉପଦେବତାର ସମବେତ ପୂଜା-ଦରବାରରେ ମଧ୍ୟ ସବୁରି ପଛପଟେ ସେହି ଏକ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ତାର ସୂଚନା ରହିଛି । ଦ୍ୱୈତ ବା ବହୁତରୂପରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତେ ସେହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଦେହୀ ପରମ ସତ୍ତାର ଇଙ୍ଗିତ ଦେଉଅଛନ୍ତି । ନିତ୍ୟ ଦ୍ୱୈତରେ ନିତ୍ୟ ଐକ୍ୟରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଏହାହିଁ ସମସ୍ତ ସାଧନାମାର୍ଗର ମୂଳନାଡ଼ୀ । ଅଦ୍ୱୟ ବଜ୍ରସଂଗ୍ରହ (G.O.S.P-51)ରେ ବଜ୍ରଯାନ ବା ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟବାଚକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ:—

ସ୍ଫୁରନ୍ତିଶ୍ଚ ଦେବତାକାରା ନିଃସ୍ୱଭାବା ସ୍ୱଭାବତଃ
ଯଥା ଯଥା ଭବେତ୍ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ସା ତଥା ଶୂନ୍ୟତାତ୍ମିକା ।

ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ର ଶ୍ରୀଚକ୍ରସମ୍ଭାରରୁ ଆମେ ଏଇ ଏକମୁଖୀ ସାଧନାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ପାଇପାରିବା । ସାଧକ ପ୍ରଥମେ ଆପଣାକୁ ଶୁଚୀକରି ଯନ୍ତ୍ର ଥାପି ବଜ୍ରଧର ଓ ବଜ୍ରବରାହୀଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗଚକ୍ରର ସ୍ଥାପନା କରିବ । ତାପରେ ସେହି ଚକ୍ରର ଚାରିପାଖରେ ତିନୋଟି ମଣ୍ଡଳରେ ଦେବତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆବାହନ କରି ଆଣିବ । ତାପରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଭେଦଦୃଷ୍ଟି ଅତିକ୍ରମ କରି ଦବ୍ୟଚକ୍ଷୁରେ ସମ୍ଭୋଗକାୟ, ଧର୍ମକାୟ ଓ ନିର୍ମାଣକାୟକୁ ସମାନ ବୋଲି ଦେଖିବ ।(ଏଇଠି ବୈଦିକ ମନନର ସର୍ବ ଖଳ୍ୱିଦଂ ବ୍ରହ୍ମଃର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସୂତ୍ର-ମିଳିଯାଏ) ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରରେ ୩୭ଟି ଦେବତାଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ପ୍ରୟୋଗ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଆରାଧନା ସମୟରେ ସେହି ୩୭ଟି ଦେବତାଙ୍କୁ ଏକଧର୍ମର ୩୭ଟି ଶାଖା (ଶିଖା ?) ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଶାଖାକୁ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱପ୍ରାପ୍ତିର ସାଧନ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିବ ଏବଂ ଶେଷରେ ଦେବତାମାନେ ସମସ୍ତେ ଆପଣା ଭିତରେ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ସାଧକକୁ ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହିପରି ରୀତିରେ ସବୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ମନଭିତରେ ସ୍ଥାପନ କରି ଓଁ ମନ୍ତ୍ର ଜପିବ ଏବଂ ନିର୍ମାଣକାୟ ଓ ସମ୍ଭୋଗକାୟକୁ ଏକ ବୋଲି ଧ୍ୟାନ କରିବ । ତାପରେ ମନର ଏକଚୂଳତା ଆସିଗଲେ କେବଳ "ଓଁ ବଜ୍ର-ସ୍ୱଭାବ ଆତ୍ମକୋଽହଂ" ଏହି ମନ୍ତ୍ରର ମନନ କରିବାକୁ ହେବ(୩୩) । ଏଥିରୁ ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯାଉଛି ଯେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ବେଦର ସାଧବସ୍ତୁ ଏକ । ଉଭୟସାଧନା 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି'ର ବିରାଟ ଉପଲବ୍ଧିରେ ପରମ ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । ଯାହାଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନର ପ୍ରସାର ହୁଏ, ତାହା ହେଉଛି ତନ୍ତ୍ର (୩୪) । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମନୁଷ୍ୟମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରବଣତାମାନ ବୁଝି ପାତ୍ରବିଚାରରେ ତତ୍ତ୍ୱକଥାର ଅନୁଶୀଳନ କରାଇବା ହେଉଛି ତନ୍ତ୍ରର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ।

ଏହି ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁ ଉଭୟ ଧର୍ମରେ ଅଛି । ବଜ୍ରଯାନ ହୀନଯାନ ଅପେକ୍ଷା ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ହିଁ ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । ମୂଳତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ରୂପେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଏ ସମସ୍ତ ଧର୍ମକୁ ଗୋଟିଏ ମନୋଧାରାର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ଓ କୌଣସି ବିଶେଷ ଧର୍ମକୁ ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକରୁ କୌଣସି ଗୋଟାଏ

୩୩ । ଶ୍ରୀଚକ୍ରସମ୍ଭାର ତନ୍ତ୍ର, Edited by Kazi Dawa Samdup—Tantrik Texts, Vol. VII P. 47 (Luzak & Co. London)

୩୪ । ତନ୍ୟତେ ବିସ୍ତାର୍ଯ୍ୟତେ ଜ୍ଞାନଂ ଅନେନ ଇତି ।

ଅଛୁଆଁ(Exclusive) ମାର୍କା ମାରିଦେବା ଆଗରୁ ଏହି ସ୍ୱାଭାବିକ ସୂତ୍ରଟି ମନେରଖିବାକୁ ହେବ । ପଣ୍ଡିତ Winternitz ଙ୍କ ଭାଷାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ପୁରାତନ ଓ ନୂତନ ଧର୍ମପ୍ରକାଶ (Old ଓ New Testament) ଭିତରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭେଦ, ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ସେହି ପ୍ରଭେଦ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଜ୍ରଯାନ ଅବସ୍ଥାରେ ନାନାପ୍ରକାର ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ-ପ୍ରକୃତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ହିନ୍ଦୁର ପୁରାଣପରି ତୀର୍ଥମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାକରି ସ୍ୱୟମ୍ଭୁପୁରାଣ ଓ ନେପାଳମାହାତ୍ମ୍ୟ ଲେଖା । ନେପାଳମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବଙ୍କୁ ସମାନ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା ହୋଇଛି(୩୫) । ହିନ୍ଦୁ ଯୋଗର ଷଟ୍‌ଚକ୍ର ଓ ସହସ୍ରାର ପରି ବଜ୍ରଯାନରେ ବିଭିନ୍ନ କାୟ ଭେଦ କରି ଉଷ୍ଣୀଷକମଳରେ ଆଦିମାତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା କଥାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି ।

ନାନା କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ବୈଦିକଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍‌ଥାନ କାଳରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଭାରତର ନାନା ସ୍ଥାନ ବୁଲି ବୌଦ୍ଧକେନ୍ଦ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ବିରୁଦ୍ଧରେ ତୁମୁଳ ଅଭିଯାନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ କେବଳ ଯୁକ୍ତିରେ ପରାସ୍ତ କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନହୋଇ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ-ସାହିତ୍ୟ ନଷ୍ଟ କରିବା, ବୌଦ୍ଧ ଚୈତ୍ୟମାନଙ୍କର ଧ୍ୱଂସ କରି ବୌଦ୍ଧ ଯାଜକ ଓ ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣନାଶ କରିବାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିଶୁ, ପୁରୁଷ, ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ବୃଦ୍ଧର ପ୍ରାଣ ସଂହାର ତାଙ୍କରି ଉନ୍ମାଦନାରେ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ନେପାଳ ଯାଇ ନେୱାର୍‌ମାନଙ୍କର ଧର୍ମପୋଥି ଓ ଧର୍ମସ୍ଥପତି ମଧ୍ୟ ନଷ୍ଟ କରି ଦେଇଥିଲେ(୩୬) । ସମ୍ମୋହନ ତନ୍ତ୍ରରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ ପାଇଁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବଜ୍ରଯାନର ବିକଶିତ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଗୋଟାସୁଦ୍ଧା ନିଜର କରି ନିଆଗଲା । ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ନୂତନ ଦେହ ନେଇ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ରୂପରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ(୩୭) । ତେଣୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଆନ୍ଦୋଳନ ରୂପେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଯେଉଁ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ, ସାମାଜିକ ମନୋଧାରାର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରବାହରେ ତାହା ପୁଣି ସେହି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଏକ ନୂଆ ମାର୍କା ହୋଇ ବାହାରିଲା । ତେଣୁ ବଜ୍ରଯାନକୁ ବୌଦ୍ଧ ଅଭିଧା-ସଂଯୁକ୍ତ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ କହିଲେ କୌଣସି ଭୁଲ ହେବନାହିଁ(୩୮) ।

ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମର ଆପଣା ସୋପାନ ଉପରେ ପାଦ ପକାଇବା ଆଗରୁ ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରବାହ-ରୀତିର ଏକ ଦୀର୍ଘ ଅବତାରଣା ପ୍ରଥମେ ହୁଏତ ଅବାନ୍ତର ମନେ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମର ଅର୍ନ୍ତପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ହେଲେ ଏହି ମୂଳସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ଆମକୁ ଜାଣି ରଖିବାକୁ ହେବ । ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ କୌଣସି ମାର୍କାଦିଆ ଭାବନା-ଆଧାର (Thought Packets) ନାହିଁ । ମନ ଓ ସମାଜର ଦ୍ୱନ୍ଦରେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧର୍ମର ଯେଉଁ ଆବର୍ତ୍ତନ ଚାଲିଛି, ତାକୁ ଆମେ ଅଲଗା ଅଲଗା କୋଠରୀ ଭିତରେ ଖଞ୍ଜି ରଖିଦେଇ ପାରିବା ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ୱ ଏକ; ଯେଝା ବାଟରେ ଯିଏ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ମନର ଦୁଇଟା ଦିଗ; ଗୋଟାଏ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଧାଏଁ ଅପାଣାର ସମସ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ କେନ୍ଦ୍ରାନୁଗ କରି; ଆରଟି ନାନା ଆଚାର ଓ କ୍ରିୟାକର୍ମଦ୍ୱାରା

୩୫ । Sir Charles Eliot : Hinduism and Buddhism Vol. II, P. 119

୩୬ । Oldfield : Sketches from Nepal, Vol. II—P. 67-68

୩୭ । A.P. Sinnett : Esoteric Buddhism : P. 149

୩୮ ।'ତନ୍ତ୍ର' :—Encyclopaedia of Religion And Ethiecs, Vol XII.

ନିଜକୁ ବାହ୍ୟଜୀବନରେ ବିଛାଇଦେବାକୁ ଚାହେଁ । ଗୋଟିଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା ସ୍ଥିର, ଆଉ ଗୋଟିକରେ ଏହା ଶକ୍ତିମୟ, ସବୁ ଧର୍ମରେ ଏହି ଦୁଇ ଅବସ୍ଥା ଆସିଛି । ତତ୍ତ୍ୱର ନିରୁଦ୍ଧ କଠିନ ସାଧନା ପରେ ଦେବଦେବୀ ଓ ନାନା ଆଚାରର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଆସି ଏକ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ପୁଣି ବାହ୍ୟାଚାରରେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ମଣିଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆତ୍ମସାଧନାକୁ ଫେରି ଆସିଛି । ଏହିପରି ଏକ ଆବର୍ତ୍ତନ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସବୁ ଧର୍ମରେ ଚାଲିଛି । ତେଣୁ ପ୍ରଥମରୁ ମନଭିତରେ ଧର୍ମଭିତରେ ନାନା କାଳ୍ପନିକ କୋଠରୀ ତିଆରି କରିଦେଇ କୌଣସି ଆଲୋଚନାରେ କେବଳ ମାର୍କା ଲଗାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ ଆମର ଆଲୋଚନା ଅଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଗଛକୁ ନ ଦେଖି ବଣକୁ ଦେଖିଲାପରି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଏହି ଏକଦେଶୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଇଂରାଜୀ ଦାର୍ଶନିକ ବେକନ୍‌ଙ୍କ 'ଗୁହାର ଭ୍ରମକଳ୍ପନା'(Idol of the cave) କୁହାଯାଇପାରେ । ତେଣୁ ଆଗରୁ କୌଣସି ଛାପ ମନଭିତରେ ନ ରଖି ଧର୍ମଭୂମିର ଶୁଦ୍ଧ ସମୀକ୍ଷଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ନାନା ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ପୂର୍ବ କାଥୋଲିକ ଧର୍ମର ପୌତ୍ତଳିକତା ଯୁଗରେ କିପରି ଯେ ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ନରକର କଳ୍ପନା ଥିଲା, କିପରି ଯେ ସାଧନାବଳରେ ମଧ୍ୟନାଡ଼ିରେ ଜୀବନଶକ୍ତି ଉତ୍‌ଥାପିତ କରି ନାନା ଚକ୍ର ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା, ତାହାର ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା ମହାକବି ଦାନ୍ତେ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ପୌତ୍ତଳିକତାର ବିରୋଧ କରି ଲୁଥର ତାଙ୍କର ପ୍ରୋଟେଷ୍ଟାଣ୍ଟ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ପ୍ରୋଟେଷ୍ଟାଣ୍ଟ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ପୁଣି ଲୋକଙ୍କୁ ନିଶାରେ ପକାଇଦେଲା ଓ ସମାଜରେ କେବଳ ପାଦ୍ରୀମାନଙ୍କର ସ୍ୱୈରଶାସନ ଚାଲିଲା । ଏହାର ବିରୋଧକରି ଜର୍ମାନୀରେ ପୁଣି ଲେସିଙ୍ଗ୍‌ଙ୍କର ଜନମ ହେଲା । ଏହିସବୁ ଆବର୍ତ୍ତନ ଓ ଘୂର୍ଣ୍ଣନର ସଂଶୟକୁ ଘୋଷଣାକରି ସ୍ପିନୋଜା ଓ ମାଥ୍ୟୁ ଆର୍ଣ୍ଣୋଲଡ୍ ବାଇବେଲକୁ ବେଦବାକ୍ୟ ବୋଲି ନ ମାନି ସାହିତ୍ୟ ଭାବେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଦାବୀ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଆମକୁ ମଧ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମକୁ ଏହି ସାହିତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ଆୟତନରେ ଆପଣାର ଅଧ୍ୟୟନକୁ ଅବରୁଦ୍ଧ କରିଦେବାର ଅବକାଶ ଆଉ ରହିବ ନାହିଁ । ବସ୍ତୁତଃ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ, ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ବା ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କୌଣସି ବିଶେଷ ଛାପା ମାର୍କା ନାହିଁ । କୌଣସି ଧର୍ମଚିନ୍ତାକୁ ନିରୁତା ଭାବରେ କୌଣସି ମାର୍କା ଦେଇ କେବେହେଲେ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ସମର କ୍ଷେତ୍ରରେ ହୁଏତ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟୀ ଭାବ ସହ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଜ୍ଞାନମୂଳ ନିରପେକ୍ଷ ସାହିତ୍ୟ-ଚକ୍ଷୁରେ ଏ ସବୁ ଏକଦେଶୀୟତା ଅତି ଅଶୋଭନୀୟ । କେବଳ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବା ଭେକର ଗୋଟାଏ ତରତର ପରିଚୟ ଦେଇ କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇଗଲେ ସାହିତ୍ୟ-ଗବେଷଣାର ଦାବୀ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ କିଏ ବୌଦ୍ଧ ଓ କିଏ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମାଚାର ଭିତରେ ତନ୍ତ୍ରର ଗନ୍ଧ ଅତି ପ୍ରବଳ । କିନ୍ତୁ ସେଥିଲାଗି ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ, ବୈଷ୍ଣବ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଭୃତି ହେତ୍ୱାଭାସୀ ଶ୍ରେଣୀଭିତରେ ପଟାଳି ମଡ଼େଇଦେବା ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଆପଣା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବିଷୟରେ ଆମେ ଏକାବେଳକେ ଅଜ୍ଞ ହୋଇ ରହିବା । ପର ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ସେମାନଙ୍କର ନିଜ ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଆରମ୍ଭ କରିଦେବା ପୂର୍ବରୁ ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହି ମୂଳନୀତିକୁ ସ୍ୱଚାଇ ରଖିବା ସର୍ବାଦୌ ଆବଶ୍ୟକ । ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଜି ବୈଷ୍ଣବ ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ ଭିତରେ ଦଳାଦଳି ଗୋଳ ତକରାଳ ଚାଲିଛି । ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମତାବଲମ୍ବୀମାନେ ନିଜନିଜର ପୂର୍ବ ଐତିହ୍ୟ ହୁଏତ ଭୁଲି ସାରିଲେଣି । କେତେ ସାର ମଡ଼ାହୋଇ ପାଗୁଆ ମାଟି ଉପରେ ଯେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମର ବୃକ୍ଷ ଜୀବନ ପାଇ ଉଠିଛି, ସେ କଥା ଫୁଲ ଫଳ କାହୁଁ ଜାଣିବେ ? ଏପରି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସାହିତ୍ୟ

ଓ ଧର୍ମର ଗବେଷକକୁ ନିଜ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଷୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସତର୍କ ଓ ସଚେତ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବିଜ୍ଞାନୀ ପଣ୍ଡିତ ପରି କେବଳ ବୃକ୍ଷର ବଂଶନିରୂପଣ କରିଦେଲେ ତା'ର କାମ ସରିଯିବ ନାହିଁ । ମାଟିର ଭେଦାଭେଦ ପରୀକ୍ଷା ପରେ ବୃକ୍ଷର ମଞ୍ଜି ବାହାର କରି ତାକୁ ଦେଖାଇ ଦେବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ ଯାଇ ସମାଜର ଧର୍ମମେଳାରେ ଯେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଧର୍ମକୁ ଆମେ ସହଜରେ ମିଳାଇ ଦେଖିପାରିବା । ଏହି ମିଳାଇ ଦେଖିବା ହେଉଛି ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚକର କାର୍ଯ୍ୟ ।

ଧର୍ମର ଇତିହାସ ମଧ ଏହି ମିଳନର ଇତିହାସ । ବାସ୍ତବ ଜଗତରେ ଯାହା ମଣିଷ ପାଇଛି, ସେଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ପାରି ସେ ଅତିବାସ୍ତବ ସହିତ ନିଜକୁ ମିଳାଇ ଦେଖିବାର ତପସ୍ୟା ଯୁଗେ ଯୁଗେ କରିଆସିଛି । ଏହି ମିଳନ-ସାଧନାର ନାନା ପରୀକ୍ଷା ବହୁକାଳରୁ ଚାଲିଛି । ହୃଦୟର ନାନା ଆବେଗକୁ ଏକମୁଖ ମିଳନରେ ଗୁନ୍ଥିଦେଇ ତା'ର ଧର୍ମ ତିଆରି ହୋଇଛି । ଜୀବନର ଐକ୍ୟତାନ ଓ ବ୍ୟଷ୍ଟିର ବିଶ୍ୱବୋଧ, ଏହାହିଁ ଚିରଦିନ ମଣିଷକୁ ଧର୍ମ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଆସିଛି (୩୯) । ତେଣୁ ନାନା ମାର୍କାର କଣା ଚାଲୁଣିରେ ନ ମାପି ଧର୍ମକୁ ଏଇ ମିଳନପାତ୍ରରେ ମାପିପାରିଲେ ଆମେ ତାହାର ଅଧିକ ନିକଟକୁ ଯାଇପାରିବା ଓ ଅନ୍ତର୍ପ୍ରବେଶ କରି ପାରିବା । ମିଳନମାର୍ଗର ପଥିକରୂପେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ସଖାମାନେ କିପରି ଦୃଷ୍ଟିରେ ପୁରୁଣା ଧର୍ମଭୂମିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି ଓ ନୂଆ ସମ୍ଭାବନାର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି, ଏଇ ସତ୍ୟକୁ ଖୋଜିଲେ ହିଁ ଆମେ ସେମାନଙ୍କର ଅସଲ ରୂପଟି ଚିହ୍ନିପାରିବା । ପ୍ରଥମେ ପୁରୁଣା ଧର୍ମ ଭୂମିକୁ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ କରି ଜାଣିବା ଲାଗି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରକରଣରେ 'ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ'ର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

---

୩୯ । "*In all human activities and in all forms of human culture, we find a unity in the manifold.......Religion and myth give us a unity of feeling....., religion and myth begin with the awareness of the universality and fundamental unity of life*"—

Earnst Cassirer : The myth of the State : P. 37

ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ :

ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷର ଧର୍ମଧାରା ପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ ନାନା ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗୋଟିଏ ସୂତାରେ ଗୁନ୍ଥା ହୋଇ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲିଆସିଛି । କୌଣସି ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଧର୍ମମତାବଲମ୍ବୀ ରାଜାମାନେ ଇତର ଧର୍ମ ଉପରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଅତ୍ୟାଚାର କରିଥିଲେ ମଧ ସମାଜରେ ଚିରଦିନ ସବୁ ଧର୍ମର ସ୍ୱାଭାବିକ ବିକାଶ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଆସିଛି । କେବଳ ମନୋଭାବର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ବାହ୍ୟଗଠନ ଓ ଆଚାର ବଦଳି ଯାଇଛି । ଏହି ଧର୍ମର ମାଳାଭିତରୁ ମୁକ୍ତା ଛିଣ୍ଡାଇ ତା'ର ଜାତି ଓ କାଳ ନିରୂପଣ କରିବା ଧୃଷ୍ଟତା ମାତ୍ର । ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ମୂଳନୀତିଟି ଦର୍ଶାଇ ଦିଆଯାଇଛି ଯେ ସମାଜର ଶୂନ୍ୟ ଆସନ ପୂର୍ଣ୍ଣକରି କୌଣସି ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ କେବେ ହୁଏ ନାହିଁ । ମିଳନୋନ୍ମୁଖୀ ସାମାଜିକ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଭିଳାଷ ଓ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଯେତେବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ, ପ୍ରଚାର ଓ ବୋଧର ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ କେବଳ ତା'ର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାମକରଣ ହୁଏ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପୂର୍ଣ୍ଣାବୟବ ଇତିହାସ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖା ହୋଇନାହିଁ । ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ମିଳିଥିବା ନାନା ଫଳକ, ପାଞ୍ଜି ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଅବଶ୍ୟ ଅନେକ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଜଣାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ବୈଦିକଯୁଗରୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁମୁଖୀ ଇତିହାସକୁ ଗୋଟିଏ ମନୋଧାରାର ସୁଖବିକାଶ ରୂପେ ସଜାଇ ଦେବା ଭଳି ଅଧ୍ୟୟନ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି କରି ନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ସେହି ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ଓ ଦୈବାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତ ଫଳକ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଇତିହାସ ହୋଇ ରହିଛି । ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମୟରୁ କେଶରୀବଂଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଯାହାକିଛି ଇତିହାସ ମିଳେ; ତାହା ଅତି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଏବଂ ଅସଂଲଗ୍ନ । ତାହାର କୌଣସି ଧାରାବାହିକ ବିକାଶକ୍ରମ ଖୋଜି ପାଇଲା ଭଳି ବିଷୟବସ୍ତୁ ଏବେ ମଧ ହସ୍ତଗତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଶୁଦ୍ରମୁନି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ମିଳିଛି, ତାହା କେବଳ କେତୋଟି ଚଉତିଶାରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି । ସଂସ୍କୃତରୁ ପ୍ରାକୃତ, ପ୍ରାକୃତରୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆକୁ ଯେଉଁ ଭାଷା-ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓଡ଼ିଶାରେ ନିଶ୍ଚୟ ହୋଇଛି, ତାହାର କୌଣସି ତଥ୍ୟମୂଳକ ସାହିତ୍ୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ପରଠାରୁ ପ୍ରାୟ କେଶରୀବଂଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଆଚ୍ଛନ୍ନ ଯୁଗ ହୋଇ ରହିଛି । ବେଳେବେଳେ ଏକ ଆଶଙ୍କା ହୁଏ ଯେ କେଶରୀ ବଂଶର କୌଣସି ଶୈବରାଜା ହୁଏତ ପୂର୍ବର ସମସ୍ତ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୌଦ୍ଧ ପୋଥି ନଷ୍ଟ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ହଜାର ବର୍ଷର ଏହି କୁହୁଡ଼ି କଟିଯିବ ବୋଲି ଆଶା କରାଯାଏ ।

ଐତିହାସିକ ଉତ୍କଳର ମନଃସମୁଦ୍ରରେ ବୈଦିକ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ, ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୈଷ୍ଣବ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସବୁ ଧର୍ମର ତରଙ୍ଗ ଉଠିଛି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ନିଜ ନିଜର ଐତିହ୍ୟ ବଜାୟ ରଖି ଆସିଛନ୍ତି । ସବୁ ଧର୍ମର ଆନ୍ଦୋଳନ ଗୁଡ଼ିକ ଚିରକାଳ ସମାନ୍ତର ଭାବରେ ଚାଲି ଆସିଛି । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା କଲେ ପରସ୍ପରକୁ ଅତିରୋହଣ କରିଯିବାର ଆଶଙ୍କା ରହିଛି । ତେଣୁ ଇତିହାସର ବିଭିନ୍ନ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଯେଉଁସବୁ ପ୍ରମାଣ ବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି, ସେତିକି ଉଦ୍ଧାର କରିଦେବା ଏଠି ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ନନ୍ଦରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଦେଶ ଓ ବିଦେଶକୁ ପ୍ରଚାରକ ପଠାଇ, ଗିରିଗୁହା ଓ ଜନପଦମାନଙ୍କରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଳାଇ ଧର୍ମାଶୋକ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର କରି ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ଅନୁଶାସନର ଏକତମ ହେଉଛି ଧଉଳିଗିରିର ଶିଳାଲେଖ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହତାବ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁତ ଶବର ଏଇ ନୂତନ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ (୧) । ତାପରେ ଆସିଲା ଖାରବେଳଙ୍କର ଯୁଗ ।

(୧) ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ : ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ : ପୃ ୪୩୯ ।

ଖଣ୍ଡଗିରିର ଗୁମ୍ଫା ଓ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ ଜୈନ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ତଥାପି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ସହାନୁଭୂତି ଥିଲା ଓ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱରେ ଶିଶୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଉପରେ ମଧ କୌଣସି ବାଧା ଆସି ନଥିଲା । ଖାରବେଳ ଏକ ରାଜସୂୟ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ । ସେ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଅନେକ ଭୂମିଦାନ କରିଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସକାଶେ ବାସାଳୟ ଓ ଯଜ୍ଞଶାଳା ପ୍ରଭୃତି ତିଆରି କରି ଦେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରେ ଅଛି ଯେ " ସେ ତାଙ୍କର ଶ୍ୟାମ-ଭାସ୍ୱର ଅଙ୍ଗର ଚାଳନାରେ ରାଜପୁତ୍ରୋଚିତ ବହୁ କ୍ରୀଡ଼ା କରିଥିଲେ ।" ଏହି ପଦକରୁ ସେ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶାରେ କୃଷ୍ଣ-ଉପାସନା ବା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ପ୍ରାୟ ତମସାଚ୍ଛନ୍ନ । କେବଳ କେତୋଟି ସନନ୍ଦ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ସେ ଯୁଗର ଇତିହାସ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେବଳ ବଂଶ ଓ ବଂଶଗତ ରାଜାମାନଙ୍କର ନାମ ଛଡ଼ା ପୁସ୍ତକଟିରେ ଅସଲ ଇତିହାସ ଖୁବ୍ କମ୍ ଅଛି । ଦଣ୍ଡୀ ମହାଦେବୀ ଓ ତ୍ରିଭୁବନ ମହାଦେବୀଙ୍କର ଦାନଫଳକରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି ଯେ ସେମାନେ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ ଓ ସେ ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରବେଶ କରି ସାରିଥିଲା । ତ୍ରିଭୁବନ ମହାଦେବୀ ଆପଣାକୁ ପରମାବୈଷ୍ଣବୀ କହିବା ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ କାତ୍ୟାୟନୀଙ୍କ ସହିତ ମଧ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଶାକ୍ତ ଉଭୟ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିଲା ଓ ରାଜ ଦରବାର ଉଭୟ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରିଥିଲା ।

ଭୌମ ବା କରବଂଶର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଖୁବ୍ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗଠାରୁ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବଂଶ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ଲେଖା ହୋଇ ନ ଥିଲେ ମଧ ତିବ୍ବତର ନାନା ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ନାନା ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ର-ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକାଧିକ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠମାନ ଥିଲା । ନାଳନ୍ଦା ଓ ତକ୍ଷଶୀଳା ପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ଶିକ୍ଷାବିହାର ଥିଲା । ହୁଏନ୍‌ସାଂ ଏହାର ନାମ ପୁଷ୍ପଗିରି ବୋଲି ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନର ରତନଗିରିକୁ ଏହି ସ୍ଥାନ ବୋଲି ଚିହ୍ନଟ କରାଯାଉଛି । ଧଉଳିଗିରି, ଲଳିତଗିରି ଓ ରତନ ଗିରିରେ ବୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି ଓ କଳାର ଗୌରବମୟ ଅବଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରହିଛି । ବୋଧିଶ୍ରୀ, ନାରୋପା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାଧକମାନେ ଏହିଠାରେ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ସାଧନା କରୁଥିଲେ । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସିଲଭାଁ ଲେଭିଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ପ୍ରଜ୍ଞା ନାମରେ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁ ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ବିହାରରେ ଯୋଗ ଦର୍ଶନ ଶିକ୍ଷା କରିବାକୁ ଆସିଥଲେ । ଭୌମବଂଶର ତତ୍କାଳୀନ ରାଜା ଶୁଭକର କେଶରୀ (ବା ଶୁଭକର ସିଂହ) ଏହି ପ୍ରଜ୍ଞାଙ୍କ ହାତରେ ଚୀନର ସମ୍ରାଟଙ୍କ ପାଖକୁ ଅବତଂଶକର ଶେଷ ଭାଗ ଖଣ୍ଡବ୍ୟୂହ ନାମକ ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧପୋଥି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପହାର ପଠାଇ ଥିଲେ(୨) । ହୁଏନ୍‌ସାଂଙ୍କର ଭ୍ରମଣ ବୃତ୍ତାନ୍ତରୁ ପୁଣି ଜଣାଯାଏ ଯେ ଚରିତ୍ର ନଗର ବା ଚାରିତ୍ର (ପୁରୀ?)ରେ ପାଞ୍ଚୋଟି କାରୁକାର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ବୃହତ୍ ବୌଦ୍ଧ ବିହାର ଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର କଳିଙ୍ଗ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଏହି ବୌଦ୍ଧ ଓ ତାନ୍ତ୍ରୀକ ପୀଠଟି ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ମୁହାଣରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ମନ୍ତ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ବଜ୍ରଯାନରୂପେ ପୁର୍ନଗଠିତ କରାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପୁଅ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ତିବ୍ବତ ଯାଇ ସେଠାରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏହି ନୂତନ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଜାମାତା ବା (ପୁତ୍ରର

---

୨ । Pt.Binayak Misra :Dynasties of Mediaeval Orissa : P. 21

ଶ୍ୟାଳକ) ବିକ୍ରମପୁର (ପୂର୍ବ ବଙ୍ଗର ଢାକା)ର ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତ ବଜ୍ରଯାନର କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର କନ୍ୟା ଭଗବତୀ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଲାଗି ଅନେକ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଲିଖିତ ଅଦ୍ୱୟସିଦ୍ଧି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦାର୍ଶନିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଓ କାମପ୍ରଧାନ ତନ୍ତ୍ର-ସାଧନାର ଏକ ଅଭୂତ ସମନ୍ୱୟ କରିଅଛି । ସେତିକିବେଳେ ଭାରତର ଚାରିଆଡ଼େ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ କୁମାରିଲ ଭଟ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲେ । ତଥାପି ମଗଧ, ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମହିଁ ବଳବତ୍ତର ରହିଥିଲା(୩) ।

(ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରସାଧନାର ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରକୁ ଉଡ୍‌ଡୀୟାନ, ଜାଳନ୍ଧର, ପୂର୍ଣ୍ଣଗିରି ଓ କାମରୂପ ଇତ୍ୟାଦି ନାନା ତୀର୍ଥ ବା ପୀଠ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଏ । ଏହି ଉଡ୍‌ଡୀୟାନକୁ ଅନେକ ପଶ୍ଚିମ ପଞ୍ଜାବର ସ୍ୱାତ୍ ଉପତ୍ୟକା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (L.A.Waddel) । ପଣ୍ଡିତ ସିଲଭାଁ ଲେଭିଙ୍କ ମତରେ ଏହା ହେଉଛି ମଧ୍ୟ ଏସିଆର କାଶ୍‌ଗର । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଏହି ଉଡ୍‌ଡୀୟାନ୍‌କୁ ଓଡ଼ିଶା ସହିତ ସମସ୍ଥାନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଉଡ୍‌ଡୀୟାନ୍‌ର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସମ୍ଭବ ଝାହୋର (Zahor)ର ଶାନ୍ତ ରକ୍ଷିତଙ୍କର ଭଉଣୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ସ୍ୱାତ୍ ଉପତ୍ୟକାବାଦୀମାନେ ଏହି ଝାହୋରକୁ ଲାହୋର ବୋଲି କହୁଥିବା ସ୍ଥଳେ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ବିଧୁଶେଖର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏହା ଢାକା ଜିଲ୍ଲାର ସଭର ବୋଲି କହନ୍ତି ।)

ତିବ୍‌ବତର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୋଥି Pag Sam Jon Zang (୪) ରେ ଉତ୍କଳକୁ ଓଡ଼ ବା ଓଟିବିଶା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ପୋଥିରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ଏହି ଓଡ଼ିଶାକୁ ବାହାରୁ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଶାସ୍ତ୍ର-ଅଧ୍ୟୟନ ଲାଗି ଆସିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ବିଦେଶର ବୌଦ୍ଧବିହାର ମାନଙ୍କରେ ଅଧ୍ୟାପନା କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗ ବା କୋଙ୍ଗକୁ ବୌଦ୍ଧ ମହାପୁରୁଷ ଧର୍ମକିର୍ତ୍ତିଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ନାଳନ୍ଦା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସର୍ବାଧକ୍ଷ ରାହୁଳଭଦ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ରାଜା ଛୋବେ ସୁକଣ୍ଠଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତ୍ରଯାନର ତତ୍ତ୍ୱ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଏହି ରାହୁଳଭଦ୍ର ପରେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସରାହପାଦ ବୋଲି ପରିଚିତ ହେଲେ । ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର ଆଉ ଜଣେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଭଦ୍ରପାଳିତଙ୍କର ଘରେ ରହି ଭୋରଶିଳା ଠାରେ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଦିଙ୍‌ନାଗ ତପସ୍ୟା କରୁଥିଲେ । ବିକ୍ରମଶିଳା ବିହାରର ମଠାଧୀଶ ଅଭୟକର ଗୁପ୍ତଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଏହି ଓଡ଼ିଶାର ଝରିଖଣ୍ଡରେ । ନାରୋପାଙ୍କ ପରେ ବୋଧିଭଦ୍ର ନାମକ ଓଡ଼ିଶାର ଆଉ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ବିକ୍ରମଶିଳାର ଉତ୍ତର ଦ୍ୱାରରେ ପଣ୍ଡିତ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟା-ମହାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ ନୀଳଗିରିର ସ୍ଥପତିମୂଳକ ସର୍ଭେ କରି ଖିଚିଂ, ବଡସାହୀ, ରାଣୀବନ୍ଧ ଓ ଅଯୋଧ୍ୟାରୁ ବଜ୍ରଯାନଯୁଗର ଅନେକ ମୂର୍ତ୍ତି ପାଇଛନ୍ତି । ବଜ୍ରଯାନରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିବା ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ଓ ତାରାଙ୍କର ଯାବତୀୟ ପ୍ରତୀକ ମୂର୍ତ୍ତି ଏହି ଅଞ୍ଚଳରୁ ମିଳିଛି । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧ ଚୈତ୍ୟ ଅଛି । 'ଧର୍ମ'ର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଛି । ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ବା ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱରଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ବୁଦ୍ଧ, ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧ, ଲୋକେଶ୍ୱର, ପଦ୍ମପାଣି ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ଏହି ସବୁ ସ୍ଥାନରୁ ପାଇଛନ୍ତି । ଆଦିମାତା ବା ଆଦିତାରାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ଆର୍ଯ୍ୟତାରା, ଗୌତମୀ, ଜାଙ୍ଗୁଲୀ ତାରା, ବଜ୍ରତାରା, ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ଓ ମାରୀଚୀ ପ୍ରଭୃତି ଶକ୍ତିମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରୁ ମିଳିଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ତାଙ୍କର ସର୍ଭେ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିର ଫଟୋ ଛପାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

(Archeological Survey of Mayurabhanja—Vol.I)

୩। Mm. H.P. Shastri : Northern Buddhism :Ind.Hist, Quarterly, Sept.1928.

୪। Pag Sam Jon Zang by Paljor : Edited by Sj.Sarat Chandra Das, C.I.E.

ଓଡ଼ିଶା ଯେ ଏକ ସମୟରେ ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଧାନ ପୀଠସ୍ଥଳୀ ଥିଲା, ଏଥିରୁ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବ ଅର୍ଥାତ୍ ମଗଧ ଓ ବଙ୍ଗଦେଶର ବୌଦ୍ଧପୀଠମାନ ବେଶୀ ଦିନ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା । ୧୨୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବକ୍ତିୟାର ଖିଲିଜିଙ୍କର ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଓଦନ୍ତପୁରୀ ଓ ବିକ୍ରମଶିଳା ବିହାର ନଷ୍ଟ ବିଧ୍ୱସ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେହି ସମୟରେ ସେଠାକାର ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତମାନେ ନେପାଳ, ଦକ୍ଷିଣଭାରତ, ଓଡ଼ିଶା ଏପରିକି ବ୍ରହ୍ମଦେଶ, ସିଂହଳ ଓ କମ୍ବୋଜକୁ ପଳାଇ ଯାଇ ଆତ୍ମଗୋପନ କରିଥିଲେ(୫) । କାଶ୍ମୀରର ଶାକ୍ୟଶ୍ରୀଭଦ୍ର ନାମକ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଓଦନ୍ତପୁରୀରୁ ପଳାଇ ଆସି ଓଡ଼ିଶାର ଜଗଧଳ (ଜଗଦଳ ?) ଠାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ ବୋଲି ପଗ୍ ସମ୍ ଜନ୍ ଝାଙ୍ଗ୍ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହି ଘଟନା ସହିତ ରାଢ଼ଦେଶ (ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗ, ବିଶେଷତଃ ବର୍ଦ୍ଧମାନ) ର ରମାଇ ପଣ୍ଡିତ ଓ ତାଙ୍କର ଧର୍ମପୂଜାକୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ବସୁ ମହାଶୟ ଏହି ବାଟେ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବଜ୍ରଯାନର ଆମଦାନି ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆମେ ଦେଖି ଆସିଛେଁ ଯେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ମଞ୍ଜି ପୋତା ହୋଇଛି ଓ ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ବିକାଶକ୍ରମର ଆକାର ଅନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶାର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଆକାର ଓ ପ୍ରକୃତି ବଦଳାଇ ଆସୁଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଗରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉନ୍ନତ କେନ୍ଦ୍ରମାନ ନଥିଲେ ଓଦନ୍ତପୁରୀର ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମଶିକ୍ଷକମାନେ କେଉଁ ଭରସାରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ଯାଇଥାନ୍ତେ ?

ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ନେପାଳ ଦରବାରର ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର କେତୋଟି ଦୋହା ଓ ତାହାର ସଂସ୍କୃତ ଟୀକା ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣିଥିଲେ । ଏହାର ସମ୍ପାଦନା କରାଯାଇ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦବିନିଶ୍ଚୟ ନାମରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଟି ଗବେଷଣା ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ମାନଙ୍କର ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୮ମ/୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଉଛି । ସେମାନଙ୍କର ଦୋହାରେ ବୌଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକତା ଓ ଗୋରଖନାଥଙ୍କର ଯୋଗପଦ୍ଧତିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ପରିବ୍ରାଜକ ସିଦ୍ଧ ହିସାବରେ ତିବ୍ବତରେ ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଗବେଶକମାନେ ଏମାନଙ୍କୁ ବଙ୍ଗଳାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଡ଼ାକ୍ତର ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟାର୍ଜୀ ମଧ୍ୟ ଭାଷାବିକୃତିର ନାନା ନିୟମ ଦେଖାଇ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହା ଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ବଙ୍ଗଦେଶର ଓ ବଙ୍ଗ ଭାଷାର ଲେଖକ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଭାଷାର କାଳନିର୍ଣ୍ଣୟ ପ୍ରଧାନତଃ ଆରୋହୀ (Inductive) ତର୍କ ପ୍ରଣାଳୀର ଅନୁସରଣ କରେ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ସେହି ଅନୁମାନରେ ଇତିହାସ ଓ ଭାଷାର ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରକୃତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ସବୁବେଳେ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ନପାରେ । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଯେତେବେଳେ ଏହି ଗାନର ରଚନା କରିଥିଲେ ସେତେବେଳେ ହୁଏତ ପୂର୍ବ ମାଗଧୀ ଆଦି-ଭାଷା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆ ଓ ଆସାମୀ ଏହି ତିନି ଧାରାରେ ଫାଟିଯାଇ ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ଏକଦେଶୀ ମନୋଭାବର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଯେ ଦୋହା ଗୁଡ଼ିକୁ କେବଳ ନିଜଭାଷାର ବୋଲି ଦାବୀ କରିବେ, ଏଥିରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାର କଣ ଅଛି ? ଆକୃତି ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରକୃତି ପରି ଭାଷାଠାରୁ ଗାନଗୁଡ଼ିକର କଳ୍ପନା ବୋଧହୁଏ ଆମକୁ ଅସଲ ସତ୍ୟର ଅଧିକ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କରାଇ ପାରିବ । ସମସ୍ତଙ୍କର ଦୋହାରେ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କାହ୍ନୁପା, ତନ୍ତିପା ଓ ଲୁଇପା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ନାଆ, ନାଉରୀ ଓ କେରୁଆଳ ପ୍ରଭୃତି ଉପମା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ଯାହା ନଦୀପ୍ରଧାନ ଓଡ଼ିଶା ଉପକୂଳର ଜୀବନ ସହିତ ଅନେକାଂଶରେ ମିଳିଯାଉଛି । ରାଢ଼ ଦେଶ ବା ପଶ୍ଚିମବଙ୍ଗର କୌଣସି ନଦୀରେ କେବେ ନାଆର ଦରକାର ହୁଏନାହିଁ । ଏହାଛଡ଼ା କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର କାହ୍ନୁ ନାମଟି ଓଡ଼ିଆର

---

୫ । H. Kern : Manual of Indian Buddhism P. 133

ଅତି ପରିଚିତ, ଏହାର ନିଖୁଣ ପ୍ରତିରୂପ ବଙ୍ଗଳାରେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଲୋହି ଦାସଙ୍କର ନାମ ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ସନ୍ୟାସୀ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଲୋହି ଗୀତା ଓଡ଼ିଆ ଯୋଗାଚାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ପୋଥି । ଢେଙ୍କାନାଳର ପଲ୍ଲୀ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଲେଖକ ଲୋହିଦାସଙ୍କ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଭଜନ ପାଇଅଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀ କୂଳର ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହି ଲୋହିଦାସଙ୍କୁ ଗଣନା କରିଛନ୍ତି (୬) ।

ତିବ୍‌ବତର ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ପଗ୍ ସମ୍ ଜନ୍ ଝାଙ୍ଗ୍‌ରେ ଏହି ବଜ୍ରଯାନ କାଳୀନ ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ କାହ୍ନୁପା, କହ୍ନା ବା କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସନ୍ତାନ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛି । ଜ୍ୱଳନ୍ଧର ନାମକ ଜଣେ ସନ୍ୟାସୀଙ୍କ ଠାରୁ ଦୀକ୍ଷାନେଇ ସେ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ରହିଛି ଯେ ଦେବୀକୋଟାର ଦୁଇ ଭଉଣୀ ମେଖଳ ଓ କଣଖଳଙ୍କୁ କାହ୍ନୁପା ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ । ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପ୍ରଭାତ ମୁଖର୍ଜୀ ମଧ୍ୟ ତିବ୍‌ବତର ଚୌରାଶୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ଭିତରୁ ହାଡିପା, କାହ୍ନୁପା, ତନ୍ତିପା, ଚୌରାଙ୍ଗୀନାଥ, ଗୋରକ୍ଷନାଥ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଓ ଲୁହିପାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି (୭) ।

ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ନାନାସ୍ଥାନରେ ରହିଛି, କଳିଙ୍ଗକୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ର ବାଗଚୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ କୌଳଜ୍ଞାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଓ ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶାଖାର ଆଉ କେତୋଟି ତନ୍ତ୍ର ପୋଥିରେ ଉଡ୍‌ଡ଼ପୀଠ, ଓଡ୍‌ଡ଼ବିଷୟ, ଯାଜପୁରପଟ୍ଟଣ ଓ ଯାଜନଗରୀ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଶାର ତାନ୍ତ୍ରିକ ପୀଠର ନାମ ଅଛି (ନିତ୍ୟାହ୍ନିକତିଳକମ୍) ଶ୍ରୀ କାମାକ୍ଷାଗୁହ୍ୟ ସିଦ୍ଧିରେ ଚାରିତ୍ର ନାମକ ଏକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାକେନ୍ଦ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ବାଗଚୀ ମହାଶୟଙ୍କ ମତରେ ତାହା ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାରେ ଅବସ୍ଥିତ । କୌଳଜ୍ଞାନ-ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଚାରିତ୍ର ଓ ଏକାମ୍ର (ଭୁବନେଶ୍ୱର) ପ୍ରଭୃତି ତାନ୍ତ୍ରିକ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ସନ୍ଦୋହର ନାମ ମିଳୁଛି । ବଜ୍ରଧର ଓ ବଜ୍ରବରାହୀଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗଚକ୍ରର ଚାରିପାଖରେ—ଚିନ୍ମଣ୍ଡଳ, ବାକ୍‌ମଣ୍ଡଳ ଓ କାୟମଣ୍ଡଳ—ଏହି ତିନୋଟି ମଣ୍ଡଳର କଳ୍ପନା ଅଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣ୍ଡଳରେ ଆଠୋଟି ଦଳ ବା ପାଖୁଡ଼ା, ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଖୁଡ଼ାରେ ଜଣେ ପୁରୁଷ ଓ ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଦେବତାର ଅଧିଷ୍ଠାନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମେ ଚିନ୍ମୟ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ମଣ୍ଡଳ, ତା' ବାହାରେ ବାକ୍‌ମୟ ଲୋହିତ ମଣ୍ଡଳ, ପୁଣି ତା' ବାହାରେ ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ କାୟମଣ୍ଡଳ । ତିନିମଣ୍ଡଳର ବିଭିନ୍ନ ଚବିଶଟି ସ୍ଥାନରେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର (ନିଶ୍ଚୟ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ପୀଠମାନ) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯେପରି ମନ୍ମଣ୍ଡଳରେ ପୁଲିରମଳୟ, ଜଳନ୍ଧର, ଉଡ୍‌ଡୀୟାନ, ଗୋଦାବରୀ, ରାମେଶ୍ୱରୀ ଓ ମାଳବ । ବାକ୍‌ମଣ୍ଡଳରେ କାମରୂପ, କୋଶଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ ହିମାଳୟ ପ୍ରଭୃତି । କଳିଙ୍ଗର ଅବସ୍ଥିତି ହେଉଛି ମଣ୍ଡଳର ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ ପାଖୁଡ଼ାରେ, ଏହି ପାଖୁଡ଼ାର ଅଧିଷ୍ଠାତା ଓ ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବ ଦେବୀ ହେଉଛନ୍ତି ସୁଭଦ୍ର(Rabtu-zangpo) ଓ ଶ୍ୟାମଦେବୀ(Shamadevi) । ସାଧକ ଭିତରେ ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିର ଉଦୟ ଲାଗି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ବା ପ୍ରତିନିଧିରୂପେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦେବତାଙ୍କର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

---

୬ । ଋଷି ତପୀ ସନ୍ୟାସୀ ନାମକ ବୀରସିଂହ

ଲୋହିଦାସ ବାଉଳି କପିଳେ ଯେତେ ସଙ୍ଗ

—ମୁଖବନ୍ଧ : ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳି ଓ ଅଣାକର ସଂହିତା : ପ୍ରାଚୀ ।

ପୁଣି, ଗୋରେଖନାଥଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ବୀରସିଂହ ଆଜ୍ଞା

ମଲ୍ଲିକା ନାଥଙ୍କ ଯୋଗ ବାଉଳି ପ୍ରତିଜ୍ଞା ।

ଲୋହିଦାସ କପିଳଙ୍କ ସାକ୍ଷୀମନ୍ତ୍ର, ଯେତେ.........—ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା : ପୃ ୮୪

୭ । ସହକାର : ୧୯ଶ ଭାଗ —୨ୟ ସଂଖ୍ୟା ।

ସେହି ଅନୁସାରେ ସୁଭଦ୍ରଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କରିବାର ବିଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଚି ମନନର ଶକ୍ତି ସଂଗ୍ରହ କରିବା । ମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ୨୪ଟି ତୀର୍ଥସ୍ଥାନରେ ୨୪ଟି ବୀର ଓ ୨୪ଟି ଯୋଗିନୀ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଚବିଶଟି ତୀର୍ଥକୁ ଏକ ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୮) । କଳିଙ୍ଗ ହେଉଛି ଦେବୀଙ୍କର ମୁଖ । ମୁଖକ୍ଷେତ୍ର କଳିଙ୍ଗର ବୀର ଓ ଯୋଗିନୀ ହେଉଛନ୍ତି ଶୁଭଦ୍ର ଓ ଶ୍ୟାମାଦେବୀ । ଶୁଭଦ୍ରଙ୍କର ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି, —"ଓଁ-ଗୃହଣ-ଗୃହଣ୍-ସପ୍ତପାତାଳ-ଗତାମ-ଭୁଜଙ୍ଗ ସର୍ବଂ-ବ-ତପ୍‌ଜାୟ-ତପ୍‌ଜାୟ(୯) ।"ସାଧନମାଳରେ (ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ) ଅଷ୍ଟଯକ୍ଷିଣୀଙ୍କର ନାମଭିତରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କର ନାମ ଅଛି । (ଅଷ୍ଟଯକ୍ଷିଣୀ ହେଉଛନ୍ତି :— ଭଦ୍ରା, ସୁଭଦ୍ରା, ଗୁପ୍ତା, ସୁଗୁପ୍ତା, ଦେବୀ, ସରସ୍ୱତୀ, ଆର୍ଯ୍ୟା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତା—ପୃ ୫୬୬) ବଜ୍ରଯାନ ପୀଠର ଦେବତା ସୁଭଦ୍ରରୁ ସୁଭଦ୍ରା ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । କାରଣ ସାଧନମାଳାରେ ବଜ୍ରବରାହୀ ଓ ଭୈରବଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗ-ମଣ୍ଡଳ ଚାରି ପାଖରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିବା ତିନୋଟି ଚକ୍ରଭିତରୁ ବାକ୍‌ଚକ୍ରରେ ସୁଭଦ୍ରା ଓ ଶ୍ୟାମାଦେବୀ ଉଭୟଙ୍କୁ ଦେବୀ କରାଯାଇଛି । ଅଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କର ନାମ ହେଉଚି :—ଐରାବତୀ, ମହାଭୈରବା, ବାୟୁବେଗା, ସୁରାଭକ୍ଷୀ, ଶ୍ୟାମାଦେବୀ, ସୁଭଦ୍ରା, ହୟକର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଖଗାନନା (୧୦) ।

ଓଡ଼ିଶାର ଆଉ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ୟାସୀ ହେଉଛନ୍ତି ବୀରସିଂହ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଏହାଙ୍କର ଆବାସ ପ୍ରାଚୀକୂଳର ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ ଥିଲା ବୋଲି କହନ୍ତି । ଈଶ୍ୱରଦାସଙ୍କର ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ ସେ ଜୀବିକାରେ ବୈଦ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେ ନାଗାନ୍ତ ବିଦ୍ୟାରେ ନିପୁଣତା ଲାଭ କରିଥିଲେ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ସଂସର୍ଗରେ ମଧ ଆସିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ରାଣୀ ପଦ୍ମାବତୀ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟା ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଜା ନିଜେ ବୈଷ୍ଣବ ଥିବାରୁ ବୀରସିଂହଙ୍କୁ ଥରେ ନିଜବିଦ୍ୟାର ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଲୋଟା ଭିତରେ ସାପ ରଖାହୋଇ ବୀରସିଂହ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟା ଲଢ଼େଇ ଅତି ପରିଚିତ କଥା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ମାନଙ୍କର କୂଟ ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ବୀରସିଂହ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟକୁ ପଳାଇଲେ ଓ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ବାଙ୍କୀର ମହାପର୍ବତର ଗୁମ୍ଫାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ରଗଡ଼ି ଓ ନୂଆପାଟଣା ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରାମରେ ଯେଉଁ ସରାକିମାନେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କୁ ସେହି ଶିଷ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ବଂଶାବଶେଷ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ବୀରସିଂହ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ପୁରୀରୁ ଫେରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରାଚୀକୂଳରେ ଯେଉଁ ସଭା ମଣ୍ଡାଇଥିଲେ ସେଠି ବୀରସିଂହ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ଅଛି (୧୧) । ତେଣୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ସମୟକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ

---

୮ । Arther Avalon (Wo odroffe) ମଧ ତାଙ୍କର'Origin of the Bajrajana Devatas' ରେ ଏହି ୨୪ଟି ତୀର୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

୯ । ଶ୍ରୀଚକ୍ର ସମ୍ଭାର ତନ୍ତ୍ର : Tantrik Texts, Vol. VII : ପୃ ୩୧. ୩୯ ଓ ୪୫

୧୦ । ସାଧନାମାଳା ପୃ. ୪୨୭

୧୧ । ଆଜ୍ଞାପାଇ ଆମ୍ଭେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଯେ ଅଇଲୁ
ମନଯାନ ଚଳିଲା ବହନ ପ୍ରବେଶିଲୁ ।
ଋଷି ତପି ସନ୍ୟାସୀ ନାମକ ବୀରସିଂହ
ଲୋହିଦାସ ବାଉଳି କପିଳ ଯେତେ ସଙ୍ଗ ।
ସଭା ମଣ୍ଡାଇଣ ଯେ ବସିଲେ ସର୍ବ ତପୀ
ପଚାରିଲେ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ କି ଆଜ୍ଞାଛନ୍ତି ଥାପି ।
କହିଲି ମୁଁ ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର କରି ନ୍ୟାସ
ତପୀମାନେ ଜୟ ଜୟ କଲେ ସେ ପ୍ରକାଶ ।
-ମୁଖବନ୍ଧ :- ଅଣାକାର ସଂହିତା ଓ ବ୍ରହ୍ମଶାଳୁଙ୍କୀ-ପ୍ରାଚୀ ।

ଆଚାରମାନ ଉତ୍କଳର ଚାରିଆଡ଼େ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସଂଖ୍ୟାଲଘିଷ୍ଠ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରକାଶ ଶକ୍ତି ଅଧିକ ହେଲା ପରି ରାଜପୋଷିତ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମୁଦ୍ରଢେଉ ପାଖରେ ଆପଣାର ଧର୍ମ ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ଯେ କତିପୟ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ୟାସୀ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ନିଷ୍ଠାର ସହିତ ନିଜ ଧର୍ମବାଦର ପ୍ରଚାର କରିଥିବେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହି ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ଉପରେ ଅନେକ ଅତ୍ୟାଚାର ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ରାଜା ୬୧୬ ଜଣ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ମାରିପକାଇ ଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । ତଥାପି ରାଜଦଣ୍ଡର ପରୋକ୍ଷରେ ଏହି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଲୋକସମାଜରେ ଆପଣାର ଚିହ୍ନ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ-ଧର୍ମରେ ଏଇ ବୌଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱର ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ବଳରାମ ଦାସ ତାଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତଡମ୍ବର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୀଜମନ୍ତ୍ର "ଓଁ ଶୂନ୍ୟବ୍ରହ୍ମଣେ ନମଃ," ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଗାୟତ୍ରୀର ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି (୧୨) ।

ବେଦାନ୍ତର ଅଦ୍ୱୈତ ଓ ସାଂଖ୍ୟର ଦ୍ୱୈତ୍ୟଭିତରେ ତନ୍ତ୍ର ଯେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସଂଶ୍ଳେଷଣର କଳ୍ପନା କରିଥିଲା, ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ତାହା ଦର୍ଶାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଦିକ ଆଚାରର ଇତିହାସରେ ଯେ ନିଶ୍ଚୟ ଶକ୍ତିପୂଜା ଓ ତନ୍ତ୍ରଧର୍ମର ଗୋଟାଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ନିଶ୍ଚୟ ଆସିଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଶବର ଜାତି ହେଉଛନ୍ତି ଭାରତର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଜାତି । ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏହି ମାତୃପୂଜା ବା ଶକ୍ତିପୂଜା ପ୍ରଚଳନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଛି । ତେଣୁ ତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗକୁ ଚୀନ ବା ପଡ଼ୋଶୀ ବଙ୍ଗଦେଶର ଆମଦାନୀ ବୋଲି କଳ୍ପନା ନ କରି ଏହି ଭୂମିର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମବିକାଶ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାରଳା , ଚର୍ଚ୍ଚିକା, ମଙ୍ଗଳା, ବିମଳା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଦେବୀପୀଠ ରହିଛି । ଇତିହାସରେ ସ୍ତମ୍ଭେଶ୍ୱରୀ ଓ ଭଗବତୀ ଭଦ୍ରାମ୍ବିକା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ନାମ ରହିଛି । ଶାକ୍ତ ତାନ୍ତ୍ରୀକମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଭୈରବ ଓ ବିମଳାଙ୍କୁ ଭୈରବୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି(୧୩)। ଅନେକେ ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣ କାଳିକା ଓ ପୁରୀକୁ ଭୈରବୀଚକ୍ର ବୋଲି କହନ୍ତି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଯାଜପୁର ମଧ୍ୟ ଏକ ଶାକ୍ତ ପୀଠ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଶାରଳାଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତର ଦ୍ରୋଣପର୍ବରେ ବିରଜାଙ୍କର ବନ୍ଦନା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ବାଶେଳୀ, ଚର୍ଚ୍ଚିକା, ଉଗ୍ରତାରା ଓ ଡାକେଶ୍ୱରୀ ପ୍ରଭୃତି ଶାକ୍ତ ଦେବୀମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଦିପର୍ବରେ ସେ ଶାରଳାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏକାଧାରରେ ମାହେଶ୍ୱରୀ, ଚଣ୍ଡୀ, ଯୋଗେଶ୍ୱରୀ ଓ ପରମବୈଷ୍ଣବୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ତିବ୍‌ବତର ଆଲୋଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପର୍‌ସମ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ତନ୍ତ୍ରସାଧକଙ୍କର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ମୁଞ୍ଜ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନା କରି ବିଦ୍ୟାଧର ସିଦ୍ଧିର ସୋପାନରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଏକ ସହସ୍ର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ମତିଗର୍ଭ ବୋଲି ଆଉ ଜଣେ କ୍ଷତ୍ରୀୟ ମଧ୍ୟ ଯାଦୁ ଓ କୁହୁକ ବିଦ୍ୟାରେ ଅତି ନୈପୁଣ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

---

୧୨ । ଓଁ ସିଦ୍ଧଦେବଃ ସିଦ୍ଧଧର୍ମଃ ବରେଣ୍ୟ ମଦ୍ୟଧୀମହୀ
ଭର୍ଗଦେବୀ ଧୀୟୋ ଯୋନ ସିଦ୍ଧ ଧ୍ରୁବୋ ପ୍ରଚୋଦୟାତ୍ ।
-ଦ୍ୱାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ଉଦ୍ଧୃତ :-Archeological survey of Mayurabhanja : P.c. xxxiii

୧୩ । ବିମଳା ଭୈରବୀ ଯତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥସ୍ତୁ ଭୈରବଃ ।
ଉଦ୍ଧୃତ :-ପ୍ରଭାତ ମୁଖର୍ଜି :History of Med. Vaishnavism in Orissa P.22

ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗରେ ସାଧକ ରହିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ଖଣ୍ଡପଡ଼ା ଓ ଦଶପଲ୍ଲା ଅଞ୍ଚଳରେ ବାମାଚାରୀ ମାନଙ୍କର ଅବଶେଷ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁ ଗହଳରେ ଯେତେ ଭଜନ ଅଛି, ସେଥିଭିତରୁ ଅନେକ ଶାକ୍ତ ବୋଲି ଧରାପଡ଼ିଯାଏ । ସେହିସବୁ ଭଜନ ଶିବଶକ୍ତିଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଦେଇ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛି ।

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ,

ଈଶ୍ୱର ବୋଲନ୍ତି ଶୁଣ ଗଉରୀ
ଭାବାର୍ଣ୍ଣବୁଁ ଯେବେ ହୋଇବା ପାରି
ଧନ୍ଦାକୁ ଛାଡ଼ିଣ ଫନ୍ଦାକୁ ଧର
ଗୁରୁବଚନକୁ ହୃଦେ ସୁମର ସେ,
ହରିନାମେ ଚାଷ କର ଯେ ,
ଗାୟତ୍ରୀ ସାବିତ୍ରୀ ବେନି ଯେ ବଳଦ ତ୍ରିଗୁଣେ ବନ୍ଧନ କର ଯେ ।

ଆନ୍ଧ୍ରଦେଶର ପଣ୍ଡିତ ଲୋଲ୍ଲା ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର ଜଣେ ଶାକ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ସେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ସଭା ମଣ୍ଡନ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଶଙ୍କର ଭାଗବତପାଦକୃତ 'ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀ'ର ଟୀକା ଏହି ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ଆରାଧ୍ୟା ଦେବୀ ତ୍ରୀପୁରସୁନ୍ଦରୀଙ୍କର ସ୍ତୁତିଗାନ କରାଯାଇଛି । ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତା । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ବହୁପ୍ରଚଳିତ ନାନା ଭଜନ ବହିରେ ତନ୍ତ୍ର ସ୍ତୁତିର ଅନେକ ଅବିକଳ ଅନୁବାଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ବହି ହେଉଛି ପଣ୍ଡିତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ରଥଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ମାନସ ଭଜନ । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକଟିର ଅନୁବାଦ କରାଯାଇ ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ ଓଡ଼ିଆ ଭଜନ ଅଛି (୧୪) । ଏହାଛଡ଼ା ତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗର ଶକ୍ତିରୂପୀ ନାରୀ ଆରାଧନା ର ସୂଚନା ଦେଉଥିବା କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଭଜନ ଲୋକମୁଖରେ ରହିଛି (୧୫) । ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ପୋଥି ବା ରାଜପୋଷିତ ମତବାଦର ପଣ୍ଡିତୀ ପ୍ରମାଣ ଅପେକ୍ଷା ଏହି ସବୁ ଲୌକିକ ନିଦର୍ଶନ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ।

କୋଙ୍ଗଦର ଶୈଳବଂଶୀ ଓ କଳିଙ୍ଗର ମାଥର ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶିବ-ଉପାସନାର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇ ଆସୁଛି । କରବଂଶର ଶେଷ ଭାଗକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶୈବ ପୂଜା କ୍ରମେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପ୍ରଭାତ ମୁଖର୍ଜିଙ୍କର ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଶୈବଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ପୂର୍ବାମ୍ନାୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ମଠର ସ୍ଥାପନା କଲେ । ତାଙ୍କରି ପ୍ରଭାବରେ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ କେତେକ ଶୈବାଚାର ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ପର୍ ଶମ୍ ଜୋନ୍ ଝାଙ୍ଗ୍‌ରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଧର୍ମପ୍ରଚାର

---

୧୪ । ଭଜମନ ଶକ୍ତି ରୂପିଣୀ
ବିକାଶ ଆଦ୍ୟରୁ ଉପଶମ ଯାଏ ଜଗତର ହୋଇଥାଚି କାରିଣୀ ।
ଶକ୍ତି ଯୁକ୍ତ ନ ହେଲେ ଦେହେ, ଶିବଙ୍କର ସ୍ପନ୍ଦନ ନୋହେ
ଯାହା ପାଦଧୂଳି ବିରଞ୍ଚି ସଙ୍କୁଳି ବିରଚୁ ଅଛନ୍ତି ସକଳ ପ୍ରାଣୀ ।

୧୫ । ଆରେ ବାଇମନ,
ଭଜ ତୁ ନାରୀ ଅପଘନ, ଆରେ ବାଇମନ ।
ନାରୀ ଅଟେ ଆଦି ଶକତି
ନାରୀ ଅଟେ ଭବେ ମୁକତି,
ନାରୀକୁ କର ତୁ ଦେବୀ ଜ୍ଞାନ, ଆରେ ବାଇମନ । ଉଦ୍ଧୃତ : ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର (ଦୈନିକ ସଂବାଦ ପତ୍ର)-୨୧।୨।୪୯ ଏହି ଭଜନକୁ 'ତାରା-ରହସ୍ୟ'ର 'ମଦ୍‌ରୂପା ସକଳାଃ ସ୍ତ୍ରୀୟଃ' ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ ।

ଓ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ଧର୍ମ କୀର୍ତ୍ତିଙ୍କ ସହିତ ଯୁକ୍ତିରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଗଙ୍ଗାନଦୀରେ ଝାସ ଦେଲେ ଓ ପୁଣି ଏହି ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଘରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେଥିଭିତରୁ କୁଳିଶଶ୍ରେଷ୍ଠଙ୍କର ନାମ ପଗ୍ ଶମ୍‌ରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ କୁଳିଶଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତିରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇଯିବା ପରେ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧ ଚୈତ୍ୟ ଓ ବିହାର ଭାଙ୍ଗି ଦିଆଯାଇଥିଲା ଓ କେତେକଙ୍କୁ ମଧ ହିନ୍ଦୁ ମଠରେ ପରିଣତ କରି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଅନେକ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ମଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏକାମ୍ର କ୍ଷେତ୍ରର ଭୁବନେଶ୍ୱର ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ତୋଳାପରେ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶୈବ-ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପରାକାଷ୍ଠାରେ ପହଞ୍ଚି ଯାଇଥିଲା ।

ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଉପସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଖାରବେଳଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚାଲି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲିପିରୁ କୁଆଡ଼େ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ସୂଚନା ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ଏହିସବୁ ଛୋଟ ଛୋଟ ପ୍ରମାଣକୁ ନିକୁଟି ନ ଧରିଲେ ମଧ ବହୁପୂର୍ବରୁ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବିଚରଣ-ଭୂମି ହୋଇ ରହିଥିଲା ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପୂର୍ବଧାମ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନେକ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ନିଜନିଜର ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଧର୍ମର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରିବା ନିମିତ୍ତ ପୁରୀକୁ ଆସିବା ଯେପରି ସେ ଯୁଗରେ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଥିଲା । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିମାନବିହାରୀ ମଜୁମଦାରଙ୍କର ମତରେ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଏଠାରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଦୁଇଟି ଧାରାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ଗୋଟିଏ ରାଧାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ବିଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତିଧର୍ମ ଓ ଅପରଟି ବୁଦ୍ଧରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତି ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଧର୍ମର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଚାରକ ଶ୍ରୀରୂପଗୋସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କର ପଦାବଳୀରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ପିତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କର ଲିଖିତ ଛଅଟି ଶ୍ଳୋକର ସଂକଳନ କରିଛନ୍ତି (୧୬) । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଙ୍କର ମତରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ ପୁରୀ ଆସିବାର ପୂର୍ବରୁ ବୈଷ୍ଣବଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ହୋଇଥିଲା । ଭାଗବତର ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାକାର ରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥ ଅନେକ ଆଗରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନ ହୋଇଥିଲେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ୀ ଉପାଧିରେ ସମ୍ମାନିତ କରି ନ ଥାନ୍ତେ ।

୧୦୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ଉତ୍କଳର ଶେଷ କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କରି ରାଜତ୍ୱଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ସହିତ ଉତ୍କଳର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଧିକ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ଓ ଉତ୍କଳ ଦକ୍ଷିଣର ଧର୍ମଚେତନା ସହିତ ଅତି ନିକଟ ପରିଚୟରେ ଆସିଥିଲା । ତାମିଲ ଭାଷୀ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳରେ ଅଲୱାର ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଅନେକ ଦିନରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନେକ ଭଜନ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଡ଼ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ରହିଛି । ଉତ୍ତର ଭାରତ ମୀରାବାଈଙ୍କ ପରି ଅଲୱାର ଶାଖାର ନାରୀଭକ୍ତ ଅଣ୍ଡାଲ୍ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଅତି ପ୍ରଖ୍ୟାତ । ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତର ରାମାନୁଜ ଏହି ଅଲୱାର ପନ୍ଥାର ଜଣେ ବଡ଼ ଧର୍ମଗୁରୁ । ତାଙ୍କର ଜନ୍ମାବ୍ଦକୁ ୧୦୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବୋଲି

---

୧୬ । ସେଇ ଛଅଟିରୁ ଗୋଟିଏ ପଦ ହେଉଛି :-

ଗୋପୀଜନାଳିଙ୍ଗିତ ମଧଭାଗଂ
ବେଣୁଂ ଧମନ୍ତଂ ଭୃଶଲୋଳନେତ୍ରଂ
କଳେବରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟ-ରୋମବୃନ୍ଦଂ
ନମାମି କୃଷ୍ଣଂ ଜଗଦେକକନ୍ଦଂ :-

ଉଦ୍ଧୃତ : ବିମାନ ବିହାରୀ ମଜୁମଦାର : ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଚରିତେର ଉପାଦାନ : ପୃ ୫୨୧

ଧରାଯାଏ । ଏହି ରାମାନୁଜ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଦୁଇଟି ମଠ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଭିତରେ ସେ ମନ୍ନାଥ ବୋଲି ସୁପରିଚିତ ଥିଲେ । ଏହି ମନ୍ନାଥର ତାମିଲ ଅନୁବାଦ 'ଏମ୍-ପେରୁ-ମାନ୍-ଆର୍' ରୁ କ୍ରମେ ଏମ୍ବାର ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏମାର ହୋଇଛି । ରାମାନୁଜଙ୍କର ଉତ୍କଳରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳ ୧୧୨୨ରୁ ୧୧୩୭ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ପୁରୀଜିଲ୍ଲାର ବ୍ରହ୍ମଗିରିରେ ଥିବା ଅଲ୍ଲାଳନାଥ ମନ୍ଦିର ସହିତ ତାମିଲ ଅଲ୍‌ୱାରର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ରହିଛି ।

ଶୁଦ୍ଧ ନିଖୁଣ ଇତିହାସ ଲେଖିବା ଏହି ପ୍ରକରଣର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ଇତିହାସ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଘଟଣା ସଜାଇବାରେ ଅନେକ ତ୍ରୁଟି ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ ନିଶ୍ଚୟ ରହିଛି । ବୈଦିକ, ଶୈବ,ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ନାନା ଧର୍ମର ସାର ପଡ଼ି ଯେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ-ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ମାଟି ତିଆରି ହୋଇ ରହିଥିଲା, କେବଳ ସେତିକି ଦେଖାଇବାକୁ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଶାସକର କୁଣ୍ଠିତ ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ି ହେଉ ବା ଧର୍ମଗୁରୁମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଅଭାବରୁ ହେଉ, ଓଡ଼ିଶାରେ ନାନା ଧର୍ମର ବିଲୟ ଘଟିଛି । କିନ୍ତୁ ନୂତନ ଜିନିଷ ଗ୍ରହଣ କଲାବେଳେ ମନୁଷ୍ୟର ମନ ପୁରାତନ ସଙ୍କେତ ଗୁଡ଼ିକୁ ଏକାବେଳେକେ ଛାଡ଼ି ପାରେ ନାହିଁ । ପୁରୁଣା ଧର୍ମର ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ଭାଙ୍ଗିଯାଏ ସତ, କିନ୍ତୁ ପୁରୁଣା ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରମାନ ନୂତନ ଧର୍ମରେ ପଶି ନୂତନ ଅର୍ଥରେ ଏକ ଚମତ୍କାର ଧର୍ମ-ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହାହିଁ ହେଉଛି; ଧର୍ମର ସ୍ୱାଭାବିକ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ-ସ୍ରୋତରେ କେବଳ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତିଭା ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଧର୍ମାନ୍ଦୋଳନରେ କଣ ଭାଙ୍ଗିଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର ।

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମପ୍ରତୀକ ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ । ଏହାଙ୍କର ବିବର୍ତ୍ତନ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ ଏହାଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ, ବୌଦ୍ଧ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ ଯାହା କୁହାଯାଉ ପଛକେ, ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ କୌଣସିଟି ନୁହନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ହେଉଥିବା ଧର୍ମର ନାନା ଘାତ ପ୍ରତିଘାତ ଦ୍ୱାରା ଆକୃତ ପୁନରାକୃତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ମନୋଧାରାର ବଡ଼ଠାକୁର ରୂପେ ସେ ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ପୂଜା ପାଇ ଆସିଛନ୍ତି । କେବଳ ରଥଯାତ୍ରାରୁ ତାଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହିବା, ବା କେବଳ ଏକାନଂସା ଦେବୀର ପ୍ରବାଦରୁ ତାଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ବୋଲି କହିଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମକୁ ଆମେ ନିର୍ମଳ କରି ବୁଝିପାରିବା ନାହିଁ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନୁଜ ସମସ୍ତେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଉପରେ ହାତ ଚଳାଇଛନ୍ତି । ଏପରିକି ରାମାନୁଜଙ୍କର ପ୍ରଭାବରେ ଦେଉଳ ବେଢ଼ାରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ମନ୍ଦିର ତୋଳା ଯାଇଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ବା ଭୈରବୀ ଚକ୍ରରେ ମହାପ୍ରସାଦର ଚଳନ ହେବା କଥା ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି । ଏହାଛଡ଼ା ନାନା ତାନ୍ତ୍ରିକ ଉପଚାରର ପୂଜା ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ରହିଛି । କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥାଉ ବା ନ ଥାଉ, ଓଡ଼ିଆ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ ଭିତର ଦେଇ ସମସ୍ତେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । କଳିଯୁଗରେ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭିତରେ ଠୁଳ ଦେହ ଧରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମଧ୍ୟ-ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଭୂରି, ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଓଡ଼ିଶା ଭୂମିରେ ଯିଏ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି ପୁରୀକୁ ନ ଆସି ବା ଅନ୍ତତଃ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନିଜ ଧର୍ମ ଭିତରକୁ ଟାଣି ନଆଣି ସେମାନେ ଯେପରି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି । ଖାଲି ଓଡ଼ିଶା କାହିଁକି, ଓଡ଼ିଶା ବାହାରୁ ମଧ ନାନା ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମର ଧ୍ୱଜା ଉଡ଼ାଇ ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆଦର ଆତିଥ୍ୟ ଦେଖାଇଛି, ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦୁଆର ଖୋଲି ଦେଇଛି, କିନ୍ତୁ ନିଜ ଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପସନ୍ଧାନ କଲାବେଳେ ସେ ପୁଣି ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଖକୁ ଫେରିଯାଇଛି । ସବୁ ଧର୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବ, କିନ୍ତୁ ଆପଣା ଧର୍ମର ନାହାକା ଚେରଟିକୁ ସଜୀବ କରି ରଖିଥିବ, ଏହା ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶା ଧର୍ମର ମୂଳ କଥା ।

ଖାରବେଳଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଏହି ଧର୍ମ- ସଂଶ୍ଳେଷଣର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିଛନ୍ତି । ଦିବାକର ଦାସଙ୍କ ପଦେ କଥାରୁ ଏହି ସତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଯାଏ (୧୭)।

ଓଡ଼ିଶାର ତୀର୍ଥ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ପରି ଓଡ଼ିଶାର ନରପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ଦରବାର ମଧ୍ୟ ନାନା ଧର୍ମର ଅନେକ ଗୁଣୀ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନିଜେ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟିକ ଥିଲେ ଓ ସଂସ୍କୃତରେ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ଦରବାରରେ ଶାକ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ଲୋଲ୍ଲା ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର ଥିବାର କଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସଭାପଣ୍ଡିତ କବିଡିଣ୍ଡିମ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ସଭା ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସଭାରେ ଆଉ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ "ଯୋଗଚିନ୍ତାମଣି" ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ଯୋଗସାଧନା ବିଷୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି (୧୮) । ୧୫୦୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପୁରୀକୁ ଆସିଥିଲେ ଓ ଜୀବନର ୨୪ ବର୍ଷ ସେ ପୁରୀରେ ହିଁ କଟାଇଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନିଜେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ଧର୍ମର ଏହି ମିଳନ-ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ପୁରୀକୁ ଆସିଥିଲେ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଆପଣାର ପ୍ରଭୁ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପୁରୀ ତୀର୍ଥରେ ଯେ ସେତେବେଳେ ଯାବତୀୟ ଧର୍ମଶାଖାର ଆଲୋଚନା ହେଉଥିଲା, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସଭାରେ ନାନାଧର୍ମୀ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଏକତ୍ର ସମାବେଶରୁ ତା'ର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏଣୁ ଆପଣାର ନିଜସ୍ୱ ଧର୍ମର ବିତରଣ ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ସବୁଧର୍ମର ପରିଚୟରେ ଆସିଥିଲେ ଓ ନାନାଧର୍ମର ନାନା ଆଚାରକୁ ଅତି ଆଦରରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେଇଥିଲେ । ନାନା ଶାଖାର ସୁଖସଙ୍ଗମରେ ସେମାନଙ୍କର ଆପଣା ଧର୍ମ ଆହୁରି ରୂପବନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ନିଜେ ଅଛୁଆଁ ହୋଇ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇଯିବାରୁ କୌଣସି ଧର୍ମର ବଳିଷ୍ଠତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଧର୍ମ ସମସ୍ତଙ୍କର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ମଣିଷ-ଅନ୍ତରର ନିଜସ୍ୱ ନିଷ୍ପାପର ସାଧନାଟିକକ ଚିହ୍ନାଇ ଦିଏ, ସେହି ଯଥାର୍ଥରେ ବଳିଷ୍ଠ ଓ ସର୍ବସମ୍ମତ ଧର୍ମ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ବିଶେଷତଃ ପଞ୍ଚସଖା ସମସ୍ତେ ଏହି ଆପଣା ମଧୁଟିକକ ଦେଇ ସବୁ ଧର୍ମାଚାରକୁ ମଧୁର କରି ପାରିଥିଲେ; ସେଥିଲାଗି ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମଧାରା ସମାଜଭୂମିର ପ୍ରାଣଧାରା ସହିତ ଅଙ୍ଗାଅଙ୍ଗି ହୋଇ ମିଳିଯାଇଥିଲା ।

---

୧୭ । ସମସ୍ତ ବୈଷ୍ଣବ ପୂଜିବ; ଆପଣା ସୂତ୍ର ନ ଛାଡ଼ିବ ।
ସମସ୍ତ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରୀତି ହେବ, ନିଜଭାବରେ ଦୃଢ଼ ଥିବ ।
-ଦିବାକର ଦାସ : ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ : ପୃ. ୬

୧୮ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ : ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୭୮

ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ:

ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ନେବା ଆଣିବା ଚିରଦିନ ଲାଗି ରହିଛି କିନ୍ତୁ କେବଳ ଏହି ନେବା ଆଣିବା ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ଧର୍ମ ଜୀବନ୍ତ, ଚଳମାନ; କାରଣ ତାହା ମନର ସମ୍ପଦ, ଆକାଙ୍କ୍ଷା ପ୍ରସୂତ । ଅଜୀବନ୍ତ ପଦାର୍ଥର ଦେଣ ନେଣ ବେଳେ କୌଣସି ଆଧାର ଭେଦ ଦରକାର ହୁଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମନର ପ୍ରବେଶ-ରୀତିରେ ଏହି ଆଧାର- ନିରୂପଣ ହିଁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଥା । ଯିଏ ନେବ, ତା' ଭିତରେ ପ୍ରଥମେ ଯଥୋଚିତ ଆଧାର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବ, ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଭାବରେ ସେ ତା'ର ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ପଠାଇ ପରମ ସମ୍ପଦକୁ ଆକାଶରୁ ଉତ୍ସାରିତ କରି ଆଣିବ । ଏଣୁ ଧର୍ମର ବିଚରଣ-ଭୂମିକୁ କେବଳ ଜଣକର ଅଜାଡ଼ି ଦେବା ଓ ଆଉ ଜଣକର ସାଉଁଟି ଆଣିବା ବୋଲି ବିଚାରିଲେ ତାହା ଜୀବନ୍ତ ସାମଗ୍ରୀର ଅଜୀବନ୍ତ କଳ୍ପନା କଲାପରି ହେବ ।

ଗତ ପ୍ରକରଣମାନଙ୍କରେ ଆମେ ଦେଖିଛୁ ଯେ ଅନେକ ଦିନର ପରମ୍ପରା ମଡ଼ାଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାନା ଧର୍ମର ଐତିହ୍ୟ ରହିଆସିଛି । ଏହିଠି ଯଥୋପଚାରରେ ବେଦ ଉପନିଷଦର ସ୍ତବଗାନ ହୋଇଛି, ଏହିଠି ଶିବ ଓ ଶକ୍ତିର ପୂଜା କରାଯାଇଛି, ଏହି ଭୂମିରୁ ସାର ପାଇ ଓଡ଼ିଶାରେ କେତେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ଥ ଓ ସନ୍ୟାସୀ ବିଦେଶରେ ସଂଘ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ପୁଣି ରାମାନୁଜ, ରାମାନନ୍ଦ ଓ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଆସି ପ୍ରେମଧର୍ମ ବୈଷ୍ଣବ ମତରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାନ୍ତଟିକୁ ପ୍ଲାବିତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ନିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ନୀଳକନ୍ଦରର ଦେଉଳ ଭିତରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଉପଚାର, ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନ, ବୈଷ୍ଣବ କୀର୍ତ୍ତନ ଓ ଶୈବ ପଦ୍ଧତିର ଅପୂର୍ବ ମିଳନ ହୋଇଛି । ତଥାପି ଏହିସବୁ ଭିନ୍ନ ଦେଶୀ ରଙ୍ଗର ସନ୍ନିବେଶ ସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଉର୍ବର ହୋଇଚାଲିଛି । ପୁରାତନକୁ ଛାଡ଼ି ନୂତନ ମୁଣ୍ଡଟେକି ପାରେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ କେବଳ ପୁରାତନର ପୁନରାବୃତ୍ତି କରିବା ମଧ୍ୟ ନୂତନର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ପୁରାତନ ଭିତରୁ ମନୋମତ ନାନା ଆଚାର ଗ୍ରହଣ କରି ତାକୁ ନୂଆ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ଯୁଗ ନିତିନିତି ନୂଆ ହୋଇ ଚାଲିଛି । ଏଇ ନୂତନ-ମୁଖୀ ବିବର୍ତ୍ତନ ଭିତରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେବଳ ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୌଦ୍ଧ ବା ବୈଷ୍ଣବ କହିଲେ ଭୁଲ ହେବ, ଏହା ଯୁଗଯୁଗ ଧରି ଦେଶମନର ଭାବବିଗ୍ରହ; ନାନା ସାଉଁଟା ପୁଣି ସଜଡ଼ାର ଇତିହାସ ଏ । ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମର ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତୀକ, ପୁଣି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ହେଉଛି ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ । ଏହାକୁ ସେହି ବିଶିଷ୍ଟ ନାମରେ ହିଁ ଅଭିହିତ କରାଯାଇପାରେ ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ରହିଛି, ଶୂନ୍ୟ ନିରଞ୍ଜନ ର କଳ୍ପନା ରହିଛି, ଏଣେ ଯନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ତାନ୍ତ୍ରିକ ଗନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଭର୍ତ୍ତି ହୋଇଯାଇଛି । ତେବେ ସେମାନେ କୋଉ ଦଳର ? ଉପନିଷଦ୍‌ର ପ୍ରଶ୍ନ ପରି ଏଠି ମଧ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ସେମାନଙ୍କର କେଉଁ ରୂପଟିକୁ ଆମ ସମୀକ୍ଷାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନୈବେଦ୍ୟଟି ଦେବାକୁ ହେବ ? ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଭୂରିଭୂରି ବର୍ଣ୍ଣନା ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଛି । କଳିର କଳୁଷ ଧୋଇ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଲୋକର ଉଦ୍ଧାର ନିମିତ୍ତ ନିଜେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନଦୀୟା ନଗରରେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେହ ଧରି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ବାରବାର କହିଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପୁରୀ ଅବସ୍ଥାନ ସମୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଖା ପୁରୀ ଆସିଥିଲେ ଓ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ କଳିଯୁଗର ଅଳପ ଆୟୁଷ ଭିତରେ ଯୋଗସାଧନ ଓ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ଅତି ଦୁରୂହ । ସୃଷ୍ଟିର ଏହି ଅଭାବ ବୁଝିପାରି ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟ ରୂପେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଓ ଖୋଳ କରତାଳ ଓ ନାମ ପ୍ରଚାର କଲେ ।

ଏହାରି ଫଳରେ ମୂର୍ଖ ପାଷାଣ୍ଡମାନେ ମଧ ମୁକ୍ତି ପାଇଗଲେ (୧)। ଏହି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ସ୍ତବଗାନ ବାରବାର ଦେଖି ହୁଏତ ଅନେକେ ତାହାଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟ-ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ଧରି ନେଇଛନ୍ତି। ଅବଶ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖା ଓ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚିତ ବିଶେଷ ପ୍ରକରଣରେ ଏହାର ବିଶଦ ଚର୍ଚ୍ଚା ହେବ। ଏଠି କେବଳ ଏତିକି କହି ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ କେବଳ ବୈଷ୍ଣବ ବା କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ଭାବରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରି ହେବ ନାହିଁ। ଏହାର ସାକ୍ଷୀପ୍ରମାଣ ରୂପେ ସେମାନଙ୍କର ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପଡ଼ି ରହିଛି। ସବୁଠାରୁ ଟାଣକଥା ହେଉଛି ଯେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କେବଳ ପରିକର ହୋଇ ରହିଥିଲେ ନେମ୍ୟାଳୋ ଗାଦୀ ହୁଏତ ଗୌଡ଼ିୟମଠରେ ଓଡ଼ିଶା ଶାଖା ସହିତ ଏକଲୀନ ହୋଇ ଯାଇଥାଆନ୍ତା। ଧର୍ମର ଆପଣା ଗତି ନିରୂପଣ କଲାବେଳେ ଆମେ ଦେଖିଛୁ ଯେ ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଭୃତି ମାର୍କା କେବଳ ସମାଲୋଚକର ସାନ୍ତ୍ୱନା ପାଇଁ; କୌଣସି ଗୋଟାଏ ରଙ୍ଗରେ ଗୋଳି ଦେଲେ ତା' ଆଖିକୁ ଭଲ ଦିଶେ ବୋଲି ସେ ବହୁଶଃ ସେହି ଉପାୟଟି ଅବଲମ୍ବନ କରିଥାଏ। କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର କୌଣସି ମାର୍କାଦିଆ ବାପା ମାଆ ନାହାନ୍ତି। ସବୁ ଫୁଲର ଗନ୍ଧ ବହନ କରି ଆଣୁଥିବା ପବନ ପରି ଏହା ସମସ୍ତ ଜାତିର ପ୍ରାଣରୂପଟି ପ୍ରକାଶ କରିଦିଏ। ନାନା ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମିଳାଇ ସେ ତଥାପି ଆପଣାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବଜାୟ ରଖେ। ଆଦିମ ଧର୍ମର କଳ୍ପନା ନାନା ସଭ୍ୟତାରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସମାନ, ତା' ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶର ସଭ୍ୟତା ଭିତରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଣବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବା ଗତିଭଙ୍ଗୀ ଅଛି, ତାକୁଇ ଭୁଲି ସବୁ ଖେଚେଡ଼ୀ କରିଦେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ। ଭାରତ ଓ ଗ୍ରୀସର ପ୍ରାଚୀନ ଦେବଦେବୀ-କଳ୍ପନା ଅନେକାଂଶରେ ଏକ, କିନ୍ତୁ ଦୁଇ ଦେଶର କଳ୍ପନା ଓ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀରେ ଏପରି ଏକ ମୂଳଗତ ଭେଦ ରହିଛି ଯେ, ସେହି ସୂତ୍ରର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ପଥଧରି ଉଭୟର କ୍ରମ-ବିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ଚାଲିଛି।

ଏହି ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପଥ ଧରି ଆମେ ପଞ୍ଚସଖାଧର୍ମର ସ୍ୱଭାବ ଚିହ୍ନିବାକୁ ଯିବା। ସେମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ, ନାମ ବିଚାର, ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଭେଦ ଏବଂ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ସାଧନା ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଦିଗର ସମୀକ୍ଷଣ କରି ତାପରେ ଆମେ ସେମାନଙ୍କର ଆପଣା ସୂତ୍ର ଖୋଜି ବାହାର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା। ଏହିସବୁ ଆଲୋଚନା ବେଳେ ଆମେ ସହଜରେ ଦେଖି ପାରିବା ଯେ ପଞ୍ଚସଖା ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାଧନା ନିରୂପଣରେ ଯେଉଁ ସବୁ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଷଡ଼ଦର୍ଶନ ଭିତରେହିଁ ରହିଛି। ଏପରିକି ଭାରତବର୍ଷର ବାହାରେ ମଧ ତାହାର ସମାନରୂପ ସୂଚନାମାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରିବ। ପଞ୍ଚସଖା ନିଜ ମନକୁ କୌଣସି ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ସୃଜି ଦେଇ

୧। ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣେ ସେହି କହିଲେ ଯାଇ, ତେଣୁ ଚଇତନ ଜନମ ହୋଇ।.....
ନଦୀଆ ନବରେ ଜନ୍ମ ତାଙ୍କର, ଚଇତନ୍ୟ ବୋଲି ସେ ଅବତାର।...
ହରିନାମ ବୋଲି ଭିଆଣ କଲେ, ନଦୀଆ ବଜାରେ ଜାଣିଣ ଦେଲେ।
ଚଇତନ୍ୟ ପ୍ରଭୁ କନ୍ଧରେ ଖୋଳ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଧରି ଅଛନ୍ତି ତାଳ।
ହରିବୋଲ ହରିବୋଲ ବୋଇଲେ, ହରିନାମ ପ୍ରଭୁ ଉଚ୍ଚାର କଲେ।
ବୃଦ୍ଧ ବାଳକ ଯେ ସ୍ତିରୀଙ୍କ ମେଳେ, ଧାଇଁଲେ ସମସ୍ତେ ନାମର ଭୋଳେ।
ବହୁତ ଜନରେ ହୋଇଲେ ମେଳ, ହରି ହରି ବୋଲି ପଡ଼େ ଚହଳ।
ଚଇତନ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ନାଚିଲେ ଢଳି, ନଦୀଆ ବଜାରେ ବାଜେ କାହାଳୀ।
ମୂର୍ଖ ପାଷାଣ୍ଡ ଯେ ତରିଣ ଗଲେ, ସେହିଦିନୁ ହରିନାମ ବୋଇଲେ।
-ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ॥

ନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ସେହି ପୁରୁଣା ସୂତ୍ରକୁ ଆପଣାର ନୂଆ ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜନରେ ପୁଷ୍ଟ କରି ସେମାନେ ନିଜସ୍ୱ ଭଙ୍ଗୀଟିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସମାଲୋଚକ ପକ୍ଷରେ ଏତିକି ପରିଷ୍କାର ଓ ସୁବୋଧ୍ୟ କରି ଦେଖାଇ ଦେବାହିଁ ଯଥେଷ୍ଟ । ସମାଲୋଚନା-ବିଜ୍ଞାନ କେବଳ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ପାଠକ ଲାଗି ନାନା ସମ୍ଭାବନାର ପଥ ଖୋଲିଦିଏ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବା ପଞ୍ଚସଖା ସମସ୍ତେ ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅତି ଦୁର୍ବୋଧ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ତା'ର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ ଏପର୍ଯନ୍ତ ଆମେ ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ସେହିମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥଭିତରେ ଧରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛୁ । କିନ୍ତୁ ତା' ପଛରେ ଯେଉଁ ବିରାଟ ଐତିହ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତରାଧିକାର ରହିଛି, ତା'ର ସମାନଧର୍ମୀ ଭାବନା ଯେ ଆଗରୁ ଏହି ଦେଶର ଧର୍ମଭୂମିରେ ଆସ୍ଥାନ ମାଡ଼ି ରହି ଆସିଛି, ସେହିସବୁର ତୁଳ୍ୟ ପରିକଳନା ନକଲେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ବୁଝିବା ଅତି ଦୁଃସାଧ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବହିରେ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନକୁ ଅତି ଗୋପନ କରି ରଖିବାର ସତର୍କବାଣୀ ଦିଆଯାଇଛି, ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପବହୁତ ଏହିପରି ଏକ ଗୁହାସ୍ୱଭାବୀ ଧାରଣା ଦେଇ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ତରାଳରେ ରଖି ଆସିଛନ୍ତି । ଏହିସବୁ ଆୟୋଜନରୁ ମନେ ହୋଇଛି, ଯେପରି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଲାଗି କୌଣସି ପୂର୍ବଭୂମି ତିଆରି ହୋଇ ନାହିଁ ଓ ସେମାନେ କେବଳ ନିଜର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପ୍ରକାଶ ଦେଇ ଚାଲିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ କଳ୍ପନା ଓ ମତବାଦକୁ ଇତିହାସ ଓ ଐତିହ୍ୟର ପଟ ଉପରେ ପରୀକ୍ଷା କରି ତା'ର ମିଳନ ଓ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଉଭୟ ସୂତ୍ର ଆମକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚନାମାନଙ୍କରେ ଖୋଜି ବାହାର କରିବାକୁ ହେବ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦହିଁ ପୁସ୍ତକର ମୁଖ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ ଧର୍ମଗୁରୁ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ପଞ୍ଚସଖାଧର୍ମର ତୁଳା-ଭୂମିରେହିଁ ଆମେ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ ଓ ଧର୍ମକୁ ବୁଝିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା । ପଦ୍ୟାଂଶ-ଉଦ୍ଧାର ଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକାଂଶ କେବଳ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀରୁ କରାଯାଇଛି , କିନ୍ତୁ ତାହାହିଁ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମତବାଦ । ପାଞ୍ଚଜଣଙ୍କ ଭିତରେ ମୂଳତଃ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ, ଏହା ସେମାନେ ନାନାସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଉକ୍ତିମାନ ବେଶୀ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ସମସ୍ତ ମତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

(କ) ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ :

ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱର ନିରୂପଣ ସବୁ ଧର୍ମରେ ରହିଛି । ଏହି ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇହିଁ ଦର୍ଶନର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଅତି ଆଦିମଜାତିମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଆଚାର ପଦ୍ଧତି ଓ ରୂପକଥା ଭିତରେ ସେମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱର କଳ୍ପନାହିଁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ । କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣମୟ ତତ୍ତ୍ୱର ବସ୍ତୁଜଗତରେ କାରଣ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ ଜିଜ୍ଞାସୁ ମନ ପରମ କାରଣକୁ ଜାଣିବାକୁ ସବୁଦିନେ ତତ୍ପର ହୋଇଛି । ସୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ହେଲେ ତା'ର ଆଦିଟିକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିଲାଗି ହିନ୍ଦୁ, ମୁସଲମାନ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଆଦିପୁରୁଷର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

କାରଣ ଖୋଜି ଖୋଜି ଅନାଦି କାରଣକୁ ଖୋଜି ବାହାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ବୌଦ୍ଧିକ ଖୋଜାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ,ତାରା, ଗ୍ରହ, ଚନ୍ଦ୍ର, ପଞ୍ଚଭୂତକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଗଲା ପରେ ମନ ଆପେ ଆପେ ନିରସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିବ । ଏହି ଜିଜ୍ଞାସା ଚିରନ୍ତନ ମାନବ ମନର ଜିଜ୍ଞାସା । ଏହାର ଉତ୍ତର ନାହିଁ । ଅମରକୋଷ ଗୀତାରେ ବଳରାମ ଦାସ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମୁଖରୁ ଏହି ସଂଶୟ ବା ଜିଜ୍ଞାସା ପ୍ରକାଶିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପାର୍ବତୀ ବୋଲନ୍ତି ବଚନ । ଶୁଣିମା ହେଉ ତ୍ରୀଲୋଚନ ॥
ଯେବେ ନ ଥିଲା ଏ ମଣ୍ଡଳ । ନ ଥିଲା ଆପ ତେଜବଳ ॥
ପବନ ଗଗନ ରଜନୀ । ନ ଥିଲେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ବେନି ॥
ନ ଥିଲେ ବ୍ରହ୍ମା ସୁରନର । ଗନ୍ଧର୍ବ ରାକ୍ଷସ କିନ୍ନର ॥
ଛପନ କୋଟି ଜୀବଜନ୍ତୁ । ନ ଥିଲା ସଂସାରର ହେତୁ ॥
ନ ଥିଲେ ଦେବ ଦେବୀମାନେ । ନ ଥିଲେ ଶୂନ୍ୟେ ତାରାଗଣେ ॥
ତେବେ କେ ଥିଲେ ତ୍ରୀପୁରାରି । ମୋତେ କହିବା ନିଷ୍ଠା କରି (୧)॥

ଏହି ସଂଶୟ ସବୁକାଳର, ସବୁ ମଣିଷର । ହିନ୍ଦୁ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଋକ୍‌ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ । ରାତ୍ରିଦିନ, ଶୂନ୍ୟ ଠୂଳ, ଜୀବନମୃତ୍ୟୁ - ଏହିସବୁ ଦ୍ୱନ୍ଦର ଅତୀତ କିଏ ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରଥମେ ବିରାଜି ରହିଥିଲା, ଏହି ମହାପ୍ରଶ୍ନ ସେ ଯୁଗର ଆଦିଋଷୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆବିଷ୍ଟ କରି ଦେଇଥିଲା ।

ନାସଦାସୀନୋ ସଦାସୀତ୍ ତଦାନୀଂ ନାସୀଦ୍ରଜୋ ନୋ ବ୍ୟୋମା ପରୋଯତ୍,
କିମାବରୀବଃ କୁହ କସ୍ୟ ଶର୍ମନ୍ନମ୍ଭଃ କିମାସୀଦ୍‌ଗହନଂ ଗଭୀରମ୍
ନ ମୃତ୍ୟୁରାସୀଦମୃତଂ ନଂ ତର୍ହି ନ ରାତ୍ର୍ୟା ଅହ୍ନ ଆସୀତ୍ ପ୍ରକେତଃ ।
ଆନୀଦବାତଂ ସ୍ୱଧୟ ତଦେକଂ ତସ୍ମାଦ୍ଧାନ୍ୟନ୍ନ ପରଃ କିଂ ତନାସ (୨) ।

ଏହି ସଂଶୟର ଉପସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଭଗବାନର ସୃଷ୍ଟି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ଛଅଦିନିଆ ସୃଜନ-ବିବରଣରେ କେବଳ ଏଇ ସଂଶୟର ସମାଧାନ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଅତି ସହଜରେ ବୈକୁଣ୍ଠ ବା ସ୍ୱର୍ଗରେ ଆଦିପୁରୁଷର କଳ୍ପନା କରି କଥାଟାର ସହଜ ସମାଧାନ ହୋଇଯାଏ, କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱଜିଜ୍ଞାସୁ ମନ ଏଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରେ ନାହିଁ । ଆଦିପୁରୁଷ ବା ଭଗବାନ ଯଦି ସ୍ୱର୍ଗଭୁବନରୁ ସଂସାର ସୃଷ୍ଟି କଲେ ତେବେ ତାଙ୍କୁ ପୁଣି ସୃଷ୍ଟି କଲା କିଏ ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ବିଗ୍ରହଲୋଭୀ ମନର ସମସ୍ତ କଳ୍ପନାକୁ ଭାଙ୍ଗି ରୁଜି ଛାରଖାର କରିଦିଏ । ଏକେଶ୍ୱର ବାଦ, ଦ୍ୱୈତବାଦ ଓ ବହ୍ୱୀଶ୍ୱରବାଦ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଯୁକ୍ତି ନାନା ଦାର୍ଶନିକ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ସଂଶୟର ତିମିରକୁ ସେହି ସଂଶୟର ତିମିର ଘୋଟି ରହିଛି । ପ୍ଲେଟୋ ଓ ଆରିଷ୍ଟୋଟଲଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଖି ଆସିଲେ ଏହି ଆଦିକାରଣ (Ultimate Cause) ବା ପ୍ରଥମ ସଚଳ ସତ୍ତା (Prime Mover) ର ପ୍ରଶ୍ନ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଛିଣ୍ଡା ରହିଛି । ସେତିକିବେଳେ ଦେଖିଲେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ ଯେ ଆଦିମ ମନ ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟ ବା 'ନେତିନେତି'ର କଳ୍ପନା କରିଥିଲା, ସେହି ହେଉଛି ସବୁଠାରୁ ବଳବାନ୍ ଯୁକ୍ତି; ସେହି ହେଉଛି ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାଜ୍ଞ ସମାଧାନ । ଆମର ସୀମାବଦ୍ଧ ମନର ପାଞ୍ଚକାଠି ଦେଇ ଅସୀମ ଅନାଦି କାରଣର ମୂଳ ନିରୂପଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ତାକୁ କେବଳ ନକାରାତ୍ମକ ଯୁକ୍ତିରେ ବୁଝାଇ ହେବ । ଆମର ମାନସିକ ମନରେ ଆମେ ଯାହାସବୁ ଅନୁଭବ କରୁଛୁ, ଆଦିକାରଣ ସେ ସବୁର ଉପରେ । ତେଣୁ ହିନ୍ଦୁଦର୍ଶନରେ କେବଳ ନେତି ନେତି ବା 'ଅବାଙ୍‌ମନସ-ଗୋଚରଃ' ବୋଲି କହି ପରମସତ୍ତାକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଯେତେବେଳେ କେହି ନଥିଲେ, ସେତେବେଳେ କେବଳ ସେହି ଆଦିସତ୍ତା ଥିଲେ (୩) । ସବୁଦେଶର ରୂପକଥା ଭିତରେ ଏହି ଏକ ମର୍ମକଥା ନିହିତ ରହିଛି । ସ୍କାଣ୍ଡିନେଭିଆ ଓ ବେବୀଲୋନର ପୁରାଣରେ ଏହି ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱଟିହିଁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ସତ୍ତାର ଉତ୍ସ ହେଉଛି

---

୧ । ବଳରାମ ଦାସ : ଅମରକୋଷ ଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

୨ । ଋକ୍‌ବେଦ : ୧୦।୧୨୯

୩ । ଚୀନରୁ ଧର୍ମଗୁରୁ ଲାଓ ତ୍‌ସୁଙ୍କର ତାଓ ଧର୍ମର ବ୍ୟାଖା ପରି 'When Tao was, Nothing was'

ସତ୍ତାତିରକ୍ତତା । ଏହ ସତ୍ତାତରକ୍ତତାକୁ କେବଳ ବୈଶେଷକ ଦର୍ଶନର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ପରି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା-ହୃଦୟ-ଗର୍ଭ'ରେ ଶୂନ୍ୟତାକୁ ନେତି ନେତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଶୂନ୍ୟ ବା ଆଦିକାରଣ ସମସ୍ତ ସତ୍ତାର ଅତିକ୍ରାନ୍ତ । ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରଥମେ ଏହି ନକାର ଯୁକ୍ତଦେଇ ଆଦିପୁରୁଷଙ୍କର ଠାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳରେ ବଳରାମ ଦାସ ଲେଖି ଛନ୍ତି :-

ଯେକାଳେ ନ ଥିଲା ସଂସାର । ନ ଥିଲେ ଚନ୍ଦ୍ର ଦିବାକର ॥
ନ ଥିଲା ଦିବସ ରଜନୀ । ନ ଥିଲା ଭୁବନ ମେଦିନୀ ॥
ଆଦ୍ୟରୁ ନ ଥିଲା ପବନ । ନ ଥିଲେ ଶୂନ୍ୟେ ତାରାଗଣ ॥
ନ ଥିଲେ ଦେବାସୁର ନର । ନ ଥିଲା ସଂସାର ପ୍ରଚାର ॥
ନ ଥିଲେ ଜଳ ସ୍ଥଳାନିଳ । ନ ଥିଲେ ଗଗନ ମଣ୍ଡଳ ॥
ନ ଥିଲେ ବରୁଣ କୁବେର । ନ ଥିଲେ ଯମ ବୈଶ୍ୱାନର ॥
ନ ଥିଲେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ । ନ ଥିଲା ବେଦର ପ୍ରଭାବ ॥
ସେ କାଳେ ମୋର ଶୂନ୍ୟରୂପ । ଏମନ୍ତ ଗଲା କୋଟିକଳ୍ପ (୪) ॥

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥଭିତରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସତ୍ତାତିରିକ୍ତ କାରଣର କଳ୍ପନା । ଛୟାଳିଶି ପଟଳରେ :-

ଯେକାଳେ ନ ଥିଲା ଧରଣୀ । ନ ଥିଲେ ଶଶୀ ଦିନମଣି ॥
ନ ଥିଲେ ବାସବ ବରୁଣ । ନ ଥିଲେ ଗରୁଡ଼ ଅରୁଣ ॥
ନ ଥିଲେ ପବନ ଯେ ଅଗ୍ନି । ନ ଥିଲା ଦିବସ ରଜନୀ ॥
ନ ଥିଲେ ଦିଗପାଳ ଗଣ । ନ ଥିଲା ଅମର ଭୁବନ ॥
ନ ଥିଲା ଯଶୋବନ୍ତୀପୁର । ନ ଥିଲେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ହର ॥
ଶୂନ୍ୟରେ ନଥିଲେ ନକ୍ଷତ୍ର । ଗନ୍ଧର୍ବ କିନ୍ନର ସହିତେ ॥
ସେ କାଳେ ମୋର ଶୂନ୍ୟରୂପ । ଏମନ୍ତେ ଗଲା କେତେ କଳ୍ପ (୫) ॥

କିନ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧ ଦର୍ଶନ-ତତ୍ତ୍ୱରେ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ଧର୍ମରେ ଶୂନ୍ୟମୟ ପରମ ସତ୍ତାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଭାବୈକ କଳ୍ପନା କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ ଏହି ସତ୍ତାତିରିକ୍ତ ଆଦିକାରଣରେ ରୂପନ୍ୟାସ କରିଅଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ କଳ୍ପନାରେ ଭାବ ଚିରଦିନ ବିଗ୍ରହରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ପଞ୍ଚସଖା ଯେଉଁଠାରେ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ବା ନିରାକାର ପୁରୁଷ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି, ସେଠି କେବଳ ପୌରାଳିକତା ବା କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମକଳ୍ପନା କଲେ ଭୁଲ ହେବ । ଶୂନ୍ୟସତ୍ତାର ଶୁଦ୍ଧ ଭାବକୁ ବିଗ୍ରହ ଦେବାକୁ ଯାଇ ଏହି ପୁରୁଷ ବା ଦେବ-କଳ୍ପନା, ସମ୍ଭୂତ ହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରର ଦେବଦେବୀ ସମସ୍ତେ ଶୂନ୍ୟବାଚକ; ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାଦେବୀ ଚେତନା ଓ ଶକ୍ତିଭାବର ବିଗ୍ରହୀ ମୂର୍ତ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବରେ ବିଗ୍ରହଦାନକ ସବୁଠାରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । (୬) । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଏହି ସର୍ବକାଳବ୍ୟାପୀ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷକୁ ନାନା ଗୁଣରେ ଭୂଷିତ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି :-

---

୪ । ବଳରାମ ଦାସ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ :
୫ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ : ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ପ୍ରଥମ ପଟଳ ।
[କଟକର ନାରାୟଣ ପୁସ୍ତକାଳୟରୁ ଛୟାଳିଶ ପଟଳ ଦୁଇଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡରେ ୧ମ ଠାରୁ ୨୪ଶ ପଟଳ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ମୂଳ ଲେଖା ଦୁର୍ବୋଧ ହୋଇଥିବାରୁ ଶ୍ରୀ ଫକୀର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହା ସରଳ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି, ପ୍ରକାଶକ ଭୂମିକାରେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ୟ କଲେ ଜଣାଯାଏ, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ବିରାଟ ଓ ଅମରକୋଷ ଗୀତାରୁ ଧାଡ଼ୀମାନ ଆଣି ଏଥିରେ ବସାଇ ଦିଆହୋଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ଯେତେଦୂର ସମ୍ଭବ ଏହାଦ୍ୱାରା ମୂଳ ଅର୍ଥରେ କୌଣସି ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରାଯାଇନାହିଁ ।]
୬ । ତଦ୍‌ଭାବାଢ୍ୟଃ ସମଜନି ଶଚୀ ଗର୍ଭସିନ୍ଧୌ ହରୀନ୍ଦୁଃ :- ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତରୁ ।

ଭଲା ପଚାରିଲୁ ଗୁପତ ସନ୍ଧି । ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟପରେ ବନ୍ଦି ॥
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଉଦାସରେ ରହେ । ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସବୁ ମାୟା ଭ୍ୟାୟେ ॥
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ଦୟାଳୁ ଅଟଇ । ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସର୍ବଘଟେ ରହି ॥
ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ କରେ ନଟଘଟ । ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଜାଣେ ଛନ୍ଦକୂଟ ॥
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟରେ ମାରଇ । ମାରି ଶୂନ୍ୟ ପୁଣ୍ୟ ଗତି କରଇ ॥
ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଅଲଗେ ରହିଛି । ଶୂନ୍ୟ ପରେ ରହି ଲୀଳା କରୁଛି (୭)॥

ନାନା ଗୁଣର କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପରମ ସତ୍ତା ବା ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଯେ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ଏହାହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଅରୂପ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷକୁ କେହି ତିଆରି କରି ନାହାନ୍ତି । ତାହା ହେଲେ ଆମେ କୌଣସି ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିବା ନାହିଁ । କୌଣସି ନା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ମୂଳସତ୍ତାକୁ ଭୂମିରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେବାକୁ ହେବ ଏବଂ ତାହା ଯେ ଆପଣା ଇଛାରେ ଆପେ ରହିଛି ଏହାହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଏହିପରି କାରଣାତୀତ । ଏହାକୁ କେହି ଚଳାଉ ନାହିଁ ବା ସୃଷ୍ଟି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରୁନାହିଁ । ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର *Causa sui* ପରି ଏହା ସ୍ୱତଃସମ୍ଭୂତ ଓ ସ୍ୱତଃତତ୍ପର । ବର୍ତ୍ତମାନ, ଅତୀତ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ମାପରେ ତାକୁ କଳନା କରିହେବ ନାହିଁ । ଏହା ଶାଶ୍ୱତ, ଅନାଦି ଓ କାଳାତୀତ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ସେ ଅଣାକାର ମଣ୍ଡଳ ନିରାକାର ଜାଣ
ରୂପରେଖ ନାହିଁ ତାର ଆପେ ନିରିମାଣ (୮) ।

ଅରୂପରୁ ରୂପ, ଅବ୍ୟକ୍ତରୁ ବ୍ୟକ୍ତ, ଦୃଶ୍ୟାତୀତରୁ ଦୃଶ୍ୟ, ଏହାହିଁ ହେଉଛି ସୃଷ୍ଟିର କର୍ମ । ହିନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନରେ ବୈଦିକ, ସାଂଖ୍ୟ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଏହି ତିନୋଟି ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଅଛି । ତିନିହେଁ ଏକ ଅନାଦି ନିରାକାର ଶୁଦ୍ଧ ମୁକ୍ତ-ସାକ୍ଷୀ -ଚୈତନ୍ୟ ପୁରୁଷର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ପୁରୁଷ ଚେତନାମୟ, ଏହାରି ଇଛାରେ ପ୍ରକୃତି ଅର୍ଥାତ୍ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟିର ଚକ ଚାଲେ । ତିନି ଗୁଣରେ ନାନା ବିଚିତ୍ର ବୈଷମ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟିକରି ବାସ୍ତବ ଜଗତ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରେ, ଏହା ହେଉଛି ପୁରୁଷ ଓ ମୂଳପ୍ରକୃତି ନେଇ ସାଂଖ୍ୟର ମତ । ବେଦାନ୍ତ ପ୍ରକୃତିକୁ ମାୟା ବା ଦୃଷ୍ଟିର ବିବର୍ତ୍ତ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରେ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଉପମା ଅନୁସାରେ ମେଘଦ୍ୱାରା ଚକ୍ଷୁର ଦୃଷ୍ଟି ଆଚ୍ଛନ୍ନ ରହି ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖି ନ ପାରିଲା ପରି ମାୟାଶକ୍ତିହିଁ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନରୁ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିଛି । ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ ଜଗତ୍ ମିଥ୍ୟା, ଏହି ନୀତି ହେଉଛି ବେଦାନ୍ତ ଓ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର । କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରଥମ କାଳର ଲେଖା । ଏଥିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରକୃତିକୁ ମାୟା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଅଳ୍ପ ସୂଚନା ମିଳୁଛି ।

ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ ତହିଁ ନ ପାବନ୍ତି ଭେଟ,
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆପ ବାୟୁ ଦେବଙ୍କୁ ଅଭେଟ ।..
ସେ କିରଣୁ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଉପୁଜି ହୁଅଇ,
ତହିଁରୁ କୀଟ ପତଙ୍ଗ ଆଦି ଜନ୍ମ ହୋଇ ।
କେତେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ କେତେ ପିଣ୍ଡ ପାଳଟଇ ,
ମୁକୁରରେ ଯେହ୍ନେ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଆଭାସଇ ।
ଏହିମତି ମୋର ମାୟା ସଂସାର ପ୍ରଚାର,
ଯାହା ଅନ୍ତ କରି ନ ପାରନ୍ତି ବେଦବର (୯)।

୭ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ଶୂନ୍ୟସଂହିତା : ପୃ. ୫୨
୮ । କୈବର୍ତ୍ତ ଗୀତା -ପୃ ୬
୯ । ତତ୍ରୈବ -ପୃ ୬

କିନ୍ତୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମାୟାବାଦୀ ନୁହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିବା ଆଗରୁ ତନ୍ତ୍ରବର୍ଣ୍ଣିତ ମତଟି ଜାଣି ରଖିବା ଉଚିତ । ତନ୍ତ୍ରରେ ମାୟା ବା ମୂଳ- ପ୍ରକୃତିକୁ ପୁରୁଷର ଶରୀର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ପୁରୁଷ ପରି ପ୍ରକୃତି ମଧ ସତ୍ୟ । ଦୁହେଁ ସତ୍ତାର ଦୁଇଟି ଦିଗ , ଗୋଟିଏ ଚେତନ ଶକ୍ତି ଓ ଅପରଟି ସଞ୍ଚାଳନୀ ଶକ୍ତି । ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କରThought ଓ Extension ଦୁଇଟି Attribute ପରି ପରମ ପୁରୁଷକୁ ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରକାରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରେ । ଶକ୍ତି ନ ଥିଲେ ଶିବ ଶବ ପରି, ଏହି କାରଣରୁ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ପୁରୁଷ ସହିତ ସମାନ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅସଲ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ପରମାତ୍ମା ପ୍ରକୃତି ବା ପୁରୁଷ କେବଳ କୌଣସିଟି ନୁହନ୍ତି । ଏହିପରି ଭାବରେ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ବେଦାନ୍ତ ଓ ସାଂଖ୍ୟର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଛି । ଦ୍ୱୈତ ଅଦ୍ୱୈତର ଯଥୋଚିତ ସ୍ଥାନ ଓ ସ୍ୱଗତ ଭେଦ ଦେଖାଇ ଦିଆ ହୋଇଛି ।

ପ୍ରଥମେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଉତ୍ତାଳ ଜଳଧି ବ୍ୟାପି ରହିଥିଲା, କେବଳ କଳ୍ପବଟ ଉପରେ ପରମାତ୍ମା ନିଦ୍ରାମଗ୍ନ ରହିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ପୁରାଣ, ଉପପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଏହି ପ୍ରଳୟ ଜଳଧିର କଳ୍ପନା ଅଛି । ଯୋଗବଶିଷ୍ଠ ରାମାୟଣର ଉତ୍ପତ୍ତି-ଖଣ୍ଡରେ ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନହିଁ ଅଛି । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ପ୍ରଳୟ ଜଳଧିମଧ୍ୟରେ କଳ୍ପବଟ ଉପରେ ନାରାୟଣହିଁ ବିଶ୍ରାମ କରୁଥିଲେ, ଏହି କଳ୍ପନା ନାନା ପୁରାଣରେ ଅଛି । ମନୁସଂହିତାରେ ଆଦିକାଳରେ ଏଇ ପ୍ରଳୟ ଜଳଧି କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି,

ଆପୋ ନାରା ଇତି ପ୍ରୋକ୍ତା ଆପୋ ବୈ ନରସୂନବଃ

ତା ଯଦସ୍ୟାୟନଂ ପୂର୍ବଂ ତେନ ନାରାୟଣ ସ୍ମୃତଃ ॥୧।୧୦॥

ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତୀକ-ପୂର୍ଣ୍ଣ । ପୁରାଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୈଦିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରତୀକ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି, ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ରହିଛି । ବଟପତ୍ର ହେଉଛି ହୃଦୟର ସାଙ୍କେତିକ, କଳ୍ପ ହେଉଛି ମହାକାଳ । ତେଣୁ କଳ୍ପବଟରେ ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ଶୟନର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ମହାକାଳର ବକ୍ଷଉପରେ (In the Heart of Time) ପରମାତ୍ମା ଅର୍ଥାତ୍ କେବଳ ଚେତନାହିଁ ପ୍ରଥମେ ଥିଲା । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ପ୍ରଳୟ ଜଳଧିର କଥା ଅନେକ ଦେଶର ରୂପକଥାରେ ଅଛି । ବିଶେଷତଃ ବେବୀଲୋନ୍ ଓ ଗ୍ରୀସର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ଜଳପ୍ରଳୟର ଆଧାର ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ ରହିଛି । ଆଦି ୟୁରୋପୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ଥେଲିସ୍ (Thales) ଜଳରୁ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ।

ଅରୂପରୁ ରୂପର, ଏକରୁ ବହୁତର ସୃଷ୍ଟି କାହିଁକି ହେଲା, ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦୁଇଟି ଅତି ଚମତ୍କାର ଯୁକ୍ତି ଦେଇଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ପାପର ସମାଧାନ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୃଷ୍ଟିର ପରୀକ୍ଷକ ପରମେଶ୍ୱର ବାରବାର ନିଜ ଆଦର୍ଶ ସୃଜନ-ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଚାହୁଁଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ନାନା ପାପ ଓ ମୋହର ଆଚ୍ଛାଦନ ହେତୁ ଜଗତ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ବାରବାର ପାପଗ୍ରସ୍ତ ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଇ ପୁଣି ନୂଆ ନୂଆ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭ ହେଉଛି । ସଂହାର ପରେ ସୃଷ୍ଟି, ଏହି କ୍ରମରେ ସଂସାର ଚାଲିଛି; ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପାପ ସୃଷ୍ଟି ନହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ କ୍ରମରେ ବିରାମ ନାହିଁ । ହାଭେଲକ୍ ଏଲିସ୍ ଏହି ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ବା ପାପକୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହି ଦ୍ୱନ୍ଦ ହେତୁରୁ ପୁରୁଣାର ସଂହାର ହୋଇ ନୂତନର ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି । ଏହି ଦ୍ୱନ୍ଦର ସମାଧାନ ହିଁ ସଂସାର । କୈବର୍ତ୍ତ ଗୀତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ପାପ ବା ଅପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁହିଁ ସୃଷ୍ଟିବିକାଶ ବା ନିତ୍ୟନୂତନତ୍ୱର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ କାରଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ନଷ୍ଟ ଭ୍ରମ କର୍ମ ଯେବେ ସଂସାରେ ନୁହନ୍ତା

କାହା ଘେନି ବ୍ରହ୍ମା ଆଉ ସୃଷ୍ଟି ସରଜନ୍ତା (୧୦) ।

---

୧୦ । କୈବର୍ତ୍ତ ଗୀତା : ପୃ . ୯

ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଉଛି କରୁଣା । ଅରୂପ ଯେତେବେଳେ ରୂପ ଧାରଣ କଲା, ସେତେବେଳେ କରୁଣାହିଁ ତାକୁ ସୃଷ୍ଟି ଆଡ଼କୁ ସଞ୍ଚାଳିତ କରିଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏହି ସଂଯୋଗଟି ସହିତ ମହାଯାନ ଓ ତତ୍‌ପରକାଳୀନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାର ସମ୍ବନ୍ଧର ଅନେକ ମେଳ ଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଏ । ଚରମ ସତ୍ୟ ବିଷୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରାଯିବାରେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ନୀରବ ରହିଥିଲେ, ଏହି କଥା ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି । ହୀନଯାନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ନିର୍ବାଣ ଥିଲା ଏକମାତ୍ର ଧ୍ୟେୟ । ତୃଷ୍ଣାକୁ ଜୟ କରିପାରିଲେ ଜନ୍ମଚକ୍ରରୁ ଉଦ୍ଧାର ମିଳିବ, ଏହା ଥିଲା ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ମୂଳ ନୀତିବାଦ । କିନ୍ତୁ ମହାଯାନର ଉଦ୍ଭବ ପରେ ପ୍ରଥମେ ଅର୍ହତ ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଓ ନିର୍ବାଣ ପରେ ଜଗତର ଉଦ୍ଧାର ସକାଶେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ପୁଣି ଥରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ ନ କଲେ ତାକୁ ମୁକ୍ତି ବୋଲି କୁହାଗଲା ନାହିଁ । ଏହି ଅର୍ହତ କଳ୍ପନା ବଢ଼ିବଢ଼ି ବଜ୍ରଯାନ ଅବସ୍ଥାକୁ ଆସିଲା ବେଳକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମପରି ଏକ ସମାନ୍ତର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରବେଶ କରି ଯାଇଥିଲା । ନିର୍ବାଣର ଦୁଇ ପାଖ-ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାକୁ ସମାନ ମୂଲ୍ୟ ଦିଆଗଲା । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ବୌଦ୍ଧସାଧକ ବ୍ଲାଭାଟ୍‌ସ୍କୀଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହି କରୁଣା ହିଁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି । ନିଜର ମୁକ୍ତି ଓ ଜଗତର ମୁକ୍ତି ସାପେକ୍ଷ । ତାଙ୍କ ମତରେ ମନୁଷ୍ୟ ସଂସାରର ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦୂର କରିବାକୁ କରୁଣାମୟ ବୁଦ୍ଧ (The Lord of Mercy) ସ୍ୱାର୍ଥପର ମଧୁର ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟର ଏକାନ୍ତ ଆରଣ୍ୟକ ସାଧନା ଛାଡ଼ି ପୃଥିବୀର ମୁକ୍ତିଦାତା ହିସାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲେ । ପୁଣି ତାଙ୍କରି ମତରେ, କେବଳ ଆପଣାଲାଗି ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟ ଓ ନିର୍ବାଣର ମୁକ୍ତିଫଳ ଭୁଞ୍ଜିବା ସୁଖକର ହୋଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଦୀର୍ଘ ଜୀବନର କଟୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଭାର ତା'ଠାରୁ ଆହୁରି ସୁଖକର (୧୧) । ଏହି ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାରୁ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ଓ ତା'ପରେ ଅମର ପଞ୍ଚ ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧ ଓ ପଞ୍ଚତାରାଙ୍କର କଳ୍ପନା ବାହାରିଲା । ଏହି କରୁଣା ବା (Compassion) ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସଂସାରମୁଖୀ ଦିଙ୍‌ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟ ଏହି ସଂସାରଲାଗି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଥିଲେ, ସମାଜର ମୁକ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ଧ୍ୟେୟ ଥିଲା; ଧର୍ମ ଓ ଭାଷାକୁ ସେମାନେ ଲୋକଧର୍ମ ଓ ଲୋକଭାଷା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରଧାନ ଉନ୍ମେଷକାରିଣୀ ଶକ୍ତିରୂପେ ଏହି କରୁଣାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କୌଣସି ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳରେ ବଳରାମ ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ଏମନ୍ତ କୋଟିକଳ୍ପ ଅନ୍ତେ । ଦୟା ଉପୁଜିଲା ମୋ ଚିତ୍ତେ ।
ସୃଷ୍ଟି କରଣେ ବାଞ୍ଛା ହେଲା । ମୋ ଅଙ୍ଗୁ ବିନ୍ଦୁ ଉଛୁଳିଲା (୧୨) ।

ପୁଣି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର କଥାରେ,

ସେ କାଳେ ସର୍ବ ଶୂନ୍ୟମୟ ଥିଲା । ସେ ଶୂନ୍ୟବ୍ରହ୍ମେ ସମସ୍ତ ଲୁଚିଲା ।
ସୃଷ୍ଟି ସର୍ଜନାରେ କଳ୍ପିଲେ ଯହୁଁ । କାରୁଣ୍ୟ ଜଳ ଉପୁଜିଲା ତହୁଁ ।
ମନରୁ କଲ୍ୟାଣ ଉଦୟ ହୋଇ । ଶବ୍ଦ ସ୍ୱରୂପେ ସେ ଜଳେ ପଡ଼ଇ (୧୩) ।

ପ୍ରଥମେ କେବଳ ପୁରୁଷ ଥିଲା, ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଥିଲା । ଏକା ଏକା ଆଉ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଭଲ ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ଆପଣା ଇଚ୍ଛାରେ ଦୁଇ ହେଲେ ଏବଂ ତହିଁରୁ ପୁଣି ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ ବହୁର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏହି ଇଚ୍ଛାରେ ସୃଷ୍ଟି ଭାରତ ଦର୍ଶନରେ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱ । ବୈଦିକ ଯୁଗର କବି ପୁରୁଷ ବା ପରମ ସତ୍ତାକୁ ଆପଣା ଆନନ୍ଦ ଓ ଇଚ୍ଛାରେ ବାର ବାର ସୃଷ୍ଟିକରି ବାର ବାର ଭାଙ୍ଗି ଦେଉଥିବା ଚପଳ ବାଳକରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଉପନିଷଦରେ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଇଚ୍ଛାରୁ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଏକରୁ ଦୁଇ ହିଆଇ ଥିବାର ଘୋଷଣା

୧୧। H.P. Blavatsky. : The Voice of the Silence : P. 175
୧୨। ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଭୂଗୋଳ : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ
୧୩। ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ଚତୁର୍ଥ ପଟଳ

କରାଯାଇଛି (୧୪) । 'ମନେ କଲାକ୍ଷଣି' ନିରାକାର ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଙ୍କଠାରୁ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ଏହାହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ । ନିରାକାର ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ-ଶୂନ୍ୟ-ଅନାହତ ନାଦ-ଏକାକ୍ଷର-ଆକାର (ଦେହ), ଏହାହିଁ ତାଙ୍କ ଅନୁସାରେ ସୃଷ୍ଟିର କ୍ରମ ।

ମନେ କଲାକ୍ଷଣି ଅତି ଅଦଭୂତେ ଜନମ ହୋଇଲା ଶୂନ୍ୟ
ତହିଁରୁ ଯେ ଅନାହତ ନାଦ ଜନ ଶୂନ୍ୟେ ପ୍ରକାଶିଲା ଜ୍ଞାନ ।
ରଜ ସତ ତମ ଏକତ୍ର ହୁଅନ୍ତେ ଜନ୍ମ ହୋଇଲା ଆକାର
ତିନିମାତ୍ରା ସଙ୍ଗେ ଘେନି କରି ସେହୁ ବୋଲାଇଲା ଏକାକ୍ଷର ।
ଆକାର ସଙ୍ଗତେ ବୀଜମାତ୍ରା ମିଶି ବୋଲାଇଲା ପାଞ୍ଚମାତ୍ରା
ରଜବୀର୍ଯ୍ୟେ ଶୂନ୍ୟ ଶବଦ ମିଶିଣ ଦେହ ହୋଇଲା ନିର୍ମାତା ।
ଅଣକାରରୁ ସର୍ବ ଜାତ ହୋଇଲା ଗୁରୁ କହିଲେ ବଖାଣ
ଅଣାକର ଭେଦ ନ ବୁଝିଣ ଖେଦ ଚିତ୍ତେ ବହନ୍ତି ଦୁର୍ଜନ (୧୫) ।।

ପୁଣି, ଇଚ୍ଛାସୁଖରେ ସେ ସଂସାର ସୃଜଇ ଇଚ୍ଛାରେ କରଇ ଲୟ...ଏବଂ

ମାନସରୋବର ଉପେକ୍ଷି ସେ ହଂସ ମାନଗିରି ଶିଖେ ବସେ
ନୂଆକୁ ପୁରୁଣା ପୁରୁଣାକୁ ନୂଆ କରଇ ରାତ୍ର ଦିବସେ ।।

—ଗରୁଡ଼ଗୀତା: ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ ।।

ସୃଷ୍ଟିକ୍ରମରେ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ଥାନ ହେଉଛି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ । ପୁରୁଷ ଯେତେବେଳେ ଦୁଇ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତିର ଜନ୍ମ ହେଲା । ସୃଷ୍ଟିରେ ଏହି ନାରୀ କଳ୍ପନା ହେଉଛି ସବୁ ଦେଶ ଓ ସବୁ ଯୁଗର କଳ୍ପନା । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଆଦିପୁରୁଷ ଓ ଆଦିନାରୀର ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି (୧୬) । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଛୟାଳିଶପଟଳରେ ଏହି ଶକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱର ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ।

ଆଦ୍ୟରେ ସ୍ୱୟଂ ଏକ ବ୍ରହ୍ମ ଥିଲା
ତହିଁରୁ ପ୍ରକୃତି ଜାତ ହୋଇଲା ।
ପ୍ରକୃତିରୁ ସବୁ ହୋଇଲା ଜାତ
ଏକୋଇଶ ପୁର ହୋଇଲା ଖ୍ୟାତ (୧୭) ।

ପୁଣି, ଯେଣୁ ମୋହର ରୂପ ଅଛି, ପ୍ରକୃତି କଳ୍ପନା ଲାଗିଛି ।

ମୁଁ ନିରାକାର ବ୍ରହ୍ମ ଶରୀ, ଅଙ୍ଗେ ପୁରୁଷ ଅଙ୍ଗେ ସ୍ତିରୀ ।
ବାମଙ୍ଗ ଅଟେ ସ୍ତିରୀ ରୂପ, ଡ଼ାହାଣ ପୁରୁଷ ସ୍ୱରୂପ (୧୮) ।

---

୧୪ । ସ ବୈ ନୈବ ରେମେ ତସ୍ମାଦେକାକୀ ନ ରମତେ ସ ଦ୍ୱିତୀୟମୈଚ୍ଛତ୍ ।
ବୃହଦାରଣ୍ୟକ : ୧୦ ।୩

୧୫ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ଜନ୍ମ ବିବରଣ

୧୬ । ଯଥା ସ୍ତ୍ରୀପୁମାଂସୌ ସଂପରିଷ୍ୱକ୍ତୌ ସ ଇମମେବାତ୍ମାନଂ ଦ୍ୱେଧା ପାତୟାଉତଃ ପତିଶ୍ଚ ପତ୍ନୀ ଚାଭବତାଂ
—ବୃହଦାରଣ୍ୟକ : ୧୦ । ୩ ।

୧୭ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ଚତୁର୍ଥ ପଟଳ

୧୮ । ତତ୍ରୈବ : ଅଷ୍ଟମ ପଟଳ

ପୁଣି, ପ୍ରକୃତି ଦେବୀ ଆଦ୍ୟା ଶକ୍ତି, ତା'ପରେ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ।
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଯେ ଶୂଳଧର, ଛାମୁରେ ଯୋଡ଼ିଛନ୍ତି କର ।
ଦଶ ବଦନ ଶୂଳପତି, ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ।
ଭୃତ୍ୟ ପରାୟେ ସୁରଗଣେ, ସେବନ୍ତି ପ୍ରକୃତି ଚରଣେ (୧୯) ।

ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ, ପରମାତ୍ମାର ଏହି ଦୁଇରୂପକୁ ବିଭକ୍ତ କରି ଦେଖିଲେ କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ । ଦୁହେଁ ପରମାତ୍ମାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ, କେବଳ ଭିନ୍ନ ବୋଧଗମ୍ୟ ରୂପ(୨୦) । ମୂଳତଃ ପରମାତ୍ମା ସ୍ତ୍ରୀ ନୁହେଁ ବା ପୁରୁଷ ନୁହେଁ । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଯାଗାରେ ଅଛି ଯେ ଅକଳିତ ବା ଅଣାକାରର ଜନନ-କ୍ରମ ଆରମ୍ଭ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ଅରେହ ଜାତ ହେଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର କବି କଳ୍ପନାରେ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ବେଗ ବା ଉନ୍ମେଷକୁ ବୀଣାବାଦନ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱରେ ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରଣବକୁ ଶବ୍ଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ସଞ୍ଚାଳନ-ଛନ୍ଦ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ପରଶବ୍ଦ । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ଜନନ-କାଳର ବୀଣାଝଙ୍କାରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସିନ୍ଧୁଦେଶର ସୁଫୀମାନେ ଏହି ଗ୍ରୀକ୍‌କଳ୍ପନାଟିକୁ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ନିଜର କରି ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଖିଛନ୍ତି । ଅକଳିତ ସଂହିତାରେ,

ଆଚମ୍ୱିତ ବୀଣା କ୍ଷରିତ ହେଲା, ଅକଳିତରୁ ଅରେହ ଜନ୍ମିଲା ।(୨୧)

ଜନନଶାସ୍ତ୍ର ମୂଳରେ ରେତର ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନରେ ରହିଛି । ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ମନୁଷ୍ୟତା ଗୁଣର ଆରୋପ(Anthropomorphism) କରି ରେତରୁ ସୃଷ୍ଟି ଜାତ ହୋଇଛି, ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚା ଋକ୍‌ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି(୨୨) । ଆପଣା ଅଙ୍ଗର ରୋମ, ବା ମଳିରୁ ପ୍ରକୃତି ସମ୍ଭାଇ ପୁରୁଷ ତା' ସହିତ ସୃଷ୍ଟିର ସମ୍ଭୋଗ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳରେ ଅଛି ଯେ ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ବାଞ୍ଛା ହେବାରୁ ଶୂନ୍ୟରୂପର ଅଙ୍ଗରୁ ବିନ୍ଦୁ ଉଚ୍ଛୁଳିଲା ଓ ତିନିଭାଗରେ ତ୍ରିବୀଜ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଓ ମହେଶ୍ୱରଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଗଣେଶ ବିଭୂତି (ବଳରାମଦାସ ?) ର କଳ୍ପନା କିନ୍ତୁ ଏହାଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଅଯୋନି ଆଦିଶକ୍ତିଙ୍କର ଗର୍ଭସଞ୍ଚାର ହୁଅନ୍ତେ ସେ ନିଜର ନାଭିମୂଳରୁ ରୋମ ଉପାଡ଼ି ରାଧା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜନ୍ମ କରାଇଲେ । ଏହି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦି ପୁରୁଷ ଓ ଆଦି ନାରୀ । ଏକ ଶକ୍ତିଙ୍କଠାରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ଏମାନେ ପୁଣି ଭାଇ ଭଉଣୀ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀର ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଭଇଭଉଣୀ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ରରେ ମୂଳପ୍ରକୃତି ବା ଶକ୍ତିକୁ ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ସଚଳ ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଥିବା ପରି ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟ ଆଦିଶକ୍ତିକୁ ସେହି ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ସହିତ ମିଳାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚସଖା ନାନା ପ୍ରତୀକ ଓ ପ୍ରବାଦ ଦେଇ ଏହି ସୃଷ୍ଟିଚକ୍ରର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଉପରର ଆଲୋଚନାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି ଯେ ଏହାରି ଭିତରେ ବୈଦିକ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସବୁ କଳ୍ପନା ଗୁନ୍ଥାହୋଇ ରହିଛି । ତେଣୁ କେବଳ ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷର ନାମ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଦେଲେ ଭୁଲ ହେବ । ଠିକ ସେହିପରି ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଶାକ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ତିନୋଟି ଯାକ ଚିନ୍ତାଧାରା ପୂରି ରହିଥିଲା, ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଉଦୟ ପ୍ରବାହରେ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଚିନ୍ତାଧାରାର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା । ତେଣୁ ଆପଣାର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ବଖାଣରେ ସେମାନେ ସବୁଧାରାଟିକୁ ମିଶାଇ ଏକ ସୁଖପ୍ରବାହରେ ପରିଣତ କରି ଦେଇଥିଲେ ।

---

୧୯ । ତତ୍ରୈବ : ଅଷ୍ଟାଦଶ ପଟଳ

୨୦ । ସ୍ତିରୀ ପୁରୁଷ ଦୁଇରୂପ ତାର, ନୁହଇ ସ୍ତିରୀ ନୁହେଁ ଅଣିର ।

—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ପୁଣି, ଅଧେକ ମାଇ ସେ ଅଧେକ ସ୍ତିରୀ ପୁରୁଷ ଯେ ନାହିଁ ।

—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ: ଗରୁଡ଼ଗୀତା : ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ

୨୧ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ଅକଳିତ ସଂହିତା : ପ୍ରଥମ ପଟଳ

୨୨ । କାମସ୍ତଦଗ୍ରେ ସମବର୍ତତାଧି ମନସୋ ରେତଃ ପ୍ରଥମଂ ଯଦାସୀତ୍ । ୧୦।୧୨୯

(ଖ) ପିଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ :

ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ଅରୂପ ଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଦେହୀ, ରୂପରେ ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ ।
ଅଶେଷ ପୂରେ ଯେତେ ସ୍ଥାନ, ବ୍ୟାପିଛି ଅଣାକାର ବ୍ରହ୍ମ ।
ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଖଣ୍ଡ ମଣ୍ଡଳ, ଶ୍ରବଣେ ବିରାଜେ କୁଣ୍ଡଳ ।
କୋଟିଏ ରବି ଛବି ନିନ୍ଦେ, ବିଜୟେ ସର୍ବ ଜୀବହୃଦେ ।
ସ୍ତିରୀ ପୁରୁଷ ବୋଲି ଯାହା, ପୁଚ୍ଛିଲୁ କହେ ଶୁଣ ତାହା ।
ସ୍ତିରୀ ଅଙ୍ଗଟି ସେହି ଜାଣ, ପୁରୁଷ ସେହିଟି ପ୍ରମାଣ (୧)

ଭକ୍ତ ସାଧକ ଜ୍ଞାନ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରେମକୁ ବେଶୀ ଭଲ କରି ଚିହ୍ନେ । ପ୍ରେମ ବା ଶ୍ରଦ୍ଧାଦ୍ୱାରା ରୂପ- କଳ୍ପନାର ଉଦ୍ରେକ ହୁଏ , ତତ୍ତ୍ୱତଃ ଯେତେ ନିର୍ଗୁଣ ବା ନିରବୟବ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଭକ୍ତ ତାର ରବିଜିଣା ରୂପରେ କୁଣ୍ଡଳ ନ ପିନ୍ଧାଇ ଛାଡ଼େ ନାହିଁ । ଭାବରେ ବିଗ୍ରହ କଳ୍ପନା, ଏହା ହେଉଛି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ମାର୍ଗ ।

ସବୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଯାହାର ବ୍ୟାପ୍ତି, ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ସେହି ଭରି ରହିଛି । ପିଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏକ ତତ୍ତ୍ୱର ଦୁଇଟି ପ୍ରକାଶ । ଯେଉଁ ପରମ ସତ୍ତା ବାହ୍ୟ ବିଶ୍ୱଭୁବନରେ ରହି ସାଧକ ଆଖିକୁ ଚମକାଉଥାଏ, ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲି ବୁଝିଲେ ସେଇ ପୁଣି ଆପଣା ଭିତରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହୁଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ଅରୂପରୁ ନାନା ରୂପ ହୁଏ ସିନା ସ୍ୱରୂପ ଅରୂପ ମିଶେ
ଅରୂପରେ ଯେହୁ ସ୍ୱରୂପରେ ସେହୁ ବସ୍ତୁ ଭିନ୍ନ କର୍ମେ ବସେ । (୨)

ପୁଣି, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଛତିଶ ଗୁପ୍ତଗୀତାରେ,

ମୋହ ତହିଁ ଦେଖ ତୁ ଉଦେ ହୋଇଛୁ ତୋହ ତହିଁ ଦେଖ ମୁହିଁ
ତୁମ୍ଭେ ଆମ୍ଭେ ଦୁହେଁ ଏକତ୍ର ଅଙ୍ଗଟି ଭିନ୍ନାଭିନ୍ନ ଆଉ ନାହିଁ (୩) ।

ବେଦାନ୍ତରେ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପିଣ୍ଡେ ପିଣ୍ଡେ ପୁଣି ତାହାରି ନିରୂପଣ କରାଯାଇଛି (ଭୂତେଷୁ ଭୂତେଷୁ ବିଚିନ୍ତ୍ୟ) । ଯେଉଁ ଖିଳବ୍ୟାପୀ ଆତ୍ମା ଏହି ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ବ୍ୟାପି ରହିଛି, ସେଇପୁଣି ଏହି ଆତ୍ମାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି· (୪) । ଏହାହିଁ ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରର ଚମତ୍କାର କଳ୍ପନା । ଭାଷାନ୍ତରରେ ଏହା ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର କଳ୍ପନା ;- କବିଗୁରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର ଜୀବନଦେବତା ଓ ବିଶ୍ୱଦେବତା । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର Mode ଓ Substance ମଧ୍ୟଦେଇ ଏହି ଜୀବ ଓ ପରମର ବିଚାର କରିଅଛନ୍ତି।

ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ସବୁ ଘଟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜକୁ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ପ୍ରକାଶ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟ 'ଭୂତେଷୁ ଭୂତେଷୁ ବିଚିନ୍ତ୍ୟ' ରୀତିରେ ସବୁରି

---

୧ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ଦ୍ୱିତୀୟ ପଟଳ ।
୨ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା : ପୃ ୧୩୩ - [ତୁଳନା - ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦର ଯ 'ଏକୋବର୍ଣ୍ଣୋ ବହୁଧା ଶକ୍ତିଯୋଗାତ୍ ' -୪।୧ ।
୩ । ଛତିଶ ଗୁପ୍ତଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୪ । ଯଶ୍ଚାୟମସ୍ମିନ୍ନାକାଶେ ତେଜୋମୟୋଽମୃତମୟଃ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବାନୁଭୂଃ
ଯଶ୍ଚାୟମସ୍ମିନ୍ନାତ୍ମନି ତେଜୋମୟୋଽମୃତମୟଃ ପୁରୁଷଃ ସର୍ବାନୁଭୂଃ

ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ,

ଦେଖ ତୋହର ହୃଦେ ସେହି, ସକଳ ଶୁଣାଇ ଶୁଣଇ ।
ସେ ପ୍ରଭୁ ମୋର ହୃଦେ ବିଜେ, କରି କରାଉଥାନ୍ତି ନିଜେ ।
ମୋ ହୃଦେ ଥାଇଣ କହନ୍ତି, ତୋ ହୃଦେ ଥାଇଣ ଶୁଣନ୍ତି (୫) ।

ବା, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଭାଷାରେ

ଗଜଠାରୁ ଦଶିପୋକ ପରିଯନ୍ତେ ସବୁରି ଏକ ଜୀବନ (୬) ।

କିନ୍ତୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ବେଦାନ୍ତ ମତବାଦଠାରୁ ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମାର୍ଗ ଏକାବେଳେକେ ଅଭିନ୍ନ ନୁହେଁ , ଏହା ଭଲକରି ବୁଝିବାକୁ ପ୍ରଥମେ ତନ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତି ଓ କାୟାତତ୍ତ୍ୱର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ । କାରଣ ବେଦାନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା ତନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଅଧିକ ସାଧନାମୁଖୀ, ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଅନୁଶୀଳନ ଉପରେ ଏହାର ଦର୍ଶନ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ ।

ପିଣ୍ଡ ସାଧାରଣତଃ କାୟାକୁ ବୁଝାଏ । ଏହି ଶରୀରକୁ ପବିତ୍ର କରିପାରିଲେ, ସାଧନାରର ଯୋଗ୍ୟଭୂମି କରିପାରିଲେ ଉପଲବ୍‌ଧିର ମାର୍ଗ ଫିଟିଯିବ, ଏହାହିଁ ଥିଲା କାୟାଯୋଗର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ବହିରଙ୍ଗ ଆଚାର ଓ ନିର୍ଜୀବ ଅବୋଧ ଶାସ୍ତ୍ର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯେତେବେଳେ ତନ୍ତ୍ର ନିଜର ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ଏହି କାୟାସାଧନା ଉପରେ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇଥିଲା । ଭଗବାନ ବା ପରସତ୍ତା କେବଳ ଶୂନ୍ୟରେ ନାହାନ୍ତି, ସେ ନିଖିଳବ୍ୟାପୀ ହୋଇଥିବାରୁ ପୃଥିବୀର ପିଣ୍ଡେ ପିଣ୍ଡେ ପୂରି ରହିଛନ୍ତି ; ସେ ଏହି ଦେହରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଶୂନ୍ୟଅଣାକାର ଆଡ଼କୁ ବୃଥା ଦଉଡ଼ି ନ ପଳାଇ ଏହି ଦେହ ଭିତରେ, ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ପରମାତ୍ମାର ପରିଚୟ ହୋଇ ପାରିବ । ଏହି ସଂସାରମୁଖିତା ହିଁ କାୟଯୋଗ ବା ପିଣ୍ଡତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ସଂସାରର ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ତାଙ୍କରି ମଧ୍ୟ ଦେଇ ତନ୍ତ୍ର ତା'ର ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି ଯେ ବ୍ୟାବହାରିକ ଏବଂ ପାରମାର୍ଥିକ ଉଭୟ ସତ୍ୟକୁ ସମାନ ମୂଲ୍ୟ ଦେଉଥିବାରୁ ପ୍ରଜ୍ଞାମାତା ବଜ୍ରବରାହୀଙ୍କର ଦୁଇଟି ହାତରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନକୁ ମାୟା ବୋଲି କହି କେବଳ ପାରମାର୍ଥିକ ଉପରେ ସମସ୍ତ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଏ । ବ୍ୟାବହାରିକ ଜ୍ଞାନ ହେଉଛି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଲବ୍‌ଧ ଅଭିଜ୍ଞତାର ଜ୍ଞାନ, ପାରମାର୍ଥିକ ହେଉଛି ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ବା ଶୂନ୍ୟତାର ଜ୍ଞାନ (୭) । ମାୟାକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସ୍ୱଗତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପିଣ୍ଡକୁ ଠୁଳ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରଯାଇଛି । ଏହି ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୋଗଗ୍ରନ୍ଥ ଷଟଚକ୍ର ନିରୂପଣରେ ଜୀବାତ୍ମାକୁ ପରମାତ୍ମାର ଏକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ସଖା ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଥମେ ବେଦ ପୁରାଣର ଭାବହୀନ ନୀତି ଉପଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏହି ପିଣ୍ଡ - ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସଂଦୃଷ୍ଟିର ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ଏପରିକି ତାଙ୍କର ନୂଆଧର୍ମ ବଖାଣର ଆରମ୍ଭରେ ତାଙ୍କୁ ପୁରାତନ ରୁଢ଼ିଗୁଡ଼ିକର ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ବଳରାମ ଦାସ ଭାଗବତର ଉପାଖ୍ୟାନ ଗୁଡ଼ିକରେ ପିଣ୍ଡ- ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇଥିଲେ । ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରର ତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନେକ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ମହାପଣ୍ଡିତ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପଞ୍ଚାନନ ତର୍କରତ୍ନ ବେଦାନ୍ତ ସୂତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ଶାକ୍ତ ବା ତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇ ପାରିଛନ୍ତି । ଖାଲି ବଳରାମ ଦାସ କାହିଁକି, ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରତ୍ୟେକେ

---

୫ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ତୃତୀୟ ପଟଳ ।
୬ । ଛତିଶଗୁପ୍ତ ଗୀତା : ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୭ । ଶ୍ରୀଚକ୍ରସମ୍ଭାର ତନ୍ତ୍ର : (Tantric Texts. Vol VII) P. 28

ସମାଜର ନିତ୍ୟପ୍ରଚଳିତ କୃଷ୍ଣ ଓ ରାମଙ୍କର ଧର୍ମ କାହାଣୀରେ ଏହି ଜୀବ- ପରମ ବା ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଅର୍ଥ କୋଇଲି ମଧ ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମାଣ । ମଧ୍ୟଯୁଗର ସନ୍ଥସାଧକ କବୀର, ରବିଦାସ, ଦାଦୂ ଓ ରଜ୍ଜବ୍ ପ୍ରଭୃତି ମହାପୁରୁଷମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲୋକମୁଖୀ ଧର୍ମରେ ଏହି ପିଣ୍ଡ- ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର କଳ୍ପନା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ମଧ କାୟା ଯୋଗକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ଶରୀର ପବିତ୍ରତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ଓ କବୀର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସୂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ତୁଳନା କରି ଦେଖିଲେ ଏହା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ ।

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ଯାହା ଦେଖୁଛୁ ଏ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ, ସମସ୍ତ ଅଛି ଏହି ପିଣ୍ଡେ..
ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ଯେତେକ ଭିଆଣ, ପିଣ୍ଡରେ ଅଛଇ ସେମାନ (୮) ।

ଶିଖଗୁରୁ ନାନକ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ମଧ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଭାଷାରେ ଗାଇଛନ୍ତି,

ଜୋ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ସୋଇ ପିଣ୍ଡେ, ଜୋ ଖୋଜେ ସୋ ପାୱେ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସମାନବାଚୀ ପଦମାନ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇପାରେ,

ଜୀବେ ପରମ ରୂପେ ଆପେ, ବିହରେ ଛପ୍ନ କୋଟି ରୂପେ (୯) ।

ପୁଣି, ସେ ଅକ୍ଷର ଗୋଟି କାହିଁ ମିଶଇ ଯେ ନାହିଁ
ସବୁରି ଶରୀରେ ଥାଇ ନାମ ଯେ ଭଣଇ ।...
ଆହୁରି କଥାଏ ପାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଶୁଣ
ତୋହରି ଦେହରେ ଛାଇ ଅଛିଟିକି ପୁଣ (୧୦) .

ପୁଣି, ମାୟା ଛଡ଼ାଇ ତୋ କାୟାକୁ ଭେଦ, ତେବେ ତୁ ପାଇବୁ ଅନାଦି ଛନ୍ଦ ।
ଛନ୍ଦ କରି ଣ ତୋ ଦେହରେ ଅଛି, ମୁଖ ମଣ୍ଡଳେ ବିରାଜି ଦିଶୁଛି ।.....
ଦେହ ମଧରେ ତୋ ପ୍ରକାଶି ଅଛି, ଆତ୍ମାକୁ ଯେବେ ପାରିବୁ ତୁ ବାଛି ।....
ଶୂନ୍ୟ ଠୁଳ ଶୂନ୍ୟ ଭାଙ୍ଗିଣ ନାନା, ଖଣ୍ଡି ଖଣ୍ଡି କରି ଗହଣା ବନା ।
ସବୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ ଏକତ୍ୱ ହୋଇ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମଯେ ଏସନ କହି (୧୧) ।

ଜ୍ଞାନପ୍ରଦୀପ ଗୀତାରେ, 'ଅବ୍ୟକ୍ତ ପୁରୁଷ କାହିଁରେ ଥାଇ' ଓ ' ଜୀବପରମ ବୋଲନ୍ତି ସେ କାହିଁ', ଅର୍ଜୁନର ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ଦୁଇଟିର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ 'ଶ୍ରୀହରି' ବା 'ଭାବଗ୍ରାହୀ' ଉତ୍ତର ଦେଉଛନ୍ତି,

ଅଜ୍ଞାନୀକି ବ୍ୟକ୍ତ କରିବୁ ନାହିଁ, ଅବ୍ୟକ୍ତ ପୁରୁଷ ଶୂନ୍ୟରେ ଥାଇ ।
ଜୀବ ପରମ ତା ବେନି ଚରଣ, ଜୀବ ପରମ ମୁଁ ହୋଇଛି ଜନ୍ମ ।
ଏକସ୍ଥାନେ ଲୀଳା କରନ୍ତି ବେନି, ପରମ ରହିଛି ଜୀବକୁ ଘେନି ।
ଜୀବରେ ପରମ କରେ ବିହାର, ଜୀବ ପରମ ଏକଇଁ ଶରୀର (୧୨) ।

ସାଧକ ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟାର କବିମନ ଖାଲି କଳ୍ପନାରେ ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏକାଠି କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହିଁ, ଏହି ଦେହ ଭିତରେ ସେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନର ଠାବ କରି ଚାଲିଯାଇଛି । ନଖଠାରୁ

---

୮ । ଅମରକୋଷ ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୯ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ : ଦଶମ କଳ୍ପ ।
୧୦ । କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୧୧ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୧୨ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

କେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଙ୍ଗର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଶକୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ନାନା ତୀର୍ଥରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ ସବୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ମୂଳ ରୂପ ହେଉଛି ପିଣ୍ଡ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଯେଉଁଠି ଯେତେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇପାରେ, ସେ ସମସ୍ତ ଏହି ଶରୀରରେ ହିଁ ଆଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଛି । ଯାହାର ଦୃଷ୍ଟି ଅଛି, ସେ ଦେଖି ପାରୁଛି । ଛୟାଳିଶ ପଟଳର ଚତୁର୍ବିଂଶ ପଟଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଳୁଠାରୁ ଟିପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି । ଅମରକୋଷ ଗୀତାରେ ବଳରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଏହି ଶରୀରରେ ଚଉଦ ଭୁବନ ଓ ପଞ୍ଚ ଭୂତର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଉଭୟଙ୍କର ମତରେ ଏହି ଦେହ ହେଉଛି ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପାତାଳର ଅଧିଷ୍ଠାନ ।

ସ୍ୱର୍ଗ କମଳୁ ଶିଖିଯାଏ । ସ୍ୱର୍ଗ ବୋଲିଣ ବେଦ କହେ ।
କଣ୍ଠରୁ କଟିଯାଏ ହୋଇ । ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବୋଲିଣ ବେଦ କହି ।
କଟିରୁ ପାଦ ଯାଏ ପୁଣ । ପାତାଳ ବୋଲି ହୋ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ (୧୩) ।

ସନ୍ଥସାଧକ କବୀର ମଧ୍ୟ ଏହି ଦେହ ବା ପିଣ୍ଡରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଦର୍ଶନ କରି ଶରୀରର ଶୁଦ୍ଧତା ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି,

ଇସ୍ ଘଟ ଅନ୍ତର ବାଗ୍ ବଗୀଚେ ଇସୀମେଁ ସିରଜନହାରା,
ଇସ୍ ଘଟ ଅନ୍ତର ସାତ୍ ସମୁନ୍ଦର ଇସୀମେଁ ନୌ ଲଖ ତାରା ।
ଇସ୍ ଘଟ ଅନ୍ତର ପାରଶ ମୋତୀ ଇସୀମେଁ ପରଖ ନ ହାରା,
ଇସ୍ ଘଟ ଅନ୍ତର ଅନହଦ ଗରଜୈ ଇସୀମେଁ ଉଠତ ଫୁହାରା,
କହତ କବୀର ସୁନୋ ଭାଇ ସାଧୋ ଇସୀମେଁ ସାଇଁ ହମାରା (୧୪) ।

'ଭାବନାବାର' ପୁସ୍ତିକାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କାୟାକୁ କମଳାପତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅତି ସାବଧାନତାର ସହିତ ଆମକୁ ସେମାନଙ୍କର ଏହି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟିଟି ବୁଝି ରଖିବାକୁ ହେବ । କାୟାସାଧନା ଓ ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱରୁ କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଗୋରଖପନ୍ଥୀ ବୋଲି ଧରି ନେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର କାୟତତ୍ତ୍ୱ ପଛରେ ଯେଉଁ ନିଜସ୍ୱ ଶୁଦ୍ଧ ଆରୋପଟି ରହିଛି, ତାହାରି ଦ୍ୱାରାହିଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କରିପାରିବା । ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଅଛି, ଦେହ ଭିତରେ ଅଦେହ, କାୟ ଭିତରେ ଅକାୟ ରହିଛି, କେବଳ ସେଇଥିପାଇଁ ପିଣ୍ଡ, ଦେହ ବା କାୟର ସାରବତ୍ତା ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି (୧୫) । କେବଳ ଦେହ, ବା କାୟାର ସୁଖବାଦୀ ଆରାଧନା ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ବିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟରେ ଭାବଟିକୁ ଧରି ନ ପାରିଲେ ବିଗ୍ରହ ପଥରଖଣ୍ଡ ପରି ମୂଲ୍ୟହୀନ । ତନ୍ତ୍ର ଓ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କାୟାକୁ ଅତିପବିତ୍ର ବୋଲି ଧରାଯାଏ । ହେବଜ୍ରତନ୍ତ୍ରରେ ଅଛି, ଜଡ଼ ପୃଥିବୀ ଓ ଜଡ଼ ଈଶ୍ୱର

---

୧୩ । ବଳରାମ ଦାସ : ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ : ସପ୍ତପଞ୍ଚାଶ ଅଧ୍ୟାୟ

୧୪ । ସନ୍ଥସାଧକ କବୀର ଓ ନାନକଙ୍କର ଅନେକ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଦେହ ବା କାୟର ଏହି ପବିତ୍ରତା କଳ୍ପନା ସନ୍ଧାନ କରାଯାଇପାରେ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଦେହକୁ ଦେବାଳୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି :-

ଦେହୋ ଦେବାଳୟଃ ପ୍ରୋକ୍ତଃ ଜୀବୋ ଦେବଃ ସଦାଶିବଃ
ତ୍ୟଜେଦଜ୍ଞାନନିର୍ମାଲ୍ୟଂ , ସୋଽହଂ ଭାବେନ ପୂଜୟେତ୍ ॥

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର ଭଉଣୀ ଓ ଶିଷ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରାଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ନ କଷ୍ଟ କଳ୍ପନାଂ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ନୋପବାସୋ ନ ଚ କ୍ରିୟାମ୍
ସ୍ନାନଂ ଶୌଚଂ ନ ଚୈବାତ୍ର ଗ୍ରାମଧର୍ମ-ବିବର୍ଜ୍ଜନମ୍
ନ ଚାପି ବନ୍ଦୟେଦ୍ଦେବାନ୍ କାଷ୍ଠପାଷାଣମୃଣ୍ମୟାନ୍
ପୂଜାମସ୍ୟୈବ କାୟସ୍ୟ କୁର୍ଯ୍ୟାନ୍ନିତ୍ୟଂ ସମାହିତମ୍ ।

୧୫ । ଅଦେହମେଁ ସବ ଦେହ ଦେଖ୍ୟା ଅରୂପମେଁ ସବ ରୂପ ॥- ସନ୍ଥ ରବିଦାସ (ମୀରାବାଈଙ୍କ ଗୁରୁ)

ରହି କି ଲାଭ ବୋଲି ଜଣେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ ଯେ ଦେହ ବା ରୂପ ନ ଥିଲେ ଉପଲବ୍ଧି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । (ଦେହଭାବେ କୁତଃ ସୌଖ୍ୟମ୍ ?) ସହଜ ବା ମହାସୁଖର ଅବସ୍ଥାନ ଦେହରେ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଦେହମାତ୍ର ନୁହେଁ, ଦେହାତିରିକ୍ତ (ଦେହସ୍ଥୋଽପି ନ ଦେହଜଃ) । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ଜାଣିବାକୁ ପିଣ୍ଡ ବା ଭାଣ୍ଡ କେବଳ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ମାତ୍ର । ବୈଷ୍ଣବ କବି ଚଣ୍ଡୀଦାସ ମଧ୍ୟ 'ଭାଣ୍ଡକେ ଜାନିଲେ ଜାନି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେର ତତ୍ତ୍ୱ'ରେ ଏଇ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏକ ଭିତରେ ବିରାଟରୂପର କଳ୍ପନା କରି ନ ପାରିଲେ ଏକର ସାଧନ ଅସାର୍ଥକ ସାଧନା । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଦୁହିଁଙ୍କର ଖେଳ ଲାଗିଛି, କେହି କାହାରି ବାହାରେ ନୁହନ୍ତି, ଘଟେ ଘଟେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ବିଶ୍ୱଭୁବନରେ ପରମାତ୍ମାର ଅଭିନିବେଶ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ମୋହ ତହିଁ ଦେଖ ତୁମ୍ଭେ ରହିଅଛ ତୁମ୍ଭ ତହିଁ ପରା ମୁହିଁ
ତୁମ୍ଭ ମୋ ହିସାବ କରିଣ ବସିଲେ ବିଦ୍ୟାହିଁ ଅଣ୍ଟିବ ନାହିଁ (୧୬) ।

ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଆପଣାର ବାହାରେ କୁହାଯିବ କି ଭିତରେ କୁହାଯିବ, ଏହି ଧନ୍ଦାରେ ଧନ୍ଦି ହୋଇ ସନ୍ଥ କବୀର ତାହାଙ୍କର ଏକ ଅପୂର୍ବ କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି,

ଜଲ୍‌ମେଁ କୁମ୍ଭ କୁମ୍ଭମେଁ ଜଲ୍ ହୈ
ବାହାର ଭିତର ପାନୀ
ଫୁଟ୍ କୁମ୍ଭ ଜଲ ଜଲହି ସମାନା
ଯହ ତଥ କହୋ ଗିୟାନୀ ।
ଆଦୈ ଗଗନା ଅନ୍ତେ ଗଗନା
ମଧ୍ୟେ ଗଗନା ଭାଇ
କହୈ କବୀର କରମ କିସ ଲାଗୈ
ଝୁଠୀ ଏକ ଉପାଇ (୧୭)

ଅମରକୋଷ ଗୀତାରେ ବଳରାମ ଦାସ ଅବିକଳ ଏହି ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି,

ସହସ୍ରେ ଘଟେ ଏକ କରି । ସକଳ ଘଟେ ଜଳ ପୂରି ।।
ଚାହିଁଲେ ସର୍ବ ଘଟେ ବସି । ଏକ ହୋଇଲେ ପରକାଶି ।।
ଘଟ ଭାଙ୍ଗିଲେ ଜଳ ଗଲା । ସେ ଜଳ ଶୂନ୍ୟେ ଲୀନ ହେଲା ।।
ଏରୂପେ ସକଳ ଶରୀରେ । ପୂରିଅଛନ୍ତି ନିରାକାରେ (୧୮) ।।

କିନ୍ତୁ ପୁଣି ଏହି ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ-କଳ୍ପନା ଠୁଳ ହୋଇଛି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ନିରଞ୍ଜନ ବୁଦ୍ଧ, ତନ୍ତ୍ରର ଶକ୍ତି, ଧ୍ୟାନର ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ, ଏପରିକି ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରର

୧୬। ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ: ଭାବନାବର : ଷଷ୍ଠ ବୋଲି
୧୭। ଠିକ୍ ଏହି ଅର୍ଥବାଚୀ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକାରେ ଅଛି :-
ଅନ୍ତଃ ଶୂନ୍ୟୋ ବହିଃ ଶୂନ୍ୟଃ
ଶୂନ୍ୟଃ କୁମ୍ଭ ଇବାମ୍ବରେ
ଅନ୍ତଃ ପୂର୍ଣ୍ଣୋ ବହିଃ ପୂର୍ଣ୍ଣଃ
ପୂର୍ଣ୍ଣଃ କୁମ୍ଭ ଇବାର୍ଣ୍ଣବେ ।୪।।୫୬।।
୧୮। ଅମରକୋଷ ଗୀତା : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ସହସ୍ରାର ଯାଇ ହାତ ପାହାନ୍ତାର ସେଇ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଗ୍ରହରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ଚିରଦିନ ଓଡ଼ିଆ ଧର୍ମ-ପ୍ରବାହର ଶୁଭମୂର୍ତ୍ତି ଉପରୂପେ ବିରାଜି ଆସିଛନ୍ତି, ତେଣୁ ତାଙ୍କର ସୂତ୍ରଦେଇ ନୂତନ ଧର୍ମଟିକୁ ଚିହ୍ନାଇ ନ ଦେଲେ ତାହା ଲୋକବୋଧ ଲୋକଧର୍ମ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ଆପଣାର ବିଶେଷ, ଏପରିକି ବିରୋଧୀ ଭାବଗୁଡ଼ିକୁ ଏପରି ବିଗ୍ରହଦାନ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଘଟଣା । ଏହି ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଭକ୍ତିର ସହଜ ମାର୍ଗକୁ ଚିହ୍ନିଥିବା ହେତୁ ରାଜଶାସନ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଭାର କଟାକ୍ଷ ସତ୍ତ୍ୱେ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ ଲୋକମନରେ ନିଜର ଦୃଢ଼ ଆସ୍ଥାନ ମାଡ଼ି ବସିବାରେ ସଫଳ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ଆଗରୁ ଶାରଳାଦାସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତରେ ନବମ ଅବତାର ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ (୧୯) । ସେହି ବର୍ଣ୍ଣନାଟି ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଉଠିଲା ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗରେ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁସାରେ,

ଶ୍ରୀ ନୀଳ କନ୍ଦରେ ବିଜେ କରିଅଛ ବଉଧରୂପ ବହିଛ ।

ଭକତ ନିମନ୍ତେ ତୁମ୍ଭର ଏ ସବୁ ଭିଆଣ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀବତ୍ସ (୨୦) ।

ପୁଣି, ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂର୍ତ୍ତି ଦେଉଳେ ପ୍ରକାଶ, ଚଉବନରେ ବାନା ନାମ ଯିସ ।।

ଧୂତ ପଣେ ତହିଁ କିଛିହିଁ ନାହିଁ, ଅବଧୂତ ବୋଲି ଅଛି କୁହାଇ ।

ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟ ଆବର ସ୍ଥିତି, ଏହି ଅବଧୂତୁଁ ସକଳ ମୂର୍ତ୍ତି ।

ଏଥିରେ ଆତ୍ମାକୁ ଦେଖିବୁ ସମ, ସେହୁଟି ଜାଣିବୁ ଅଟେ ପରମ (୨୧) ।

ତତ୍ତ୍ୱ, ସାଧନା ଓ ଆରାଧନାର ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ତପସ୍ଥଳ ଠୁଳ ପ୍ରକାଶ । ସମସ୍ତ ଯୋଗସାଧନାର ଶେଷ ହେଉଛି ଏହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରରେ ଦର୍ଶନ କରିବା ଯେପରି,

ଚାହାଁ ଡ଼ୋଳରେ, ନୀଳାଚଳରେ,

ବିଜେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ସସ୍ର ଦଳରେ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଯେବେ ପରମାତ୍ମା ବା ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରୂପ ପୁରୁଷ ହେଲେ, ତେବେ ଏହି ଶରୀର ହେଉଛି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ମନ୍ଦିର, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ କ୍ଷେତ୍ର । ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଉଭୟେ ଏହି କଳ୍ପନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ବଡ଼ ଦେଉଳ ବୋଲି ଯାହା । ନିଶ୍ଚୟ ଏ ତୋହର କାୟା (୨୨) ।

ତା'ପରେ ବଳରାମ ଆଣ୍ଠୁଠାରୁ ମସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନନ୍ଦିଘୋଷ, ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ, ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ ଓ ଅଠରନଳା ପ୍ରଭୃତି ଠାବ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଛୟାଳିଶ ପଟଳର ଏକବିଂଶ ପଟଳରେ ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଶରୀର ଭିତରେ ନନ୍ଦିଘୋଷ, ବାଇଶି ପାବଚ୍ଛ ଓ ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଲେଖା ଦିବାକର ଦାସଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତରେ ମଧ୍ୟ ବଡ଼ ଦେଉଳକୁ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରର ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି (୨୩) ।

୧୯। ନବମେ ବନ୍ଦଇ ଶ୍ରୀ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର
ବୁଦ୍ଧରୂପେ ବିଜେ କଲେ ଶ୍ରୀ ନୀଳକନ୍ଦର ।
୨୦। ଗରୁଡ଼ ଗୀତା ପ୍ରଥମ : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୨୧। କଳିଯୁଗ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୨୨। ବିରାଟ ଗୀତା : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୨୩। ବଡ଼ ଦେଉଳ ସେ ବୋଲାଇ, ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ସେହି । ପୃ ୧୧୬

'ଭାବନାବର'ର ଚାରୋଟି ଧାଡ଼ିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବ୍ୟଞ୍ଜନାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି କହିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ସେ କହୁଛନ୍ତି, ''ଭାଇ ବଳଭଦ୍ର ତୋର ପୁଅ, ଭଉଣୀ ସୁଭଦ୍ରା ହେଉଛି ତୋର ଅଙ୍ଗ ଦେହ ଓ ତିନି ଜଣଙ୍କୁ ଏକାଠି କରୁଥିବା ବା ଏକ ଘେରରେ ବାନ୍ଧି ରଖିଥିବା ଶାଢ଼ୀର ନାମ ହେଉଛି, ସୁଦର୍ଶନ''(୨୪) । ଚତୁର୍ଦ୍ଧା-ମୂରତିର ଏହି ଅପୂର୍ବ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଟି ବୁଝି ରଖିଲେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଅତି ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯିବ । ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବୁଝିବାକୁ ପ୍ରଥମେ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱର ସୂତ୍ରଟି ଲୟରେ ରଖିବାକୁ ହେବ । ନିଜେ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ପରମ ସତ୍ତା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଓ ଅନାଦି ଚେତନା । ତାଙ୍କରି ଇଚ୍ଛାକ୍ରମରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉନ୍ମେଷ । ସେହି ଆଦିମୂଳ ଏକରୁ ଦୁଇ ହେବାର ବାସନା କରି ନିଜ ଅଙ୍ଗରୁ ପ୍ରକୃତି ବା ଶକ୍ତିଦେବୀଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ କରାଇଲେ । ଶୂନ୍ୟ ଚେତନାର ସୃଜନ-ଇଚ୍ଛା ପ୍ରବଳ ହେବାରୁ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ କଳ୍ପନାର ଉଦ୍ରେକ ହେଲା, ସେହି ହେଉଛନ୍ତି ବଳଭଦ୍ର । ସୃଷ୍ଟିକୁ ସମାବୃତ କରି ରଖିଥିବା ତ୍ରିଗୁଣ ରଜ୍ଜୁ ହେଉଛି ସୁଦର୍ଶନ । ତେଣୁ ମୋଟ କରି ଦେଖିଲେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ପ୍ରକାଶ ରୂପ ବା ସୃଷ୍ଟିରୂପ ହେଉଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଲବ୍ଧ ଜଗତରେ ଲଭ୍ୟମାନ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସେ ।

କିନ୍ତୁ ଦର୍ଶନରେ ତତ୍ତ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିଲେ ପରମାତ୍ମା ବୁଦ୍ଧ ନୁହନ୍ତି, ଆଦିମାତା ନୁହନ୍ତି, ସହସ୍ର କମଳର ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା ନୁହନ୍ତି, ଏପରି କି ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ ନୁହନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାର ବୋଧରେ ସେ କେବଳ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପ, ପରମାଲୋକମୟ । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦରେ [ନ ତତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ଭାତି ନ ଚନ୍ଦ୍ରତାରକଂ ଇତ୍ୟାଦି : ୬।୧୪] ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୂଳ-ସତ୍ତା ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ପାସ୍କାଲ୍ ଓ ବୋହମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଉଭରେ ।ପୀୟ ମହାପୁରୁଷମାନେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ କେବଳ ଅଗ୍ନି ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କବୀର ମଧ ସେହି ରୂପର ଧ୍ୟାନ କରିଛନ୍ତି,

ଅଗମ ଅଗୋଚର ଗମି ନହିଁ ତହାଁ ଜଗମଗେ ଜ୍ୟୋତି
ଯହାଁ କବୀର ବନ୍ଦଗୀ, ପାପ ପୁଣ୍ୟ ନହିଁ ଛୋତି ।

ବିଗ୍ରହରେ ଯାହା ହେଲେ ମଧ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଆଦିପୁରୁଷ କେବଳ ଅଖଣ୍ଡ ଜ୍ୟୋତିଃସ୍ୱରୂପ,

ଜ୍ୟୋତି ନିରାନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିହିଁ ଆନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିରୁ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶ
ଜ୍ୟୋତିକି ଘେନି ଜ୍ୟୋତି ଉଦେ ହୋଇଛି ଜ୍ୟୋତି ସବୁଠାରେ ଶେଷ (୨୫) ।

---

୨୪ । ଭାଇ କୋଳିକରି ଯାହାକୁ ବୋଲି ସେ ସାକ୍ଷାତେ ତୋହର ପୁଅ
ଭଗ୍ନୀବୋଲି ଯାହା ସଙ୍ଗତେ ଘେନିକୁ ଚିହ୍ନିଲେ ତୋ ଅଙ୍ଗ ଦେହ ।
ତିନିଜଣ ଏକା ସଳଖେ ବସିଲା ପ୍ରାୟ ଦେଖୁଥାନ୍ତି ଜନ ।
ତିନି ଜଣରେ ଏକ ଶାଢ଼ୀ ପହୁଡ଼ ନାମ ତାର ସୁଦର୍ଶନ ।
- ପ୍ରଥମ ବୋଲି

୨୫। ଗରୁଡ଼ ଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧାୟ ।

(ଗ) ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ : ନାମ ଓ ବ୍ରହ୍ମ

(୧)

ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବା ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ, ସେ ନିଖିଳ ବିଶ୍ୱ ଅତିକ୍ରମ କରି ପୂରି ରହିଛନ୍ତି । ଏହା ହେଉଛି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକଳ୍ପନାରେ ସେ ନିର୍ଗୁଣ, ନିରାକାର ଓ ନିରବୟବ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଖ ସାଧନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ, ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ପୁରୁଷ ନାନା ରୂପ, ନାନା ଅଭିଧା ଧରି ସାଧକର ଦୃଷ୍ଟି-ବେଢ଼ ଭିତରେ ବ୍ୟାପୀ ରହିଛନ୍ତି । ସେଠି ସେ ବାହ୍ୟ ସଂସାରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭୂତରେ ଅଛନ୍ତି ଓ ଆପଣା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଅଛନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱର ପରମ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ତାଙ୍କର ରୂପ ବା ସଗୁଣ କଳ୍ପନା କରିବାକୁହିଁ ହେବ । ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଲବ୍ଧି ବା ମନଃପରିଚୟ ସମ୍ଭବ, କିନ୍ତୁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ମନ ଭିତରେ, ଦୃଷ୍ଟି ପଥରେ ପ୍ରଥମେ ବିରାଟ ସତ୍ତାକୁ ଠୁଳ ପରି ଧରି ପାରିଲେ ଯାଇ ସାଧକର ସାଧନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପାରିବ । ଏହି ହେଉଛି ଜଗତରେ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣର ସମ୍ବନ୍ଧ, ସନ୍ଥ କବୀରଙ୍କ ଭାଷାରେ ସାକାର ଓ ନିରାକାରର ନିତ୍ୟ ନୃତ୍ୟ (୧) ।

ପଞ୍ଚସଖା ତତ୍ତ୍ୱ ହିସାବରେ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ବିଜୟ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେହିମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଭଜନମାନଙ୍କ ଭିତରେ ରାମ, କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନାନା ଲୀଳା ପୂରି ରହିଛି । ଏ ରାମ ଓ କୃଷ୍ଣର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖି ଅନେକ ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କୁ ସାକାର ଉପାସକ ବୋଲି ଧରି ନେଇ ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାଧନା ଦୁଇଦିଗକୁ ବିଶଦ ଓ ବିଭିନ୍ନ କରି ଦେଖିଲେ ଏହି ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣର କୌଣସି ଦ୍ୱନ୍ଦ ରହିବ ନାହିଁ । ମଣିଷର ଅନ୍ତଃକରଣ ସ୍ୱଭାବତଃ କଳ୍ପନା-ପ୍ରବଣ, ଧ୍ୟାନର ସମ୍ପଦକୁ ଧ୍ୟେୟ ରୂପର ରୂପାୟନରେ ମଣ୍ଡାଇ ଦେବାକୁ ତାକୁ ବେଶି ସମୟ ଲାଗେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧିର ମନୋଦୃଷ୍ଟି ଯାହାହେଉ ନା କାହିଁକି ବାସନାବିକ୍ଷିପ୍ତ ଅନ୍ତଃକରଣରୁ ହିଁ ସମସ୍ତ ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ହେବ; ତେଣୁ ଅନ୍ତିମରେ ଅରୂପ ସହିତ ଭେଟ ହେଉଥିଲେହେଁ ପ୍ରଥମରେ ସରୂପ ବା ସାକାରକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହେବ । ମୂଳତଃ ଧର୍ମଜଗତର ଯାବତୀୟ ରୂପକଳ୍ପନା କେବଳ ଅବଲମ୍ବନ ମାତ୍ର । ସମାଜର ବହୁଧାର ମନ ଏହି ଅବଲମ୍ବନକୁ ଏକମାତ୍ର ଆଧାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛି, କିନ୍ତୁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ସାଧକ ଓ ମହାପୁରୁଷମାନେ ରୂପାବଲମ୍ବନରେ ଅରୂପ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟି ଚିହ୍ନାଇ ଦେବାକୁ ଆସିଛନ୍ତି ।

ସାଧନା-ପଦ୍ଧତି ଓ ଉପଚାରକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ପଞ୍ଚସଖା ରୂପର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି, ଏହି ହେଉଛି ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭାଷାରେ—

ଆଗହୁଁ ଯେ ନାମ ଥିଲା ରୂପକୁ ଗଢ଼ିଲା
ରୂପର ଭିତରେ ନାମ ପୂରି ପ୍ରକାଶିଲା ।
ନାମକୁ ଚିହ୍ନିଲେ ସିନା ରୂପକୁ ଜାଣିବ
ରୂପ ନ ଥିଲେଣ ନାମ କାହିଁ ଭଣାଇବ ।
ନାମ ରୂପ ଧରି ରୂପ ଉଦୟ ଜଗତେ
ସଂଶୟ ଫିଟାଇ ପାର୍ଥ କହିଦେଲି ତୋତେ (୨) ।

ପୁଣି,

ପ୍ରକୃତ ମୋର ନାମ ନାହିଁ, ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ ବୋଲାଇ
ଅରୂପୁଁ ରୂପବନ୍ତ ହୋଇ, ନାମ ସ୍ୱରୂପେ ଖେଳୁଥାଇ (୩) ।

---

୧ । ନିରଗୁନ ଆଗେ ସରଗୁନ ନାଚେ ବାଜେ ସୋହଙ୍ଗ ତୁରା ।
୨ । ଜ୍ଞାନପ୍ରଦୀପ ଗୀତା, ପୃ ୧୧
୩ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ, ଦ୍ୱିତୀୟ ପଟଳ ।

ଅନାଦି ଅରୂପ ପୁରୁଷ ଏତେ ନାମ ବା ରୂପ ଗ୍ରହଣ କଲା କାହିଁକି ? ଭକ୍ତ ଅର୍ଜୁନ ମୁହଁରେ ବଳରାମ ଦାସ ଏହି ସଂଶୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କର ମୁହଁରେ ପୁଣି ତାର ଉତ୍ତର ମିଳିଛି,

ମହାଶୂନ୍ୟରେଟି ବିଶ୍ରାମ, ସେଠାରେ କାହିଁ ଅଛି ନାମ ।

ବେଭାରେ ମୋର ନାମ ନାହିଁ, ଅରୂପବ୍ରହ୍ମ ମୁଁ ଅଟଇ ।(୪)

ସୃଷ୍ଟିର ରକ୍ଷା ଲାଗି ବିରାଟରୂପ ଭଗବାନ ତ୍ରିବୀଜରୁ ପ୍ରଥମେ ନାମ ଜାତ କଲେ; ସେହି ନାମରୁହିଁ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଜଗତସକଳର ରୂପସୃଷ୍ଟି ହେଲା ।

ସାଧନା ଜଗତରେ ଅନନ୍ତକାଳରୁ ଏହି ରୂପ-ଅରୂପର ଖେଳ ଚାଲିଆସିଛି । ଉପନିଷଦର ଦୁଇଟି ପକ୍ଷୀ ପରି ଜୀବ ଓ ପରମ ଗୋଟିଏ ବୃକ୍ଷରେ ଦୁଇଟି ଆଧାରର ବସ୍ତୁ ମାତ୍ର । ସବୁ ଯୁଗର ସାଧକମାନେ ଏହି ଜୀବପରମର ମିଳନ-ଲୀଳାକୁ ନାନ ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ଚିତ୍ରଣରେ ଘୋଷଣା କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ମିଳନ-ଲୀଳାରେ ଅରୂପ ଓ ରୂପ ସମାନପର୍ଯ୍ୟାୟୀ । ରୂପ ଯେପରି ଅରୂପ ଲାଗି ହାହାକାର କରେ, ଅରୂପ ବା ପରମାତ୍ମାର ସନ୍ଧାନରେ ଯେପରି ସେ ବିଶ୍ୱଭୁବନ ଅସ୍ଥିର କରି ବୁଲେ, ପରମାତ୍ମା ମଧ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଜୀବ ବା ରୂପଲାଗି ବିଚ୍ଛେଦରେ ଜରଜର ହେଉଥାନ୍ତି । ଏସବୁ କଳ୍ପନା ପ୍ରେମ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାମୂଳ ସାଧନାରେ ସବୁଠାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମିଳନ-ଆକୁଳ ଭକ୍ତ ମନ ପରମ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ଏପରି ଏକଲୀନ କରିଦିଏ ଯେ, ଧ୍ୟାନ ଭିତରେ ଯେପରି ସେ ବିଶ୍ୱଦେବତାର ଆସିବା ଶବ୍ଦ ଶୁଣିପାରେ । ଜୀବ ପରମ, ରୂପ ଅରୂପର ଲୀଳା କେବଳ ଏହି ଧୂଳିଉପରୁ ସୁରୁ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହି ମିଳନ ଲାଗି ପରମର ସିଂହାସନ ମଧ ଥରେ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ସଂବୁଦ୍ଧ ମହାତ୍ମା ଏଖାର୍ଟ (Eckhart) ଙ୍କର କଳ୍ପନାରେ ଜୀବର ଦ୍ୱାରୋଦ୍‌ଘାଟନ ଓ ପରମର ଗୃହପ୍ରବେଶ ଭିତରେ ଗୋଟାଏ ମୁହୂର୍ତ୍ତର ମଧ ବ୍ୟବଧାନ ନାହିଁ (୫) । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତାଙ୍କର ଅନେକ ରଚନାରେ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣନଚ୍ଛଟାରେ ପରମର ଏହି ଆତୁର ଆକର୍ଷଣ ମଧ ଦେଖାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଲେଖା ଭିତରେ ମଧ ଜୀବ ଓ ପରମର ଆବେଦନ- ଆଗମନକୁ ଚମତ୍କାର ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ତୁ ତ ନ ଦେଖିଲେ କାହ୍ନୁ ।....

ସେ ସିନା ଭଜନ ତୋତେ କରୁଥାନ୍ତି ତୁହିଁ ଭଜୁଥାଉ ତାଙ୍କୁ !

ଭକ୍ତ ସରୋବର ତୁ ତହିଁରେ ମୀନ;

ପୁଣି, ତୁ ତ ଅଟୁ ପ୍ରୋକ୍ଷ ଭକ୍ତ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସାକ୍ଷାତେ ତୋହର ଦେହୀ

ତହିଁ ଯେତେ କରି କରାଉଣ ଥାଉ ସର୍ବ ତୁହି ଭାବଗ୍ରାହୀ । (୬)

ଶୁଦ୍ଧ- ନିର୍ଗୁଣ-ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା-ସାଧନାର ଲୀଳାମୟ ଭାବନାରେ ଅରୂପ ଅବ୍ୟକ୍ତର ଏହି ରୂପ-ଅରୂପ ସଭଙ୍ଗ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ସଂହାର, ସୃଷ୍ଟି ଓ ପୁଣି ସଂହାର ହୋଇ ମୂଳ ପ୍ରକୃତିରେ ମିଶି ସୃଜନର ଆବର୍ତ୍ତନ ଚାଲିଥିବା ଭଳି ସାଧନାଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ ଏହି ଆବର୍ତ୍ତନ ଲାଗି ରହିଛି । ସାଧକର ଉଦୟ ଲାଗି ଅରୂପ ରୂପ ହେଉଛି, ପୁଣି ରୂପର ଯଥାର୍ଥ ଗୋଚର ହୋଇଗଲେ ରୂପ ଅରୂପରେ ମିଶିଯାଉଛି ।

ସବୁ ଜଳଯାକ ସମୁଦ୍ରେ ଠୁଳ, ସମୁଦ୍ର ଯାଇ ଆକାଶରେ ମେଳ ।

ଆକାଶେ ଥାଇ ବରଷା କରଇ, ସେ ସକଳ ପୁଣି ସମୁଦ୍ରେ ଯାଇ ।

୪। ବିରାଟ ଗୀତା ବା ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୫। "Your opening and His entering are but one moment"

୬। ଭାବନାବର : ପ୍ରଥମ ବୋଲି ।

ଅରୂପରୁ ରୂପ ପ୍ରକାଶ ହେବ, ରୂପ ଯାଇଣ ଅରୂପେ ମିଶିବ ।
ରୂପ ଅରୂପ ସମ କରିଥିବୁ, ସମତା ରୂପରେ ସବୁ ପାଇବୁ । (୭)

କେବଳ ରୂପ ନୁହେଁ, କେବଳ ଅରୂପ ନୁହେଁ; ଦୁଇ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ସମସରି କରି ଦେଖିବା ହେଉଛି ଯଥାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି । ରୂପରୁ ଅରୂପକୁ ଉଠିବାକୁ ହେବ, ସେଥିଲାଗି ଦ୍ୱିତୀୟଟି ପରି ପ୍ରଥମ ସୋପାନଟି ମଧ୍ୟ ସମାନ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସଂସାରର ମାୟା ଭେଦି ନିରଞ୍ଜନ ନିଷ୍କଳ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରିବାକୁ ହେବ, ସେଥିଲାଗି ବେଦାନ୍ତରେ ମାୟାକୁ ଗୌଣ ଓ ପ୍ରତିଭାସିତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧିର ଆଦ୍ୟ ସୋପାନ ହିସାବରେ ତନ୍ତ୍ର ରୂପର ସାରବତ୍ତା ଓ ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ସମାନ ମୂଲ୍ୟ ଦେଇ ଘୋଷଣା କରିଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଘୋଷଣାର ପ୍ରତିରୂପଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ, ସାଧନାର ଦୁଇଟି ଡେଣା ପରି (୮) । ଦୁଇଟିଯାକର ଅବଲମ୍ବନ କଲେ ଜ୍ଞାନଲାଭ ସମ୍ଭବ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣର ଏକ ସୁଖ-ସମନ୍ୱୟ କରିଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମ ଓ ବ୍ରହ୍ମୋପାସନାର ଅପୂର୍ବ ମିଳନ ଏଠି ହୋଇଛି । ଏହି ମହତ୍ତ୍ୱମୟ ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟିରୁହିଁ ସେ ଆପଣାର ଅଣାକାର ଓ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଏକ କରି ପାରିଛନ୍ତି; ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଗୁରୁଭାବେ ମାନି ନେଇ ତାଙ୍କର ରାହାସ ଖୋଳ କରତାଳ ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସାଧନାର ମୌଳିକତ୍ୱ ବଜାୟ ରଖିପାରିଛନ୍ତି ।

ଶୁଣ ଆହେ ଗୋପସୁତ ଭଗତିର କଥା,
ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣ ଦୁଇ ଯେବଣ ବ୍ୟବସ୍ଥା ।
ଦୁଇ ଯେ ଡେଣାରେ ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ି କରିଯାଇ,
ଦୁଇ ଯେ ଚକ୍ଷୁରେ ସେହି ସଂସାରେ ଖେଳଇ ।
ଏକ ଯେ ନ ଥିଲେ କଣା ଦୁଇ ଗଲେ ଅନ୍ଧ,
ଏଣୁକରି ନିର୍ଗୁଣ ସଗୁଣ ସେହୁ ଭେଦ ।
ଯନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ରାସ ଏହୁ ଚାରି ଗୁଣ,
ସଗୁଣ ଯାହାକୁ ବୋଲେ ଏହୁ କଥା ଶୁଣ ।
ଛାୟା ଅବାଡ଼ ଜ୍ୟୋତି ଯେ ଏହୁଟି ସମାଧି,
ଏ ଚାରି ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି ପାରିଲେଟି ସାଧି । (୯)

ପୁଣି, ନିର୍ଗୁଣ ସଗୁଣ ଏ ରସ । ଏଥିରେ ପୂରିଛି ପୀୟୂଷ ।
ସଗୁଣ କରିବା ଦିଶିବ । ନିର୍ଗୁଣେ ମନ ନିବେଶିବ । (୧୦)

ମାତ୍ର ଏହି ରୂପର ଆରାଧନା ରୂପର ଆୟତନ ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ଉପାସନା ରୂପଠାରୁ ଉପରକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ତାହା କେବଳ ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମ ପୌତ୍ତଳିକତା । କିନ୍ତୁ ତାହା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ସେମାନେ ସମାଜର ସରଳବିଶ୍ୱାସୀ ମନରେ ଅଣାକାର ସୂତ୍ରଟି ଧରାଇଦେବାକୁ କେବଳ ଏହି ରୂପର କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ, ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧ୍ୱଜା ଧରି ଯେତେ ଆଚାର ଓ ଉପଚାର ସମାଜରେ ଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି ତା' ଭିତରେ ଆପଣାର ନିର୍ଗୁଣ ତତ୍ତ୍ୱଟିର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି ପଞ୍ଚସଖା । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କେବଳ ରୂପର ଆରାଧନାକୁ ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି,

ରୂପ ଭଜନ ଯେ କରଇ । କେବେହେଁ ତରି ନ ପାରଇ ॥ (୧୧)

୭। ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୮। 'ଏକଚକ୍ରୋ ରଥୋ ଯଦ୍ୱଦେକପକ୍ଷୋ ଯଥା ଖଗଃ '—ଭବିଷ୍ୟ ପୁରାଣ ।
୯। ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା—(ପ୍ରାଚୀ) : ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ, ପୃ ୪୪
୧୦। ତତ୍ରୈବ : ୩ୟ ଭାଗ, ପୃ ୧୫୬
୧୧। ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ଅଷ୍ଟମ ପଟଳ

ବୈଷ୍ଣବର ସାଧନାର ପ୍ରେମଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଆରୋପ-ସାଧନାର ଧର୍ମ । ଆରୋପ ସହିତ ପ୍ରେମସାଧନା କଲେ ବୃନ୍ଦାପନ-ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ, କେବଳ ଆରୋପ କରି ରୂପର ପ୍ରୀତି କଲେ ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ହୁଏ । ଆରୋପହୀନ ରୂପର ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ସାଧକ ନରକରେ ପଡ଼େ ।

କିନ୍ତୁ ରୂପରେ ଅରୂପର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ପାରିଲେ ରୂପ ଅରୂପ ଦୁହେଁ ସରଣୀ ହୋଇଯାନ୍ତି । ବାମାଚାରର ନିହିତ ତତ୍ତ୍ୱରେ ଅଛି ଯେ ଶୋଧନ ଦ୍ୱାରା ଶୁଦ୍ଧ ଅଶୁଦ୍ଧ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ (ଶୁଦ୍ଧାଶୁଦ୍ଧଂ ଭବେତ୍ ଶୁଦ୍ଧଂ ଶୋଧନାତ୍) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଗ୍ରୀକ୍ କଳ୍ପନାରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହି କଥାର ବଖାଣ ଅଛି (୧୨) । ସାଧକର ସଚ୍ଚାଦୃଷ୍ଟିରେ ଅରୂପ ଆଡ଼କୁ ଆଖି ରଖିଥିଲେ ରୂପ ମଧ୍ୟ ଅରୂପର କାୟିକ ଭାବ ହୋଇଉଠେ । ରୂପ କେବଳ ସାଧନ, ଏହା ସରଣୀ ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ ସବୁ ସରଣୀ ତଳେ ସେହି ଅରୂପର ଆକର୍ଷଣ ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । କବୀରଙ୍କର ଭାଷାରେ ସବୁପ୍ରକାରର ମୂର୍ତ୍ତି ଭିତରେ ଅମୂର୍ତ୍ତିର ମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ ସବୁଠାରୁ ଚମତ୍କାର (୧୩) ।

ପରମବ୍ରହ୍ମର ସବୁ ଦିଗ ସମାନ ମୂଲ୍ୟବାନ । କେବଳ ତତ୍ତ୍ୱରୂପ ଛଡ଼ା ସେ ମୂର୍ତ୍ତିରୂପରେ ସାରାଜଗତରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛି । ରୂପର କଦମ୍ବତଳେ ତାହାରି ନୃତ୍ୟ ଚାଲିଛି, ଓଁକାର ମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ତାହାରି ଆଜ୍ଞା ବିଘୋଷିତ ହୋଇ ଉଠୁଛି ।

ରୂପ ନୀପମୂଳେ ପ୍ରକାଶି ଅଛଇ ସେ ରୂପେ ସକଳ ମିଶି ।

ଆଜ୍ଞାଟି ତାହାର ଅଟଇ ଓଁକାର କଳା ତା ନିର୍ବାଣ କୂପ (୧୪) ।

ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ଦୁହେଁ ଦୁହିଙ୍କର ସାପେକ୍ଷ । ବିଶ୍ୱାସ ଛଡ଼ା ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ, ବା ଜ୍ଞାନ ଛଡ଼ା ବିଶ୍ୱାସ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱାସ ବା ଶ୍ରଦ୍ଧାଭକ୍ତି ନ ଥିଲେ ଧର୍ମ ସଂଶୟରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ କେବଳ ସେହି ସଂଶୟରେ ହିଁ ଶେଷ ହେବ; ପୁଣି ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲେ ସାଧନା ମୂର୍ଖ ଓ କାତର ଆତ୍ମସମର୍ପଣର ସମାନ ହୋଇଯିବ । ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି ସାଧକ ପକ୍ଷୀର ଦୁଇ ଡେଣା ପରି ।

ଜ୍ଞାନ ଭେଦିଲେ ଭକ୍ତି ପାଇ, ଭକ୍ତି ଭେଦିଲେ ଜ୍ଞାନ ପାଇ ।

ପକ୍ଷୀ ଯେସନେ ଦୁଇମତ, ଦୁଇ ଡେଣାରେ ଉଡେ ସେତ ।

ଜ୍ଞାନ ଭକତି ଏକ ଡେଣା, ସଗୁଣ ଭକ୍ତି ଏକ ଜଣା ।

ନିର୍ଗୁଣ ସଗୁଣାଦି ମତ, ଭକତମାନଙ୍କ ଏ ବିତ ।

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଯେ ଅଛି, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମିଶିଛି (୧୫)

ସନ୍ଥସାଧକ କବୀର ମଧ୍ୟ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣକୁ ଶବ୍ଦ-ପସରା ବୋଲି କହିଯାଇଛନ୍ତି । ସଗୁଣ ଫଳ ଫୁଲ ହେଲେ ନିର୍ଗୁଣ ହେଉଛି ବୀଜ ।

ସଉ ନାମ ହୈ ସବତୈଁ ନ୍ୟାରା, ନିର୍ଗୁନ ସର୍ଗୁନ ଶବ୍ଦ-ପସାରା ।

ନିର୍ଗୁନ ବୀଜ ସର୍ଗୁନ ଫଳ ଫୁଲ, ସାଖା ଜ୍ଞାନ ନାମ ହୈ ମୁଲା ।

ଏହି ନାମ ବା ତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି ମୂଳ । ଏହାରି ପ୍ରକାଶ ବା ବିଗ୍ରହ ଭାବେ ନାନା ରୂପର ସୃଷ୍ଟି କରାହୋଇଛି । ରାମାନନ୍ଦ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଆଧାର କରିଛନ୍ତି । ତୁଳସୀଦାସ ମଧ୍ୟ ସେହି ରାମଙ୍କୁ ଏବଂ ଭକ୍ତ ସୁରଦାସ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆଧାର କରି ନିଜ ନିଜର ଭଜନ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେ ସମସ୍ତ କେବଳ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ; ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ଏକ ଓ ସର୍ବମୟ ପରମେଶ୍ୱର । ସଗୁଣରେ କିପରି ନିର୍ଗୁଣର ଆରୋପ କରାଯାଇପାରେ, ନିଜେ କାଳୀପୂଜକ ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ

---

୧୨ । Omnia Sancta Sanctis ବା ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନଙ୍କର Panta Kathara tois Katharois

୧୩ । ସବ୍ ହି ମୂରତ୍ ବୀଚ୍ ଅମୂରତ୍ ମୂରତ୍ କୀ ବଲିହାରୀ — କବୀର ।

୧୪ । ଗରୁଡ଼ ଗୀତା, ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୧୫ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା —(ଗୀତା) : ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ପୃ ୧୮୩

ଦେବ ତାହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଉଦାହରଣ । କବୀର ମଧ୍ୟ ରାମଙ୍କର ସ୍ତୁତି କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଭକ୍ତିବ୍ୟଞ୍ଜିତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପ୍ରଥମେ ମନେହୁଏ, ଯେପରି କବୀର ରାମାୟଣର ସ୍ୱରୂପ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅସଲ କଥା ହେଉଛି ଭକ୍ତ କବୀର ସାକାର ରାମ ଭିତରେ ନିରାକାର ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଭାବର ଆରୋପ କରିପାରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ରାମ ହେଉଛନ୍ତି ନିର୍ଗୁଣ ରାମ । ଏହି ରାମ ଯେ ଦଶରଥଙ୍କର ତନୟ ବା ସୀତାପତି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନଥିଲେ, କବୀରଦୋହାରେ ଏହାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ସିରଜନହାର ନ ବ୍ୟାହୀ ସୀତା
ଜଲ ପଖାନ ନହିଁ ବନ୍ଧା,
ଓ୍ୱେ ରଘୁନାଥ ଏକ କୈ ସୁମିରୈ
ଜେ ସୁମିରୈ ସୋ ଅନ୍ଧା ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଗୀତା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପଢ଼ିଲେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ସଗୁଣ ପୌତ୍ତଳିକତାର କଟୁଗନ୍ଧ ଆସିଥାଏ । ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଓ ଶକ୍ତି ଏହିପରି ନାନା ଦେବ-ଦେବୀ କଳ୍ପନାରେ ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣହୋଇ ରହିଛି । ତେବେ ଏମାନେ କଣ ସାକାରୋପାସନା କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଧରିନେବାକୁ ହେବ ? ତାଙ୍କର ଗୀତାରେ କୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜୁନକୁ ଉପଦେଶ ଦେଉଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଗୋପଦାଣ୍ଡରେ ଲୀଳାମୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନୃତ୍ୟଲୀଳା ଚାଲିଛି, ନିଜକୁ ସେମାନେ କୃଷ୍ଣସଖାମାନଙ୍କର କଳିଯୁଗ- ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ତେବେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କଣ ସାକାର ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସୀମାଭିତରେ ଏକ ପୌତ୍ତଳିକ ପୂଜା-ଧର୍ମକୁ ମାନି ନେଇଛନ୍ତି ? ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାର କେତୋଟି ସ୍ଥାନରେ ଏହି କୃଷ୍ଣଭଜନର ପରାକାଷ୍ଠା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନ ଭଜି ଅନ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ଭଜେ,
ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଯେହ୍ନେ ବୋଇତ ସେ ଭାଜେ (୧୬) ।

କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ଗଭୀର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର କୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ନିର୍ଗୁଣ କୃଷ୍ଣ, ଠିକ୍ କବୀରଙ୍କର ନିର୍ଗୁଣ ରାମ ପରି । ନିର୍ଗୁଣ ଭାବରେ ବିଗ୍ରହଦାନ କରି ସେ ତାଙ୍କର କଳ୍ପନାର କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ହେଉଛି ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାର ଲୀଳା, ରୂପ- ଅରୂପର ନିତ୍ୟମିଳନଲୀଳା । ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜୀବ ପରମ ଭାବେ କଳ୍ପନା କରି ଗୋପପୁର ଓ କଦମ୍ବର ପ୍ରତୀକ- ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ନିରୂପଣ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଜୀବ ଆତ୍ମା ରାଧେ ବୋଲି ପରମ ମୁରାରି (୧୭) ।

ଏବଂ ଗୋପ ବୋଲିଟି ଏ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭାଣ୍ଡକୁ ଗୋପୀ ହେଲା ଯେଣୁ ସର୍ବ
କଦମ୍ବ ବୋଲିଟି ସଂସାରର ଲୀଳା ଧ୍ରୁବପରେ ଏଟି ଧ୍ରୁବ (୧୮) ।

ଏଠାରେ ହୁଏତ ସଂଶୟ ଉଠିପାରେ ଏତେ ନାମ ଥାଉ ଥାଉ ରାମ ଓ କୃଷ୍ଣ ଏହି ଦୁଇଟି ନାମ ନେଇ ସାଧକମାନେ ଏତେ ଘଣ୍ଟାଘଣ୍ଟି କରିଛନ୍ତି କାହିଁକି ? କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତର ହିସାବରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ଯେ ଏ ରାମ ବା କୃଷ୍ଣ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦେବତାର କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ନାହିଁ । ଏପରିକି 'ରାମ' କେବଳ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଏକଚାଟିଆ ସମ୍ପତ୍ତି ନୁହେଁ । ଆନ୍ଧ୍ରଦେଶର ମହାଭକ୍ତ ତ୍ୟାଗରାଜଙ୍କର କଥାନୁସାରେ ରାମ ହେଉଛି

୧୬ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା, ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ, ପୃ ୭୩
୧୭ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା, ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
[ରାଧା ଓ ମାଧବ ଏକ ଜ୍ୟୋତିରୁ ଉଦ୍ଭୂତ, ଏହାହିଁ ସମ୍ମୋହନ ତନ୍ତ୍ରରେ ଅଛି :—
ଏକଂ ଜ୍ୟୋତିରଭୂଦ୍ ଦ୍ୱେଧା ରାଧାମାଧବନାମକମ୍ ।]
୧୮ । ଭାବନାବର : ପ୍ରଥମ ବୋଲି ।

ଶିବମନ୍ତ୍ର ଓ ମାଧବ-ମନ୍ତ୍ରର ସତ୍ୟସାର । ଅନେକଙ୍କ ମତରେ ରାମର ଅର୍ଥ, ଯେ ଆନନ୍ଦ ଦିଅନ୍ତି (ସଂସ୍କୃତ ରମ୍ ଧାତୁରୁ) । କୃଷ୍ଣରୂପ ପଛରେ ମଧ ସେହିପରି କଲ୍ୟାଣ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଏକ ଚମତ୍କାର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଅଛି । ଅବଶ୍ୟ ସାମାଜିକ ଧର୍ମ- ଚଳଣିରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଅତି ପରିଚିତ ଦେବତା ଥିଲେ, ସେହିମାନଙ୍କୁ ପଞ୍ଚସଖା ଓ ସାରା ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସନ୍ଥପୁରୁଷ ଆପଣା ଆରାଧନାରେ ଅଣି ଥୋଇଛନ୍ତି । ଅସଲ କଥା ହେଉଛି ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଘେନି ଯେ ଯେଉଁ ରୂପର ଆରାଧନା କରିବ, ସେ ଚରମ ଉପଲବ୍ଧିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିବ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ରୂପଭିତରେ ଏଇ ଅରୂପସାଧନା ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ ଭାଷାରେ ଏକ ଚମତ୍କାର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଲୟ ଅଙ୍ଗନେଇ ଲୀଳାଅଙ୍ଗରେ ତୁ ଭର,
ଲାବଣ୍ୟମୂର୍ତ୍ତିକି ହେତୁ ଅଙ୍ଗେ ଠାବ କର ।
ଲାଗି ଅଲଗାରେ ଛନ୍ତି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ବେନି ।
ଲୟେ ଅଙ୍ଗ ଏକ କରି ଅଚ୍ୟୁତ ଯେ ଭଣି (୧୯) ।

ଲୀଳା- ଅଙ୍ଗରେ ଯେ ରୂପ, ଲୟ-ଅଙ୍ଗରେ ପୁଣି ସେହି ଅରୂପ । କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ରୂପମାତ୍ରେ ହିଁ କେବଳ ଭାବନା । ଅରୂପରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ରୂପ ହେଉଚି ଅନ୍ତଃସ୍ମରଣର ସରଣୀ ।

ଦେହ ଦେଖିବାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାହିଁ ମହୀମଣ୍ଡଳରେ ସିନା,
ଦେବ ମାରକଣ୍ଡ ବିରଞ୍ଚି ଭୂଷଣ୍ଡ କେବଳମାତ୍ର ଭାବନା (୨୦)

ଅରୂପ ରୂପରେ ବିସ୍ତାରିତ ହୁଏ ସାଧକର ଉପଲବ୍ଧି ଲାଗି । ପୁଣି ଉପଲବ୍ଧିର ଅବସ୍ଥାରେ ରୂପର କଳ୍ପନା ସୃଷ୍ଟି ସେହି ଅରୂପରେ ଲୀନ ହୁଏ ।

ଠୂଳ ନୋହେ ଶୂନ୍ୟ ନୋହେ ଅରୂପ,
ଭକ୍ତ ଭକ୍ତିଭାବେ ବହନ୍ତି ରୂପ ।
ବ୍ରତ, ଜପ, ତପ ମନ୍ତ୍ରେ ନ ପାଇ,
ଭାବିଲେ ନାମ ଅନାମକୁ ପାଇ (୨୧)

(୨)

ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍‌ର ନାରଦ- ସନତକୁମାର ଆଖ୍ୟାନରେ ଅଛି ଯେ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ନାନା ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ି ତଥାପି ନାରଦଙ୍କର ଜ୍ଞାନ- ଉଦୟ ହେଲାନାହିଁ । ସେ ଶେଷରେ ମୁନି ସନତକୁମାରଙ୍କ ପାଖରେ ତତ୍ତ୍ୱଭିକ୍ଷା କରି କହିଲେ, ମୁଁ ମନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ସୁନିପଣ ହୋଇ ସାରିଛି, କିନ୍ତୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋର ଆତ୍ମ-ପରିଚୟ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । (ସୋଽହଂ ମନ୍ତ୍ରବିଦେବାସ୍ମି, ନାତ୍ମବିଦ୍) । ସନତକୁମାର ଉତ୍ତର ଦେଲେ 'ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ବା ମନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ଯାହାସବୁ ତୁମେ ପଢ଼ିସାରିଛ, ସେ ସମସ୍ତ ନାମ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆଜିଠାରୁ ସେହି ନାମ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା କର । ନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧି ପାଇବ ।'

ଅଣାକାର ସଂହିତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ସୁସିଦ୍ଧାନ୍ତ ବା ଯୋଗମତ ତତ୍ତ୍ୱ ବୟାନ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି,

ଏଥି ସୁସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅଟେ ଯୋଗମତ ତାହା କହିଦେବା ଶୁଣ,
ଯେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାରେ ଆତ୍ମାଳୟେ ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅଟେ ସେ ପୁଣ ।

---

୧୯ । ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା : ପ୍ରଥମ ବାଣୀ ।
୨୦ । ଭାବନାବର : ଅଷ୍ଟମ ବୋଲି ।
୨୧ । ଜ୍ଞାନପ୍ରଦୀପ ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଗୀତା ଭାଗବତ ପୁରାଣ ପଢ଼ିବା କହିବା ଚାତୁରୀ ଥିବ
ତତ୍ତ୍ୱ ଅଣାକାର ନାମ ବ୍ରହ୍ମଭେଦ ନ ପାଇ ବିଅର୍ଥ ହେବ (୨୨) ।

ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ନାମକୁ ଏକାକ୍ଷର, ପ୍ରଣବ ଓ ଅଜପା ଗାୟତ୍ରୀ ନାମରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶେଷ ଲେଖା ଅଣାକାରସଂହିତା କେବଳ ଏହି ନାମର ସାର୍ବଭୌମତା ଘୋଷଣା କରିଛି । ପ୍ରଣବ ମନ୍ତ୍ରର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅନେକ ପୋଥିରେ ବାର ବାର କରି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି । ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରଣବକୁ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ତୁଲ୍ୟ କରାଯାଇ ଏହାରି ସ୍ତୁତିଗାନ ହିଁ ହୋଇଛି । ଏହି ପ୍ରଣବ କଣ ? ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ନାମ ଉପରେ କାହିଁକି ଏତେଦୂର ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି ?

ଖାଲି ପଞ୍ଚସଖା ନୁହନ୍ତି, ଭାରତର ଧର୍ମ- ଐତିହ୍ୟରେ ଏହି ନାମ ବା ପ୍ରଣବର ଅତି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନାମର କଳ୍ପନା । ନାମର ମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ ଠିକ୍ କରି ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ସୃଷ୍ଟି- ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱମାନ ପ୍ରଥମେ ଜାଣି ରଖିବାକୁ ହେବ । ଓଁ ହେଉଛି ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଣବ ମନ୍ତ୍ର ବା ନାମ । ତିନିଗୋଟି ପ୍ରତୀକ ଅକ୍ଷର ଅ,ଉ,ମ ମିଳାଇ ଏହି ପ୍ରଣବର କଳ୍ପନା କରାହୋଇଛି ।

ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ନିବୃତ୍ତି ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦୁଇଟି କ୍ରମ ଅଛି । ପୁରୁଷର ଇଚ୍ଛା ହେଲେ ପ୍ରକୃତିରେ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ଗତି ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଓ ତା'ପରେ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ଭୂତଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହି ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ପ୍ରବୃତ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମା ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଅଧିଷ୍ଠାତା । ସୃଷ୍ଟି ପରେ ପୁଣି ସଂହାର ବା ପ୍ରଳୟର ପର୍ବ ଆସେ, ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ପୁଣି ମୂଳ ପ୍ରକୃତିରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ, ସୃଜନ- ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ସମାନ ଅବସ୍ଥା ଆସେ । ଏହା ହେଉଛି ନିବୃତ୍ତିର ପର୍ବ, ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଭାଙ୍ଗି ଏକଲୀନ କରି ପ୍ରକୃତି ମୂଳଭୂତ ହୋଇ ରହେ । ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟ, ସୃଷ୍ଟି- ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଏହି ତିନୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପ୍ରତୀକ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ମହେଶ୍ୱର । ବିଷ୍ଣୁ ହେଉଛନ୍ତି ବିଜ୍ଞାନତତ୍ତ୍ୱ ଶକ୍ତି- ସଂରକ୍ଷଣ ର (Conservation of Energy) ର ପ୍ରତୀକ । ଶିବ ବା ରୁଦ୍ର ହେଉଛନ୍ତି ସଂହାରମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଳୟର ଦେବତା । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ତିନି ଦେବତାଙ୍କୁ ହରି, ହର ଓ ବିରଞ୍ଚି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଓଁ ବା ପ୍ରଣବର ଅ,ଉ,ମ ଏହି ତିନିତତ୍ତ୍ୱର ମର୍ମବାଚୀ ପ୍ରତିରୂପ । ସୃଷ୍ଟି-ପ୍ରକ୍ରିୟାର ତିନୋଟିଯାକ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଭିତର ଦେଇ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ପ୍ରୟାସ ହୋଇଛି ।

ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ଦୁଇ ରୂପ, ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଓ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ । ସୃଷ୍ଟି, ସ୍ଥିତି ଓ ସଂହାର ଭିତରେ ପରମାତ୍ମାର ଚିରନ୍ତନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଚାଲିଛି । କିନ୍ତୁ ତଥାପି ପରମାତ୍ମା ଅଜ, ଶାଶ୍ୱତ ଓ ଅସ୍ଥାବିର ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର କୌଣସି ଶବ୍ଦ, ରୂପ, ଗନ୍ଧ ବା ସ୍ପର୍ଶ ନାହିଁ । ସେ ଅଶବ୍ଦ, ଅରୂପ, ଅଗନ୍ଧ ଓ ଅସ୍ପର୍ଶ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସୃଷ୍ଟିର ପରିବର୍ତ୍ତନ-ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କର ନାମ ହେଉଛି ଈଶ୍ୱର, ସେତେବେଳେ ସେ ପରଶବ୍ଦ ବା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ସଞ୍ଚାଳନବେଳେ ଏହିପରି ଏକ ଶବ୍ଦ ହୁଏ ବୋଲି ସଂବୁଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞମାନେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା କୌଣସି ବସ୍ତୁସଂଘର୍ଷର ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏହା ଅନାହତ । ସନ୍ଥ କବୀର ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ଅନାହତ ନାଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କବୀରଙ୍କ ମତରେ ଶବ୍ଦରୁ ହିଁ ସବୁ, ଶବ୍ଦହିଁ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି, ଶବ୍ଦର ଭଜନହିଁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଭଜନ ।

ସାଧୋ ଶବ୍ଦ ସାଧନା କୀଜୈ,
ଜେହୀ ଶବ୍ଦତେ ପ୍ରଗଟ ଭୟେ ସବ୍ ସୋଇ ଶବ୍ଦ ଗହି ଲୀଜୈ ।
ଶବ୍ଦୈ ବେଦ ପୁରାନ କହତ ହେଁ ଶବ୍ଦେ ସବ ଠହୋରାଓ୍ୱେ ।
ଶବ୍ଦେ ସୁର ମୁନି ସନ୍ତ କହତ ହେଁ ଶବ୍ଦ ଭେଦ ନାହିଁ ପାଓ୍ୱେ ।

୨୨ । ଅଣାକାର ସଂହିତା : ପୃ ୪୭ ।

ପଞ୍ଚୀକୃତ ପଞ୍ଚତନ୍ମାତ୍ରର ପରିଣତି ପୂର୍ବରୁ ସୃଷ୍ଟିର ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାର କଳ୍ପନା କରାଯାଏ, ତାହା ହେଉଛି ସାମାନ୍ୟ ବା ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବସ୍ଥା । ଭୂତସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି-ପ୍ରୟାସୀ-ରୂପ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଦେହରେ ପଞ୍ଚଭୂତ ଅପଞ୍ଚୀକୃତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାକୁ ସ୍ପିନୋଜା Natura Naturata (କାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହା ଭିତରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଲବ୍ଧ କୌଣସି ଭୂତର ଅବସ୍ଥିତି ନ ଥିଲେ ମଧ ପଞ୍ଚଭୂତର ସୂକ୍ଷ୍ମରୂପ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥାଏ । ଏହି ରୂପ ହେଉଛି ସାମାନ୍ୟ । ଏହି କଳ୍ପନାର ସୂତ୍ରଟି ଧରି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞମାନେ ଶବ୍ଦସାମାନ୍ୟ, ରୂପସାମାନ୍ୟ, ଗନ୍ଧସାମାନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ପଞ୍ଚସାମାନ୍ୟର ନାମ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି । ଭୂତର ଏହି ସାମାନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାକୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଦ୍ୱାରା ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରିବନାହିଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଉଡ୍‌ରଫ୍‌ଙ୍କ ମତରେ "ଏହି ଶବ୍ଦ, ରୂପ, ଗନ୍ଧ ଆଦି ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଶକ୍ତି କେବଳ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଅଛି ।" (୨୩) ସମସ୍ତ ଭୌତିକ ସ୍ତର ଭେଦକରି ଯୋଗୀମାନେ ଯେତେବେଳେ ସୂକ୍ଷ୍ମଦୃଷ୍ଟି ଓ ସମାଧି ଅବସ୍ଥାରେ ପହଞ୍ଚନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ମସ୍ତକ ଉପରେ ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପ ରୂପସାମାନ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଥାଆନ୍ତି (୨୪) ।

ସୃଷ୍ଟି-ପ୍ରକ୍ରିୟାର ବିରାମ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ପରଶବ୍ଦ ମଧ ନିୟତ ନିର୍ଘୋଷିତ ହେଉଛି । ଏହି ଅନାହତ ନାଦ ବା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମରୁ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ହେଉଛି । ନିଜେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସବୁ ଶବ୍ଦର ଜନନୀ ଏହି ଶବ୍ଦସାମାନ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି (୨୫) ।

ଏହି ଶବ୍ଦସାମାନ୍ୟ ହେଉଛି ଓଁକାର, ନାମ, ପ୍ରଣବ, ପରଶବ୍ଦ ବା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ । ଶବ୍ଦରୂପୀ ପରବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ବା ବୀଜମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ନାମ । ଏହି ଶବ୍ଦ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମର ବାଚକ, ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଶବ୍ଦହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥକୁ ଜଗତର ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର ଅନ୍ତର୍ସାର ବୋଲି କୁହାହୋଇଛି ଏବଂ ମୂଳରେ ଉଦ୍‌ଗୀଥ ସହିତ ଓଁ ମନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଣବକୁ ସମାନ କରି ଦିଆହୋଇଛି । ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରଣବ ବା ନାମକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ବାଚକ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି (୨୬) ।

ଧର୍ମ ସାଧନାରେ ଶବ୍ଦର ଏହି ଯେଉଁ ମହତ୍ତ୍ୱ ବୈଦିକଶାସ୍ତ୍ର ଓ ତନ୍ତ୍ରରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି, ତାହାର ସମାନ୍ତର ଆହୁରି ନାନା ଧର୍ମରେ ମିଳିବ । ବାଇବେଲରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ନାମ ସହିତ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସମାନ କରାହୋଇଛି । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାକ୍କାଳରେ କେବଳ ଶବ୍ଦ ହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିଲା ବୋଲି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି (୨୭) । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସ୍‌ର ଦାର୍ଶନିକ ମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଲୋଗସ୍ (Logos) ବୋଲି ଯେଉଁ ଶବ୍ଦଟିର ଅତିବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା, ତାହାର ମୂଳଅର୍ଥ ହେଉଛି ଏହି ଶବ୍ଦ ।

ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ମନର ଚାରୋଟି ଅବସ୍ଥା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି; ଜାଗ୍ରତ୍, ସ୍ୱପ୍ନ, ସୁଷୁପ୍ତି ଓ ତୁରୀୟ । ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାରେ ମଧ ଏହି ଚାରୋଟି ଅବସ୍ଥାକୁ ବୈଖାରୀ, ମଧମା, ପଶ୍ୟନ୍ତି ଓ ପରା ଏହି ଚାରି ଭାଗରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତ ଓ ତନ୍ତ୍ରର ଏହି ଚତୁର୍ଲୋକ ପରି ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ସାହାଜାହାନ୍‌ଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦାରା ସୁକୋ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ

---

୨୩ । Sir John Woodroffe : The Garland of Letters (ବର୍ଣ୍ଣମାଳା) P. 29
୨୪ । 'ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମତୀ ବା ପ୍ରବୃତ୍ତିରୁତ୍ପନ୍ନା ମନସଃ ସ୍ଥିତିନିବନ୍ଧିନୀ'—ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ।
୨୫ । ଏକସ୍ମାତ୍ ଶବ୍ଦସାମାନ୍ୟାତ୍ ସର୍ବାଣି ବିଶେଷନାମାନି ଦେବଦତ୍ତୋ
ଯଜ୍ଞଦତ୍ତ ଇତ୍ୟେବମାଦିପ୍ରବିଭାଗାନି ଉତ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ ପ୍ରବିଭଜ୍ୟନ୍ତେ ।
୨୬ । ଓମିତ୍ୟେତଦେକ୍ଷରମିଦଂ ସର୍ବଂ — ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ (୧) ।
ତସ୍ୟ ବାଚକଃ ପ୍ରଣବଃ । ପ୍ରଦୀପ ପ୍ରକାଶବତ୍ —— ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ।
ବାକ୍ ବୈ ବ୍ରହ୍ମ— ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ।
ଓମିତ୍ୟେତଦକ୍ଷରମୁଦ୍‌ଗୀଥଂ — ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ (୧/୧) ।
୨୭ । " In the beginning was the Word and the Word was with God and the Word was God "— St John .

ମଜମୁଲ୍ ବହରଇନ୍ (Majamul Baharain)ରେ ଏହି ଚାରି ଅବସ୍ଥାକୁ ସୁଫୀମାନଙ୍କର ଚାରି ଲୋକ (ଆଲମ୍) ସହିତ ସମାନ କରିଛନ୍ତି-ନାସୂତ (ମାନବଲୋକ)ମଲକୂତ (ଅଦୃଶ୍ୟଲୋକ) ଜବରୂତ୍ (ଉଚ୍ଚତମ ଲୋକ) ଓ ଲାହୂତ୍ (ପରମଲୋକ) । ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କ ଭାଷାରେ ଏହା ପ୍ରତିଭାସ, କଳ୍ପନା, ଜ୍ଞାନ ଓ ବୋଧିର ଲୋକ (୨୮) ।

ମନର ଏହି ଭାଗଗୁଡ଼ିକୁ ସଂବିଭକ୍ତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍ ହେବ ନାହିଁ, ଏ ସବୁ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପରି, ମନକୁ ଉନ୍ନୀତ କରି ସାଧକ ଗୋଟିଏ ଅବସ୍ଥାରୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅବସ୍ଥାକୁ ଯାଏ । ମନର ପ୍ରଥମ ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥା (ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତି) ହେଉଛି ନାମ ବା ଓଁ କାରର ଅ,ଉ,ମ । ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଏହି ଓଁ କାରତତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଗୌଡ଼ପାଦଲିଖିତ ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟର କାରିକାରେ ଏହାର ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟର ସଚେତନ ଅବସ୍ଥା; ଭୂତ- ଜଗତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ମନ । ବୈଶ୍ୱାନର ଏହାର ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ୟାବହାରିକ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେହିପରି ସବୁସ୍ଥାନରେ ବୈଶ୍ୱାନର ବା ଅଗ୍ନି ଅଛନ୍ତି ଓ ସବୁ ବ୍ୟାବହାରିକ ଶବ୍ଦ ଭିତରେ ଅକାର ରହିଅଛି । ତେଣୁ ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରତୀକ ଏହି ଅକାର । ଜାଗ୍ରତ ଅବସ୍ଥାରୁ ସ୍ୱପ୍ନ ଅବସ୍ଥା, ଏହାର ଅଧିଷ୍ଠାତା ତୈଜସ, ପ୍ରତୀକ ଅକ୍ଷର ହେଉଛି ଉ । ତାପରେ ଚେତନାକେବଳ ସୁଷୁପ୍ତି ଅବସ୍ଥା, ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଭୂତଜ୍ଞାନ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଇ ମନ କେବଳ ଆପଣା ଚେତନାରେ ମଗ୍ନ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ପ୍ରାଜ୍ଞ ଏହି ଅବସ୍ଥାର ଦେବତା ଓ ମ ହେଉଛି ପ୍ରତୀକ ଅକ୍ଷର । ବିଭିନ୍ନ ମନର କଳ୍ପନା ଅନୁସାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ବିରାଟ, ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ ଓ ଈଶ୍ୱର । ସାଧନା ଓ ଧ୍ୟାନଦ୍ୱାରା ମନର ଏହି ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଆସିଲେ ଅବିକୃତ ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥା ଲାଭ କରାଯାଇପାରେ ଓ ସମସ୍ତ ଭୂତଭେଦ କଟାଇ ଚେତନାମୟ ସତ୍ତାର ସାକ୍ଷାତକାର ହୋଇପାରେ । ଏହି ସାଧନାକ୍ରମର ସୂଚନା ଦେଇ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ପରା ଓ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଅବସ୍ଥାକୁ ଈଶ୍ୱରଶକ୍ତିବାଚକ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରତିନିଧି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମଧ୍ୟମାର ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭର ଅବସ୍ଥା । ବୈଖାରୀ ହେଉଛି ଭେଦାଭେଦଜ୍ଞାନପୂର୍ଣ୍ଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଲବ୍ଧ ସ୍ଥୂଳମନର ଅବସ୍ଥା ।

ଓଁ ହେଉଛି 'ଅ,ଉ,ମ'ର ଅମାତ୍ର ବା ଅବିଭକ୍ତ ରୂପ । ତେଣୁ ଓଁ ମନ୍ତ୍ର ବା ନାମରେ ଭଜନ କରି ସାଧକ କିପରି ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାହା ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟର ଶେଷ ଶ୍ଳୋକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏହି ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥା ଜାଗ୍ରତ, ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସୁଷୁପ୍ତିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରେନାହିଁ । ସବୁ ଅବସ୍ଥାରେ ସବୁପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଭିତରେ ତୁରୀୟ ଯେ ଭୂମି ହୋଇ ରହିଛି, ଏହାହିଁ ଉପଲବ୍ଧିର ଶେଷ ପରିଣତି । ସାଧକର ଚକ୍ଷୁ ବୋଧିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇ ସବୁ ଘଟ ଭିତରେ 'ପ୍ରପଞ୍ଚୋପଶମ' ବ୍ରହ୍ମଆତ୍ମାର ଅନୁଭୂତି ପାଏ । ତେଣୁ ତୁରୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଅବସ୍ଥା ନୁହେଁ, ଏହା ସମଗ୍ର ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତିର ଅବସ୍ଥା ।

ଅ,ଉ,ମ, ଭିତର ଦେଇ ଓଁ ନାମର ଧ୍ୟାନରେ ଯେ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇପାରିବ, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ବହୁ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ନାମ ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମର ସରଣୀ, ନାମହିଁ ବ୍ରହ୍ମର ସନ୍ଧାନ ଦିଏ, ନାମ ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ; ଏହି କଳ୍ପନା ନାନା ଉପମା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଉନ୍ନତ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି (୨୯) । ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦରେ ମୁନିକବିର କଳ୍ପନାରେ ପ୍ରଣବର ଧନୁଦ୍ୱାରା ପରମାତ୍ମାରୂପକ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ଭେଦ କରିବାର କଳ୍ପନା ରହିଛି ।

---

୨୮ । ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର Illusion, Imagination, Reason ଓ Intution-(Ethic 2-40,Sch.2)

୨୯ । ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ଦେଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରାପ୍ତି :—

ଦ୍ୱେ ବ୍ରହ୍ମଣୀ ବେଦିତବ୍ୟେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ ପରଞ୍ଚ ଯତ୍ । ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଣି ନିଷ୍ଣାତଃ ପରବ୍ରହ୍ମାଧିଗଚ୍ଛତି ।

ମୈତ୍ରୀ ଉପନିଷଦ : ୬ । ୨୨ ।

ଓଁ କାରକୁ ତରଣୀ କରି ବ୍ରହ୍ମପାରରେ ପହଞ୍ଚିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପନିଷଦରେ ଅଛି :- ଓଁ କାରପ୍ଲବେନ ଅନ୍ତର୍ହୃଦୟାକାଶସ୍ୟ ପାରଂ ତୀର୍ତ୍ତ୍ୱା ୬ । ୨୮ ।

ପ୍ରଣବୋ ଧନୁଃ ଶରୋ ହ୍ୟାତ୍ମା ବ୍ରହ୍ମ ତଲ୍ଲକ୍ଷ୍ୟମୁଚ୍ୟତେ,
ଅପ୍ରମତ୍ତେନ ବେଦ୍ଧବ୍ୟଂ ଶରବତ୍ତନ୍ମୟୋ ଭବେତ୍ (୨/୧/୪)

ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ନାମ ବା ଓଁକାରର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଯେକୌଣସି ସାଧନାରେ ବିଶ୍ୱାସ ବା ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ହେଉଛି ସବୁଠାରୁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ । ସମସ୍ତ ସଂଶୟ ଛେଦି ସାଧ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଅଟଳ ନିର୍ଭର ରଖିବାହିଁ ବଳିଷ୍ଠ ସାଧନାର ପରିଚାୟକ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତବ ଓ ପ୍ରାର୍ଥନା ଶେଷରେ ଆ'ମେନ୍ (amen) ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କରାଯାଏ । ଏହି ଶବ୍ଦଟି ଦ୍ୱାରା ଭକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରେ, ଶେଷରେ ତାକୁଇ ସ୍ୱୀକାର କରିନିଏ । ପଣ୍ଡିତ କାର୍ଲାଇଲ୍ ଏହି ମହାନିର୍ଭରକୁ ଅମୃତ ବର୍ତ୍ତମାନ (Everlasting Yea) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ପ୍ରଣବମନ୍ତ୍ର ଓଁର ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଅର୍ଥ କରାଯାଇଛି । ତଥା, ତଥାସ୍ତୁ ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥରେ ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବା ମନ୍ତ୍ରକୁ ଓଁ କୁହାଯାଏ ବୋଲି ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ ଅନୁସାରେ ଓଁ ମନ୍ତ୍ରର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାରାର୍ଥକ । ଯେତେବେଳେ ସାଧକ କୌଣସି କଥାକୁ ସ୍ୱୀକାର ବା ଗ୍ରହଣ କରେ, ସେ ଓଁ ବୋଲି କହି ଆପଣାର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ-୧/୮)

ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟ ଏହି ନାମ ବା ପ୍ରଣବମନ୍ତ୍ରକୁ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତିର ସରଣୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ନାମ ସେମାନଙ୍କର ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ଖୋଳ କରତାଳ ସବୁ ଅବଲମ୍ବନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଇ ଥିଲା । ପ୍ରଥମ ଜୀବନରେ ହୁଏତ ସେମାନେ ଏହିସବୁ ବାହ୍ୟ ଓ ଭେକ ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର ଦେଉଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ନିଜର ସାଧନା-କ୍ରମର ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମସ୍ତ ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ଉପଚାରର ଭେଦ କାଟି ସେମାନେ ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମମନ୍ତ୍ରରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କଳିଯୁଗ ଗୀତାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ତେତେବେଳେ ଜ୍ଞାନ ହୁଅଇ ଭ୍ରଂସ,
ମନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ରେ ବିଦ୍ୟା ଅଦୃଶ ।
ତେତେବେଳେ ମାତ୍ର ରହିବ ସେହି,
ଅନାମିକା ବୋଲି ତାହାକୁ କହି ।
ସେହି ଅନାମିକା ଅଣ ଅକ୍ଷର,
କାହୁଁ ପ୍ରକାଶିଛି କେତେ ଅକ୍ଷର ।
ଏହି ଭଜନକୁ ଲଭିବୁ ଯେବେ,
ଅକ୍ଷାମର ପଦ ଲଭିବୁ ତେବେ ।
ପୁଣି, ଅଫୁଟା ପଦ୍ମ ଭ୍ରମର ଆବରି,
ଧ୍ୱନି କରଇ ସେ କେଳି ଆବୋରି ।
ଫୁଟିଲେ ପୁଷ୍ପ ବସେ ତୁନି ହୋଇ,
ପାଖୁଡ଼ା ଢାଙ୍କୁନ୍ତ ରହେ ସମ୍ଭାଇ ।
ସର୍ବ ଜାଣିଶୁଣି ନିଆଶେ ରହି,
ଭ୍ରମର ଗୁମ୍ଫାଟି ଏହାକୁ କହି (୩୦) ।

ଓଁକାର ଶବ୍ଦକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଭ୍ରମର ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି । ପଦ୍ମର ଦୁଇଟି ନିହିତ ଭାବ ଅଛି; ଗୋଟିଏ ମୁଦ୍ରିତ, ଅନ୍ୟଟି ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ । ସେଥିଲାଗି ପ୍ରତୀକ- ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସୃଷ୍ଟି ଅର୍ଥରେ

୩୦ । କଳିଯୁଗ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ପଦ୍ମର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ । ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ଓଁକାର ଧ୍ୱନି ହେଲା, ପୁଣି ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରକାଶ ପରେ ଓଁ କାର ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭୂତର ଭୂମି ହୋଇ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ରହିଲା । ଆପଣା ଇଚ୍ଛାରେ ପରମସତ୍ତା ସୃଷ୍ଟି ସ୍ଥିତି ଓ ସଂହାର କରି ଚାଲିଛି; ତା'ର ସୃଷ୍ଟିର କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଫୁଟିଲା ପଦ୍ମଭିତରେ ତୁନି ହୋଇ ବସିଥିବା ଭ୍ରମର ମଧ୍ୟ କୌଣସିଥିରେ ଲିପ୍ତ ନୁହେଁ । ପଦ୍ମ ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ଢ଼ାଙ୍କି ହୋଇଯିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ସୃଷ୍ଟିପରେ ପୁଣି ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଳୟରଜ୍ଜୁରେ ପ୍ରକୃତି ମୂଳଭୂତ ହୋଇଯିବ, ଭ୍ରମର ପୁଣି ନିଃଶବ୍ଦରେ ମୂଳବ୍ରହ୍ମକୁ ଚାଲିଯିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭାଷାରେ ମୂଳବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛି ଭ୍ରମରଗୁମ୍ଫା, ଭ୍ରମର ବା ପ୍ରଣବର ଅନନ୍ତ ଆଧାରସ୍ଥଳ ।

(ଘ) ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ :

ଅଳ୍ପ କଥାରେ ଅନେକ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଚାତୁରୀ ହେଉଛି ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁସଂସ୍କୃତିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ (୧) । ଏହି ଧର୍ମର ସାହିତ୍ୟକୁ ବେଦ, ଉପନିଷଦ, ଗୀତା ଓ ମହାକାବ୍ୟମାନ ଚିରଦିନ ସମୃଦ୍ଧ କରି ରଖି ଆସିଛି । ଏ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ରହ୍ମୋପଲବ୍ଧିର ସହାୟ । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ିସାରି ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପାଇବା ସମାଜର ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ : ଏଥିଲାଗି ଅନେକ ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ସମୟ ଓ ଧାରଣଶକ୍ତି ଆବଶ୍ୟକ । ସେଥିପାଇଁ ଲୋକଙ୍କର ମନ ବୁଝି ଏ ଦେଶର ସାଧନା-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନେକ ଦିନରୁ ମନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଆସିଛି । ଉପନିଷଦରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବେଦ, ପୁରାଣ, ସଂହିତା ରଚିବା ଅପେକ୍ଷା କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟହ ଓଁ ମନ୍ତ୍ରର ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ଅଧିକ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇ ପାରିବ । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେବୀମନ୍ତ୍ର ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେଇକଥା । ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଜ୍ଞାନସମୁଦ୍ରର ପାରବାହୀ ନୌକା,—ବର୍ଷ ବର୍ଷର ଜ୍ଞାନସାଧନାର ଫଳ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରାହିଁ ମିଳିପାରିବ । ନାନା ଫୁଲର ମାଳ ବେକରେ ଲମ୍ବାଇ କୌଣସିଟିର ବିଶେଷ ଗନ୍ଧ ପାଇ ନ ପାରିଲା ପରି ନାନା ଶାସ୍ତ୍ରର ଦୁର୍ଗପଥ ମଧ୍ୟରେ ଭ୍ରମି ଭକ୍ତ କୌଣସି ରାସ୍ତା ପାଇପାରିବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ତାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରଭିତରୁ ସାର ପ୍ରତୀକମାନ ବାଛି ଆୟତ୍ତ କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ତାହାରିଦ୍ୱାରା ହିଁ ସେ ତାର ପ୍ରାପ୍ତିବାଟ ସୁଗମ କରିପାରିବ ।

ନାମରେ ବେଉସା କଲାଟି ଯହୁଁ, ଭକତମଧେ ଟାଣ ଅଟେ ସେହୁ ।
ନାନାଦି ଫୁଲମାଳ ଯେ ବାନ୍ଧିବ, କେଉଁ ଫୁଲର ବାସନା ପାଇବ ।
ଅକ୍ଷରମାନଙ୍କେ ନାନାଦି ଗୀତ, ବାଛି ପାରଇ ତା ମୋର ଭକତ ।
ଭକତ ବାଛଇ ଅକ୍ଷର ମାନ, ତହିଁରୁ ମନ୍ତ୍ର ଯେ ହୁଅଇ ଜନ୍ମ ।
ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର ସଂସାରେ ସାର, ଭକତ ନିତ୍ୟରେ କରେ ଉଚ୍ଚାର (୨) ।

ମାନବସମାଜର ଇତିଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅକ୍ଷରର ଜନ୍ମକାହାଣୀ ବଡ଼ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ଭାଷାସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାଳରେ ଅକ୍ଷର ନ ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିନିଷର ଦ୍ରବ୍ୟ-ଧର୍ମ ଅନୁସାରେ ଆରୋପପ୍ରିୟ ଆଦିମାନବ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ରୂପ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲା ଓ ସେହି ସେହି ରୂପର ମଧ୍ୟ ଦେଇ, ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲା । କ୍ରମେ ଏହି ରୂପମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ କେବଳ କେତୋଟି ଚିହ୍ନ ମାତ୍ର ଅବଶେଷ ରହିଲା ଏବଂ ତାହାହିଁ ପୁଣି କ୍ରମେ ଅକ୍ଷରର ସୃଷ୍ଟି କଲା । ଚୀନ ଦେଶର ଶବ୍ଦମୂଳ ଚିତ୍ରଭାଷା ଓ ପୀରାମିଡ଼ର ଚିତ୍ରିତ ଲିପିଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଇତିହାସର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ଦିଏ । ତେଣୁ କେବଳ ଯେ ଧର୍ମରେ ଆବଶ୍ୟକତା ପଡ଼ିବାରୁ ମଣିଷ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତୀକ-ଅକ୍ଷର ଦ୍ୱାରା ଦେବତା ଉପଦେବତାଙ୍କର ବଖାଣ କରିବାକୁ ଚାହିଁଲା, ତାହା ନୁହେଁ; ଏହି ମନୋଭାବ ତା'ର ଆଦିମନରେ ଆଗରୁ ମୂଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଭାରତବର୍ଷର

୧ । Woodroffe : The Garland of Letters (Varnamala) P. 214

୨ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଉପାସନା-ଶାସ୍ତ୍ରରେ କେବଳ ତନ୍ତ୍ର ବା ବଜ୍ରଯାନ କାହିଁକି, ଉପନିଷଦ, ଗୀତା, ଏପରିକି ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଅକ୍ଷରବସାଣର ପ୍ରବାଦ ରହିଛି । ବେଦର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟରୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବର୍ଣ୍ଣସାଧନାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍‌ରଫ୍‌ଙ୍କର ମତ । ବୈଦିକ ଯୁଗର ଆରଣ୍ୟକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପ୍ରଥମେ ବର୍ଣ୍ଣ ବା ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ଉଦ୍ଭାବନ କରାଯାଇଥିଲା । ଆରଣ୍ୟକ ପର୍ବର ପ୍ରତୀକୋପାସନା ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ଜନନୀ ବୋଲି ସେ ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି (୩) ।

ଓଁ ବା ପ୍ରଣବ ହେଉଛି ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ । ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକ୍ରିୟା ଲାଗି ଯୋଗମାୟା ଶକ୍ତି ବା ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରଥମ ସଞ୍ଚାଳନ ହେବା ଆଗରୁ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଘୋଷ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନାଦି କାଳରୁ ସୃଷ୍ଟି ଚାଲିଛି, ଅନାଦି କାଳ ଅବଧି ଚାଲିଥିବ । ତେଣୁ ଏହି ଓଁ କାର ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଶାଶ୍ୱତ କାଳରୁ ଅବିରାମ ଧ୍ୱନିତ ହୋଇଆସୁଛି । ପିଣ୍ଡସୀମା ଭିତରେ ରହି କାନଦ୍ୱାରା ଏ ଶବ୍ଦକୁ ପରିକଳିବା ଅସମ୍ଭବ । ଏହି ପ୍ରଣବର ଶବ୍ଦ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆପଣା ଶ୍ରବଣକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଶ୍ରବଣ ସହିତ ଏକୀଭୂତ କରିବାକୁ ହେବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତ ବିଶ୍ୱବୋଧ-ଦ୍ୱାରାହିଁ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ । ଅଶବ୍ଦ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଈଶ୍ୱରରୂପ ହେଉଛି ଏହି ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ । ତୁରୀୟ ଅବସ୍ଥାର ସୃଷ୍ଟିମନ ପରି ଏହା ସବୁ ଶବ୍ଦରେ ମିଶି କରି ରହିଛି । ଜଗତ୍‌ସଂସାର ଭିତରେ ନାନାପ୍ରକାର ନାନା ଶବ୍ଦ ଅହରହ ବାଜୁଛି, କିନ୍ତୁ ସବୁରି ପଛରେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମର ଧ୍ୱନି ମନ୍ଦ୍ରିତ ହେଉଛି । ସ୍ଥୂଳ ଶବ୍ଦର ନାନା ପରସ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ସମାଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିଥିବାରୁ ସାଧାରଣ ଜୀବର ସେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମର ପରା ପାଉ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ମନକୁ ସ୍ଥିର କରି ବହୁଶବ୍ଦର ମିଶ୍ରଣଝଞ୍ଜାଟ ଭିତରୁ ମନକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର ଶବ୍ଦସ୍ତରକୁ ମୁହାଁଇ ଦେଇ ପାରିଲେ ସାଧକ କ୍ରମେ ପ୍ରଣବଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରିବ । କ୍ରମେ ସ୍ଥୂଳରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସୂକ୍ଷ୍ମରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମତର, ଏହାହିଁ ହେଉଛି ସାଧନାର ଗତିକ୍ରମ । ଏହି ଉତ୍‌କ୍ରମ ପଥରେ ମନ୍ତ୍ରମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଣବପ୍ରାପ୍ତି ପୂର୍ବର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଅବସ୍ଥା । ଜଗତର ସମସ୍ତ ଜଳକୁ ନଦୀ ସମୁଦ୍ରରେ ଢାଳିଦେଲା ପରି, ମନ୍ତ୍ର ଓ ବୀଜମନ୍ତ୍ର ମନର ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଧ୍ୟାନକୁ ସେହି ପ୍ରଣବ ଲାଗି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଦିଅନ୍ତି । ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମକୁ 'ସାମାନ୍ୟସ୍ପନ୍ଦ' ବୋଲି କହି ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍‌ରଫ୍ ବିଶେଷ ସ୍ପନ୍ଦ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ବୀଜମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମହାବୀଜ ପ୍ରଣବର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥା । ତେଣୁ ପ୍ରଣବରେ ପହଞ୍ଚିବା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ବିଶେଷ ଶବ୍ଦସ୍ତର ବୀଜମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ପାରିହୋଇ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରଣବର ସାଧନା ଜୀବନର ସ୍ଥୂଳ ସ୍ତରରୁହିଁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧନାରେ ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅବଶ୍ୟ ରହିଛି । ବୈଖାରୀ, ପଶ୍ୟନ୍ତି ଓ ମଧ୍ୟମା ଏହି ତିନୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଦେଇ ପରା ଅବସ୍ଥାକୁ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ପରା ହେଉଛି ପରାଶବ୍ଦର ଅବସ୍ଥା । ପ୍ରଥମ ତିନୋଟି ହେଉଛି ମନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ରାଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତାଉପାସନାର ଅବସ୍ଥା (୪) ।

ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା, ଛୟାଳିଶ ପଟଳ ଓ ଆହୁରି ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନ୍ତ୍ର ଓ ବୀଜମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ବୟାନ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରତୀକଅକ୍ଷର ଓ ମନ୍ତ୍ରସାଧନା ଲାଗିହିଁ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସୂତ୍ର ପାଇବା ଅତି ଦୁଷ୍କର ହୋଇପଡ଼ିଛି । ନାନା ମନ୍ତ୍ର, ନାନା ବୀଜମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଯେପରି ସେମାନେ ଜାଣି ଶୁଣି ଅବୋଧ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ମନ୍ତ୍ରର ଭିଡ଼ ଭିତରୁ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ମନ୍ତ୍ରର ନିର୍ବାଚନ କରିବା ଭକ୍ତ ବା ସାଧକର କାର୍ଯ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ରବସାଣର କେତୋଟି ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ସୂତ୍ର ଦେଖାଇ ଦେଲେହିଁ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନା ଲାଗି ଯଥେଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରିବ ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ମନ୍ତ୍ର ଓ ବୀଜମନ୍ତ୍ରମାନ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଦେବତାର ପ୍ରତୀକ । ଦେବତାମାନେ ପୁଣି ସାଧକମନର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଯୋଗ୍ୟତାର ପ୍ରତୀକ । ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ, ବେଦାନ୍ତରେ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ-ବସ୍ତୁବିବେକ, ଶ୍ରବଣ, ମନନ,

---

୩। Woodroffe : Shakti and Shakta , P. 255
୪। Woodroffe : Varnamala , P. 239

ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା ଓ ସମାଧି ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଅଭ୍ୟାସର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ସାଧନାମାର୍ଗରେ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ତତ୍ପର ହେବା ଆଗରୁ ସାଧକକୁ ନାନା ଯୋଗ୍ୟତା ହାସଲ କରି ଚିତ୍ତବନ୍ଧନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏହିସବୁ ଯୋଗ୍ୟତା ଲାଗି ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଦେବତାର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଶ୍ରୀଚକ୍ରସମ୍ଭାର ତନ୍ତ୍ରରେ ବଜ୍ରବରାହୀ ଓ ଭୈରବଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗମଣ୍ଡଳରେ ଚବିଶିଟି ଦେବତାଙ୍କର କଳ୍ପନା ହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ଯୋଗ୍ୟତାର ଅଧିଷ୍ଠାତା ହିସାବରେ ଧ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଯୋଗାଭ୍ୟାସ-କ୍ରମରେ ମଧ୍ୟ ଯେ ଏହି ଦେବତା-ଥାପନା ରହିଛି, ତାହା ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେବତାଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବାର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ମନ୍ତ୍ର ରହିଛି । ସେହି ମନ୍ତ୍ରମାନ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ସାଧକ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ କଳ୍ପନା କରିବ ଓ ମନ୍ତ୍ରକୁ ହିଁ ଦେବତା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବ (୫) । ଏହିପରି ଏକଭାବ ମନନ ଦ୍ୱାରାହିଁ ମନ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଦେବତାଙ୍କର ଅବତରଣ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ ଓ ସାଧକର ଯଥାର୍ଥ କାମନା ସିଦ୍ଧ ହୋଇ ପାରିବ । ବୃହତ୍ ଗନ୍ଧର୍ବତନ୍ତ୍ର (ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ)ରେ ଅଛି,

ଶୃଣୁ ଦେବୀ ପ୍ରବକ୍ଷାମୀ ବୀଜାନାଂ ଦେବରୂପତାଂ
ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣମାତ୍ରେଣ ଦେବରୂପଂ ପ୍ରଜାୟତେ ॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଦେବରୂପ, ମନ୍ତ୍ରଭିତରେ ହିଁ ଦେବତା ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ହ୍ରୀଂ, ଶ୍ରିଂ, କ୍ରିଂ, ହୁଂ, ହଂ, ଫଟ୍ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ବୀଜମନ୍ତ୍ର ରହିଛି । ଏସବୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦେବତାର ପ୍ରତୀକ । ଏହିସବୁ ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ତନ୍ତ୍ରାଭିଧାନରେ ଦିଆ ହୋଇଛି । ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏସବୁ ଅର୍ଥହୀନ । ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍ରଫଙ୍କର ମତ ଯେ ଶିଷ୍ୟର ଭୂତାଧିକ୍ୟ ବା ଭୂତାଭାବ ଅନୁସାରେ ଏହି ବିଶେଷ ବିଶେଷ ମନ୍ତ୍ରର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ପଞ୍ଚଭୂତର ପଞ୍ଚୀକରଣ ହୋଇ ପିଣ୍ଡର ସୃଷ୍ଟି ; ତଥାପି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପିଣ୍ଡରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭୂତ ଅଧିକ ବା କମ୍ ପରିମାଣରେ ରହିଛି । ଶିଷ୍ୟର ଭୂତ-ସଂଗଠନ ଦେଖି ଗୁରୁଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଉପଦେଶ ଦେବାକୁ ହୁଏ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଶିଷ୍ୟର ଗନ୍ଧତନ୍ମାତ୍ର ଅଧିକ ଥିଲେ ଆନୁନାସିକ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ନିଶ୍ୱାସବେଳେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ବାହାର କରି ଦିଆଯାଏ, କିନ୍ତୁ ତା'ର ଅଭାବ ଥିଲେ କୌଣସି ଆନୁନାସିକ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ପ୍ରଶ୍ୱାସବେଳେ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ମନ୍ତ୍ରନିର୍ବାଚନର ମୂଳ ଏହିଠାରେ (୬)। ତେଣୁ ଭାଷାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମନ୍ତ୍ର କିଛି ପ୍ରକାଶ ନ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦେବତାର ସ୍ୱରୂପ ହିସାବରେ ତାହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପଥରମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ତ୍ରକୁ କେବଳ ନିରର୍ଥକ ଅକ୍ଷରମାଳା ବୋଲି ଯେ ଭାବେ, ସେ ନରକକୁ ଯାଏ । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ଦୈବତ ଅର୍ଥ ଦିଆଯାଇଛି । ହ୍ରୀଂ-ମାୟାବୀଜ, ଶ୍ରୀଂ-ଲକ୍ଷ୍ମୀବୀଜ, କ୍ରିଂ-କାଳୀବୀଜ, ସେହିପରି ରଂ-ଅଗ୍ନିବୀଜ, ଏଂ-ଯୋନିବୀଜ, କ୍ଲୀଂ-କାମବୀଜ, ଶ୍ରୀଂ-ବଧୂବୀଜ ଓ ଐଂ-ସରସ୍ୱତୀବୀଜ । ଏହି ମନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ମୂଳାର୍ଥ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ତନ୍ତ୍ରସାଧକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଶିବଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ଲେଖିଛନ୍ତି, " ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୁଇଟି କରି ଶକ୍ତି ନିହିତ ଅଛି । ପ୍ରଥମ ବାଚ୍ୟଶକ୍ତି, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ବାଚକଶକ୍ତି । ଯେ ମନ୍ତ୍ରର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଦେବତା, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବାଚ୍ୟଶକ୍ତି; ଆଉ ଯେ ମନ୍ତ୍ରର ମନ୍ତ୍ରମୟୀ ଦେବତା, ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବାଚକଶକ୍ତି । " ପୁଣି " ଗାୟତ୍ରୀ ପରି ସବୁମନ୍ତ୍ରର ବାଚ୍ୟଶକ୍ତି ନିର୍ଗୁଣ, କିନ୍ତୁ ବାଚକଶକ୍ତି ସଗୁଣ । କାରଣ ବାଚକଶକ୍ତି ଉପାସ୍ୟ, ବାଚ୍ୟଶକ୍ତି ଅଧିଗମ୍ୟ, ବାଚକ ଶକ୍ତିକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବାଚ୍ୟ ଶକ୍ତିରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ହେବ । " ରୂପରୁ ଅରୂପ, ମନ୍ତ୍ରରୁ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମ, ବାଚକରୁ ବାଚ୍ୟ ; ଏହାହିଁ ସାଧନାର ସ୍ୱାଭାବିକ କ୍ରମ । ତେଣୁ ମନ୍ତ୍ରର ଚର୍ଚ୍ଚାବେଳେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ତା'ର ବାଚ୍ୟ ଶକ୍ତିଟିକୁ ମନେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ । " ବାକ୍ୟ ଜଡ଼,ମନ୍ତ୍ର

---

୫ । ଭକ୍ତିରେ ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ମନ୍ତ୍ର ଓ ପୂଜା-ସାଧନରେ ଦେବତା ମୂର୍ତ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଭାଗବତରେ ଅଛି —
"ଭକ୍ତାନାମନୁକମ୍ପାର୍ଥଂ ଦେବୋ ବିଗ୍ରହବାନ୍ ଭବେତ୍ ।"

୬ । Woodroffe : Varnamala : P. 242

ଚୈତନ୍ୟମୟ । ବାକ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସ, ମନ୍ତ୍ର ତେଜଃପୁଞ୍ଜ । ବାକ୍ୟ ହେଉଛି ଲୋକସଂସାରର ଉପଦେଶକ, ମନ୍ତ୍ର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଭାସକ । ସୁତରାଂ ବାକ୍ୟ ଜନନମରଣଶୀଳ ଜୀବସ୍ଥାନୀୟ, ମନ୍ତ୍ର ଅଜର ଅକ୍ଷର ସାକ୍ଷାତ୍ ବ୍ରହ୍ମ '' (୭) ।

ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ମନ୍ତ୍ରର ସଂଜ୍ଞା ହେଉଛି, ମନୋବୃତ୍ତିର ପକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ସାଧ- ମନ୍ତ୍ର (୮) । ମନନର (ସଂସ୍କୃତ ମନ୍ ଧାତୁ) ଅର୍ଥ ମନେ ମନେ ଅଭ୍ୟାସ ଓ ଚିନ୍ତନ କରିବା । ତ୍ର ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତ ତ୍ରାଣ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର; ଏହାର ଅର୍ଥ ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତି । ତେଣୁ ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ଅଥବା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ଲାଗି ଯେଉଁ ସାଧନର ଆଶ୍ରୟ ନିଆଯାଏ ; ତାହାହିଁ ମନ୍ତ୍ର । ସାଧନାଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ମନନର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅନେକ କାଳରୁ ରହି ଆସିଛି । ବୃହଦାରଣ୍ୟକର 'ଆତ୍ମା ବା ଅରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ, ଶ୍ରୋତବ୍ୟଃ, ମନ୍ତବ୍ୟଃ ଏହି ପଂକ୍ତିରୁ ମନ୍ତ୍ର ଓ ନାମ ଜପର ଆଭାସ ମିଳେ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ମଧ ଅନେକ ଦିନରୁ ମନ୍ତ୍ରର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଛି । ମହାଯାନ ପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିକାଶଟି ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ନାମ ହେଉଛି ମନ୍ତ୍ରଯାନ । ସେହି ସମୟରୁ ଅନେକ ଧାରଣୀର ଚର୍ଚ୍ଚା ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ହୋଇ ଆସିଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିଜେ ମଧ ଅତିମାନବୀୟ ଶକ୍ତିମାନ ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଇଦ୍ଧିପାଦ (ସଂସ୍କୃତ ଋଦ୍ଧିପାଦ) ମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିବାର ପ୍ରବାଦ ଅଛି । ବିଦ୍ୟାଧରପିଟକ, ବୈପୁଲ୍ୟସୂତ୍ର ଓ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀମୂଳକଳ୍ପ ହେଉଛି ମନ୍ତ୍ରଯାନର ପ୍ରାଚୀନତମ ପୋଥି । ଏଇସବୁ ପୋଥିରେ ଅନେକ ବୀଜମନ୍ତ୍ର ରହିଛି; ସେ ସବୁ ସାଧନାର ପ୍ରତୀକ, ଅର୍ଥହୀନ । ଅର୍ଥହୀନ ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ କିପରି ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଉପଲବ୍ଧି ହୋଇପାରିବ, ବସୁବନ୍ଧୁ ତାହାର ବିଷଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ହ୍ରୀଂ, କ୍ଲୀଂ ଓ ଧ୍ଲୀଂ ପରି ଇତି, ମିତି, କିତି ପ୍ରଭୃତି ବୀଜକୁ ସେ ମନ୍ତ୍ରର ସାଧନ ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି ।

ମନ୍ତ୍ର ପରେ ଯନ୍ତ୍ର । ମନ୍ତ୍ରକୁ ଦେବତାଙ୍କର ବାଚକ କୁହାଗଲେ ଯନ୍ତ୍ରକୁ ମଧ ଦେବତାମାନଙ୍କର ଶରୀର ବୋଲି କୁହାଯିବ । ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ରେଖାବିଶିଷ୍ଟ ଯନ୍ତ୍ର ବା ବନ୍ଧାଣଟିଏ ଆଙ୍କି ମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଯନ୍ତ୍ରକୁହିଁ ଦେବତା ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ହେବ । ମନ୍ତ୍ର ବେଦ ଓ ସଂହିତାଶାସ୍ତ୍ରର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲାପରି ଯନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଦେବରୂପର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପ୍ରକାଶ । ପ୍ରଥମେ ଯନ୍ତ୍ରକୁ ଦେବତା କଳ୍ପନା କରି ମନ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଯନ୍ତ୍ରକୁ ଭେଦ କଲେ ଦେବତା ପ୍ରସନ୍ନ ହେବେ ବୋଲି ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାନା ଯାଗାରେ କୁହାଯାଇଛି । ପରଂବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ବ୍ୟତୀତ ମଧ ବିଭିନ୍ନ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ସକାଶେ ବୀଜମନ୍ତ୍ର ଓ ଯନ୍ତ୍ରର ସାହାଯ୍ୟ ନିଆଯାଇ ପାରେ । ବିଭିନ୍ନ ଫଳଲାଭ ସକାଶେ କିପରି ଯନ୍ତ୍ରମାନ ସ୍ଥାପନ କରି କେତେଦିନ କେତେଥର ଲେଖାଏଁ କି ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ନୈବେଦ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ, ତାହାର ଦୀର୍ଘ ସୂଚୀ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦିଆଯାଇଛି । ଯନ୍ତ୍ରରେ ଯେ ଦେବତାଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ସେଥିଲାଗି ପ୍ରଥମେ ଯନ୍ତ୍ର ଅଙ୍କିତ କରି ଦେବତାଙ୍କର ପୂଜା କରିବାକୁ ହୁଏ, ନିମ୍ନ ଦୁଇଟି ଉକ୍ତିରୁ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ,

ଯନ୍ତ୍ରଂ ମନ୍ତ୍ରମୟଂ ପ୍ରୋକ୍ତଂ ମନ୍ତ୍ରାତ୍ମ ଦେବତୈବ ହି
ଦେହାତ୍ମନୋଃ ଯଥା ଭେଦୋ ଯନ୍ତ୍ରଦେବତୟୋଃ ତଥା ।

—କୌଳାବଳୀୟ ତନ୍ତ୍ର

ପୁଣି, ଅର୍ଚ୍ଚାଭାବେ ତଥା ଯନ୍ତ୍ର ନିର୍ବାଣମନ୍ତ୍ର ସଂଯୁତଂ
ସ୍ଥାପୟେତ୍ ପୀଠପୂଜାର୍ଥଂ କଳସଂ ତତ୍ର ପାର୍ଶ୍ୱତଃ ।

ଦେବୀଭାଗମ୍ (୩।୨୬।୨୧)

---

୭ । ଶିବଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ : ତନ୍ତ୍ରତତ୍ତ୍ୱ : ପୃ. ୧୩୦, ୧୩୬ ଓ ୧୨୧
୮ । 'ମନନାତ୍ମନ୍ତ୍ରମିତ୍ୟାହୁ'—ଗାୟତ୍ରୀ ତନ୍ତ୍ର ।

ମନ୍ତ୍ର-ଆରାଧନା ପରି ଜପ ବା ମନ୍ତ୍ରର ନିଦିଧ୍ୟାସନ ମଧ୍ୟ ସାଧନାକ୍ରମରେ ଗୋଟିଏ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଙ୍ଗ । ଋକ୍ ବେଦରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉପନିଷଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଜପର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (୯) । ଖାଲି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ କାହିଁକି, ସବୁ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଜପସାଧନାକୁ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି । ନିରୁତ୍ତର ତନ୍ତ୍ରରେ ଜୀବ ତା'ର ନିଃଶ୍ୱାସ ପ୍ରଶ୍ୱାସରେ ସତତ ଅଜପାଗାୟତ୍ରୀ ବା ସୋଽହଂ ଜପ କରୁଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେହି ଅଜପା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନକୁ ଉନ୍ନୀତ କରି ନେବା ଲାଗି ଜପର ସୃଷ୍ଟି । ମନ ଭିତରେ ଦେବତାର କଳ୍ପନା କରି ବାର ବାର ସେହି ଦେବତାଙ୍କର ନାମ ନେବାକୁ ହେବ । ଯାହାର ଯେଉଁ ରୂପ, ଆକାର ଓ ନାମ ଉପରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ସେ ସେହି ନାମ, ରୂପ ଓ ଆକାର ଭଜନ କରିବ (୧୦) । ପାଣ୍ଡବ ଗୀତାରେ ଅଛି,

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋବିନ୍ଦ ନାମୋଚ୍ଚାରଣଭେଷଜାତ୍

ନଶ୍ୟନ୍ତି ସକଳ ରୋଗାଃ ସତ୍ୟଂ ସତ୍ୟଂ ବଦାମ୍ୟହଂ ।

ଅଚ୍ୟୁତ, ଗୋବିନ୍ଦ ଆଦି ଯେ କୌଣସି ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ଶରୀର ଓ ମନର ସମସ୍ତ ଗ୍ଲାନି ଦୂର ହୋଇଯିବ । ହିନ୍ଦୁର ଜପ ପରି ସୁଫୀ ସାଧନାରେ ଜିକର୍‌ର ଉପାଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ହିନ୍ଦୁର ମାଳା, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍‌ର ରୋଜାରି (Rosary) ଓ ମୁସଲମାନର ତସ୍‌ବିହ୍ ସମସ୍ତେ ଏକଜାତୀୟ । ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାଳି ଭଗବାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଭୂତି, ଠିକ୍ ଆରବୀ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟରେ ସିଫା'ତ୍ ପରି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ 'କରୁଣାମୟ ଭଗବାନ ' (Kyrie eleison, Christe eleison) ପ୍ରଭୃତି ଜପର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । ବଜ୍ରଯାନର ଜପମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଓଁ ମଣି ପଦ୍ମେ ହୁଁ ।

ମନ୍ତ୍ରର ଉପାଦେୟତା ଘୋଷଣା କରାଯାଇ (୧୧) ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣ ବିଧିମାନ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅତି ଶତର୍କତା ସହିତ କହି ଦିଆଯାଇଛି । ଯନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରି ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସାଧକକୁ କେତେକ ଯୋଗ୍ୟତା ହାସଲ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମ କଥା ହେଉଛି, ମନ୍ତ୍ରର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ବୁଝିଥିବା ଦରକାର, ନ ହେଲେ ଉଚ୍ଚାରଣରେ କୌଣସି ସଫଳତା ମିଳିବ ନାହିଁ ।

ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ରରେ,

ମନ୍ତ୍ରାର୍ଥଂ ମନ୍ତ୍ରଚୈତନ୍ୟଂ ଯୋ ନ ଜାନାତି ସାଧକଃ

ଶତଲକ୍ଷ ପ୍ରଜପ୍ତୋଽପି ତସ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରୋ ନ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି ।

ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣର ମଧ୍ୟ ନାନା ନିୟମ ରହିଛି । ଦ୍ରୁତ ନୁହେଁ ଅଥଚ ବିଳମ୍ବିତ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ଭାବରେ ସବୁପ୍ରକାରର ଅସତ୍ କଳ୍ପନା ମନରୁ ବହିଷ୍କୃତ କରି ଦେଇ ମନ ପ୍ରସନ୍ନ ରହିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତନ୍ମୟ ହୋଇ ମନ୍ତ୍ରର ଭଜନ କରିବାକୁ ହେବ (୧୨) । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ (୩୪ଶ ପଟଳ) ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନ୍ତ୍ର-ସାଧନା ପୂର୍ବରୁ ଏହି ଚିତ୍ତଶୋଧନ ଉପରେ

---

୯ । 'ଆସ୍ୟ ଜାନନ୍ତୋ ନାମ ଚିଦ୍‌ବିବକ୍ତନ ମହସ୍ତେ ବିଷ୍ଣୋ ସୁମତିଂ ଭଜାମହେ ।' —ଋକ୍‌ବେଦ ।
'ତଜ୍ଜପସ୍ତଦର୍ଥଭାବନମ୍' —ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ।
'ଯଜ୍ଞାନାଂ ଜପଯଜ୍ଞୋଽସି —ଗୀତା ।
'ଜପ୍ୟେନୈବ ତୁ ସଂସିଦ୍ଧ୍ୟେତ୍'— ମନୁସଂହିତା ।
'ବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବାଣି ନାମାନି ସର୍ବାଣି ରୂପାନି ସର୍ବାଣି କର୍ମାଣି ବିଭର୍ତ୍ତି' — ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ।
୧୦ । 'ଯଥାଭିମତଧ୍ୟାନାଦ୍ୱା'— ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ।
୧୧ । କିମସ୍ତ୍ୟସାଧ୍ୟଂ ମନ୍ତ୍ରାଣାଂ ଯୋଜିତାନାଂ ଯଥାବିଧି । ସାଧନମାଳା, ପୃ.୫୭୫
ଅୟଂ ମନ୍ତ୍ରରାଜୋ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱମପି ଦଦାତି — ପୃ.୨୭୦, ତତ୍ରୈବ ।
ପରମାତି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଂ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱମପି ତେଷାଂ ପାଣିତଳାବଲୀନବଦରକଫଳ ମିବାବତିଷ୍ଠତି । ପୃ. ୬୨ , ତେତ୍ରୈବ ।
ଗର୍ଦ୍ଦଭୋଽପି ଗ୍ରନ୍ଥଶତତ୍ରୟଂ ଗୃହ୍ଣାତି । ପୃ. ୮୭, ତତ୍ରୈବ ।
୧୨ । ନ ଦ୍ରୁତଂ ନ ବିଳମ୍ବିତଂ ଅସତ୍‌ସଙ୍କଳ୍ପ ବର୍ଜିତଂ ମନ୍ତ୍ରାକ୍ଷରଗତଚିତ୍ତଂ
ତାବଜ୍ଜପେତ୍ ଯାବତ୍ ଖେଦୋ ନ ଭବତି । —ତତ୍ରୈବ : ପୃ. ୧୦

ଅତି ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି । ଚିତ୍ତ ସ୍ଥିର କରିବାଲାଗି ସେ ନାନା ମନ୍ତ୍ର ଓ ଶରୀରଶୌଚର ବଖାଣ କରିଛନ୍ତି ।

ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଜପ ଏ ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱବାଚୀ କେବଳ ସାଧକର ମାନସିକ ଯୋଗ୍ୟତା ବୁଝି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରଲାଗି ଏହି ସାଧନାକ୍ରମର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଅଛି । କାଶୀର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ବାବାଙ୍କର କଥାରେ, " ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ଲାଗି କୀର୍ତ୍ତନ ହେଉଛି ସବୁଠାରୁ ଭଲ । ଯେଉଁମାନେ ମନକୁ ଜୟ କରି ପାରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଜପର ଅଭ୍ୟାସ କରି ପାରିବେ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଶବ୍ଦୋଚାରଣ କରି ଜପ କରିବାକୁ ହେବ, ତା'ପର ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ଜିଭଅଗର ଜପ, ଶେଷରେ କେବଳ ମନ ଭିତରେ ହିଁ ଜପ କରାଯିବା ଉଚିତ । ଏହି ମାନ୍ସଜପ ହେଉଛି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଜପ ।" ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟଦେଇ ପରଶବ୍ଦକୁ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ ଜପର ମୂଳ କଥା । ରୂପର ଜପ କରି କିପରି ଅରୂପରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିବ, ତା ଭଗବାନ ଦାସ ତାହାର ଏକ ଚମତ୍କାର କ୍ରମନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । "ଦେବତାର ରୂପ ଓ ଗୁଣମାନ ମନନ କରି ଚିତ୍ତ ସ୍ଥିର ରଖିବାକୁ ହେବ, ମନର ଭାବାଧ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବନ୍ଧନ କରି ଦେବାକୁ ହେବ । କ୍ରମେ କଳ୍ପିତ ମୂର୍ତ୍ତି ବାସ୍ତବ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ପରିଣତ ହେବ ଓ ଶେଷରେ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା ପରି ମନର ମୂର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ପାଇ ଉଠିବ । ଏହାହିଁ ମନର ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା; ଏହିପରି ଭାବରେ ହିଁ ନିଜର ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କୁ ମନଭିତରେ ଜୀବନ୍ତ କରିଦେବାକୁ ହେବ । ଦେବତାର ମନରୂପ ଓ ବାହ୍ୟରୂପର ସଂଯୋଗ ହୋଇପାରିଲେ ସାଧକ ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରଭୂତ ଶକ୍ତି, ପ୍ରେରଣା, ସାନ୍ତ୍ୱନା, ଶିକ୍ଷା ଓ ଉତ୍ସାହ ପାଇପାରିବ । ଶେଷରେ ଏହି ଦେବମୂର୍ତ୍ତି ଓ ସାଧକର ମନ ଭିତରର ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତ ମନୋମୟ କୋଷ ଭିତରେ କୌଣସି ଭେଦ ରହିବ ନାହିଁ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିହିଁ ତାର କାରଣ-ଶରୀର, ବିଜ୍ଞାନମୟ ଓ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଷ ।"

ସାଧନାରେ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଜପର ଆବଶ୍ୟକତା ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ସେମାନେ ଯେଉଁସବୁ ବିଶେଷ ଯନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ଷଡ଼ଚକ୍ରଯୋଗ ସହିତ ସେ ସବୁର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି । ଯଥାସ୍ଥାନରେ ତାହା ଆଲୋଚିତ ହେବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାରେ ଚଉରାଶୀ ମନ୍ତ୍ର ଓ ଚଉରାଶୀ ଯନ୍ତ୍ରର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି । ଜପିବାର ନାନା ପ୍ରତୀକ (ସିଂଘା, ଶଙ୍ଖ, ମୂରଲୀ, ଗୁଞ୍ଜରା, ଗୁଞ୍ଜମାଳ, ମୟୂରପକ୍ଷୀ, ଟୋପି, କଉପୁନୀ ଓ ପଇତା) ର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଓ ଦେବମୂଳ ବାଖ୍ୟାର୍ଥ ନିରୂପଣ କରି ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେସବୁର ସ୍ତୁତି ଗାନ କରାହୋଇଅଛି । ତନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ରରେ ପଣ୍ଡିତକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜର ଗୁରୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ମନ ଏକାଗ୍ର କରି ଯୋଗ ଓ ମନ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା କିପରି ଅରୂପର ଅନ୍ତରଭେଦ କରିବାକୁ ହେବ, ତାହା ସେ ତାଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ ସୁନ୍ଦର ଭାଷାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ଅରୂପ ଭିତରେ ତାହାର ରୂପ, ନୟନାନଳକୁ ସୂତ୍ରରେ ଯୋଖ ।
ସ୍ଥାନ ଅଠାକାଠି ଲଗାଇଥିବୁ, ସମାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମନ ଯୋଖିବୁ ।
ସଧୀରେ ସଧୀରେ ଟେକିବୁ ବାଇ, ଯେରୂପେ ତୋ ଦେହ ହଲିବ ନାହିଁ ।
ଗଛ ହଲିଗଲେ ଯିବଟି ଉଡ଼ି, ସବୁ ପାଞ୍ଚଯାକ ଯିବ ବିଗିଡ଼ି ।
ଶତେଖଣ୍ଡ ନଳ ଯୋଡ଼ିଣ ଥିବୁ, ନଳ ନ ପାଇଲେ ବୃଦ୍ଧି କରିବୁ ।
ଚୈତନ୍ୟ ଠେଙ୍ଗାକୁ ଯୋଖିବୁ ତଳେ, ସୁନାରି ଶୂଆକୁ ଧରିବୁ ବଳେ ।
ଶୂଆ ଯେତେବେଳେ ପଡ଼ିବ ଧରା, ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବେ ପହରା ।
ରାମନାମ ଗୋଟି ଅଧାର ଦେବୁ, ଗୋପାଳ ମନ୍ତ୍ରରେ ନାମ କହିବୁ ।
ଗୋପୀ ଦଶାକ୍ଷରେ ପିଇବୁ ଜଳ, ସୁନାରି ଶୂଆରେ ହୋଇବୁ ମେଳ (୧୩) ।

୧୩। ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତୀକ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳ ନାଡ଼ୀ । ଏହି କେତୋଟି ସ୍ଥାନରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯୋଗ ଓ ମନ୍ତ୍ରର ସମନ୍ୱୟ କରିଛନ୍ତି । ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ମନକୁ ଘଷି ଶୁଦ୍ଧ କରିବାର ପଥର । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀରେ ଅଛି,

ଦେହକୁ ସୁନା ବୋଲିଣ ହୋ ଜାଣ, ମନ୍ତ୍ର-ଟାଙ୍ଗଣାରେ ଝାଳିବ ପୁଣ ।

ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଅଜପା ମନ୍ତ୍ରର ଉନ୍ମୁଖୀ ; ସବୁ ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ପରଶବ୍ଦ ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସରଣୀ । ସେଥିଲାଗି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗାୟତ୍ରୀକୁ ବ୍ରହ୍ମସିଁରୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର କଳ୍ପନା ଅନୁସାରେ ବେଦ ହେଉଛି ଚଉଷଠି ବର୍ଣ୍ଣର ଗାଣ, ଏଇ ବେଦମାତା ଓଁ କାରରୁ ଜାତ । ନିଦିଧ୍ୟାସନ, ସଂଯତ ଜାଗ୍ରତ ଭଜନକୁ ସେ ଯେପରି ଉପଲବ୍ଧିର ପ୍ରଧାନ ସାଧନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି (୧୪) ।

ଯୋଗ ହେଉଛି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି- ନିରୋଧ । ଗ୍ରହଣୀୟ ଜଗତର ଶତଧାର ଆକର୍ଷଣରୁ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ମନକୁ ଏକାଗ୍ର କରି ଆପଣା ଭିତରକୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ହେଉଛି ଯେ କୌଣସି ଯୋଗର ପ୍ରଥମ କଥା । ଜ୍ଞାନ, ଭକ୍ତି ବା କର୍ମ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯୋଗାଭ୍ୟାସର ମୂଳ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଆପଣାର ମନକୁ ବିଶ୍ୱବୋଧର ଯୋଗ୍ୟ ପାତ୍ରରୂପେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା । ବେଦାନ୍ତଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଶ୍ରବଣ ମନନଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆସନ ପ୍ରାଣାୟାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନା ଅଭ୍ୟାସର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଭାରତର ସାଧନା ହେଉଛି ଓଲଟା ସାଧନା; ବୈଦିକ ଯୁଗଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ନିରୋଧ ମାର୍ଗକୁ ହିଁ ଭାରତ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସାଧନାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଆସିଛି । ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ସରାହପାଦଙ୍କର ଦୋହାରେ ଏହି ଓଲଟା ମାର୍ଗର ସୂଚନା ରହିଛି । ଶରୀରକୁ ନୌକା ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ବିଶୁଦ୍ଧ ମନର ଆହ୍ଲାଦ୍ୱାରା ସଂସାରସାଗର ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଏହି ପ୍ରତିକୂଳ ଯାତ୍ରାରେ ସଦ୍‌ଗୁରୁ ବଚନ ହେଉଛି କାଣ୍ଡାରି । ଭବପ୍ରବାହର ଖର ସ୍ରୋତରେ ଉଜାଣି ଆଡ଼କୁ ଯାଇ ପାରିଲେ ଯାଇ ସାଧକ ଗଗନରେ ପହଞ୍ଚ ପାରିବ (୧୫) । କଠ ଉପନିଷଦରେ ସମସ୍ତ ସଂସାରଟାକୁ ଏକ ଓଲଟା ବୃକ୍ଷପରି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଡାଳପାଖରେ ସହସ୍ର ଫୁଲ ପତର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ନାନା ବନ୍ଧନରେ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି; ମୂଳର ସେହି ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ସ୍ଥାନକୁ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ଡାଳଆଡୁ ମୂଳଯାଏ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ (୧୬) । ବଙ୍ଗଦେଶର ବାଉଲ ସଂଗୀତରେ ମଧ ଠିକ୍ ଏହି ଓଲଟା ସାଧନା, ଏହି ଉଜାଣି ନୌକା ବାହିବା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀରେ ଏହି ଓଲଟା ସାଧନ କଥା ପ୍ରଥମରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

---

୧୪ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି —
ଲିଭିଲେ ଜଳଇକି ଦୀପ ବାବୁ,
ଦିହୁଡ଼ି ଲଗା ସଂଶୟ ଛାଡ଼ିବୁ ।
ଲିଭିଯାଉ ପଛେ ମୁକ୍ତିଶ ଜାଳ,
ଜ୍ୱାଳି ତିମିର ନାଶ ତତକାଳ ।
ଦିହୁଡ଼ି ହୁଳାଟି ଏହୁ ଭଜନ,
ଯନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାପି ମନ୍ତ୍ର ମନରେ ଘେନ । ପୃ. ୬୧

୧୫ । କାଅ ଣାବଡ଼ି ଖାଣ୍ଟି ମଣ କେଡୁଆଳ
ସଦ୍ ଗୁରୁ ବଅଣେ ଧର ପତବାଳ ।
ଚୀଅ ଥିର କରି ଧରହୁରେ ନାଇ
ଆନ ଉପାୟେ ପାରଣ ଯାଇ X X X
କୂଳ ଲଇ ଖରେ ସୋନ୍ତେଁ ଉଜାୟ
ସରହ ଭଣଇ ଗଅଣେଁ ସମାଅ ।

୧୬ । ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ମୂଳୋଽ ବାକ୍‌ଶାଖ ଏଷୋଽଶ୍ୱତ୍ଥଃ ସନାତନଃ ।
ତଦେବ ଶୁକ୍ରଂ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମ ତଦେବାମୃତମୁଚ୍ୟତେ ।
ତସ୍ମିଁ ଲ୍ଲୋକାଃ ଶ୍ରିତାଃ ସର୍ବେ ତଦୁନାତ୍ୟେତି କଶ୍ଚନ । ଏତଦ୍‌ବୈତତ୍ ॥

ଏ ପଞ୍ଚଭୂତ ମଧ୍ୟେ ବ୍ୟାପି, ଖେଳନ୍ତି ପରମ ସ୍ୱରୂପୀ ।
ବିନା ଉଜାଣି ନ ବଳାଇ, କେ ଅଛି ସିଦ୍ଧଅଙ୍ଗ ବହି ।
ଉଲଟ ଉଜାଣି ଚଳିଲେ, ପୂରିତ ମାନସରୋବରେ
ପରମ ସଙ୍ଗେ ଜୀବ ମିଶେ, ଏ ଆତ୍ମା ନିର୍ମଳ ପ୍ରକାଶେ । (୧୭)

ଓଲଟା ସାଧନା ବା ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି-ନିରୋଧକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନକୁ ଅମନ କରିବା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମନ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ; ସୁମନ, କୁମନ, ଅମନ, ବିମନ ଓ ମନ । ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଚେତନାର ନାନାସ୍ତରକୁ ଚିହ୍ନାଇ ଦେଲା ପରି ପଞ୍ଚସଖା ମଧ ମନର ପାଞ୍ଚୋଟି କ୍ରମ-ସ୍ତର ଚିହ୍ନାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ମନ, ବିମନ ହେଉଛି, ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅବସ୍ଥା, ଅମନରେ ପହଞ୍ଚିବା ଅର୍ଥ ମନକୁ ମୋହମୁକ୍ତ କରି ଉପଲବ୍ଧିର ଯୋଗ୍ୟ କରିବା । ଏହି ଅମନ ଅବସ୍ଥାରେ ମନ ସବୁଆଡୁ ଆପଣାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ଆଣି ଶୁଦ୍ଧ ଏକାଙ୍ଗ ହୋଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମକୁ ଅନୁଭବ କରିବ । ଶ୍ରୀ ଏଡ୍‌ୱାର୍ଡ଼ କାର୍ପେଣ୍ଟର୍ ଯେଉଁ ବିଶୁଦ୍ଧ ବିକାରଶୂନ୍ୟ ଚେତନା କଥା କହିଛନ୍ତି ତାହା ଠିକ୍ ଏଇ ଅମନ କରିବାର ସାଧନା ପରି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୁଡ଼ିକୁ ଏକଲୀନ କରି ସମଗ୍ର ମନକୁ ଗୋଟିଏ ଚେତନାଦ୍ୱାର ଭାବରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରିପାରିଲେ ଉପଲବ୍ଧି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ ବୋଲି କାର୍ପେଣ୍ଟର୍‌ଙ୍କର ମତ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଭାଷାରେ ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଜାଗ୍ରତ ନିଦ୍ରା; ଯେତେବେଳେ ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପ୍ରବୃତ୍ତ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ଏକ ଜାଗ୍ରତ ଅନ୍ତର୍ମନରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ।

ଅର୍ଜୁନ ଏଥିରେ ତୁ ମଜ୍ଜ, ଜାଗ୍ରତ ନିଦ୍ରାରେ ତୁ ହେଜ (୧୮) ।
ପୁଣି, ନିଦ୍ରା ଜାଗ୍ରତ ମଧରେ ତୋତେ ତୁ ଦେଖ ସଧୀରେ
ନିଦ୍ରା ନୋହି ଉଜାଗରେ ଥିବୁ ବିଭୋର (୧୯) ।

ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଚିତ୍ତାକାଶରେ କେବଳ ବୋଧରୂପ ବ ଚେତନାରୂପ ମନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ଅନୁଭବ ନ କରିବା ଅବସ୍ଥା ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶଙ୍କରଙ୍କର ମତରେ ଜାଗ୍ରତସୁପ୍ତି । (ସର୍ବବେଦାନ୍ତ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସାରସଂଗ୍ରହ—(୨୬) । ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଚୈତନ୍ୟକୁ ଏହି ଜାଗ୍ରତ ନିଦ୍ରା ଅବସ୍ଥାକୁ ଆଣି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଉପାସନା କରିବାକୁ ହେବ । ସାଧକ ଜେରାଲ୍ଡ୍ ହର୍ଡ (Gerald Heard) ଏହି ଅବସ୍ଥାଟିକୁ ସଜାଗ ବିକାରହୀନତା (Alert Passivity) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମନକୁ ପ୍ରଥମେ ଅମନ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ ଯୋଗର ପ୍ରଥମ ଯୋଗ୍ୟତା, ଏକଥା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ମନକୁ ଅମନ ଯେବେ କରିପାରୁ ତୁହି,
ଅବିଦ୍ୟା ମଧ୍ୟେ ପୁରିଛି ତଳେ କର ତୁହି । X X X
ଚଳ ଶକ୍ତି ଚଞ୍ଚଳ ଏ କଳ୍ପନାଦି କରି,
ଖେଳୁଛି ମନରୂପରେ ମାୟାକୁ ଆବୋରି ।
ନିର୍ବିକଳ୍ପ ନିର୍ମୋହ ଯେ ସ୍ଥିରଚିତ୍ତ ହୋଇ,
ମହାନିତ୍ୟ ହେଲେ ମନ ଅମନ ବୋଲାଇ (୨୦) ।

ଏହି ଅମନସାଧନାର ପଥ ହେଉଛି ପ୍ରତ୍ୟାହାର ପଥ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକଙ୍କର ଉଦୟକାହାଣୀରେ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟାହାର ପର୍ବଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠିଛି । ଈଶୋପନିଷଦର 'ତେନ ତ୍ୟକ୍ତେନ ଭୁଞ୍ଜୀଥା'ର ଯୋଗ୍ୟ ପରାକ୍ରମ ଲାଭ କରିବାକୁ ସାଧକକୁ ପ୍ରଥମେ ସମାଜଭିତରୁ

୧୭ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ : ନବମ କଳ୍ପ ।
୧୮ । ବଳରାମ ଦାସ : ଅମରକୋଷ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୧୯ । ବଳରାମ ଦସ : ଛତିଶଗୁପ୍ତ ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୨୦ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ଜ୍ଞାନପ୍ରଦୀପ ଗୀତା : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଆପଣାକୁ ଅପସରାଇ ନେବାକୁ ହେବ, ପ୍ରଥମେ ସମାଜରୁ ବିଲଗ ହୋଇ ପରେ ସେ ତପଃଲବ୍ଧ ଆତ୍ମପରିଚୟରେ ସଂସାରକୁ ଆପଣର କରିପାରିବ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଐତିହାସିକ ଟଏନବୀ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଓ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ଏହି ଦୁଇଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଯେ କେବଳ ନକାରାତ୍ମକ ଆତ୍ମକ୍ଲେଶ ନୁହେଁ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମଧ ଆଜି ତାହା ସ୍ୱୀକାର କଲାଣି । ମନୁଷ୍ୟର ଦୁଇରୂପ; ବହିରଙ୍ଗ ଓ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ । ଜୀବନକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସୁନ୍ଦର କରିବାକୁ ହେଲେ ଦୁଇଟିଯାକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସମାଜର ବସ୍ତୁମେଳାରେ ମଣିଷର ବହିରଙ୍ଗ ଯେପରି ଆଧାର ପାଏ, ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ପରିଚୟ ଲାଗି ତାକୁ ସେହିପରି କିଛି କାଳଲାଗି ଆପଣାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ କରିନେଇ ସୁଯୋଗ୍ୟ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଗୀତାର ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏକାଗ୍ର ମନର ଏହି ଏକାକୀ ସାଧନାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସେହିକଥା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ ଲେଖିଛନ୍ତି,

X X X X ପରତେ ହେବାଯାଏ କାୟା ।
ଗିରିକନ୍ଦର ନଦୀତଟ,
ନଥିବେ ଜନଲୋକ ଭେଟ ।
ଏମନ୍ତ ସ୍ଥାନେ ଜ୍ଞାନ ସାଧି,
ଆହାର ପାରିଲେ ନିରୋଧି ।
ଯଦି ସଙ୍ଗତେ ଥିବେ ସଖା,
ପରମ ଆତ୍ମସଙ୍ଗୀ ଏକା ।
ନିରତେ ସ୍ୱବୃତ୍ତି ବିଳାପ
ବୃତ୍ତି ଚିହ୍ନିଲେ ସିଦ୍ଧକଳ୍ପ ।
ତେଣିକି ଯହିଁ ଇଚ୍ଛା ତହିଁ
ନିଗମେ ଥିବ ହେତୁ ଧାୟି (୨୧) ।

ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦୀର୍ଘ ବାରବର୍ଷର ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣସାଧନା-କ୍ରମ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ତାହା ହେଉଛି, ମନ୍ତ୍ର-ଏକ ବରଷ, ଯନ୍ତ୍ର-ଏକ ବରଷ, ତନ୍ତ୍ର-ଏକ ବରଷ, ପୂଜା-ଏକ ବରଷ, ଛାୟା-ଏକ ବରଷ, ଅବାଡ଼-ଏକ ବରଷ, ଜ୍ୟୋତି-ଏକ ବରଷ, ପବନ ବା ପ୍ରାଣାୟମ-ଏକ ବରଷ, ସମାଧି-ଏକ ବରଷ, ରୂପ-ଏକ ବରଷ, ଆଧାର-ଏକ ବରଷ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ଏକ ବରଷ, ସମୁଦାୟ ବାରବରଷ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଚଳିତ ସବୁମତ ସାଧନାକୁ ଆପଣାର କ୍ରମ ଭିତରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ସବୁଗୁଡ଼ିକର ଯୋଗ୍ୟତା ବା ଉପାଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ସେ ସାଧନାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତରର ସୂଚାରୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସଂହିତା ଲେଖିଥିଲେ । ଛାୟା ସଂହିତା, ଜ୍ୟୋତି ସଂହିତା ଓ ଅବାଡ଼ ସଂହିତାର ନାମରୁ ଏହା ଜଣାପଡ଼େ । ତାଙ୍କର ଶେଷ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଣାକାର ସଂହିତା । ମନ୍ତ୍ରଯନ୍ତ୍ରରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଣାକର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାଧକ- ମନର ସୁନ୍ଦର ବିକାଶକ୍ରମଟି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥବଲ୍ଲୀରୁ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଉଠିଛି ।

ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା, ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ ଓ ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଛାୟା ଅବାଡ଼ ଓ ଜ୍ୟୋତିଯୋଗର ପ୍ରକାର-ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପାତଞ୍ଜଳିଙ୍କର ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏ ସବୁର ଚର୍ଚ୍ଚା ନାହିଁ । ପରେ ସାଧକମାନେ ଏସବୁ ପ୍ରଣାଳୀକୁ ସାଧନାର ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ହଠ ଯୋଗର ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସମବାଚୀ ସାଧନାଭ୍ୟାସମାନଙ୍କରେ ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ଛାୟାଯୋଗ ହେଉଛି,

କମଳ ଆସନେ ବସି ବେନି ଭୁଜ ଛନ୍ଦି,
ଛାୟା ଅଙ୍ଗେ ମନକୁ କରିବ ନେଇ ବନ୍ଦି ।

---

୨୧ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ : ପଞ୍ଚମ କଳ୍ପ ।

ଛାୟା ଯେଉଁଦିଗେ ଥିବ ସେ ଦିଗକୁ ମୁଖ,
ଅଗ୍ରେ ଛାୟାଦେହ ଗୋଟି ଚାହିଁଣ ନିରେଖ ।
କଣ୍ଠମୂଳେ ନେତ୍ର ରଖି ମନେ ମନ୍ତ୍ର ସ୍ମର,
ଓଁ କାର ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟୋ ବୋଲି ହୃଦରେ ଉଚ୍ଚାର ।
ମନ ଦେଇ ଷଡ଼ାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର ଯେ ଭଜିବ ।
ଆଡ଼ବାଙ୍କ ନୋହିଣ ଯେ ଅଲଗା ରହିବ ।
ନେତ୍ରକୁ ଅଲଗା ରଖି ଆକାଶେ ନିରେଖ,
ଆପଣା ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରାୟେ ଛାୟାବ୍ରହ୍ମ ଦେଖ (୨୨) ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟାୟଣ ପହରେ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାୟଣ ଦୁଇ ପ୍ରହର ଅବଧି ଏହି ଯୋଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଆକାଶରେ ଛାୟାର ଯେଉଁ ପ୍ରତିରୂପ ଦିଶିବ, ତାହା ପ୍ରଥମେ ଈଷତ୍ ଲାଲ, ତାପରେ ମଳିନ ଓ ଶେଷରେ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ଦିଶିବ । ଉପଲବ୍ଧିର ଅବସ୍ଥାରେ ନାନାରଙ୍ଗ ଓ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି ତନ୍ତ୍ର— ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । କଳ୍ପନାରୂପର ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଥମେ ପିଙ୍ଗଳ ବର୍ଣ୍ଣ ବା ମରୀଚିକାର ବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କରି ତାପରେ ମଳିନ ବା ଧୂସର ଦେଖାଯିବ । ଧୀରେ ଧୀରେ ସେଥିରୁ ପ୍ରଦୀପର ଆଲୋକ ନିଃସାରିତ ହେବ ଏବଂ ଶେଷରେ ତାହା ସଦାଲୋକ ଶୁଭ୍ରରୂପରେ ଦୀପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିବ । (୨୩) । ଶିବ ସଂହିତାରେ ଏଇ ଛାୟାଯୋଗକୁ ପ୍ରତୀକୋପାସନା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୩।୧୫।୨୧) । ତାପରେ ଜ୍ୟୋତିଯୋଗ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ପିଛଡ଼ା ଟେକିଣ ଯେ ଲଲାଟ ପରେ ରଖ,
ନୟନକୁ ସ୍ଥିର କରି ଶୂନ୍ୟକୁ ନିରେଖ ।
ମଣ୍ଡଳ ସ୍ୱରୂପେ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶ ହୋଇବ,
ନୟନକୁ ନେଇ ତହିଁ ନିଶ୍ଚଳେ ଥୋଇବ ।
ଅଭ୍ୟାସ କରନ୍ତେ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶିବ ଯେବେ,
ପାଇବ ପରମ ଗତି ଭ୍ରାନ୍ତି ଯିବ ତେବେ (୨୪) ।

ପୁଣି, ଜ୍ୟୋତି ବୋଲିଣ ଯାହା କହି, ଏକାକ୍ଷର ହାଦେଚି ସେହି ।

ପିଛଡ଼ା ନ ପାଡ଼ି ଟେକିଣ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ରଖ ସୁସ୍ଥରେଣ ।
ମଣ୍ଡଳ ସ୍ୱରୂପରେ ଜ୍ୟୋତି, ଶୂନ୍ୟରେ ହୋଇଅଛି ସ୍ଥିତି ।
ନୟନ ନେଇ ନିଶ୍ଚଳରେ, ଥୋଇବ ଯତନେ ସେଠାରେ ।
ଝଟକ ଦାମିନୀ ପରାୟେ, ନେତ୍ର ଅଗ୍ରରେ ଉଦେ ହୁଏ ।
ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶ ହେଲେ ତହିଁ, ସ୍ୱରୂପ ଦେଖିବୁ ଯେ ତୁହି (୨୫) ।

---

୨୨ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା : ପୃ. ୪୦
ପୁଣି, ପ୍ରତିଦିନ ଛାୟାଅଙ୍ଗେ ଦର୍ଶନ କରିବ, ଅଙ୍ଗ ଶୁଦ୍ଧ ହେବ ସର୍ବ କଳୁଷ ହରିବ ।
୨୩ । ପ୍ରଥମଂ ମରୀଚିକାକାରଂ ଧୂମ୍ରାକାରଂ ଦ୍ୱିତୀୟକଂ
ତୃତୀୟଂ ଖଦ୍ୟୋତାକାରଂ ଚତୁର୍ଥଂ ଦୀପବତ୍
ପଞ୍ଚମନ୍ତୁ ସଦାଲୋକଂ ନିରାଭ୍ରଂ ଗଗନ ସନ୍ନିଭମ୍ । — ଶ୍ରୀ ଗୁହ୍ୟାସମାଜତନ୍ତ୍ର
୨୪ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା : ପୃ. ୪୧
୨୫ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ୨୮ ଶ ପଟଳ

ଛାୟା ଓ ଜ୍ୟୋତି ସାଧନା ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ଓ ଚିତ୍ତସ୍ଥିରତାର ସାଧନା । ଅବାଡ଼ ମଧ ଠିକ ସେହିରୂପ ।

ଅବାଡ଼ ସାଧିଲେ ନ ପଡ଼େ ବାଡ଼,
ଗୁରୁ ଚରଣେ ଚିତ୍ତ ରଖ ଦୃଢ଼
ଗୁରୁ ଦେଲା ମନ୍ତ୍ର ହୃଦରେ ଧରି,
ପଲକ ନିଶ୍ଚଳେ ଥିବ ଉଭାରି ।
ସୂର୍ଯ୍ୟ ମଣ୍ଡଳକୁ କରିବ ଦୃଷ୍ଟି,
ତେବେ ସେ ତୋର ବାଡ଼ ଯିବ ଫିଟି ।
ଫିଟିଲେ ବାଡ଼ ଦେଖିବୁ ଅବାଡ଼,
ଦେଖିଲେ ତୋ' ମନ ହୋଇବ ଦୃଢ଼ ।
ପଞ୍ଚ କଳା ହୋଇ ରୂପ ଦିଶିବ,
ବୁନ୍ଦା ବୁନ୍ଦା ହୋଇ ଫିଟିଣ ଯିବ ।
ଯେ ରୂପେ ଦିଶଇ ଜାଲ ଚାଙ୍ଗୁଡ଼ି,
ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋଚରେ ରହିବୁ ବୁଡ଼ି ।
ପ୍ରାତଃ କାଳରୁ ଏମନ୍ତ କରିବ,
ଅଣଉଦୟରୁ ଉଭାଇ ଥିବ ।
ଅଙ୍ଗ ନିର୍ମଳ ହୋ ନିର୍ମଳ ମନ,
ତେବେ ପାଇବ ଅବାଡ଼ ଦର୍ଶନ (୨୬) ।

ପାତଞ୍ଜଳି ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରର ରାଜଯୋଗ ପ୍ରକରଣରେ କାୟଶୁଦ୍ଧିର ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି । କାୟା ଓ ଧ୍ୟାନଯୋଗର ସମନ୍ୱୟ କରାଯାଇ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣଶକ୍ତିକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ଉପଲବ୍ଧି ଦିଗରେ ଉଦ୍‌ଧାବିତ କରିବା ହେଉଛି ଏହି ରାଜଯୋଗର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ପରେ ଗୋରଖପନ୍ଥୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସନ୍ଥସାଧକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହା ହଠ ବା ଷଡ଼ଚକ୍ର ଯୋଗ ନାମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି ।

ମେରୁଦଣ୍ଡ ଭିତରେ ତିନୋଟି ନାଡ଼ୀ ରହିଛି । ମଝିଟିର ନାମ ସୁଷୁମ୍ନା, ଦୁଇପାଖର ନାମ ହେଉଛି ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳା । ଏହି ନାଡ଼ୀତ୍ରୟ ଗୁହ୍ୟଦ୍ୱାରଠାରୁ ମସ୍ତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାଖାପାଖି ହୋଇ ରହିଛି । ସାଧାରଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପ୍ରଧାନ ଜୀବନରେ ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ନିମ୍ନଗା ହୋଇ କେବଳ ନିଃଶେଷିତ ହୋଇଯାଏ । ଏହାରି ଫଳରେ ଶରୀର ଓ ତହିଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମନର ବଳିଷ୍ଠତା ମଧ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଈଶ୍ୱର-ସାଧନା ଆଉ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରାଣଶକ୍ତିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବଧାରଣ କରିବା ଉପରେ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅତୀବ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ ପ୍ରାଚୀନ ଯୋଗମାର୍ଗୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସୁଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ୀ ଭିତରଦେଇ ପ୍ରାଣଶକ୍ତିକୁ ମସ୍ତକକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରିବାର ସାଧନା ଉଦ୍ଭାବନ କରିଅଛନ୍ତି । ଦେହବୃକ୍ଷର ଏକ ଚମତ୍କାର କଳ୍ପନା କରି ସେମାନେ ଏଥିରେ ଛଅଗୋଟି ଚକ୍ର ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଓ ସର୍ବନିମ୍ନ ଚକ୍ରରେ ଅବଧୃତ ପ୍ରାଣଶକ୍ତିକୁ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଚକ୍ରବୃକ୍ଷର ମୂଳରେ ସର୍ପାକୃତି କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଗୁଡ଼ାଇହୋଇ ରହିଥାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟତୃପ୍ତି ଓ ସଂସାର-ସମ୍ଭୋଗ ଭିତରେ ମନ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ମୁଖ ତଳକୁ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ବାହାରର ପ୍ରାଣବାୟୁକୁ ସର୍ବନିମ୍ନ ଚକ୍ର (ମୂଳାଧାର) ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କରାଇଲେ କୁଣ୍ଡଳିନୀର ପ୍ରଥମ ସଞ୍ଚାଳନ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଓ ତାହା ସୁଷୁମ୍ନା ନାଡ଼ୀ ଦେଇ ଉପରକୁ ଆରୋହଣ କରିବାକୁ ଲାଗେ । ଶରୀରର ଏହି ଛଅଗୋଟି ଚକ୍ରକୁ ପଦ୍ମପରି କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ଏହାର ଦଳନିରୂପଣ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି ମୂଳାଧର ଚକ୍ର, ଏହାର ଚାରୋଟି ଦଳ ବା ପାଖୁଡ଼ା, ଏହାର ଅବସ୍ଥାନ ଲିଙ୍ଗର ଅଧୋଭାଗରେ

୨୬ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ଓ ଗୁହ୍ୟଦ୍ୱାରର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଛଅଦଳ-ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନ, ଏ ଲିଙ୍ଗପାଖରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ଲିଙ୍ଗଚକ୍ର । ତୃତୀୟ ଓ ଦଶଦଳ ମଣିପୁର ହେଉଛି ନାଭିଚକ୍ର । ଚତୁର୍ଥରେ ଅନାହତ, ଏହାର ପାଖୁଡ଼ା ସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱାଦଶ ଓ ଏହା ହୃଦୟ ପାଖରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପଞ୍ଚମ ହେଉଛି ବିଶୁଦ୍ଧି ବା କଣ୍ଠଚକ୍ର, ଷୋଳଦଳ ବିଶିଷ୍ଟ । ଷଷ୍ଠରେ ଆଜ୍ଞା ବା ଲଲାଟ ଚକ୍ର, ମାତ୍ର ଦୁଇ ଦଳ ବିଶିଷ୍ଟ । ସବୁରି ଉପରେ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ର ବା ସହସ୍ରାର, ବୌଦ୍ଧ ସାଧନାରେ ଏହି ହେଉଛି ଉଷ୍ଣୀଷ କମଳ; ସନ୍ଥସାଧକମାନେ ସହସ୍ରାର ଉପରକୁ ଆଉଗୋଟିଏ ସୁରତିକମଳର ମଧ୍ୟ କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ଚକ୍ରର ପାଖୁଡ଼ାର ସଂଖ୍ୟା ବିଷୟ ନେଇ ପଣ୍ଡିତମାନେ ନାନା ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଉଡ୍‌ରଫ୍‌ଙ୍କର ମତ ହେଉଛି ଯେ, ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଚକ୍ର ଚାରିପାଖରେ ଯେତୋଟି ନାଡ଼ୀ ବା ଯୋଗଶିରା ଅଛି, ସେହି ଅନୁସାରେ ସେହି ଚକ୍ରର ଦଳସଂଖ୍ୟା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଅଛି (୨୭) । ଏହି ଷଡ଼ଚକ୍ର ଭେଦ କରି ଯେତେବେଳେ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ର ବା ସହସ୍ରାରରେ ଆସି ପହଞ୍ଚେ, ସେତେବେଳେ ସାଧକର ଚେତନାରେ ଅଦ୍ୱୟ ପରବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଦିବ୍ୟଜ୍ୟୋତି ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ଓ ତା'ର ପ୍ରାଣଶକ୍ତିକୁ ସେ କେବଳ ଉପଲବ୍ଧି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହିଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟମୁଖ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ମୁଖ କରିବା ହେଉଛି ଷଡ଼ଚକ୍ରଯୋଗର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରେଲେ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯୋଗମତ ଷଡ଼ଚକ୍ରର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଶରୀରବିଜ୍ଞାନର ଆଲୋଚନା କରି ସେ ଛଅଟି ଚକ୍ରର ଛଅଟି ଗ୍ରନ୍ଥି ବା ନାଡ଼ୀକେନ୍ଦ୍ର (plexus) ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି, ଏବଂ କୁଣ୍ଡଳିନୀକୁ (vagus nerve)ର ସମତୁଲ କରିଛନ୍ତି (୨୮) ।

ଶରୀର-ଗଠନ ଓ ନାଡ଼ୀତତ୍ତ୍ୱ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ପ୍ରାଣାୟାମ (ରେଚକ, ପୂରକ ଓ କୁମ୍ଭକ)ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ଜାଗ୍ରତ କରିବା ଓ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଏକାଗ୍ର ଓ ନିବିଷ୍ଟ ଚିତ୍ତରେ ପରମ ଜ୍ୟୋତିର ସାକ୍ଷାତ୍କାର କରିବାର ଉପାୟ ଭାରତୀୟ ସାଧନାରେ ଅନେକ ଦିନରୁ ଅଛି । ଷଡ଼ଚକ୍ର ବା ହଠ ଯୋଗ ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସାଧନା ଲାଗି ଯେ ଶରୀର-ସାଧନାର ଯଥୋଚିତ ମହତ୍ତ୍ୱ ସବୁବେଳେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଆସିଛି, ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଦର୍ଶନବିଦ୍ୟାରେ ଶରୀର ବା କାୟାକୁ ମାୟା ବା ପ୍ରତିଭାସ ବୋଲି କୁହାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ଯେ ସାଧନାପଥର ସହାୟକ କରାଯାଇ ପାରିବ, ଶୁଦ୍ଧ ମାର୍ଗନିର୍ଦ୍ଦେଶ(channelization) ଦ୍ୱାରା ଯେ ଶରୀରକୁ ମଧ୍ୟ ପରମ ସାଧନାର ଭୂମି କରାଯାଇ ପାରିବ, ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ଏହାହିଁ ଘୋଷଣା କରିଛି ।

ପରମ ଯୋଗର ଆରମ୍ଭ ପିଣ୍ଡ ଯୋଗରୁ । ଆତ୍ମାର ଉନ୍ନୟନ ଓ ଚିଦ୍‌ବିଳାସ ଲାଗି ଶରୀର ହେଉଛି ଭୂମି । ପ୍ରଶ୍ନୋପନିଷଦରେ ଶରୀରର ନାଡ଼ୀସାଧନା ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଛି । ''ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଆତ୍ମାର ଅଧିଷ୍ଠାନ । ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରେ ଶହେ ଏକ ନାଡ଼ୀ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାଡ଼ୀରେ ଶହେ ଅନୁନାଡ଼ୀ, ପୁଣି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅନୁନାଡ଼ୀରେ ବାସ୍ତରୀ ହଜାର ଶାଖାନାଡ଼ୀ ରହିଛି ।''(ପ୍ରଶ୍ନ : ୩ । ୬)ପୁଣି ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା । ''ହୃଦୟର ନାଡ଼ୀ ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ଶହେ ଏକ । ଶରୀରର ଅସଂଖ୍ୟ ନାଡ଼ୀଭିତରୁ ଏଇ କେତୋଟି ଅତି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ନାଡ଼ୀ ମସ୍ତିଷ୍କ ଭେଦ କରିଛି ଓ ଅମରଲୋକକୁ ଚାଲିଯାଇଛି, ଅନ୍ୟ ନାଡ଼ୀଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ନାନା ଦିଗରେ ଆରୋହଣ ଓ ଅବରୋହଣ କରିଛନ୍ତି ।'' (୮।୬।୬) ପ୍ରଶ୍ନ ଉପନିଷଦରେ ନାଡ଼ୀଭିତରେ ଉଦାନ ବାୟୁର ଗତି ସୂଚାଇ ଦିଆ ହୋଇ ପ୍ରାଣବାୟୁର ପ୍ରଶଂସା ଗାନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାଣବାୟୁକୁ ଜାଣିଲେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରିବ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି (ଯ ଏବଂ ବିଦ୍ୱାନ୍ ପ୍ରାଣଂ ବେଦ) । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟର ଉକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟି ଅବିକଳ କଠୋପନିଷଦରେ (୬।୧୬) ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି । ଗୀତାର ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପ୍ରାଣାୟାମ ସାଧନାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କେବଳ ତଥାକଥିତ କାୟାସାଧକ ଯୋଗୀମାନେ ବାୟୁସାଧନାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବେଶ କରାଇ ନାହାନ୍ତି, ତତ୍ତ୍ୱମାର୍ଗ ପରି ଏହି କାୟାମର୍ଗ ସାଧନାର ଏକତମ ଅଙ୍ଗରୂପେ ଚିରଦିନ ରହି ଆସିଛି ।

---

୨୭ । Woodroffe : Shakti And Shakta : P. 412

୨୮ । V.G.Rele : The Mysterious Kundalini .

ଯୋଗସାଧନାରେ ମୂଳାଧାରଠାରୁ ସହସ୍ରାର ପରି ବୌଦ୍ଧ ସାଧନାରେ ନିର୍ମାଣକାୟ ସ୍ତରରୁ ଧର୍ମକାୟ ଓ ସମ୍ଭୋଗକାୟକୁ ଚେତନା ଉନ୍ନୀତ କରି ନେବାର ପ୍ରଣାଳୀ ରହିଛି । ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍‌ରଫ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଯୋଗର କେତୋଟି ବିଦେଶୀ ସମାନ୍ତର ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଆମେରିକାର ପୁରାତନ ମାୟା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ସେମାନେ ହୁରାକାନ (Huracan) ବା ବିଜୁଳି ଶକ୍ତିର ଏକ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି; ତାହାହିଁ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଶୁଭ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବାୟୁନାଡ଼ୀ ହେଉଛି ସୁଷୁମ୍ନା, ତା'ର ଦୁଇପାଖରେ ଥିବା ବାୟୁନାଡ଼ୀ ହେଉଛି ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳା । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ନାନା ଚକ୍ରର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି (୨୯)।

ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଉଭୟ ତନ୍ତ୍ରରେ ଇଡ଼ା ପିଙ୍ଗଳାକୁ ନାନା ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ରସନା, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ରବି, ପ୍ରାଣ, ଚମନ, କାଳୀ, ବିନ୍ଦୁ, ଯମୁନା, ରକ୍ତ, ରଜଃ, ଭାବ, ପୁରୁଷ, ଗ୍ରାହ୍ୟ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ; ଏସବୁ ହେଉଛି ହିନ୍ଦୁ 'ପିଙ୍ଗଳା' ବା ବୌଦ୍ଧ 'ଉପାୟ'ର ନାନା ନାମାନ୍ତର । ସେହିପରି ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ଇଡ଼ାର ଲଳନା, ଚନ୍ଦ୍ର, ଶଶୀ, ଅପାନ, ଧମନ, ଆଳି, ନାଦ, ଗଙ୍ଗା, ଶୁକ୍ର, ତମଃ ଅଭାବ, ପ୍ରକୃତି, ଗ୍ରାହକ ଓ ସ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ନାନା ନାମ ରହିଛି । ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ସୁଷୁମ୍ନା ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ଅବଧୂତିକା । ବସ୍ତୁତଃ ହଠ ଯୋଗର ନାମକରଣ ଏହି ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳା ନାଡ଼ୀରୁହିଁ ହୋଇଛି । 'ହ' ଅର୍ଥ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ 'ଠ' ଅର୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ର; ହଠଯୋଗ ପ୍ରଦୀପିକାରେ ଏହିପରି ଅର୍ଥ କରାଯାଇଛି । ସୁଷୁମ୍ନାର ଦୁଇ ପାଖରେ ଥିବା ଦୁଇନାଡ଼ୀ ଅନୁସାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାସିକାର ଦୁଇପୁଡ଼ାକୁ ମଧ୍ୟ ଯମୁନା ଓ ଗଙ୍ଗା ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି (୩୦) । ସୁଷୁମ୍ନା ଯେଉଁଠି ବ୍ରହ୍ମରନ୍ଧ୍ର ବା ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି, ସେଠାରେ ବଙ୍କନାଳର ଅବସ୍ଥିତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାହୋଇଛି । ଗୋରକ୍ଷ ବିଜୟରେ ଏହି ବଙ୍କନାଳର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅଛି । ମହତ୍ମା କବୀର ମଧ୍ୟ ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳାକୁ ଯଥାମାର୍ଗକୁ ଆଣି ସମାଧିଯୋଗେ ବୋଧିପ୍ରାପ୍ତି କରିବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ସୁରତ ଔ' ନିରତ ଧାର ମନମେଁ ପକଡ଼କର,
ଗଙ୍ଗ ଔର୍ ଜମନକେ ଘାଟ ଆଏଁ,
ନୀର ନିର୍ମଲ ତହାଁ ରୈନ ଦିନ ଝରତ ହୈ
ଜନମ ଔ' ମରନ ତବ ଅନ୍ତ ପାଇ ।

ପୁଣି, ବାଗୋଁ ନା ଯାରେ ନା ଯା, ତେରୀ କାୟାଁମେଁ ଗୁଲଜାର;
ସହସ କଁୱଲପର ବୈଠକେ ତୂ ଦେଖେ ରୂପ ଅପାର ।

ବଳରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୁଣ୍ଡଳିନୀକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ନେଇ ବ୍ରହ୍ମମୂର୍ତ୍ତି ଭଗବାନଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ କରିବା କଥା କହିଛନ୍ତି ।

ସହସ୍ର ଦଳ ପରେ ଥାଇ, ବିଜୁଳୀ ଲତା ପ୍ରାୟେ ହୋଇ ।
ସେ ବ୍ରହ୍ମମୂର୍ତ୍ତି ଭଗବାନ, ତାଙ୍କ ଚରଣେ କରି ଧ୍ୟାନ (୩୧) ।

ତନ୍ତ୍ରର ସମ୍ଭୋଗ-ଚକ୍ରର ଚାରିପାଖରେ ନାନା ମଣ୍ଡଳର କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ସେଠାରେ ନାନା ଦେବାଦେବୀଙ୍କୁ ଆଣି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରଯାଇଛି । କଳ୍ପନା ଯେଉଁଠି ଠୁଳ ଆକାର ଗ୍ରହଣ କରିଛି, ସେଠାରେ ଭକ୍ତମନ ଦେବଦେବୀ ସୃଷ୍ଟି କରି ଦେଇଛି । ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟ ଏଥିରୁ ବାଦ ପଡ଼ି ନାହାନ୍ତି । ଯୋଗକ୍ରମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚକ୍ରରେ ଦୁଇଜଣ ଦେବଦେବୀଙ୍କର କଳ୍ପନା ଗଣେଶ ବିଭୂତି ଓ ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚକ୍ରର ଦଳସଂଖ୍ୟା ଅନୁସାରେ ତାହାର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ନିରୂପିତ ହୋଇଯାଇଛି ।

---

୨୯ । Woodroffe : Shakti and Shakta : P. 65
୩୦ । ଯମୁନା ବାମ ନାସ ଜାତ, ଦକ୍ଷିଣ ପୁଡ଼ା ଗଙ୍ଗାମାତ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ୨୧ଶ ପଟଳ
୩୧ । ଅମରକୋଷ ଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଚକ୍ର	ଅକ୍ଷର	ଅଧିଷ୍ଠିତ ଦେବଦେବୀ
ପୀତବର୍ଣ୍ଣ ମୂଳାଧର	ବ, ଶ, ଷ, ସ	ଗଣେଶ ଓ ବକ୍ରତୁଣ୍ଡୀ ।
ଲୋହିତବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନ	ବ, ଭ, ମ, ଯ, ର, ଲ	କାମେଶ୍ୱର ଓ କାମାକ୍ଷୀ ।
ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ମଣିପୂର	ଡ, ଢ,—ପ, ଫ	ପରମେଷ୍ଠି (ବ୍ରହ୍ମା) ଓ ସାବିତ୍ରୀ ।
ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଅନାହତ	କ, ଖ,—ଟ, ଠ	ନାରାୟଣ (ଜଗନ୍ନାଥ) ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ।
ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣ ବିଶୁଦ୍ଧି	ଅ, ଆ,—ଅଂ, ଅଃ	ସଦାଶିବ (ମହାଦେବ) ଓ ପାର୍ବତୀ
ଶୁକ୍ଳ ଜ୍ୟୋତିବର୍ଣ୍ଣ ଆଜ୍ଞାଚକ୍ର	ହଂ, କ୍ଷଂ	ଅନାଦି ଓ ଆଦିମାତା ।

ଯୋଗନିର୍ଣ୍ଣିତ ଚକ୍ରରେ ଏହି ଦେବତା ଠୁଳ କରିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନେକ ଯାଗାରେ ମିଳିବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚକ୍ରରେ ଜଣେ ସିଦ୍ଧ ଓ ଜଣେ ଦେବୀଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଶିବସଂହିତା (୫ମ ଅଧ୍ୟାୟ)ରେ ମଧ ହୋଇଛି । କମଳାକାନ୍ତଙ୍କର 'ସାଧକ ରଞ୍ଜନ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତିକୁ ରାଧାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଉପମା ଦେଇ ସ୍ତୁତି କରାଯାଇଛି । ଷଟଚକ୍ର ଭେଦକରି ଜଗନ୍ନାଥ-ଭକ୍ତ ପଞ୍ଚସଖା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି । ନାରଦପଞ୍ଚମରାତ୍ରରେ ମଧ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରର ଅଧିଷ୍ଠାତା ହିସାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । (୩୨) ।

ଡାକ୍ତର ଶଶୀଭୂଷଣ ଦାସଗୁପ୍ତ ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳାକୁ ଦ୍ୱୈତ କଳ୍ପନା ଓ ସୁଷୁମ୍ନାରେ ଦୁଇର ଏକ ମିଳନ ବୋଲି ମତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ପର୍ବରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱମୟ ଜଗତରୁ ହିଁ ସାଧକ ତାର ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରେ, ଶେଷରେ ଶୁଦ୍ଧୈକ ଚୈତନ୍ୟସତ୍ତାରେ ଆପଣାକୁ ମିଳାଇ ଦେଇ ସେ ବ୍ରହ୍ମଲାଭ କରେ; ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭାଷାରେ ସେ ମେଦିନୀ ଧାରଣାର ଅଧିକାରୀ ହୁଏ । ବେଦାନ୍ତର ପଞ୍ଚୀକରଣ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟୋମ ଆଦୁ ଠୁଳ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭ ହୋଇ କ୍ଷିତି ଉପଦାନରେ ଶେଷ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବିବର୍ତ୍ତ ହେତୁ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟୋମ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନରେ ମିଶି ବାୟୁଠାରୁ କ୍ଷିତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁର ସୃଷ୍ଟି କରେ । କିନ୍ତୁ ମୂଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପାଦାନ ଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ତନ୍ମାତ୍ରରୂପେ ଅବସ୍ଥିତ ଥାଏ । ବସ୍ତୁ-ଜଗତର ମାୟାଜାଲ କାଟି ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଗଭୀର କରି ସତ୍ତାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା ହେଉଛି ଷଟଚକ୍ର-ସାଧନାର ମୂଳ କଥା । ସେଥିଲାଗି ସାଧକକୁ ଓଲଟା କ୍ରମରେ ବସ୍ତୁ-ସୃଷ୍ଟିର ସମସ୍ତ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଭେଦ କରି ଶୁଦ୍ଧ ତନ୍ମାତ୍ରକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟଶରୀର ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ ଯୋଗସାଧନାର ପ୍ରଥମ ଆବଶ୍ୟକତା । ସବୁଠାରୁ ନିମ୍ନଚକ୍ର ହେଉଛି ମୂଳାଧାର, ସେହି ହେଉଛି କ୍ଷିତି ବା ଗନ୍ଧ ତନ୍ମାତ୍ର, ଠିକ ସେହିପରି ମଣିପୁର = ଜଳ=ରସତନ୍ମାତ୍ର; ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନ=ତେଜ=ରୂପତନ୍ମାତ୍ର; ଅନାହତ =ମରୁତ= ସ୍ପର୍ଶତନ୍ମାତ୍ର ଏବଂ ବିଶୁଦ୍ଧି=ବ୍ୟୋମ= ଶବ୍ଦତନ୍ମାତ୍ର । ଏହି ପଞ୍ଚଭୂତକୁ କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଭେଦ କରି ଆଜ୍ଞାଚକ୍ରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଦେବୀଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ଉଦୟ ହୁଏ ବୋଲି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ନବମ ଶ୍ଳୋକରେ ସାଧକ ସ୍ତୁତି କରୁଛି : " ହେ ଦେବୀ ! ମୂଳଧାରରେ ମହୀ ବା କ୍ଷିତି, ମଣିପୁରରେ ଅପ, ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନରେ ତେଜ, ଅନାହତରେ ମରୁତ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧିରେ ବ୍ୟୋମକୁ ଭେଦ କରି ତୁମ୍ଭେ ସହସ୍ରଦଳ କମଳ ଉପରେ ପତିସହ ବିହାର କରୁଅଛ" (୩୩) ।

ଏହି ତନ୍ମାତ୍ର ଭେଦକୁ ଗଭୀର ଭାବେ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ସାଧକମନର ବିଭିନ୍ନ ଚେତନା-ସ୍ତର ଅନୁସାରେ ଷଡ଼ଚକ୍ରର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ମନୁଷ୍ୟର ସ୍ଥୂଳ

---

୩୨ । ମୂଳାଧାରଂ ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନଂ ମଣିପୁରମନାହତଂ ବିଶୁଦ୍ଧଞ୍ଚ ତଥାଜ୍ଞାଖ୍ୟଂ ଷଟ୍‌ଚକ୍ରଞ୍ଚ ବିଭାବ୍ୟ ଚ
କୁଣ୍ଡଳିନ୍ୟା ସ୍ୱଶକ୍ତ୍ୟା ଚ ସହିତଂ ପରମେଶ୍ୱରଂ ସହସ୍ରଦଳପଦ୍ମସ୍ଥଂ ହୃଦୟେ ସ୍ୱାମିନଃ ପ୍ରଭୁଂ
ଦଦର୍ଶ ଦ୍ୱିଭୂଜଂ କୃଷ୍ଣଂ ପୀତକୌଷେୟ ବାସାଂ ସ ସସ୍ମିତଂ ସୁନ୍ଦରଂ ଶୁଦ୍ଧଂ ନବୀନଜଳଦଭପ୍ରଭଂ ।

୩୩ । ମହୀଂ ମୂଳାଧାରେ କମପି ମଣିପୁରେ ହୁତବହଂ
ସ୍ଥିତଂ ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନେ ହୃଦି ମରୁତମାକାଶମୁପରି ।
ମନୋଽପି ଭ୍ରୂମଧ୍ୟେ ସକଳମପି ଭିତ୍ତ୍ୱା କୁଳପଥଂ
ସହସ୍ରାରେ ପଦ୍ମେ ସହ ରହସି ପତ୍ୟା ବିହରସେ ।

ମନ ବସ୍ତୁଜଗତର ପାଞ୍ଚୋଟି ଉପାଦାନର ନାନା କୃତିବିକୃତି ଭିତରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏହି ମନକୁ ମୁକ୍ତ କରି ଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତାର ଯୋଗ୍ୟ କରିବାକୁ ହେଲେ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିଏ ଉପାଦାନର ବାଧା ବା ଆବରଣ ତୁଟାଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବୈଦିକ ଓଁକାର ସାଧନା, ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ନାନାପ୍ରକାର କାୟଭେଦ (ନିର୍ମାଣ, ଧର୍ମ ଓ ସମ୍ଭୋଗକାୟ) ଏହି ଚେତନାକୁ ଉନ୍ନୀତ ବା ବିଶୁଦ୍ଧ କରିବାର ସାଧନା । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ତିବ୍ବତର ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ (Buston- Chos-hbyung) ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଚେତନାର ପାଞ୍ଚ ଅବସ୍ଥା ଅନୁକ୍ରମରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧଙ୍କର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି। ଅମୋଘସିଦ୍ଧି ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାର ପ୍ରତିନିଧି । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଲହରୀ ପରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ପଞ୍ଚଭୂତର କଳ୍ପନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି (୩୪) । ତାଙ୍କର ପାଞ୍ଚ ମନ ହେଉଛି ପ୍ରଥମ ପାଞ୍ଚ ଚକ୍ରର ପ୍ରତୀକ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ (୩୦ ପଟଳ) ସପ୍ତପଞ୍ଚାମୃକ ବସାଣର ଯେଉଁ ଯନ୍ତ୍ରବନ୍ଧ ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରୁ ଚକ୍ର-କଳ୍ପନାର ଚେତନାମୂଳକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ଯନ୍ତ୍ରବନ୍ଧଟି ହେଉଛି ,

ଭୂତ— ପୃଥ୍ୱୀ, ଜଳ, ତେଜ, ବାୟୁ, ଆକାଶ ।

ପବନ— ପ୍ରାଣ, ଅପାନ, ସମାନ, ଉଦାନ, ବ୍ୟାନ ।

ଆତ୍ମା — ଜ୍ଞାନ, ଧ୍ୟାନ, ତତ୍ତ୍ୱ, ଜୀବ, ପରମ ।

ମନ— ବିମନ, ସୁମନ, ମନ, କୁମନ, ଅମନ ।

ତତ୍ତ୍ୱ— ରୂପ, ନାମ, ବୁଦ୍ଧି, ବିବେକ, ଆଶ୍ରୟ ।

ବୀଜ—ରମା (ଶ୍ଳୀଁ), କାମ (କ୍ଳୀଁ), ପରା (ହ୍ଳୀ), ଧ୍ୟାନ (ଧ୍ଳୀଁ), ପରମ (ପ୍ଳୀଁ) ।

ଏହି ବନ୍ଧଟି ସହିତ ଚକ୍ରକ୍ରମ ମୂଳାଧାର, ମଣିପୁର, ସ୍ୱାଧିଷ୍ଠାନ, ଅନାହତ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧିକୁ ମିଳାଇ ଦେଖିଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମତ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନାନା ଚକ୍ରରେ ଯେଉଁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ଓ ଯେଉଁ ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ନର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଇଥିରୁ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଚେତନାକ୍ରମଟି ସହଜରେ ବୁଝିହେବ । ପ୍ରଥମ ପାଞ୍ଚୋଟି ଚକ୍ରରେ ନାନା ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ବସାଇ ଦିଆହୋଇ ଆଜ୍ଞାଚକ୍ରରେ ସ୍ୱୟଂ ଆଦିମାତା ଓ ଅନାଦିଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଯାଇଛି , ସେମାନେ ପୁଣି ସହସ୍ରାର ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରରେ ସ୍ୱୟଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ନିରଞ୍ଜନ ଦେବତାଙ୍କର ରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ପାଞ୍ଚଚକ୍ରରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ବୀଜମନ୍ତ୍ରକୁ ନିଃଶେଷ କରିଦେଇ ଆଜ୍ଞାଚକ୍ରରେ ଓଁ କାର ପରମବୀଜର ଭଜନ ହେଉଛି, ଇଡ଼ା ପିଙ୍ଗଳା ଏଇଠି ସୁଷୁମ୍ନା ସହିତ ଭେଟିଛନ୍ତି, ଦ୍ୱୈତ କଳ୍ପନାର ପ୍ରଥମ ଅବସାନ ଘଟିଛି ଏହିଠାରେ । ଆଜ୍ଞାଚକ୍ରର ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ ଉପନିଷଦର ଈଶ୍ୱର ଅବସ୍ଥା, ଏଠାରେ ସମସ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ପରଶବ୍ଦ ଓଁ କାରରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଇଛି । ସହସ୍ରାରକୁ ଆସି ଓଁ କାର ମଧ୍ୟ ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇଛି, ସେଠାରେ ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ତା କେବଳ ନିର୍ଗୁଣ ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଜପ କରୁଛନ୍ତି । କୁଣ୍ଡଳିନୀ ଶକ୍ତିକୁ ସହସ୍ରାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାଗ୍ରତ କରାଇପାରିଲେ ସମସ୍ତ ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟ

---

୩୪ । ଭୂମି ଜଳ ତେଜ ମରୁତ, ଆକାଶ ଘେନି ପଞ୍ଚଭୂତ ।
ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱରେ ପଞ୍ଚଦେବ, ଧାରଣା ଏହାଙ୍କୁ କରିବ ।
ପଞ୍ଚଭୂତଙ୍କ ସ୍ଥାନ, ଯେହି, ଶୁଣ କହିବା ସମୁଝାଇ ।
ପାଦମୂଳରୁ ଜାନୁଯାଏ , ପୃଥିବୀ ସ୍ଥାନ ସେ ବୋଲାଏ ।
ଜାନୁଠାରୁ ଯେ ଗୁହ୍ୟଦେଶ, ଜଳସ୍ଥାନ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ ।
ଗୁହ୍ୟ ଦେଶରୁ ହୃଦୟକୁ, ଅଗ୍ନିସ୍ଥାନ ବୋଲି ଏହାକୁ ।
ହୃଦୟ ମଧ୍ୟଠାରୁ ଜାଣ, ଭ୍ରୁବେନି ଯାଏ ବାୟୁସ୍ଥାନ ।
ଏସ୍ଥାନ ମସ୍ତକର ଶେଷେ, ଆକାଶ ସ୍ଥାନ ପରକାଶେ ।
ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ୨୬ଶ ପଟଳ ।

ବସ୍ତୁବିବେକ ଦୂର ହୋଇ ସବୁ ବସ୍ତୁମଧରେ ଈଶ୍ୱର-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାର ବିଶ୍ୱବୋଧ ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରିବ । ସେଇଠି ସାଧକ ଆପଣାର ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଲାଭ କରି ପାରିବ । ସହସ୍ରାରର ସାକ୍ଷାତ ଦେବତା ହେଉଛନ୍ତି ଶୈବର ଶିବ, ବୈଷ୍ଣବର ବିଷ୍ଣୁ, ଶାକ୍ତମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧ ସ୍ଥାନ ।

ଏ ଶୂନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଶିବଭକ୍ତ ଯେଉଁମାନେ,
ଶିବସ୍ଥାନ ବୋଲି ଯେହୁ ଭାବୁଥାନ୍ତି ମନେ ।
ବୈଷ୍ଣବଗଣ ଏହାଙ୍କୁ ପରମ ପୁରୁଷ,
ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସ୍ଥାନ ବୋଲି କରନ୍ତି ପ୍ରକାଶ ।
ଶାକ୍ତମାନେ ମହାଶକ୍ତିଧାରୀ ଦେବୀଙ୍କର,
ବାସସ୍ଥାନ ଏହା ବୋଲି କରନ୍ତି ପ୍ରଚାର ।
ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧସ୍ଥାନ ବୋଲି,
ମୁନୀନ୍ଦ୍ରଗଣ କହନ୍ତି ହୋଇ କୁତୁହଳୀ ।
ଯେ ଯାହାର ଇଷ୍ଟଦେବ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଜ୍ଞାନେ,
ଏହି ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଯେ କରୁଥାନ୍ତି ମନେ (୩୫) ।

ଆପଣା ମାର୍ଗରେ ଧ୍ୟାନ ଓ ଯୋଗନିବିଷ୍ଟ ହୋଇ ଶେଷରେ କିପରି ସମସ୍ତେ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତନ୍ତ୍ରରେ ତାହାର ଉଦାହରଣ ଅଛି । ଶକ୍ତି-ଭକ୍ତ ଏଠାରେ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସମତୁଲ୍ୟ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଧ୍ୟାୟନ୍ତି ତାଂ ବୈଷ୍ଣବାଶ୍ଚ କୃଷ୍ଣଂ ଶ୍ୟାମଳସୁନ୍ଦରଂ
କେଚି ଚତୁର୍ଭୁଜଂ ଶାନ୍ତଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତଂ ମନୋହରଂ ।
ତ୍ରୀଶୂଳଧାରିଣଂ କେଚିତ୍ ପଞ୍ଚବକ୍ତ୍ରଂ ଦିଗମ୍ବରଂ
ନାନା ରୂପଞ୍ଚ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଧ୍ୟାନାନୁସାରତଶ୍ଚ ଯାଂ ।
ସା ଦେବୀ ପ୍ରକୃତି ବ୍ରହ୍ମତେଜୋମୟମଣ୍ଡଳବାସିନୀଂ
କେବଳଂ ପ୍ରକୃତି ସ୍ତୈକା ଦୃଶ୍ୟତେ ଭକ୍ତିଯୋଗତଃ ।

ସେହି ସହସ୍ରାର ହେଉଛି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂରତି ଜଗନ୍ନାଥ । ସେଇ ହେଉଛନ୍ତି ସମସ୍ତଙ୍କର ପରଂବ୍ରହ୍ମବାଚୀ ଠୁଳ ବିଗ୍ରହ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ (୩୪ଶ ପଟଳ) ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ହ୍ଳାଂ,ଶ୍ଳାଂ, କ୍ଳାଂ ଓ ଧ୍ଳାଂ, ଏଇ ଚାରୋଟି ବୀଜମନ୍ତ୍ରକୁ ଯଥାକ୍ରମେ ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ସୁଦର୍ଶନ ସହିତ ସମକଳ୍ପନା କରି ଶେଷ ଓ ପଞ୍ଚମ ପ୍ଳାଂ ବୀଜକୁ ବିନ୍ଦୁବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ତାହାହେଉଛି,

ନିର୍ମାୟା ପୁରୁଷ ସେ ଯେ ନିର୍ମାୟାରେ ବାସ
ରୂପରେଖରେ ନଥାଇ ଅଦୃଶ୍ୟରେ ଦୃଶ୍ୟ ।
ଅଜ୍ୟୋତିରେ ଜ୍ୟୋତି ସେହୁ ଅବିଦ୍ୟାରେ ବିଦ୍ୟା
ଅଜ୍ଞାନରେ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଜାଣିବ ସୁସିଦ୍ଧା ।

---

୩୫ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ୨୫ ଶ ପଟଳ ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ର ଓ କାୟଯୋଗର ବିଚରଣ-ଭୂମିସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇସାରିବା ପରେ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱକୀୟ ଦୃଷ୍ଟିଟିକୁ ଚିହ୍ନିରଖିବା କେବଳ ବାକୀ ରହିଛି । ମନ୍ତ୍ରଯନ୍ତ୍ରର ସାଧନା, କାୟଯୋଗର ଅଭ୍ୟାସ ସବୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ କେବଳ ଯାନ୍ତ୍ରିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ବା କାୟାସୀମିତ ଯୋଗୀ ବୋଲି କହି ହେବ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରକମର ସାଧନା ପ୍ରାଣଭୂମିର ନିମ୍ନତମ ସ୍ତରରୁ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ, ସାଧନାର ଧର୍ମ ସମଗ୍ର ଧର୍ମ । ଶରୀର ମାୟା ବୋଲି ତାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଗଲେ ସାଧନା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ହେଲେ ଚିତ୍ତ ବା ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ହୁଏ, ପିଣ୍ଡ ବା ଶରୀରକୁ ଦେବାଳୟ ପରି ବିଶୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଏଇଥିଲାଗି ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ଯାବତୀୟ ସାଧନାର ଦରକାର । ସାଧ୍ୟବସ୍ତୁର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିଫଳିତ କରିପାରିଲେ ନାନାବିଧ ସାଧନରୁ ସେସବୁର ବାଚ୍ୟ ଶକ୍ତିର ଅତିରିକ୍ତ ଫଳ ଲାଭ କରାଯାଇପାରେ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏଇଠି ପ୍ରଚଳିତ ସବୁପ୍ରକାର ସାଧନାକୁ ସେମାନେ ନିର୍ବିକାର ଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଆପଣା ସାଧ୍ୟବସ୍ତୁର ତାରା ଉପରେ ସମସ୍ତ ସାଧନାକୁ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରି ସେମାନେ ସାଧନାର ଆୟତନକୁ ଅତିକ୍ରମି ଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ସାଧନା ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ, ସେମାନଙ୍କର ରୂପୋପାସନା ପରମ ଭାବର ବିଗ୍ରହଉପାସନା ସେମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ବୋଧି-ଦୃଷ୍ଟି । ସେମାନଙ୍କର ଯୋଗ କେବଳ ନକାରାତ୍ମକ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି-ନିରୋଧ ନୁହେଁ, ଏହା ଯଥାର୍ଥରେ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମରେ ଯୁକ୍ତ ହେବାର ମହାସୁଖ-ସ୍ଥିତି ।

ଦୁଇ ଏକତ୍ୱ କର ଠାବେ, ଅଦେଖା ଭୂଇଁ ଦେଖ ଏବେ ।

ପୁଣି, ଚାହୁଁଥିବୁ ଦିବ୍ୟ ଚକ୍ଷୁରେ ବାବୁ, ରୂପ ନ ଦିଶିବ ଦିଶିବ ସବୁ (୩୬) ।

ପୁଣି, ପୁରିଲା କୁମ୍ଭର ପ୍ରାୟ ବିଗ୍ରହ ଅଟଇ

ବାଞ୍ଛା କଲେ ବାଞ୍ଛାଫଳ ଚରଣେ ଖଟଇ ।

ସ୍ୱର୍ଗ ଯେ ନରକ ବେନି ନାହିଁ ତାର ଇଚ୍ଛା,

ଯହିଁ ଥିଲେ ଥାଉ ପଛେ ନ କରିବ ବାଞ୍ଛା ।

ମରିବା ଜୀଇବା ଦୁଇ ମନେ ନାହିଁ ଭ୍ରାନ୍ତି,

ମଦନମୋହନ ରୂପ ଆପେ ଦିଶୁଛନ୍ତି (୩୭) ।

ତତ୍ତ୍ୱବିନା କେବଳ ଯୋଗର ଗତି ନାହିଁ । ଯୋଗ ସହିତ ଆତ୍ମାର ସାଧନା ରହିଥିବା ଦରକାର ।

ଭୂଲି ମରିବୁ ଯୋଗ ସାଧି । ପ୍ରାପତ ନୋହିବ ଅନାଦି ॥

ମୁଁ ତାହା ବୁଝିଅଛି ଛାଡ଼ି । କହିଲୁ ବଣିଷ୍ଠ ହୋ ପେଢ଼ି ॥

ଆତ୍ମା ଯୋଗରେ ମୁଁ ନିଶ୍ଚିତ । ଗଲାଣି କୋଟି ଯୁଗ ଭୋକ୍ତ ॥

ଶିଶୁ ଶବଦେ ଚିତ୍ତ ଦେଇ । ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ୱରୂପେ ଅଛି ଧ୍ୟାୟୀ (୩୮) ॥

---

୩୬ । କଳିଯୁଗ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୩୭ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା : ପୃ. ୧୧
୩୮ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ : ତୃତୀୟ କକ୍ଷ ।

ତତ୍ତ୍ୱବିହୀନ ବା ବ୍ରହ୍ମବ୍ୟତିରେଖ ସାଧନା କେବଳ ବୃଥା ସାଧନା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ଏଥୁ ଆନମତ ଯେତେ ଭ୍ରମ ଚିତ୍ତ
କହିଲୁଁ ତୋ ଆଗେ ଫେଡ଼ି,
ଏହି ଭାବରେଣ ଅନ୍ଧକାର ନାଶ
ଅଥଲେ ନ ମର ବୁଡ଼ି (୩୯) ।

(ଡ) ସର୍ବ-ସ୍ୱୀକାରୀ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠା :

ପୁରୁଣା ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଇତିହାସ ଅନେକ ଘଣ୍ଟାଚକଟା କରି ମଧ ତନ୍ତ୍ରର ସ୍ଥିର ସମୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇ ପାରି ନାହିଁ । ତଥାପି, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାଭୂମି ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଏହି ଧର୍ମନୀତିର ସାମାଜିକ ପୃଷ୍ଠପଟ ବିଷୟରେ ଅନେକ କିଛି ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରିବ । ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଜୀବନାଚାର କ୍ରମେ ବୀର୍ଯ୍ୟହୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । କେବଳ ବାହ୍ୟାଚାର ଛଡ଼ା ତା'ର ଆଉ କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ରହିଲା ନାହିଁ । ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ, ଯାଗଯଜ୍ଞ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ସବୁ ସେହିପରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଙ୍ଗରେ ଚାଲିଲା, କିନ୍ତୁ ଏଣେ ଧର୍ମାଚାରୀ ମଣିଷର ଧାର୍ମିକ ଯୋଗ୍ୟତା ରହି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଏହି ଅବମନନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତନ୍ତ୍ରର ଆବିର୍ଭାବ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଲାଗି ପ୍ରଥମେ ପିଣ୍ଡକୁ, ଅରୂପ ଲାଗି ପ୍ରଥମେ ରୂପକୁ ସୁଯୋଗ୍ୟ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଭୂମି ଭାବେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ହେବ, ତାହା ନହେଲେ ସମସ୍ତ ବୈଦିକ ବ୍ରତଚର୍ଯ୍ୟା କଲେ ମଧ ମନୁଷ୍ୟ ମନର ଉଦୟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ରର ଗୋଟିଏ ସୂକ୍ତିରୁ ଏହି କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳେ,

ପାଞ୍ଚାଳିକା ଯଥା ଭିତ୍ତୌ ସର୍ବେନ୍ଦ୍ରିୟ ସମନ୍ୱିତାଃ,
ଅମୂରଶକ୍ତାଃ କାର୍ଯେଷୁ ତଥାନ୍ୟେ ମନ୍ତ୍ରରାଶୟଃ ।
ଅନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରୈଃ କୃତଂ କର୍ମ ବନ୍ଧ୍ୟାସ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍ଗମୋ ଯଥା
ନ ତତ୍ର ଫଳସିଦ୍ଧିଃ ସ୍ୟାତ୍ ଶ୍ରମ ଏବ ହି କେବଳମ୍ ।

ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଚିତ୍ରିତ ପୁତ୍ତଳି ଯେପରି ସକଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ମଧ ସ୍ୱକାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରିପାରେ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରର କୌଣସି ଫଳ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାତ୍ ବାହ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରର ସାହାଯ୍ୟ ନେବା ଆଗରୁ ପ୍ରଥମେ ମୂର୍ତ୍ତିକା ଭିତରେ ଜୀବନନ୍ୟାସ କରି ଓ ବନ୍ଧ୍ୟା ସ୍ତ୍ରୀର ବନ୍ଧ୍ୟାତ୍ୱ ନାଶ କରି ତାକୁ ଉପଲବ୍ଧିର ଯୋଗ୍ୟଭୂମି କରିବାକୁ ହେବ ।

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ସେହିପରି ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରିଥିଲା ଉପନିଷଦ । ବେଦର ଦେବସଭାକୁ ଋଷିମାଜି ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ତାର କଳ୍ପନା ଓ ତା'ର ଆତ୍ମାନସ୍ୱରୂପ ପବିତ୍ର ଅନ୍ତରାସନର ବାଣୀ ଏହି ଉପନିଷଦ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦରେ ଅଛି , ତର୍କ, ଆଲୋଚନା ବା ଅର୍ଥଘନ ଚଚସା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେ ସମଗ୍ର ଅନ୍ତର ଦେଇ ପ୍ରାପ୍ତିର ବାସନା ପୋଷଣ କରିପାରେ, ସେଇ ଆତ୍ମାକୁ ପାଏ । ତାହାକୁ ହିଁ ଆତ୍ମା ତା'ର ଆପଣା ଭିତରୁ ଦେଖା ଦିଅନ୍ତି (୧) । କଠୋପନିଷଦରେ କୁହଯାଇଛି, ତାକୁ (ପରମ ସତ୍ତାକୁ) କେହି ଆଖିରେ ଦେଖି ପାରିବ ନାହିଁ, ସେ ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିର ବାହାରେ । ଆପଣା ଅନ୍ତରର ବୋଧିଦୃଷ୍ଟିରେ ଯେଉଁ ସାଧକ ତାଙ୍କୁ ଠାବ କରିପାରିବ, ସେଇ କେବଳ ପାଇ ଅମର ହୋଇ ରହିବ (୨) । ବାହାର ଛାଡ଼ି ଭିତରେ ଠଣା କରିବା, ସାଧନକୁ ଅତିକ୍ରମ

୩୯ । ଅଣାକାର ସଂହିତା : ୧୩୮ ଶ ପଦ ।
୧ । ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ : ୩ ।୨ ।୩
୨ । କଠୋପନିଷଦ : ୬ ।୯

କରି ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିକୁ ସାଧ୍ୟଯୋଗ୍ୟ କରି ଉତ୍ତୋଳିତ କରିବା, ଏଇ ହେଉଛି ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧିର ଏକମାତ୍ର ମାର୍ଗ । ଯେଉଁଠି ଯୁଗାଚାରୀ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ସୂତ୍ରଟି ହରାଇଛି, ସେଠି ସେ କର୍ମକାଣ୍ଡ କ୍ରିୟୋପଚାର ଭିତରେ ବନ୍ଦହୋଇ ଯାଇଛି ।

ଧର୍ମସାଧନାରେ ଚିରଦିନ ନାନା ସାଧନର ପ୍ରଚାର ହୋଇ ଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱ ବା ସାଧ୍ୟ ଉପରେ ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି କେନ୍ଦ୍ରିତ କରି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଶୁଚୀ ରଖିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ସାଧନ ଧରି ଯିଏ ସେମାନଙ୍କର ଅଭୀଷ୍ଟ ଲାଭ କରିପାରିଛନ୍ତି । ସମାଜରେ ଏପରି ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ମଧ୍ୟପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆସେ, ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତେ କେବଳ ବାହ୍ୟବୃତ୍ତିର ବନ୍ଧନ ଭିତରେ ଗୁନ୍ଥା ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି; ସାଧନାର ମହାଡ଼ମ୍ବରରେ ଧର୍ମର ବ୍ୟାୟାମଶାଳା ଝଂକୃତ ହୋଇ ଉଠେ, କିନ୍ତୁ ସାଧନାମୂଳ ଅନ୍ତରର ତିଳେ ହେଲେ ବିକାଶ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେତିକିବେଳେ କାଳର ଚିରନ୍ତନ ନିୟମପରି ମହାତ୍ମା ଓ ମନୀଷୀର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ପୁଣି ନୂତନ ସ୍ଥାନ ବା ପାତ୍ର-ନିରୂପଣଦ୍ୱାରା ମହାତ୍ମାମାନେ ସାଧନ ଓ ସାଧ୍ୟର ସୀମାରେଖା ଓ ସମ୍ବନ୍ଧ ନିରୂପଣ କରିଦେଇ ପ୍ରତ୍ୟେକଟିକୁ ତା'ର ଯୋଗ୍ୟମୂଲ୍ୟ ଦେଇଦିଅନ୍ତି । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ବାଇବେଲରେ ଯେଉଁ ମହାପୁରୁଷ ଓ ଯୁଗଦ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କର ବାଣୀ ଦିଆଯାଇଛି, ସେମାନେ ଏହି ମୂଲ୍ୟନିର୍ଣ୍ଣୟ ଯୁଗରେ ପୃଥିବୀକୁ ଆସିଛନ୍ତି । ଅସମ ସମାଜରେ ଭାରସାମ୍ୟ ଓ କେନ୍ଦ୍ରପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଯାଇ ସେମାନେ ପୁରାତନ ଅଚଳ ଧର୍ମସ୍ଥିତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବଳ ବିରୋଧ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମର ସ୍ୱକୀୟ ସ୍ଥାନ ଧର୍ମର ଠିକ୍ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ । ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳଭୂମିରେ ନାନା ଧର୍ମର ଜୟ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ଚାଲିଛି । ପୁରୀର ପଣ୍ଡିତସଭାରେ ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ-ମାନେ ଡିଣ୍ଡିମ ବଜାଇବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । ରାଜପୋଷିତ ଧର୍ମ ଅନ୍ୟଧର୍ମମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆପଣା ଦଣ୍ଡ ଚଳାଇଛି । ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମସାଧନରେ କୌଣସି ସ୍ୱାଧୀନତା ନାହିଁ । ରାଜାରାଣୀଙ୍କର ଖିଆଲ ଅନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କର ପୋଷିତ ଧର୍ମ ଭିତରେ ଲଢ଼େଇର ପ୍ରଦର୍ଶନ ହେଉଛି, ଏହି ଲଢ଼େଇର ଫଳାଫଳ ଦେଖି ସମାଜର ସାଧାରଣ ଲୋକେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ମାନ ନିରୂପଣ କରୁଅଛନ୍ତି । ଧର୍ମରେ ଯେ ସ୍ୱୟଂ ସାଧକର ମନ ହେଉଛି ମୂଳ, ଏକଥା ସେ ମୁଗ୍ଧ ବାତାବରଣରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପାସୋର ଗଲାଣି । ଧର୍ମ ନାମରେ ଧର୍ମଧ୍ୱଜୀମାନେ ପ୍ରଦର୍ଶନୀ ଦେଖାଇ ଚାଲିଛନ୍ତି; ଧର୍ମ ପୁଣି ସେହି ଯାଦୁ କୁହୁକର ଅଦ୍ଭୁତସାଧନ ଯୁଗକୁ ହଟିଯାଇଛି । ତନ୍ତ୍ର, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ମୂଳ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ରୂପରେ କିପରି ଥିଲା, ସେକଥା ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ କାହାର ଅବସର ନାହିଁ । ସମାଜର ଏହି ଅଧୋଗମନ ବେଳେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ । ସେହିମାନେହିଁ ଉତ୍ତରସମାଜର ସମସ୍ତ ସମ୍ଭାବନାକୁ କଳାରୂପେ ବହନ କରି ପ୍ରଥମେ ଅବସ୍ଥିତ ଦେଶଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କଲେ । ପୁଣି ଗାରେଡ଼ୀ, ଯନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରର ଭାନୁମତୀ ଖେଳ, ଚିତା ଚଇତନ ଯେଉଁଠି ଯେଉଁ ନାମରେ ଯେତେ ଧର୍ମଢ଼ମ ଥିଲା, ସେସବୁର ପ୍ରାଣହୀନ ଅସ୍ଥିଶରୀରଟାକୁ ଅନାବୃତ କରି ଦେଖାଇଦେବା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇ ରହିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ମାନଙ୍କ ପରି ସେମାନଙ୍କୁ ଶାସକ ଓ ଶାସିତ ଉଭୟଙ୍କଠାରୁ ନାନା ଗଞ୍ଜଣା ସହିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ନୂତନର ପଥ ଚିରଦିନ ରକ୍ତରଞ୍ଜିତ; ଯେ ଭାଙ୍ଗିବାକୁ ଆସେ, ତାକୁ ସମସ୍ତ ଭୟ ଛାଡ଼ି ପ୍ରତିରୋଧର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ହୁଏ । ବଳରାମ ଦାସ ପୁରୀରେ ଉତ୍‌କ୍ଷିପ୍ତ ଜନତାଠାରୁ କେତେଥର ଟେକାମାଡ଼ ଖାଇଛନ୍ତି; ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆପଣା ଇଚ୍ଛା-ବିରୁଦ୍ଧରେ ରାଜସଭାରେ କେତେଥର ତାଙ୍କର ଯୋଗପରୀକ୍ଷା ଦେଇଛନ୍ତି, ହୁଏତ ନିରାପଦ ହେବାଲାଗି ତାଙ୍କୁ ରଣପୁର ଚାଲିଯିବାକୁ ହୋଇଛି । ତଥାପି ସେମାନଙ୍କର କଥାର ଟାଣ କେବେହେଲେ କମ୍ ହୋଇନାହିଁ । ଭାଗବତ- ପ୍ରେରିତ ସଳିତାର ଆଲୁଅପରି ସେମାନେ ଶେଷ କଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେବଳ ଜଳି ଜଳି ସାର୍ଥକ ହୋଇଛନ୍ତି । ଛତିଶଗୁପ୍ତ ଗୀତାରେ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଅନ୍ଧ ମୁଗ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିସୀମିତ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ଓ ବାହ୍ୟବ୍ରତର

ବିରୋଧ କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

ଶିଳା ସାଳଚଣ୍ଡୀ ମଙ୍ଗଳା ଶିବ,
ବ୍ରତ ତୀର୍ଥ ତିଥି କରିବା ଭାବ ।
ଏହି ରସରେ ମାତିଲା ନିରତେ,
ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ନ ଚିହ୍ନିଲା ଜଗତେ ।
ପୁଣି, ନ ଜାଣନ୍ତି ଅରୂପ ବୋଲିଣ ବାସୁଦେବ,
ପ୍ରତିମା ପିତୁଳା କରି କରୁଥାନ୍ତି ଭାବ ।
ଦେଖୁ ଦେଖୁ ଶୁଣୁଥାନ୍ତି ନ ବୁଝନ୍ତି ଜନ,
ପୂଜାକଲା ଦେବତା ତ ନ କହେ ବଚନ ।
ରୂପ ତୀର୍ଥ ବ୍ରତ ପୂଜା ହୋମ କର୍ମ ମିଛ,
ଦେବଦେବୀ ଏ ମାୟା ପଟଳ ସବୁ ତୁଚ୍ଛ ।୩।

ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଉତ୍ତର ଭାରତର ସନ୍ଥ-ସାଧକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିରୋଧ ବା ନିଷ୍ଠାଧର୍ମର ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଓ ଇସ୍‌ଲାମର ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ତତ୍ତ୍ୱ ଲଢ଼ାଇ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା, ରାଜପାଳିତ ଧର୍ମର ଏକଦେଶୀ ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ଯେପରି ଭାବରେ ବଢ଼ି ବଢ଼ି ଚାଲିଥିଲା, ହୁଏତ ଭାରତବର୍ଷର ଧର୍ମଜୀବନ ଦୁଇ ଧର୍ମର ସଂଘାତରେ ନଷ୍ଟ ନାରଖାର ହୋଇଯାଇଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ସନ୍ଥସାଧକମାନେ ଉଭୟ ଧର୍ମର ବାହ୍ୟ ଅସାରତାଗୁଡ଼ାକ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚାର କରି ମର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଆଡ଼କୁ ଯୁଗର ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇ ନେଲେ ଓ ଲୋକମାନଙ୍କ ମନଭିତରେ ସାରଧର୍ମ ବଞ୍ଚି ରହିପାରିଲା । ମୀରାବାଈ, କବୀର, ନାନକ, ଦାଦୁ ଓ ରଜ୍ଜବ ଏହି ବିଦ୍ରୋହୀ ଧର୍ମର ସ୍ତମ୍ଭପରି; ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ବାହ୍ୟାଚାରର ବାଡ଼ ଭାଙ୍ଗି ଧର୍ମ ଅନ୍ତର୍ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ଦୋହା ଓ 'ସାଖୀ' ମଧ୍ୟରେ ଏହି ବିରୋଧ ମନୋଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । କବୀରଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ମନ ନ ରଙ୍ଗାୟେ ରଙ୍ଗାୟେ ଯୋଗୀ କପଡ଼ା
ଆସନ ମାରି ମନ୍ଦିରମେଁ ବୈଠେ
ବ୍ରହ୍ମ ଛାଡ଼ି ପୂଜନ ଲଗେ ପଥରା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀରେ ଠିକ୍ ଏହି ପୌତ୍ତଳିକତା ଓ ବହିରଙ୍ଗ ସାଧନାର ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି ।

କାମ ଆଶ୍ରିତେ ମୂଢ଼ ନର, ପୂଜନ୍ତି ଭୂତ ପ୍ରେତ ସୁର ।
ପୁଣି,ଯେତେ ଏ ତୀର୍ଥ ବ୍ରତ ତପ, କ୍ରିୟାସମ୍ଭବ ମନ୍ତ୍ର ଜପ
ଏ ସର୍ବ ଧର୍ମ ନୁହେଁ କିଛି, ସଂସାର ହିତେ ବେଦ ଗଛି ।୪।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସମୟକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧକ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତନ୍ତ୍ରର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଆଧାରକୁ ଭୁଲି ସମସ୍ତେ ଅଦ୍ଭୁତ ସାଧନମାନ ଦେଖାଇ ସମାଜର ପ୍ରଶଂସା ନେବାପାଇଁ ବେଶୀ ତତ୍ପର ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ପୁଅ ବକ୍ରଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ନାମରେ ଏହି ମର୍ମର ଗୋଟିଏ କାହାଣୀ ଅଛି । ସେ କୁଆଡ଼େ ଅନ୍ୟ ବାଡ଼ିରୁ କାକୁଡ଼ୀ ଚୋରାଇ ଖାଇ

୩। ଛତିଶ ଗୁପ୍ତ ଗୀତା : ୭ମ ଓ ୧୨ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୪। ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ : ପ୍ରଥମ କଳ୍ପ ।

ପୁଣି ତନ୍ତ୍ରବଳରେ ଡ଼େଙ୍ଗ ଦେହରେ କାକୁଡ଼ୀଟିଏ ଲଗାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି କଥା ଜାଣିପାରି ପୁତ୍ରକୁ ଅନେକ ଭର୍ତ୍ସନା କରିଥିଲେ ଓ ଗୁଣୀଗାରେଡ଼ୀରୁ ଦୂରରେ ରହିବାଲାଗି ସତର୍କ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । କେବଳ ଯନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ରର ବିରୋଧ କରି ସେ ଅନେକ ଜାଗାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଯୋଗାଭ୍ୟାସର ଆଡ଼ମ୍ବର କରି ଯେଉଁମାନେ ମହାଯୋଗୀ ବୋଲି ଗୌରବ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ହିଁ ନିରାଧାର ପ୍ରଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ମୁକ୍ତିପଥକୁ ଉଜୁଆଳ କରି ରଖନ୍ତି ।

ଜିହ୍ୱାରେ ବସାଣ କରି ଅକ୍ଷର,
ବୋଲିବେ ସାଧକ ହେଲୁ ଆମ୍ଭର ।
ଷଡ଼ଚକ୍ର ଯନ୍ତ୍ରେ ବସାଣ କହି,
ଅନାଦି ଛନ୍ଦକୁ ଦେବେ ବୁଝାଇ ।
ଜ୍ୟୋତି ଅବାଡ଼ ଛାୟାମନ୍ତ୍ର ଦେବେ,
ହଂସଦୀକ୍ଷା ଦେଲୁ ବୋଲି ବୋଲିବେ ।
ଏକାକ୍ଷର ବୋଲି କରିବେ ଠଣା,
ଉଦୟ ପଥକୁ କରିଣ ବଣା ।୫।

ଉଦୟ ପଥର ସରଳ ରାସ୍ତା କେବଳ ଯୋଗରେ ବା କେବଳ ଯନ୍ତ୍ରତନ୍ତ୍ରରେ ନାହିଁ । ଖାଲି ଭେକ ଧରି ବାଳ ବଢ଼ାଇ ବୁଲିଲେ ମଧ କେହି ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କହିବେ ନାହିଁ । ମନ ନ ରଙ୍ଗାଇ କପଡ଼ା ବା ଭେକ ରଙ୍ଗାଇଲେ ଯେ ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶନ ଅସମ୍ଭବ, ମହାତ୍ମା କବୀରଙ୍କର ଏଇ କଥାଟି ପରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ମାଟି ଅଙ୍ଗେ ବୋଳିଲେଟି ନ ବୋଲିବେ ଦାସ
ବ୍ୟାଘ୍ର ଚର୍ମ ପଶୁ ଜନ୍ତୁଠାରେ ପରବେଶ ।
ପୁଣି, ଭେକ ବହି ବିଡ଼ମ୍ବଣ କଥା ଯଦି କରି,
ବୈଷ୍ଣବ ପଥକୁ ସେହୁ ହୁଅନ୍ତି ବଇରୀ ।
ପୁଣି, ଜଟାପଟା ଭେକ ତଳେ ସମସ୍ତେହେଁ ଦାସ,
କୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ସାର ତନମନ ଶିଷ୍ୟ (୬) ।

ଚିତ୍ତଶୋଧନ ପ୍ରକରଣରେ ଆର୍ଯ୍ୟଦେବ ସ୍ନାନ, ବ୍ରତ, ତୀର୍ଥ ଓ ତିଥିପାଳନ ପ୍ରଭୃତି ବାହ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ କହିଛନ୍ତି—

ପ୍ରତରନ୍ନାପି ଗଙ୍ଗାୟାଂ ନୈବା ଶ୍ୱା ଶୁଦ୍ଧିମର୍ହତି
ତସ୍ମାଦ୍ଧର୍ମଧିୟାଂ ପୁଂସାଂ ତୀର୍ଥସ୍ନାନଂ ତୁ ନିଷ୍ଫଳମ୍ ।
ଧର୍ମୋ ଯଦି ଭବେତ୍ ସ୍ନାନାତ୍ କୈବର୍ତ୍ତାନାଂ କୃତାର୍ଥତା
ନକ୍ତନ୍ଦିବଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟାନାଂ ମତ୍ସ୍ୟାଦିନାଂ ତୁ କା କଥା ।
ପାପକ୍ଷୟୋଽପି ସ୍ନାନେନ ନୈବ ସ୍ୟାଦିତି ନିଶ୍ଚୟଃ
ଯତୋ ରାଗାଦିବୃଦ୍ଧିଷ୍ଟୁ ଦୃଶ୍ୟତେ ତୀର୍ଥସେବିନାମ୍ ।

---

୫ । କଳିଯୁଗ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୬ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା : (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ) ୩୪ ଶ, ୪୬ଶ ଓ ୪୭ ଶ ଛାନ୍ଦ ।

ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଗଙ୍ଗାନଦୀରେ ପହଁରିଲେ ମଧ୍ୟ କୁକୁରର ଶୁଦ୍ଧି ହୋଇପାରେ ନାହିଁ; ତେବେ ଯେଉଁମାନେ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନକୁ ସ୍ନାନ ଲାଗି ଯାଆନ୍ତି, ସେମାନେ କିପରି ମୁକ୍ତି ପାଇବେ ? ସ୍ନାନ କରିଦେଲେ ଯଦି ଧର୍ମ ଅର୍ଜନ ହେଉଥାନ୍ତା, ତେବେ କେଉଟମାନେ ତ ତରି ଯାଉଥାନ୍ତେ; ରାତିଦିନ ପାଣିରେ ଘର କରି ରହିଥିବା ମାଛଙ୍କ କଥା ତ କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ସ୍ନାନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତରେ ଆଦୌ ପାପକ୍ଷୟ ହୁଏ ନାହିଁ; ତୀର୍ଥଯାତ୍ରୀମାନେହିଁ ସାଧାରଣଙ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ରାଗ ଓ ଦ୍ୱେଷର ଅଧୀନ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଏଇଠାରେ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ କେବଳ ପୁରୁଣାକୁ ଭାଙ୍ଗି ଦଳିଦେବାକୁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏହି ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇନାହିଁ । ତନ୍ତ୍ରର ଶବସାଧନା ପରି ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ସ୍ଥିତ ପୁରାତନର ଶବ ଉପରେ ଭବ୍ୟ ନୂତନର ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରିଅଛନ୍ତି । ସଂହାର ଭୟାବହ, ସଂହାର ଅତି ନୃଶଂସ ; କିନ୍ତୁ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାଗ୍‌ଭାବଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ତାହା ଅତି ଆବଶ୍ୟକ, ସମସ୍ତ ପ୍ରକାଶର ପ୍ରଥମ ଶକ୍ତି ପରୀକ୍ଷା ସେ । କବୀର, ନାନକ ଓ ରବିଦାସ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସନ୍ଥମାନେ ସମାଜର ମାର୍ଗ ଅନ୍ତରକୁ ଫେରାଇ ଆଣିବାକୁ କେତେ ଉଲଟ୍‌ବାସୀ (ଦୁଇଅର୍ଥର ପ୍ରହେଳୀ) ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଭାଙ୍ଗିବା ଉତ୍ତେଜନାର ଉନ୍ମତ୍ତ ରୁଦ୍ର ସାଜିଥିଲେ ସେମାନେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାଜର ମନରେ ଆସ୍ଥାନ ଭିଡ଼ି ବସି ନଥାନ୍ତେ । ଏହି ଭଙ୍ଗାରୁଜା, ପୁରୁଣା ମାୟାର ଅବଜ୍ଞା ତଳେ ସେମାନଙ୍କର ନିଜ ନିଜର ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଧର୍ମଗଠନ ଯୋଜନାମାନ ଥିଲା, ଏହି ଯୋଜନାକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ସେମାନେ ସମାଜର ପଥକୁ ପଣ୍ଡିତାଇ ଓ ଶୁଷ୍କ ଧର୍ମମାର୍ଗରୁ ଫେରାଇ ଆଣିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ବାହାରର ସବୁ ଅବଲମ୍ବନ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ମାତ୍ର, ଅସଲ ଆରାଧନାର ବେଦୀ ହେଉଛି ଆପଣାର ଅନ୍ତର ଭିତରେ । ଧର୍ମ ମନ୍ଦିର ବା ମସଜିଦ୍‌ର ନୁହେଁ, ରାଜା ଓ ପାରୁଷବର୍ଗଙ୍କର ନୁହେଁ, ଏହା ହେଉଛି ଅନ୍ତରର ଅନୁଭୂତି, ଆପଣା ଅଭିଳାଷର ସପ୍ରାଣ ପ୍ରକାଶ; ଏହା କେବଳ 'ମହାନୁଭବରେ ଦୃଶ୍ୟ ।' ତେଣୁ ନିପଟ ମନ୍ତ୍ରଧୂଆଁକୁ ଛାଡ଼ି ମନନର ଏକକ ସଳିତା ରୂପେ ଆପଣାକୁ ଜଳାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ ଛାଡ଼ି ମାନସସ୍ନାନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମନ ଯଦି ବନ୍ଧ୍ୟା ହୁଏ, ତେବେ ଉଦୟର କୌଣସି ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, ପୁତ୍ତଳିରେ ପ୍ରାଣନ୍ୟାସ ନ କଲେ ତା'ଠାରୁ କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ଆଶାକରିବା ବୃଥା, ଭୂମି ଯୋଗ୍ୟ ନ ଥିଲେ ଟାଙ୍ଗରାରେ ଧାନ ବୁଣିଲା ପରି ମନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ଧ୍ୟାନ ଜପ ସବୁ ବୃଥା ଯିବ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ଚାହି ମନର ନିଷ୍ଠା, ମନର ବିନମ୍ରତା । ଆପଣାକୁ ଉନ୍ମୁଖ ପାତ୍ର ପରି ଉପଯୁକ୍ତ କରି ରଖିଲେ ଯାଇ ତାହା ପରମ ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଧାରାକୁ ଆଧାରଗତ କରି ସଞ୍ଚି ରଖି ପାରିବ । ପୁରୁଣାର ଭେକଧର୍ମ କେବଳ ଓଲଟା ତାଟିଆ ପରି; ଆପଣା ଜ୍ଞାନର ଗର୍ବ ଗରିମାରେ କେବଳ ଗୋଜିଆ ଶିଖର ପରି ସେ ଉପରକୁ ଉଠି ଯାଇଛି , ବୃଷ୍ଟି ଧରି ରଖିବାକୁ ତା'ର ଏତେ ଟିକିଏ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଏହି ମନର ଉନ୍ନୟନ ହେଲା ମଧ୍ୟଯୁଗର ସକାରାତ୍ମକ ଧର୍ମଶିକ୍ଷା । ଉତ୍ତର ଭାରତଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଓଡ଼ିଶା ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ନାନା ଶାଖା, ନାନା ଧର୍ମ ଦୋହା ମଧ୍ୟଦେଇ କେବଳ ଏହି ବାଣୀ ଧ୍ୱନିତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । କବୀରଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ମାଲା ଫେରୀ ତିଲକ ଲଗାୟା ଲମ୍ବୀ ଜଟା ବଢ଼ାତା ହୈ

ଅନ୍ତର ତେରେ କୁଫର କଟାରୀ ୟୌଁ ନହି ସାହବ ମିଲତା ହୈ ।

ମାଳା ଗଡ଼ାଇ, ଚିତା କାଟି ଜଟା ଲମ୍ବାଇଲେ କଣ ହେବ, ଅନ୍ତର ଭିତରଟା ଯେ ଶାଣୁଆ କଟାରୀ ପରି ଠିଆହୋଇ ରହିଛି । ଏଥିରେ କେବେ ପରମ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଦର୍ଶନ ମିଳିବ ନାହିଁ । ବଳରାମ ଦାସ ଗଣେଶ ବିଭୂତି ଟୀକାରେ ମଧ୍ୟ ମନୋମୂଳ ସାଧନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି,

ମନ ଏକା ମୂଳ ବାବୁ ମନ୍ତ୍ରମାନେ ସ୍ଥିତି ।

ଛୟାଳିଶ ପଟଳର ଶେଷ ଦୁଇ ପଟଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନର ଯୋଗ୍ୟତା ବା ଇନ୍ଦ୍ରୋରାନ୍ନ ଖତାକୁ ସବୁ ଧର୍ମର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଜଟା, ତିଳକ, ମାଳା ପ୍ରଭୃତିର ଭେକସାର ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କଠାରୁ ବିନମ୍ର ମୌନ ଈଶ୍ୱରଚିନ୍ତକ-ଗୃହୀକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଉଚ୍ଚତର ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ସବୁପ୍ରକାର ସାଧନାରୁ ଫଳ ପାଇବା ଲାଗି ମନ ଯେ ଏକମାତ୍ର ଭୂମି, ତାହା ସେ ନାନାସ୍ଥାନରେ ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଶତ ଶତ ଭଜନରେ ମଧ୍ୟ ଏ ମନକୁ ଯୋଗ୍ୟ ଓ ଏକକ କରିବାର ଏହି ଆତ୍ମସାଧନାହିଁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ତାଙ୍କରି ଭାଷାରେ,

ଆହୁରି କଥାଏ ଶୁଣରେ ବାବୁ, ମନ ଥୟ କଲେ ସବୁ ପାଇବୁ ।
ମନକୁ ଥୟ ଯେଣୁ ଧ୍ରୁବ କଲା, ତେଣୁ ଏଡ଼େ ପଦ ଧ୍ରୁବ ପାଇଲା ।
ଆହୁରି କଥାଏ ଶୁଣରେ ବାଳ, ଯେବେ ତୁ କରିବୁ ମନ ନିଶ୍ଚଳ ।
ମନ ଥୟ କଲେ ସକଳ ଥୟ, ତାହାର କାହାକୁ ହୋଇବ ଭୟ ।
ମନ ଥୟ ନାହିଁ ଯାହାର ପୁଣ, ଯୋଗ ସାଧିବା ହେବ ଅକାରଣ ।
ମନ ଯେ ଗୁରୁ ସେ ମନ ଯେ ମୂଳ, ମନରେ ଖେଳଇ ନାନାଦି ଖେଳ ।
ମନ ଭାଗବତ ମନ ଯେ ଗୀତା, ମନ ନ ବୁଝିଲେ ଅମୃତ ପିତା (୭) ।

ମନ ଆଗ, ତା'ପରେ ଯୋଗ, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ର ସାଧନା ଯିଏ ଯେଉଁ ଭାବରେ ଭଜୁ ପଛକେ ଏହି ମନ ହେଉଛି ସମସ୍ତ ସାଧନାର ସାଧାରଣ ଭୂମି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆଗରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ନାନା ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ରାଜାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ବେଶ୍ ଗୁଣୀଲଢ଼ାଇ ଚାଲିଥିଲା । କାହା ଧର୍ମ ବଡ଼, କାହା ଧର୍ମ ଛୋଟ, ଏହି କଥାର ମଜା ବାହାର କରିବାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଆପଣା ସଭାରେ ସବୁ ଶାଖାର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ରଖାଇ ରଖିଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆପଣା ଆପଣା ଜିହ୍ୱାଂଶାସ୍ତ୍ରରୁ ନାନାଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ନାନା କୁହୁକ କିମିଆଁ ଦେଖାଇ ଧର୍ମବାଜିରେ ବେଶ୍ ମାତି ରହିଥିଲେ । ଲୋକମନ ଆଡ଼କୁ କାହାରି ଦୃଷ୍ଟି ନ ଥିଲା ଏହିପରି ଗୋଟାଏ ଆତ୍ମଘରି ଆଡ଼ମ୍ବର ଯୁଗରେ ପଞ୍ଚସଖା ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପୁଣି ବିବେକ ମୂଳକୁ ଫେରାଇ ନେଇ ଆସିଲେ । ଧର୍ମର ମୂଲ୍ୟ-ନିରୂପଣ ଲାଗି ସେତେବେଳେ ବାହ୍ୟସାଧନ ଓ ପ୍ରଦର୍ଶନପଟୁତା ଉପରେ ଯୁଦ୍ଧ ଚାଲିଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ସେହି ନିରୂପଣମାନଙ୍କୁ ବାହାରରୁ ଅନ୍ତରକୁ ନେଇ ଆସିଲେ । ଧର୍ମକୁ ମାପିବାର ତରାଜୁ ଆପଣା ମନର ଯୋଗ୍ୟତା । ମନର ଯୋଗ୍ୟତା ଥିଲେ ସବୁ ସାଧନ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସିଦ୍ଧିପଥର ସହାୟକ । ଏଣୁ ସବୁ ଧର୍ମ ଓ ସାଧନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ସେମାନେ କେବଳ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠାର ବାଣୀଟିହିଁ ପ୍ରଚାର କଲେ । ଯୁଗଗଠନର ସମସ୍ତ ସମ୍ଭାବନାକୁ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭରାଇ ଯୁଗେଯୁଗେ ଯେଉଁ ମହାତ୍ମା ଆସନ୍ତି, ବସ୍ତୁତଃ ସେମାନେ କୌଣସି ନୂତନ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସମାଜର ବଦ୍ଧ ଆବର୍ଜନାକୁ ପୋଡ଼ିଦେଇ ମନକୁ ପବିତ୍ର ଓ ଧର୍ମମୁଖ କରିବାର ସନ୍ଦେଶ ଦେଇହିଁ ସେମାନେ ଆପଣାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମାପନ କରନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱତଃ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର କୌଣସି ବିରୋଧ କରି ନ ଥିଲା, ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠାହିଁ ଏହାର ଏକମାତ୍ର ବାଣୀ ଥିଲା । 'ଆତ୍ମୋଦୀପୋ ଭବ' ଏହାହିଁ ଗୌତମଙ୍କର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଶିକ୍ଷା । ପୁରାତନ ପାସୋରା ପଥର ସଂସ୍କାର ଲାଗି ଯେଉଁ ନିଷାଣନ ଓ ବିଶୋଧନ ଆବଶ୍ୟକ, ମହାତ୍ମାମାନେ କେବଳ ସେତିକି ଦେଖାଇ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନେ କେବେହେଲେ ଗୋଟିଏ ଭିନ୍ନ ବହିରଙ୍ଗ ଗ୍ରହଣ କରି ଭିନ୍ନ ଶାଖା ବା ଗୋଷ୍ଠୀ ତିଆରି କରିବାର ଦମ୍ଭ କରି ନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ସମାଜର ଧର୍ମସାଧନ ବିଷୟରେ ସେମାନେ ଆଦୌ ମୁଣ୍ଡ ଘୁରାଇ ନାହାନ୍ତି । ଓଲଟି ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ତା'ର

୭ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ନିଜ ଧର୍ମରେ ଅଥଚ ଶୁଦ୍ଧ ମନରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାର ଭରସାବାଣୀ ଜଗତ ସେହିମାନଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ପାଇ ଆସିଛି । ପଞ୍ଚସଖା ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସ୍ଥାନ ଏହି ଆତ୍ମଯୋଗୀମାନଙ୍କ ଗହଣରେ । ସେମାନେ ଭେକକୁ ଭେକ ହିସାବରେ ନିନ୍ଦା ନ କରି ଭେକର ମୂଳାଶ୍ରୟ ମନଟିକୁ କେବଳ ଚିହ୍ନାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ମନୋଭାବ ଫଳରେ ସେମାନେ ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ନାମ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ମନ ଭିତରେ ମେଦିନୀର ଅନୁଭୂତି ପାଇଛନ୍ତି । ଦୂରକୁ ନ ଯାଇ ଆପଣା ଅନ୍ତରରେ ପ୍ରାପ୍ତିପଥଟିକୁ ଖୋଜି ବାହାର କରିବା ଲାଗି ସେମାନେ ସମାଜକୁ ସତର୍କ କରିଦେଇଛନ୍ତି ।

ତୋ ହୃଦମଧ୍ୟେ ଅଛି ଜ୍ଞାନ
ତୁ ତୋତେ ଖୋଜି କର ଧ୍ୟାନ (୮) ।

ପୁଣି, ତୋହରି ଦେହ ଯେ ତୋତେ ଜ୍ଞାନଭାଣ୍ଡ
ତହିଁ ଦେଖ ତୁହି ମୁହିଁ ।

ଏବଂ, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନବ୍ରହ୍ମ ନୁହଇ ଏ ଦୂର,
ଗୁପତ ହୋଇ ରହିଛି ମନ୍ଦିରେ ତୋହର (୯) ।

ଠିକ୍ ସକ୍ରେଟିସ୍‌ଙ୍କର Know Thyself ବା ଉପନିଷଦର 'ଆତ୍ମାନଂ ବିଦ୍ଧି' ର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଅନ୍ତରର ପଥ ନାନା ମାୟାବନ୍ଧ ଦ୍ୱାରା ଅବରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଛି । ସେଇ ହେଉଛି ପାପ, ସେଇ ହେଉଛି ଅଜ୍ଞାନ ବା ଅବିଦ୍ୟା । ଏହି ଅବିଦ୍ୟା ହେଉଛି ମୃତ୍ୟୁ । ଅବିଦ୍ୟାକୁ ଭେଦ କରି ପାରିଲେ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଭେଦ କରାଯାଇ ପାରିବ । ସାଧକ ଯେତେବେଳେ ଏହାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଯିବ, ସେତିକିବେଳେ ସେ ବିଦ୍ୟାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଅମୃତତ୍ୱ ଲାଭ କରିବ । ଈଶୋପନିଷଦରେ ଏହି ହିରଣ୍ମୟ ପାତ୍ରକୁ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିବା ଲାଗି ପୂଷଣଙ୍କର ସ୍ତବଗାନ ହୋଇଛି ।

ହିରଣ୍ମୟେନ ପାତ୍ରେଣ ସତ୍ୟାସ୍ୟାପିହିତଂ ମୁଖଂ
ତତ୍ତ୍ୱଂ ପୂଷନ୍ ଅପାବୃଣୁ ସତ୍ୟଧର୍ମାୟ ଦୃଷ୍ଟୟେ ।

ସନ୍ଥସାଧକ କବୀର ମଧ୍ୟ ଏହି 'ଆତ୍ମାନଂ ବିଦ୍ଧି'ର ବର୍ତ୍ତିଧାରୀ ଥିଲେ । ଏହି ଘଟଭିତରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଝଟକୁଛି, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ଧ ଆଖି ତାହା ଦେଖିପାରୁ ନାହିଁ । ଏଇଠି ଅନହଦ ତୂରୀ ବାଜୁଛି, କିନ୍ତୁ କାଲ କିପରି ସେ ମଧୁର ଧ୍ୱନି ଶୁଣି ପାରିବ ? କସ୍ତୂରୀ ଆପଣା ଭିତରେ ଥାଏ , କିନ୍ତୁ ବିଚାରା ହରିଣ ତାକୁ ନ ଖୋଜି ଘାସ ଖୋଜି ଖୋଜି ବୁଲେ ।

ଚନ୍ଦା ଝଲକେ ୟହି ଘଟମାହୀ, ଅନ୍ଧୀ ଆଁଖନ ସୁଝୈ ନାହିଁ ।
ୟହି ଘଟ ଚନ୍ଦା ୟହି ଘଟ ସୂର, ୟହି ଘଟ ଗାଜୈ ଅନହଦ ତୂର ।
ୟହି ଘଟ ବାଜୈ ନବଲ ନିସାନ୍, ବହିରା ଶବ୍ଦ ସୁନୈ ନହିଁ କାନ୍ ।
ମୃଗା ପାସ କସ୍ତୂରୀ ବାସ, ଆପ ନ ଖୋଜୈ ଖୋଜୈ ଘାସ୍ ।

କେବଳ ବାହାର ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିଲେ ଧର୍ମଜୀବନର ଦୀକ୍ଷା ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ । ସଂସାରରୀତିରେ ବାହ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ପରି, ତାହା କେବଳ ପଥିକର ଯାତ୍ରାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ । କିନ୍ତୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ ଦୃଷ୍ଟିମୂନରେ ଜଳାଇ ରଖି ବାଟ ଚାଲୁଥିବା ସାଧକର ଆପଣା ଯୋଗ୍ୟତା ହିଁ ତାକୁ ଆଗକୁ ନେଇଯାଏ । ପ୍ରାପ୍ତିପଥରେ ସାଧକ ଅତି ଏକାକୀ; ଯେଉଁଠି ଲକ୍ଷ୍ୟର ଦୂର ନଘୌଷାତାକୁ ଟାଣି ନେଇଯାଏ, ଦୂର ହାତ ତାକୁ ଯିବାକୁ ଉଚ୍ଛନ୍ନ କରେ,

---

୮ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳି : ପ୍ରଥମ କହ୍ନ ।
୯ । ଜ୍ଞାନପ୍ରଦୀପ ଗୀତା : ଷଷ୍ଠ ଓ ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ସେତେବେଳେ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର, ଯାଗ ବା ଯୋଗ କେହି ତାହାର ସାଥୀ ନୁହେଁ । ସେସବୁକୁ ଅନେକ ପଛରେ ପକାଇ ଦେଇ କେବଳ ଅନ୍ତରର ଅନୁଭୂତି ଓ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ସେ ସାଧନାଚର୍ଯ୍ୟା ଆରମ୍ଭ କରେ । ସବୁ ଯୁଗର ସଂବୁଦ୍ଧ ଈଶ୍ୱରଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ଅନ୍ତରର ଏହି ଅନୁଭୂତି (Inward Experience) ଉପରେ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ନିର୍ଭର ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ନିଜେ ଯେତିକି ପାଇଛନ୍ତି, ସେତିକି ବୁଝିଛନ୍ତି ଓ ସେତିକି ଅଗ୍ରସର ହୋଇଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗର ଧର୍ମସମୀକ୍ଷକମାନେ କେବଳ ଏହି ଅନ୍ତରନୁଭୂତିକୁ ଧର୍ମାନୁଶୀଳନର ଏକମାତ୍ର ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ପରିମାପକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଧର୍ମ ହେଉଛି ଅନ୍ତରର; ବସ୍ତୁଜୀବନ ଓ ଭେକସାଧନର ଅତିରିକ୍ତ । ଆପଣା ଭିତରେ ଆପଣାଠାରୁ ବିରାଟ ଓ ମହତ୍ ପରମ ସତ୍ତା ସହିତ ସମମିଳନରେ ମିଳିଯିବା ହେଉଛି ଅସଲ ଧର୍ମ । ମହାତ୍ମା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ମନକୁହିଁ ଧର୍ମାନୁଭୂତିର ଏକମାତ୍ର ମାପକରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି,

ଗଣ୍ଡିସୁନା ପିଟାଇ ଗୁଆଁର ହାତେ ଦେଲ,
କଷଟିରେ ନ କଷାଇ ନ କହିଲ ମୂଲ ।
ଅକାଞ୍ଚନ କେ କାଞ୍ଚନ ନୋହିଲା ଯେ ଜଣା,
କଷଟି ନ ଥିଲା ଠାରେ ହେଲା ତେଣୁ ବଣା ।
କେତେ ଅବା ଆନକୁ କଷାଇ ଚିହ୍ନାଇବ,
ମନ ନିକିତିରେ ତୁଳି ସଂଶୟ ଫେଡ଼ିବ (୧୦) ।

ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହି ଅନ୍ତରନୁଭୂତି ଉପରେ ବିଶେଷ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଆଯାଇଛି । ସହଜ ବା ପରମ ସୁଖ କେବଳ ଶୁଣି ଶୁଣି କେହି ଲାଭ କରିପାରିବ ନାହିଁ, ଏହାକୁ ଆପଣା ମନର ବୋଧକାଠି ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାଭାବିକ ଉପାୟରେ ଧରିବାକୁ ହେବ (ସ୍ୱୟଂବେଦ୍ୟ) ।

ନାନ୍ୟେନ କଥ୍ୟତେ ସହଜଂ ନ କସ୍ମିନ୍ନଭିଲପ୍ୟତେ
ଆତ୍ମନା ଜ୍ଞାୟତେ ପୁଣ୍ୟାତ୍—ଗୁରୁ ପାଦୋପସେବୟା । —ହେବଜ୍ରତନ୍ତ୍ର ।

ଏହି ଅନ୍ତରନୁଭୂତି ହେଉଛି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି । ଯାହାର ମନଭିତରେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲିଛି, ସେହି କେବଳ ପାଇପାରିଛି । ଯାହାର ଦୃଷ୍ଟି ନାହିଁ, ଅଥଚ ନାନା ଭେକ ମଧ୍ୟଦେଇ ଯେ ଆପଣା ପୁରୋଗମନର ପ୍ରମାଣ ଦେବାର ଅବିରତ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛି, ତାକୁ କଦାପି ଧର୍ମଜ୍ଞ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

କଥାକୁହା ବଚନିକା ଭକତେ, ସବୁ ଘରେ ଖିଆ ଭକତ ମତେ ।
କେତେ ଭକ୍ତ ଛନ୍ତି ଦେଖିବା ଗୁପ୍ତେ, ଦେବା ଭକତ ବା ଅଛନ୍ତି କେତେ ।
ଧାଇଁବା ବୁଲିବା ଅଛନ୍ତି କେତେ, ଥୋକେ ଭକ୍ତ ଗାଇ ଖେଳନ୍ତି ଚିତ୍ତେ ।
ଥୋକେ ଭକ୍ତ ବାନା ବାନ୍ଧି ଅଛନ୍ତି, ଥୋକେ ବିଭୂତି ମାଖିଣ ବୁଲନ୍ତି ।
ଖାଇବା ଗାଇବା ପିନ୍ଧିବା ଜାଣ, ନାମ ଚିହ୍ନିଲେ ଭକତ ପ୍ରଧାନ ।
ଦେଖିବା ଭକତ ଅଟଇ ଯେହୁ, ଭକତ ମଧ୍ୟେ ଟାଣ ଅଟେ ସେହୁ (୧୧) ।

ନିରା ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଅନୁଭୂତିମୂଳକ ଧର୍ମଟିର ମୂଳସାର ବୁଝିବା ଅସମ୍ଭବ । ଅନୁଭୂତିକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ବୁଝିବାଲୋକ ଭିତରେ ସେହି ଅନୁଭୂତି ରହିଥିବା ଦରକାର । ସେଥିଲାଗି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷାକୁ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଉହୁଆଳ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ଧର୍ମଜୀବନର ସମଗ୍ର ରୂପଟି ବୁଝି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ସହାନୁଭୂତି ସହିତ ଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ

୧୦ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା : ପୃ. ୪୪ ।
୧୧ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

କରିବାର ଶାଳୀନତା ପଣ୍ଡିତ ଭିତରେ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ଧର୍ମସାର ପଣ୍ଡିତ ପାଖରେ ଚକଟା ମାଟିପରି। ଲୋଡ଼ସଡ଼ା ଥାଉ ଥାଉ ସେ ତାକୁ କେବଳ ଆପଣା ମନର ଗଇଁଠା ଅନୁରୂପରେ ବଳିଦେବାକୁ ଚାହେ ।

ପଣ୍ଡିତ ଲୋକଙ୍କୁ ଏହା କେଉଁ ନ କହିବ ।
ପଣ୍ଡିତାଇ ଅର୍ଥମାନ ତା'ଆଗେ କହିବ ।
ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ଜାଣେ ସେହି ନ ଜାଣେ ଭକତି ।
ତେଣୁ ଗୁପ୍ତ କରି ତାକୁ ଜ୍ଞାନୀ ନ ବୋଲନ୍ତି (୧୨)।

ଏହି ଭକ୍ତି ହେଉଛି ସାଧକ ବା ଈଶ୍ୱରୋନ୍ମୁଖ ମନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛଦ । ଭକ୍ତିର ଅନ୍ତଃ-ପ୍ରବେଶରେ ହିଁ କେବଳ ଇହସଂସାର ବା ଘନାଘନ ଘରର ଆବରଣ ତୁଟିଯାଏ; କେବଳ ଭକ୍ତିହିଁ ସାଧକର ଆଖିକୁ ନେଇ ଘଟଣ-ଥାନରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦିଏ । ଗୀତାରେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତିରେ ସମସ୍ତ ସାଧନର ଇତି କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚ୍ୟ ପ୍ରତୀଚ୍ୟ ଅନେକ ଦାର୍ଶନିକ ବୋଧ୍-ସାଧନରେ ଭକ୍ତି (Faith) କୁ ଅତି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦ ପ୍ରଥମେ ଉପନିଷଦରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ନାରଦ ଓ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ସୂତ୍ରରେ ଏହି ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ହିଁ ଗୁଣଗାନ କରାଯାଇଛି । ଏହାର ସଂଜ୍ଞାନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଶାସ୍ତ୍ରକାର କହିଛନ୍ତି,

ମଦ୍‌ଗୁଣଶ୍ରୁତିମାତ୍ରେଣ ମୟି ସର୍ବଗୁହାଶୟେ
ମନୋଗତିରବିଚ୍ଛିନ୍ନା ଯଥା ଗଙ୍ଗାମ୍ଭସୋଽମ୍ବୁଧୌ ।
ଲକ୍ଷଣଂ ଭକ୍ତିଯୋଗସ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣସ୍ୟ ହ୍ୟୁଦାହୃତମ୍
ଅହେତୁକ୍ୟବ୍ୟବହିତା ଯା ଭକ୍ତିଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ— ଭାଗବତ ।

ଭଗବାନଙ୍କର ନାମ ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରକେ ଯେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ମନରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହି ପାରିବ, ତାହାରି ସାଧନ ହେଉଛି ଭକ୍ତିଯୋଗ । ଏହି ଆଶୟ ଗଙ୍ଗାର ସାଗରାଶୟ ପରି । ଭକ୍ତି ହେଉଛି ଅହେତୁକୀ ଓ ଅବ୍ୟବହିତ । ଏହି ଭକ୍ତିଯୋଗ ମୂଳରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ପ୍ରଣତିର ଅଟଳ ନିର୍ଭର ରହିଛି । ଆତ୍ମନିବେଦନ ଯୋଗ-ସାଧନା ଓ ଈଶ୍ୱରପ୍ରାପ୍ତିର ମୂଳ ସାଧନ । ସବୁ ଧର୍ମରେ ଏହି ସମର୍ପଣ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚୋପଶମ ଶାନ୍ତ ନିବେଦନର ଜୟଗାନ କରାଯାଇଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀରେ ଏହି ଭକ୍ତିଗାନ ଦ୍ୱାରା ଦେବୀଙ୍କର ଆରାଧନା କରିଛନ୍ତି (୧୩) । ଗୀତାର ସବୁ ସମର୍ପଣ କରି ଶରଣ ନେଲାପରି ସେ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଜପ, ଜଳ୍ପ, ଶିଳ୍ପ, ମୁଦ୍ରାବିରଚନା, ପ୍ରଣାମ ଓ ସଂବେଶ ଆଦି ଦେବୀଙ୍କର ଚରଣତଳେ ସମର୍ପଣ କରିଦେଇଛନ୍ତି ।

ଜପୋ ଜଳ୍ପଃ ଶିଳ୍ପ ସକଳମପି ମୁଦ୍ରାବିରଚନା (ବିରଚନଂ)
ଗତି ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ୍ୟକ୍ରମଣ ମଶନାଦ୍ୟାହୁତିବିଧିଃ ।
ପ୍ରଣାମଃ ସଂବେଶଃ ସୁଖମଖିଳମାତ୍ମାର୍ପଣଦଶା (ଦୃଶା)
ସପର୍ଯ୍ୟାପର୍ଯ୍ୟାୟସ୍ତବ ଭବତୁ ଯନ୍ମେ ବିଳସିତମ୍ ।୨୭ ।

ଭକ୍ତି ବା ପରମ ଆତ୍ମସମର୍ପଣରେ ହିଁ ସବୁ ଯୋଗର ପରିସମାପ୍ତି । ସବୁ ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ସବୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଓ ଅନୁଲୋଡ଼ନ ଶେଷରେ ବିରାଟ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ମିଳିତ କରି ନିଜେ ବିରାଟ ହେବା, ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଧର୍ମ ସାଧନାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା । ପାଇବାର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଡେଇଁ ଢାଳିଦେବାର ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଯାଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାରେ ହିଁ ଧର୍ମର ସାର୍ଥକତା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭାଷାରେ,

---

୧୨ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା : ପୃ .୧୦
୧୩ । ଭବାନି ତ୍ୱଂ ଦାସେ ମୟି ବିତର ଦୃଷ୍ଟିଂ ସକରୁଣାଂ —ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ । ୨୨ ।

ଆଦ୍ୟରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଭକତ ଭାବ,   ପ୍ରକୃତି ବିନାଶି ନାଶଇ ଖେଦ ।
ପାଞ୍ଚ ପଚାଶ ବିନାଶ କରେ,   ଛଡ଼ ଏକାଦଶ ସେହୁ ସଂହାରେ ।
ଏକମନେ ଭକ୍ତ ବାଣିଜ୍ୟ କରେ,   ବୈଶ୍ୟ ବୃତ୍ତିରେ ଯେ କୃଷ୍ଣନାମରେ ।
ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାବ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇଲେ,   ତୃତୀୟେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କର୍ମ ଆଚରେ ।
ମନ୍ତ୍ରମୂର୍ତ୍ତି କ୍ରିୟା କର୍ମକୁ ଘେନି,   ସେହିଭାବେ ସାର ଏ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ।
ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତିରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇଲା,   ବ୍ରହ୍ମପଦେ ସେବା ଯହୁଁ ସେ କଲା ।
ତହୁଁ ଭକତ ଶୂଦ୍ର ବୋଲାବନ୍ତି,   ଭକତି ପଥରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋନ୍ତି (୧୪) ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏହି ବିକାଶକ୍ରମଟି ବଡ଼ ଚମତ୍କାର । ପ୍ରଥମେ ନାନା କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାର ପର୍ବ ଶେଷ ହୋଇଗଲେ ଯେତେବେଳେ ସାଧକର ଜ୍ଞାନ-ଉଦୟ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଆପେ ଭକ୍ତିଯୋଗତଃ ବ୍ରହ୍ମପରି ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମରେ ବିରାଜ କରେ । ସେତେବେଳେ କେବଳ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ଦ୍ୱାରାହିଁ ସେ ପରସନ୍ତୋଷ ପାଏ ।

କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତିଯୋଗର ସ୍ତରକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ସାଧନାର ଯେଉଁ ପାହ୍ୱିମାନ ପାରିହେବାକୁ ପଡ଼େ, ତାହାର ବିଧିମତ ଅଭ୍ୟାସ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ଅଭ୍ୟାସ କାଳରେ ସାଧକ ଆଉଜଣକର ସାହାଯ୍ୟ ଦରକାର କରେ, ଜଣେ ଗୁରୁଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ଆପେ ଶିଷ୍ୟପଦବାଚ୍ୟ ହୁଏ । ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଜ୍ଞାନଲାଭର ମାର୍ଗ ହିସାବରେ ଶବ୍ଦପ୍ରମାଣ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ଗୁରୁଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । କଠୋପନିଷଦରେ ଅଛି, —କଥାରେ, ଆଖିରେ ଏପରିକି ଆପଣା ମନଦ୍ୱାରା ମଧ ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ଅସମ୍ଭବ । ଆତ୍ମାସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ବ୍ୟତିରେକେ ଏହା କିପରି ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ (୧୫) ? ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ଇତିହାସରେ ଗୁରୁବାଦ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜର ସକଳ ପ୍ରକାରର ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା କେବଳ ଗୁରୁଦ୍ୱାରା ହିଁ ସମ୍ଭବ ହେଉଥିଲା ବଂଶନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ପୁତ୍ର ଓ ଶିଷ୍ୟ ଏହି ଦୁଇଟି ବଂଶାନୁକ୍ରମକୁ ଶାସ୍ତ୍ରଶୁଦ୍ଧ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ପୁତ୍ରପରି ଶିଷ୍ୟ ମଧ ତର୍ପଣ, ପିଣ୍ଡଦାନ, ପାଳନ ଓ ପରିପୋଷଣାଦି ଲୌକିକ କ୍ରିୟାର ଅଧିକାରୀ, ପୁରାଣ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିଛି (୧୬) । ମନୁ ମଧ ଗୁରୁଙ୍କର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟତା ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ନାନା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅକ୍ଷର ଅନୁଯାୟୀ ଗୁରୁ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । ଗୁରୁ ସିଦ୍ଧିଦାତା, ଗୁରୁ ପାପନାଶନ, ଗୁରୁ ସ୍ୱୟଂ ଶମ୍ଭୁସ୍ୱରୂପ; ଆଗମସାରରେ ଏହାହିଁ କୀର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି ।

ଗକାରଃ ସିଦ୍ଧିଦଃ ପ୍ରୋକ୍ତୋରେଫଃ ପାପସ୍ୟ ଦାହକଃ
ଉକାର ଶମ୍ଭୁରିତ୍ୟୁକ୍ତି ସ୍ତିତୟାତ୍ମା ଗୁରୁଃସ୍ମୃତଃ ।
ଗକାରୋ ଜ୍ଞାନସମ୍ପତ୍ୟୈରେଫଂସ୍ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରକାଶକଃ
ଉକାରାତ୍ ଶିବତାଦାତ୍ମ୍ୟଂଦଦ୍ୟାଦିତି ଗୁରୁସ୍ମୃତଃ ।

ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ସୂଚନା ମିଳେ ଯେ, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦର ଅଧିକାରୀ ଥିଲା ପରି କ୍ଷତ୍ରିୟମାନେ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଦୁଇବର୍ଣ୍ଣ ଭିତରେ ଏହି ବିରୋଧ ଅନେକ ଦିନ ଯାବତ ଚାଲିଥିଲା । ସେମାନେ ପରସ୍ପର ଆପଣାର ଲବ୍ଧ ଜ୍ଞାନକୁ ଅପରଠାରୁ

---

୧୪ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ : ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା

୧୫ । ନୈବ ବାଚା ନ ମନସା ପ୍ରାପ୍ତୁଂ ଶକ୍ୟୋ ନ ଚକ୍ଷୁଷା
ଅସ୍ତୀତି ବ୍ରୁବତୋଽନ୍ୟତ୍ର କଥଂ ତଦୁପଲଭ୍ୟତେ ।—କଠୋପନିଷଦ୍ । ୬ । ୧୨ ।

୧୬ । ଯଥା ପୁତ୍ର ସ୍ତଥା ଶିଷ୍ୟୋ ନ ଭେଦଃ ପୁତ୍ରଶିଷ୍ୟୟୋଃ
ତର୍ପଣେ ପିଣ୍ଡଦାନେ ଚ ପାଳନେ ପରିପୋଷଣେ ।
ଯଥାଶ୍ରିଦାତା ପୁତ୍ରଶ୍ଚ ତଥା ଶିଷ୍ୟଶ୍ଚ ନିଶ୍ଚିତଂ
ଇତୀଦଂ କାଣ୍ୱଶାଖାୟାମୁବାଚ କମଳୋଦ୍ଭବଃ ।—ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ : ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଜନ୍ମ ଖଣ୍ଡ ।

ଗୁପ୍ତ ରଖିବାକୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏହାରି ଫଳରେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ଜ୍ଞାନକୁ ବାହାରେ ପ୍ରକାଶ ନ କରିବାର ଏତେ ସତର୍କବାଣୀ ଶୁଣାଇ ଦିଆହୋଇଛି । ଗୁପ୍ତ ରହିବା ଫଳରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ସାଧନାସୂତ୍ର କେବଳ କେତେଜଣଙ୍କର ଆୟତ୍ତ ହୋଇ ରହିଥିଲା ତେଣୁ ଯେକୌଣସି ନୂତନ ଅଭିଳାଷୀକୁ ସେହି କେତେଜଣଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ନେବାକୁ ହିଁ ପଡୁଥିଲା । ସେହି କେତେଜଣ ହେଉଛନ୍ତି ଗୁରୁ, ସେହିମାନେ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷ । ଅଜ୍ଞାନ ବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାରା ମନ୍ତ୍ର ଦୂଷିତ ହୋଇଯିବ ବୋଲି ଅତି ମିତଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହାର ପ୍ରଚାର କରାଯାଉଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ଶାସ୍ତ୍ରରେ, ବିଶେଷତଃ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତା ବିଷୟରେ ଅନେକ ନିଷେଧ-ପ୍ରକରଣ ରହିଛି । ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ରରେ ପାରଙ୍ଗମ ଗୁରୁହିଁ ଗୁରୁପଦବାଚ୍ୟ । ସିଦ୍ଧିଲାଭ ସକାଶେ ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଅସିଦ୍ଧ ଠାରୁ ସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ହିଁ ଅଧିକ ଫଳପ୍ରଦ । ସେଥିଲାଗି ଶାସ୍ତ୍ରର ମନ୍ତ୍ରଶିକ୍ଷାଠାରୁ ସିଦ୍ଧମନ୍ତ୍ର ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତ୍ରଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ହେଉଛି ଅଧିକ ନିଶ୍ଚିତ ପଥ । କେବଳ ଅସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ବେଳରେ ହିଁ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଯୋଗ୍ୟ ଗୁରୁ ଓ ଅଗ୍ରହଣୀୟ ମନ୍ତ୍ରର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ର ଯଦି ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ଗୁରୁଙ୍କର କୌଣସି ଲକ୍ଷଣାଲକ୍ଷଣ ବିବେଚନା କରିବା ଦରକାର ନାହିଁ । ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଠାରୁ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରେ (ସିଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରୋ ନ ଦୂଷ୍ୟତି) (୧୭) ।

ନେପାଳର ବଜ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରଦାତାମାନଙ୍କୁ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଗୁରୁଭାଜୁ ବା ଗୁଭାଜୁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କୁଳାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ରରେ ମଧ କେବଳ ଗୁରୁ ମୁକ୍ତିପଥ ଦେଖାଇ ପାରିବେ ବୋଲି ଦୃଢ଼ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି :— ମୁକ୍ତିଦା ଗୁରୁବାଗେକା ବିଦ୍ୟାଃ ସର୍ବା ବିଡ଼ମ୍ବକାଃ ।

ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ମଧରେ ଏହି ଗୁରୁବାଦ ଅତି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟର କାୟମନ ଯୋଗ୍ୟତା, ଦୀକ୍ଷା ଓ ଦୀକ୍ଷାର କାଳପାତ୍ର ନିରୂପଣ ବିଷୟରେ ବିଶଦ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖା ସମସ୍ତେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ପୁରୀଠାରେ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି କେଉଁ ସଖାଙ୍କର କି ମନ୍ତ୍ର ଓ କି ଧ୍ୟାନ, ଏହା ମଧ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ବିନା ସଦ୍‌ଗୁରୁ ନ କହିଲେ, କେ ଚିହ୍ନିପାରିବ ଶୟଳେ (୧୮) ।

ପୁଣି, ଗୁରୁଟି ବାବୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ୟୋତି ଜାଣି, ଶିଷ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଶୀତଳଟି ପୁଣି ।
ଶିଷ୍ୟର ବାକ୍ୟ ଶୀତଳୁଁ ଶୀତଳ, ଗୁରୁଙ୍କ ବାକ୍ୟ ଦେହେ ଦାବାନଳ ।
ଶାନ୍ତି ଚିତ୍ତେ ବାବୁ ନିମଗ୍ନ ହୋଇ, ନୀର କ୍ଷୀର ମିଶି ବାରଣ ନୋହି ।

ପୁଣି, ତରକ ତେଜି ଗୁରୁପାଦେ ଭଜିଲେ ପାଇବୁ ଜ୍ଞାନର ଭୂଇଁ,
ତୀର୍ଥ ବ୍ରତ ତପ ଫଳହିଁ ପାଇବୁ ଶ୍ରୀଗୁରୁଚରଣେ ଧାଇ (୧୯) ।

ବଳରାମ ଦାସ ଗୁରୁଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମା ହରି ହରର ସମାନ କରିଦେଇଛନ୍ତି,

ଗୁରୁ ସେବାରେ ଜ୍ଞାନ ପାଇ, ଅନ୍ଧକୂପରୁ ଉଦ୍ଧରଇ ।
ଗୁରୁ ନ ସେବିଲେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ, କାହୁଁ ପାଇବ ସଦଜ୍ଞାନ ।
ଗୁରୁଟି ବ୍ରହ୍ମା ହରି ହର, ଗୁରୁଟି ସ୍ୱୟଂ ନିରାକାର ।
ଏ ଘେନି ଗୁରୁ ଭଗବାନ, ସେ ନୋହେ ମନୁଷ୍ୟ ସମାନ ।
ଏମନ୍ତେ ଗୁରୁଙ୍କର ସେବା, ଯେ ପ୍ରାଣୀ କରେ ସେ ଦୁର୍ଲଭ । (୨୦)

---

୧୭ । ଯଦି ଭାଗ୍ୟବଶେନୈବ ସିଦ୍ଧବିଦ୍ୟାଂ ଲଭେତ୍ ପ୍ରିୟେ—
ତଦେବ ତାନ୍ତୁ ଦୀକ୍ଷେତ ତ୍ୟକ୍ତ୍ୱା ଗୁରୁବିଚାରଣଂ ।— ସିଦ୍ଧଯାମଳ ତନ୍ତ୍ର ।
୧୮ । ବ୍ରହ୍ମଶାଙ୍କୁଳୀ : ନବମ ଜଙ୍ଘ ।
୧୯ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା : ପୃ ୬୨ ଓ ୧୩୬
୨୦ । ଗୁପ୍ତଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଗୁରୁ କେବଳ ମନ୍ତ୍ରଦାତା । କିନ୍ତୁ ନାନାଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ମିଳାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଧ୍ୟାନକୁ ଧ୍ୟେୟ ସହିତ, ସାଧନକୁ ସାଧ୍ୟ ସହିତ ତୁଲ୍ୟ କରି ଦେବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସାଧନାଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିରଳ ନୁହେଁ । ମନ୍ତ୍ର ଭଗବାନଙ୍କର ବାଚକ, ସେହି ପୁଣି ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ । ଯନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରାତିରିକ୍ତ ପରମ ସତ୍ତା । ମୂଳ କଥା ହେଉଛି, ସାଧକ ଯେତିକି ଯେତିକି ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ପାଉଥାଏ, ଗୁରୁସହିତ ତା'ର ପରିଚୟ ସେତିକି ଅପାର୍ଥିବ ହେଉଥାଏ । ଶେଷରେ ସାଧନ ସହିତ ସାଧକୁ ମିଳାଇ ଦେଇ ସେ ତିଳେମାତ୍ର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । ଛତିଶ ଗୁପ୍ତଗୀତାର ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବଳରାମ ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ଗୁରୁ ବ୍ରହ୍ମା ଗୁରୁ ଶିବ, ଗୁରୁଟି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦେବ
ପିଣ୍ଡକୁ ସେ ମୋକ୍ଷ କଲେ ବୁଝାଇ ଜ୍ଞାନ (୨୧)।

ଅଥବା, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ନିରାକାର ରୂପ ଶୂନ୍ୟରେ । ପ୍ରକାଶ ମାନବ ହିତରେ ।
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ରୂପେ ଅବତାର । ହୋଇଛ ଏ କଳିଯୁଗର (୨୨) ।

କଳ୍ପନାରେ ଗୁରୁ ପରମେଶ୍ୱର ପଦବାଚ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱତଃ ସ୍ୱୟଂ ପରମେଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି ସାଧନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ବସ୍ତୁ । ସେହି ହେଉଛନ୍ତି ପରମ ଗୁରୁ । ରୁଦ୍ରଯାମଳ ତନ୍ତ୍ରରେ ଅଛି,

ମନ୍ନାଥଃ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଃ ମଦ୍‌ଗୁରୁଃ ଶ୍ରୀ ଜଗଦ୍ ଗୁରୁଃ ।
ମଦାତ୍ମା ସର୍ବଭୂତାତ୍ମା ତସ୍ମୈ ଶ୍ରୀ ଗୁରବେ ନମଃ ।

ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରରେ କବୀର କହିଛନ୍ତି ଯେ ଶିବ ଶକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ ପୂର୍ବରୁ ସେ ଯୋଗଶିକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ; ସେ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ :

ଗୋରଖ, ହମ ତବକୈ ଥହେଁ ବୈରାଗୀ
ହମରୀ ସୁରତି ବ୍ରହ୍ମସେ ଲାଗୀ

ଜନ୍ମ ବିବରଣରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବେ ତାଙ୍କର ଗୁରୁକ୍ରମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅନାଦି ନିର୍ବାଣ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ-ଦିବ୍ୟାନନ୍ଦ- ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ-ପରମାନନ୍ଦ- ମହାନନ୍ଦ- ଅଚ୍ୟୁତ । ଏହି ସଂବୃଦ୍ଧ ଦୀକ୍ଷାର ଏକ ନିଶ୍ଚିତ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହିଛି । ମହାନନ୍ଦଙ୍କର ଘର ହେଉଛି ନୀଳକନ୍ଦରରେ ।

ଗୁରୁ କେବଳ ସାଧନ, ଗୁରୁ ବାଟ ବତାଇଦେବେ । କିନ୍ତୁ ଶିଷ୍ୟ ନିଜେ ଚିହ୍ନିବେ, ତା'ରି ଅନ୍ତରର ଦୃଢ଼ତା ତାକୁ ଉଦୟମାର୍ଗରେ ବାହି ନେଇଯିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ଯାହାର ମନ ଯେମନ୍ତ ଅଟଇ, ନିର୍ମଳ ନୋହିଲେ ପାଇବ କାହିଁ ।
ଆପଣା ମନକୁ ଆପେ ଦେଖିବ, ଗୁରୁ ସିନା ବାଟ ବତାଇ ଦେବ ।
ଯାହାର ଯେପରି ବିଶ୍ୱାସ ଥିବ, ସେ ନର ସେପରି ଫଳ ଭୋଗିବ (୨୩) ।

---

୨୧ । ତୁଳ୍ୟ :— ଗୁରୁ ର୍ବ୍ରହ୍ମା ଗୁରୁ ର୍ବିଷ୍ଣୁ ଗୁରୁର୍ଦେବଃ ସଦାଚ୍ୟୁତଃ
ନ ଗୁରୋରଧିକଃ କଶ୍ଚିତ୍ ତ୍ରିଷୁ ଲୋକେଷୁ ବିଦ୍ୟତେ ।
—ଯୋଗଶିଖୋପନିଷଦ୍ : ୫ ।୫୬

୨୨ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳ : ୩୦ଶ ପଟଳ ।

୨୩ । ତତ୍ତ୍ୱବୋଧିନୀ : ୧୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

(ଚ) ଭାଷା, ସମାଜ ଓ ଧର୍ମ :

ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ ଆଜିକୁ ଚାରିଶହ ବର୍ଷରୁ ବେଶି ପୁରୁଣା ହୋଇ ଗଲାଣି । ଶାରଳା ଦାସ ଓ ବଳା ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ ନୂତନ ଯୁଗର ଉନ୍ମେଷ ହୋଇଥିଲା, ପଞ୍ଚସଖା ତାହାକୁ ହିଁ ଶୀର୍ଷଶିଖରରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ଯୁଗରେ ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ଜାତୀୟତା ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ଆଗରୁ ଏ ଭୂମିରେ ରଜା ଥିଲେ, ରାଣୀ ହଂସପୁର ଥିଲା, ବାର ବରଷର ଖଜଣା ଉଜାଡ଼ି ଦେଇ ବାର ବରଷ କାଳ ଏ ଦେଶରେ ମନ୍ଦିର ତୋଳା ହୋଇଥିଲା । ଜାତିର ଗୌରବ ଦର୍ଶାଇ ଦେବାରେ ଏହିସବୁ ରାଜସିକ ଲୀଳାବିଳାସ ହୁଏତ ଚିରଦିନ ଆମର କାମରେ ଲାଗିପାରେ; କିନ୍ତୁ ଏଠି ଜାତିର ପ୍ରାଣ ସନ୍ଧାନ କରି ବସିବା ଧୃଷ୍ଟତା ମାତ୍ର । ଜାତିର ଜନ୍ମ ପଥର ଭିତରେ ନୁହେଁ ବା ଗଜବାହନ ଗଜପତିଙ୍କର ଶିରିପା ଭିତରେ ନୁହେଁ, ଏହାର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ମେଷ ମନ ଭିତରେ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ମନ୍ଦିରତୋଳା ଯୁଗରେ କେବଳ ରାଜଭୟ ବାରଶହ ବଢ଼ାଇଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କରାଇ ପାରୁଥିଲା, ବାରଶହ ମଥାକୁ ଗୋଟାଏ ଚିନ୍ତାରେ ଏକାଠି ଖେଳାଇ ପାରୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ରାଜଭୟ କୌଣସି ଯୁଗରେ ବା ଦେଶରେ ଜାତିର ଜାତୀୟତା ଭାବର ଜାଗୃତି ଆଣି ଦେଇ ପାରିନାହିଁ ।

ସାରଳା ଦାସ ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ଜାତିର ପ୍ରଥମ ନିର୍ମାତା । ପୁରୀ ମହୁଡ଼ମଣିଙ୍କର ଦରବାରରେ ପହଞ୍ଚିବା ଆଗରୁ ଏହି ବୋଧ ଝଙ୍କଡ଼ର ଶୂଦ୍ରମୁନି ଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ପ୍ରଥମେ ଉଦୟ ହୋଇଥିଲା । ଗଣମନ ଭିତରେ ଅଜ୍ଞାତରେ ଯେ ଗୋଟିଏ ଚିନ୍ତାଧାର, ଗୋଟିଏ କରୁଣା ମଧୁର ସଂସ୍କୃତିର ସୂତ୍ର ଆପଣାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରି ଆସୁଥିଲା, ସାରଳ ଦାସ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ପାଇଲେ । ତାଙ୍କର ମହାଭାରତ ଓ ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ଏହାର କଷଟି ପ୍ରମାଣ ହୋଇ ରହିଥିବ । ଅନ୍ୟଦେଶୀ ଉଡ଼ାଚିନ୍ତାର ବୀଜାଣୁଭାର ଓଡ଼ିଶାର ଗାଁକୁ ଦଷ୍ଟ ନ କରିବା ଯାଏ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଶର ପ୍ରଧାନ ଜୀବନଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆଦରଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରୁଥିବ ।

ଜାତି ଓ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଜନ୍ମ ଜାତିର ମନ ଭିତରେ । ଏ କଥା କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରିବେ ନାହିଁ । ଏ ଯୁଗରେ ଉଡ଼ାଜାହାଜରୁ ମଞ୍ଜି ବୁଣାହୋଇ ଚାଷ ହେଲାଣି, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ଠିକ୍ ଚିରାଚରିତ ରୀତି ପରି ମଞ୍ଜି ଲାଗି ଜମିକୁ ପାଗ କରିବାକୁ ପଡୁଛି । ଜମି ପାଗ ନ କରି, ବୀଜ ବୁଣିବାର ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ଉପାୟ ବୋଧହୁଏ କୌଣସି ବିଜ୍ଞାନ କେବେ ବାହାର କରିବ ନାହିଁ । ବାହାରୁ ପଛେ ଚାରାଗଛ ଉଧାର ବିନିମୟରେ ଅଣାଯାଉ, କିନ୍ତୁ ଦେଶର ପାଣି ପବନରେ ମାଟିକୁ ପାଗ କରି ଚାରା ରୋପଣ କରିବାକୁ ହେବ । ନ ହେଲେ ଟାଙ୍ଗରା ଭୂଇଁର ବଗଡ଼ଚାଷ ପରି ଗଛର ଦଶା ହୋଇ ବସିବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଳାସୀ କବି ଓ ଲଗାମ ନ ଥିବା ଲେଖକର ବେଶ୍ ଆମଦାନୀ ଚାଲିଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ଦେଶର ଏ ଜାତିର ଗ୍ରହଣପାତ୍ରକୁ ଚିହ୍ନି ଶ୍ରଦ୍ଧା ସହିତ ସେ ତାକୁ ପାଗ କରି ରଖିନାହିଁ ବୋଲି ଫଳ ଫଳିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ । ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ସମସ୍ତ ଶସ୍ୟକେଦାର କେବଳ ତାର ସାଧନାଧର୍ମୀ ମନର ସ୍ୱପ୍ନପ୍ରୟାଣରେ ଭାସି ବୁଲୁଛି, କ୍ଲବ୍ ଘରର ଉଚ୍ଚମଥାନରେ ବାଣୀ ଦେବୀଙ୍କର ଅଲଗା ସ୍ତୁତିଗାନ ହେଉଛି । ଇଂଲଣ୍ଡର ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସେକ୍ସପିୟରଙ୍କ ପାଖରେ ଚିରଦିନ ଋଣୀ ହୋଇ ରହିଥିବ । ସେକ୍ସପିଅର ତାଙ୍କ ନାଟକଲାଗି ମନରୁ କୌଣସି ବିଷୟବସ୍ତୁ ବାହାର କରି ନ ଥିଲେ, ସ୍କଟଲାଣ୍ଡ, ଇଟାଲି ପ୍ରଭୃତି ଦୂରଦେଶରେ ଯେଉଁସବୁ ଘଟଣାଖଣ୍ଡମାନ ଅସଂଲଗ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥିଲା, ସେହି ସମସ୍ତକୁ ସାହିତ୍ୟର ରୂପ ଦେଇ ସେ ଅମର ହୋଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଘଟଣାସମସ୍ତ ବିଦେଶରୁ ଆମଦାନୀ ହେଇଥିଲେହେଁ, ତାହାର ବୀଜବପନ ହୋଇଛି ଇଂଲଣ୍ଡର ପାଗୁଆ ମାଟିରେ । ଇଟାଲୀର ବଣିକ ଇଂଲଣ୍ଡରେ ସାହିତ୍ୟିକ ଆଦର୍ଶରୂପ ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛି । ସାହିତ୍ୟର ଚମତ୍କାର ଏଇଠାରେ, ଏହା ନୂତନ ଓ ପୁରାତନର ଲଙ୍କାଲଢ଼େଇ ନୁହେଁ । ଜାତିର ଅସଲ ପ୍ରାଣ ବୁଝିବା ଆଗରୁ ଅନେକ ଆମଦାନୀର ପ୍ରଶ୍ନ ନେଇ କଥାରେ ବେଶ୍ ହଟଗୋଳ ଲଗାଇ ଦିଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୟୂରପକ୍ଷୀରେ ସାଜିଲେ କାଉ ତାର ନିଜସ୍ୱ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଟିକୁ ମଧ୍ୟ ହରାଇ ବସେ ।

ଯଥାର୍ଥରାସ୍ତା ହେଉଛି ଆପଣା ସୂତ୍ର, ଆପଣା ମନୋଧାରାର ଆପଣାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମାର୍ଗଟି ଚିହ୍ନିରଖି ଯେତେ ଆମଦାନୀ ରପ୍ତାନୀ କରୁଥିଲେ ମଧ ସାହିତ୍ୟର କୌଣସି ଆଶଙ୍କ ନାହିଁ ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ଅଧିବାସ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସାମାଜିକ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ଏ ଜାତିର ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିନିଧି ହିସାବରେ ଜାତିମନର ଭିତ୍ତି ମଡ଼ାଇଦେଲେ । ଧର୍ମ, ଭାଷା ଓ ସମାଜ, ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ ଅନେକ ଆମଦାନୀ କଲେ, କିନ୍ତୁ ଫସଲ ଯାହା ଅମଳ ହେଲା, ତାହା ଖାଣ୍ଟି ଓଡ଼ିଶାର । ପଞ୍ଚସଖା ମୁଖ୍ୟତଃ ପର୍ଯ୍ୟଟକ ଥିଲେ, ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଭାରତର ନାନା ଧର୍ମପୀଠ ବୁଲିଥିଲେ, ତାହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବଙ୍ଗଦେଶର ତନ୍ତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହଜିୟା ସ୍ତରକୁ ଚାଲି ଆସିଥିଲା । ବୈଦିକଧର୍ମ କେବଳ ବାହ୍ୟ ପୂଜାପାର୍ବଣ ଓ ଭେକ ବିଧିରେ ଚକଚକ ହେଉଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ପରିବେଷ୍ଟନୀ ମଧରେ ସେମାନଙ୍କର ବିଚରଣ-ଭୂମି ତିଆରି କଲେ । ବୌଦ୍ଧ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ବୈଦିକ କୌଣସି ଆଚାରକୁ ବାଡ଼ ଦେଇ ବାନ୍ଧି ରଖିବାର ଧୃଷ୍ଟତା ସେମାନେ ଦେଖାଇଲେ ନାହିଁ । ସବୁପ୍ରକାର ଆଲୋକକୁ ଆପଣା ଐତିହ୍ୟର ଫଳନମଣି ଭିତରୁ ବିଚ୍ଛୁରିତ କରି ସେମାନେ ଏ ଭୂମିର ଲୋକଧର୍ମ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମର ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଭାରତବର୍ଷର ଚାରିଆଡ଼େ ଏହି ଲୋକଧର୍ମର ଜାଗରଣ ଆସିଥିଲା । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଓ ଇସଲାମର ସଂଘାତ ଓ ମନ୍ଥନ ଭିତରୁ ସନ୍ଥଧର୍ମର ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣରେ ରାମାନନ୍ଦ ପ୍ରଥମେ ଜ୍ଞାନ-ଆୟତନର ବିଲଗ ଗମ୍ଭୀରି ଛାଡ଼ି ସମାଜ ଭିତରକୁ ଅବତରଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଧର୍ମପ୍ରଚାର ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ଏକ ନୂତନ ଭାଷା ଓ ସମାଜଚେତନାର ଜନ୍ମ ମଧ ହୋଇଥିଲା । ଭାରତର ଏହି ଯୁଗଟି ଅଧୟନ କଲାବେଳେ ଯୀଶୁପୂର୍ବ ଧର୍ମପୁରୁଷମାନଙ୍କର କଥା ସ୍ୱତଃ ମନେ ପଡ଼େ । ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରେରିତ ଦୂତ ପରି ସେମାନେ ଆପଣାର ନିର୍ଭିକ ପ୍ରଚାର ଦ୍ୱାରା ସମାଜରେ ଏକ ନୂତନ ଜାଗରଣ ଆଣିଥିଲେ । ଧର୍ମକୁ ସମାଜମୁଖୀ କରି ଧୂଳିର ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ ଜୀବନକୁ ଧର୍ମପୂତ ଓ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କରିବାର ପ୍ରେରଣା ସେହିମାନେହିଁ ଦେଇଥିଲେ । ହିବ୍ରୁ ସମାଜର ପୌତ୍ତଳିକତା ଓ ଖୋସାମଦି ଲୋଡ଼ୁଥିବା ଦେବସଭାର କଳ୍ପନାକୁ ଭାଙ୍ଗିଦେଇ ଏକ ଈଶ୍ୱର ଓ ଈଶ୍ୱରମୁଖୀ ଜୀବନଯାପନର ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଥମେ ଏହି ଧର୍ମପୁରୁଷମାନେହିଁ ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । ସେହିମାନଙ୍କର ବୀଜବପନରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିଥିଲା ।

ଭାଷା ହେଉଛି ଜାତିମନର ବାହନ । ପ୍ରକାଶ-ମାଧମର ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲେ ମଧ ଏହି ଭାଷା ଉପରେ ଜାତିର କୃଷ୍ଟିଗତ ଜୀବନ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ନିର୍ଭର କରେ । ବିଭିନ୍ନ ଜାତିକୁ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣମୂଳ କେନ୍ଦ୍ର ଅନୁସାରେ ତା'ର ଭାଷାକୁ ରୂପ ଦେବାକୁହିଁ ପଡ଼ିବ । ଇଂଲଣ୍ଡର ଇଲିଅଟୀ (ପୁରସ୍କୃତ କବି T.S.Eliot)ଶାବ୍ଦିକ କୋଷରୁ ଶବ୍ଦ ଉଦ୍ଧାର କରି ଆଣି ଓଡ଼ିଶାର ପଲ୍ଲୀବଧୂକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବସିଲେ ହୁଏତ ଜାତି କବିଙ୍କୁ କ୍ଷମା କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ତାହାଦ୍ୱାରା ସାହିତ୍ୟ, ବିଶେଷତଃ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର କୌଣସି ସମୃଦ୍ଧି ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମେ ଦେଖି ପାରିବା, ସବୁ ଯୁଗ ଓ ସବୁ ଦେଶର ମଣିଷ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରି ଆସିଛି, ମୂଳତଃ ସାହିତ୍ୟ ବା କଳାର ଚିନ୍ତାଗୁଡ଼ିକ କୌଣସି ଦେଶ ବା ଜନପଦର ନୁହେଁ, ଏହା ବିଶ୍ୱଭୁବନର । ସତେଅବା ଏକ ବିଶ୍ୱମନ ନାନାସ୍ଥାନରେ ଆପଣା ପ୍ରତିଭାର ମଣିଷ-ବିଗ୍ରହ ଗଢ଼ି ଆପଣାର ଶାଶ୍ୱତ ଚିନ୍ତାର ପୁନର୍ବ୍ୟାଖ୍ୟାଣ କରି କରି ଚାଲିଛି । କିନ୍ତୁ ସବୁ ଦେଶର ଚିନ୍ତାଧାରା ମୌଳିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମାନ ହେଲେ ମଧ ପ୍ରତ୍ୟେକର ପରିବେଷଣ ରୀତି ବା ପରିପାଟୀ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରୂପର । ପରିବେଷଣର ଏହି ରୀତିରେ ଖଣ୍ଡ ଆପଣାର ନିଜସ୍ୱ ନିବେଦନ ଦେଇ ଧନ୍ୟ ହୁଏ, ନିଜସ୍ୱ ଆଧାର ସଜାଇ ସେଇଥିରେ ବିଶ୍ୱସତ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ଅଖଣ୍ଡ ସହିତ ମିଳିତ ହୁଏ । ଏକ ବିଶ୍ୱ ଓ ବିଶ୍ୱମିଳନର କଥା ଭାବିଲାବେଳେ ଆମକୁ ଆଦାନପ୍ରଦାନର ଏହି ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରଣାଳୀଟି ସାବଧାନତାର ସହିତ ମନେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ପୂର୍ବ ପଶ୍ଚିମ, ସ୍ୱଦେଶ ଭିତରେ ଭାବମିଳନର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ ସୁନ୍ଦର ମନର ପରିଚାୟକ, କିନ୍ତୁ ସେତିକିବେଳେ ଆପଣାର ପରିବେଷଣ ପାତ୍ରଟିର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରଖି ନ ପାରିଲେ ମିଳନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କେବଳ ଦୁଇଟି ସମାନ ସାମଗ୍ରୀ ବା ସମାନ ମନ୍ର ମିଳନ ସାର୍ଥକ ମିଳନ ହୋଇପାରେ । ଶବଦେହୀ ଶିବ ଉପରେ ଶକ୍ତି କାଳୀର କରାଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଧରି କେବଳ ସଂହାର-ନୃତ୍ୟ କରିପାରେ, କିନ୍ତୁ ଚେତନାମୟ ଶଙ୍କରଙ୍କର ହିଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରୂପିଣୀ ଗୌରୀ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାର ଅଧିକାର ଅଛି । ଦୁହିଁଙ୍କ ଭିତରେ ଜୀବନ ନ ଥିଲେ ତାହା ମିଳନ ନୁହେଁ, ଗ୍ରାସ ମାତ୍ର ।

ପଟଭୂମି ଦୀର୍ଘ କଲେ ଅସଲ ସୂତ୍ରଟିକୁ ହରାଇବାର ଭୟ ରହିଛି । ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଏହି ଭାଷା-ପ୍ରକରଣକୁ ଫେରି ଆସିବାକୁ ହେବ । ବୈଦିକ ଯୁଗର ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ, ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ରାମାନନ୍ଦ ଓ ସନ୍ଥସାଧକମାନଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହୀ ଆନ୍ଦୋଳନ ପରି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଭାଷାଭୂମିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଜୀବନଗଠନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ବିଦ୍ରୋହ ହିସାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ଯାହା ସମସ୍ତଙ୍କର ଭାଷା ନୁହେଁ, ତାହା ଯେତେ ବେଶୀ ଅର୍ଥଘନ ଓ ରୁଚିରସାଳ ହେଉ ପଛକେ, ଜାତିର ରସଗ୍ରହଣ ଲାଗି ତାହା ଖୁବ୍ ବେଶୀ ସାହାଯ୍ୟ କରି ପାରିବ ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତସଭାର ଭାଷା ଜାତୀୟସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରି ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ଏହା ପଛରେ ଜାତୀୟ ଐତିହ୍ୟର ସମର୍ଥନ ନାହିଁ । ଅତି ପୁରାତନ କାଳରୁ ଜାତି ସ୍ୱଭାବତଃ ଯେଉଁ ମାଧ୍ୟମରେ ହସିଛି, କାନ୍ଦିଛି, ଭଲ ପାଇଛି, ସ୍ତୁତି କରିଛି, ତାହାହିଁ ଜାତୀୟ ଭାଷା ଏବଂ ତାହାରି ବାହନରେ ଜାତି ଆପଣା ଭାବସାମଗ୍ରୀର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପରିବେଷଣ କରିପାରିବ । ବୈଦିକ ଯୁଗର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଏକଚାଟିଆ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ କୃଷ୍ଟିର ସମସ୍ତ ଭାବନାକୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର କୁସୁମ-ଗଣ୍ଡି ଭିତରେ ବନ୍ଦ କରି ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା । ତାହା ଫଳରେ ଦେଶର ଧର୍ମଧାରା ଦେଶ ଭୁଲିଗଲା, ଶାସ୍ତ୍ରର ଜଉଘରଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ରହି ସେ କେବଳ ଧର୍ମାଚାରକୁ ସାର କରି ବସିଲା । ଜ୍ଞାନକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ସ୍ୱୈରବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଆଘାତ କରି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା । ସେ ଧର୍ମପ୍ରଚାରର ଜରିଯାରେ ଏହି ଜାତୀୟ ଚେତନା ଓ ସମ୍ମାନବୋଧକୁ ମୁଖ୍ୟ କରି ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଆପଣା ଧର୍ମକୁ ସମସ୍ତ ଜାତିର ନିଜସ୍ୱ ଆଦରର ସାମଗ୍ରୀ କରିବା ଲାଗି ସଂସ୍କୃତ ଛାଡ଼ି ତାଙ୍କୁ ପାଲିଭାଷାର ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ହିଁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ତ୍ରିଶଙ୍କୁ-ମଞ୍ଚାରୁ ଜୀବନର ଧୂଳିକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯେଉଁ ମହାତ୍ମା ବା ଗୁଣୀ ପୁରୁଷର ଅଛି, ତାକୁ ଲୋକଙ୍କର ଭାଷାକୁ ହିଁ ମାଧ୍ୟମଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କାରଣ, ଗୋଟାଏ ଅବୋଧ ଅଥଚ ଚମତ୍କାରୀ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲ ଭିତରେ ଦୂରରେ ଭାସି ଭାସି ଆନନ୍ଦ ଆରହଣ କରିବା ତା'ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ, ସେ ନିଜେ ଯେଉଁ ରସ ଆସ୍ୱାଦନ କରିଛି, ତାକୁ ପଚାଶ ଜଣଙ୍କୁ ପରିବେଷଣ କରି ଚଖାଇବାରେ ହିଁ ତା'ର ଆନନ୍ଦ । ଏ ଯୁଗର ଜୟେସ୍ (ଇଂରାଜୀ ଔପନ୍ୟାସିକ James Joyce) ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞାନ (Objectivity) ଭୁଲି କେବଳ ଗୋଟାଏ ନୂଆ ଗଢ଼ଣ-ଆଡ଼ମ୍ବର (Technique) ଖୋଜି ସମସ୍ତ ପ୍ରତିଭା ସରାଇ ଦେଇ ପାରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ବା ଜୀବନ-ସାହିତ୍ୟର ପଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର ଚୂଲ୍ଲବଗ୍‌ଗରେ ଅଛି, ଥରେ କେତେଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ପାଖରେ ଆପତ୍ତି ଜଣାଇଲେ ଯେ ଲୋକମାନେ ସେମାନଙ୍କର କଥିତ ଭାଷାରେ (ନିରୁକ୍ତି) ଗୌତମ-ଉପଦେଶମାନ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ତାହାର ପବିତ୍ରତା ହାନି ଘଟାଉଛନ୍ତି । ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଅନୁବାଦ କରିଦେଲେ ଆଉ ଏପରି ଆଶଙ୍କା ରହିବ ନାହିଁ ବୋଲି ସେମାନେ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଏ ପରାମର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କରି ନ ଥିଲେ, ବରଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ତାର ନିଜ ଭାଷାରେ ଧର୍ମର ଉପଦେଶମାନ ଗ୍ରହଣ କରୁ , ଏହାହିଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପାଲିରେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀ ବିନୋବା ଭାବେ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ଗୌତମ କେବଳ ଗୋଟିଏ ଜନପଦ ବା ଅଞ୍ଚଳରେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର

କରୁଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଗୌତମଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ଏପରି ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ବା ଅବସ୍ଥାଅଧୀନ କରିଦେବା ଅନ୍ୟାୟ ହେବ । ଭାଷାକ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଦ୍ରୋହ ଆଣିବାର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନ ଥିଲେ, ଧର୍ମକୁ ଲୋକ ଓ ଜୀବନ-ମୁଖୀ କରିବାର ସଂକଳ୍ପ ଗ୍ରହଣ କରି ନଥିଲେ ସେ ପୂର୍ବାଚରିତ ରୀତି ପରି ଆପଣା ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚାର ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତେ । ତାହାଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟରେ ବେଶ ସୁବିଧା ହୋଇଥାନ୍ତା, ଜ୍ଞାନପୀଠର ପଣ୍ଡିତମାନେ ହୁଏତ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଧାଇଁ ଆସିଥାନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ସମାଜକୁ ଯିଏ ନୂତନ କରି ଗଢ଼ିବାକୁ ଚାହେଁ, ସେ କେବଳ ଧର୍ମ ଓ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଲୋକମନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗରେ ତାଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୟ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ତେଣୁ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେସଙ୍ଗେ ଭାଷାର ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ।

ସେ ଯୁଗର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରି ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଏକ ନୂତନ ବନ୍ୟା ଆସି ସମାଜର ବଦ୍ଧମନର ଗଣ୍ଡିକୁ ନଷ୍ଟ ଛିନ୍ନଭିନ୍ନ କରି ଦେଇଥିଲା । ଧର୍ମର ପରିଚ୍ଛଦ ପିନ୍ଧି ହିଁ ଏ ବନ୍ୟାର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, କିନ୍ତୁ ସମାଜର ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭୂମିକୁ ବଦଳାଇ ତାହା ନୂତନ ମନର ଆସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଦେଇ ଗଲା । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ହେଉଛି ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଭାଷା । କେତେ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, କୁମାରିଲ ଭଟ୍ଟ ଓ ରାମାନୁଜ ପ୍ରଭୃତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପୀଠ ପୀଠ ବୁଲି ପଣ୍ଡିତ ଲଢ଼େଇ କରିବାରେ ଲାଗିଥିଲେ ଓ ପଣ୍ଡିତସଭାରେ ବା ରାଜଦରବାରରେ ଆପଣା ଧର୍ମର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଘୋଷଣ କରୁଥିଲେ । ରାଜସଭାରେ ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଇ ରାଜାଙ୍କୁ ନିଜ ଧର୍ମରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଦେଇ ସେମାନେ ପୀଠାନ୍ତରକୁ ଚାଲି ଯାଉଥିଲେ । ଧର୍ମର ଏହି ପ୍ରଚାରମୂଳ ମନୋଭାବ (Missionary Spirit) ଦ୍ୱାରା ଜାତୀୟ ଜୀବନ କେତେଦୂର ଉପକୃତ ହୋଇଛି, ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାର ଅବସର ଏଠାରେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଯେ ଅନ୍ତରର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଆଗରୁ ବାହାର ଦେବତା ବା ପୂଜାପଦ୍ଧତିକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିବାରେ ବେଶୀ ଜୋର ଦିଆ ଯାଉଥିଲା, ଏହାର ଭୂରି ଭୂରି ପ୍ରମାଣ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ରହିଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ରାମାନୁଜ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ପକାଇ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରରେ ନାନା ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ପୂଜୋପଚାରର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିବାର ସୂଚନା ମିଳେ ।

ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ତର୍କମୂଳ ଭାବ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ କରିଥିବା ମଧ୍ୟଯୁଗର ସମସ୍ତ ସାଧକ ଲୌକିକ ବା କଥିତ ଭାଷାକୁ ଆଧାର କରି ଦେଶୀୟ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଏହି ନୂତନ ଆନ୍ଦୋଳନରେ ରାମାନନ୍ଦ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ରଣୀ । ରାମାନୁଜଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ଯେ, ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା ସାଧାରଣ ଲୋକସ୍ତରକୁ ଭେଦି ପାରିବ ନାହିଁ । ଉତ୍ତର ଭାରତର ସନ୍ଥସାଧକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନୂତନ ରୀତିଟି ଅବଲମ୍ବନ କରି ନେଲେ । ରାମାନନ୍ଦଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ କବୀରଙ୍କ ଭାଷାରେ ସଂସ୍କୃତ ହେଉଛି କୂଅର ଆବଦ୍ଧ ପାଣି, କିନ୍ତୁ ଲୋକଙ୍କର ଭାଷା ହେଉଛି ଚଳନ୍ତି ପାଣି-ସୁଅ (୧) । ଉତ୍କଳର ଶାରଳା ଦାସ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ନୂତନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କ ଦଳରେ । ସବୁ ପ୍ରଦେଶରେ ଏହିମାନେ ହିଁ ସୁଗମ୍ୟ ସରଳ ଭାଷାଦ୍ୱାରା ଧର୍ମର ସୁନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରଚାର କରି ଧର୍ମକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖି ପାରିଛନ୍ତି, ନ ହେଲେ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଇସ୍‌ଲାମ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ଧାରାଟିକୁ ଏକାବେଳକେ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଥାନ୍ତା ।

ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପଣ୍ଡିତସଭାରେ ହୁଏତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଆସନଟି ପୋକ ଖାଇଗଲାଣି । ରାଧାନାଥ ଯୁଗ ବା ଏ ଯୁଗର ଆମଦାନି ହୋଇ ଆସିଥିବା ଆଚମ୍ଭିତ କବିମନ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ହୁଏତ ମରହଟ୍ଟୀ ବୋଲି ଭାବୁଛି । କିନ୍ତୁ ଅସଲ କଥା ହେଉଛି, ସାହିତ୍ୟ-

---

୧ । ସଂସ୍କୃତ କୂପଜଲ କବୀରା ଭାଷା ବହତା ନୀର
ଯବ ଚାହୌଁ ତବ୍ ହି ଡୁବୌ ଶୀତ ହୋୟ ଶରୀର ।

କଳ୍ପନା ଭିତରେ ଯେତେ ଏକ ହେବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ ମଧ ଏଯୁଗର ସାହିତ୍ୟକାର ସମାଜର ମନ ସହିତ ଆପଣାର ମନକୁ ମିଳାଇ ପାରିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ହରାଇ ବସିଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଯୁଗକୁ ହିନ୍ଦୀର ରୀତିକାଳ ସହିତି ତୁଳନା କରଯାଇ ପାରେ । ସେ କାଳରେ ରାଜା ଯେମିତି ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କରି ବାଣ ରୋଷନି ମାରି ଦଶଦିଶ ଆଚମ୍ୱିତ କରି ଦେଉଥିଲେ, ରାଜସଭାର କବି ସେମିତି ମର୍ମର ପଥରରେ ସାହିତ୍ୟର ଦେଉଳ ତିଆରି କରିଦେଇ ତାଙ୍କୁଇ ଦେବତା ବୋଲି ଦେଖାଇ ଦେଉଥିଲା । ବୈଦେହୀଶବିଳାସ ପଢ଼ି ବୈଦେହୀଙ୍କ ପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଯେତେ ନ ହୁଏ , ବୈଦେହୀଙ୍କୁ ଶବ୍ଦ ଦେଇ ଗଢ଼ିଥିବା କବିର କିମିଆବୁଦ୍ଧି ଦେଖି ଆଖି ଝଲସି ଯାଏ ତା'ଠାରୁ ବେଶି । ଭଞ୍ଜକାଳୀନ କାବ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ସେହି ରାଜସଭାରେହିଁ ତା'ର ସମାଧି ହୋଇଯାଇ ଥାଆନ୍ତା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ଭୂଇଁ ଛାଡ଼ିଛି, ସେହି ଦିନଠାରୁ ସାହିତ୍ୟ-ବୃକ୍ଷର ନାହାକ ଚେରକୁ ଉପରମୁହାଁ କରିଦେଇ ହାତପା'ନ୍ତାରୁ ଫଳ ଖାଇବାର ଦୁର୍ବୁଦ୍ଧି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଭାବିକ ସାହିତ୍ୟ-ବିକାଶର ଧାରାରେ କଂସାରି କବାଟ ପଡ଼ିଛି । ଭଞ୍ଜଯୁଗ ଅନୁପ୍ରେରଣା ଲାଗି ଯେପରି ବାତ୍ସାୟନଙ୍କର କାମଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଅନାଇଥିଲା, ରାଧାନାଥ ଯୁଗରେ ସେମିତି ପ୍ରଧାନତଃ ବଙ୍ଗ ଓ ଇଉରୋପରୁ ରସମଣ୍ଡା ତୋଳି ଆଣିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି; ଓଡ଼ିଶାର ନନ୍ଦିକା ଜୁଲିଏଟ୍ ସାଜିଛନ୍ତି, ବେଶ୍ ଉଡ଼ାସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଇତାଲୀର ମର୍ମର ପ୍ରାସାଦକୁ ଏପରି କୁହୁକରେ ଆଣି ଥୋଇ ଦିଆଯାଇଛି ଯେ, ଅନେକ ଦିନରୁ ଉସରି ଆସୁଥିବା ଜୀବନସାହିତ୍ୟର ଉତ୍ସଧାରା ମୁହଁରେ ପଥର ଅଟକିଲା ପଡ଼ିଯାଇଛି । ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ଯେ ଜୀବନ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ରଖିନାହିଁ, ତାହା ଖାଲି ଓଡ଼ିଶାରେ କାହିଁକି, ଋଷିଆ ଓ ଡେନ୍‌ମାର୍କ ଛଡ଼ା ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶରେ ତାହା ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ଏ ସାହିତ୍ୟ ନେଇ ସମାଜର ଗୋଟାଏ ଶ୍ରେଣୀ ରସର ଖଟାମିଠା ବେଶ୍ ଚାଖୁଛି, କିନ୍ତୁ ସାମାଜିକ ମନର ଅଜଗର ସାପଟା ଆଖି ହରାଇଲା ପରି ସେହି ପୁରୁଣା ଯୁଗରେ ପଡ଼ି ରହିଛି । ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଦେଶୀ ଆବୁରୋଗର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଅବଶ୍ୟ ଭୀମ ଭୋଇ, ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା, ଫକୀରମୋହନ, ନନ୍ଦକିଶୋର, ମେହେର ଓ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଏହି ମାଟିର ଆପଣା ଭାଷା ବଞ୍ଚି ଆସିଛି; ସବୁଜ ଯୁଗର କାଳିନ୍ଦୀବାବୁ ଏହି ବଂଶ ରକ୍ଷାର ଶେଷ ହୋତା । କିନ୍ତୁ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଓ ଜୀବନମାପର ମାନଦଣ୍ଡ ବଦଳିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କ୍ରମେ ଏ ସ୍ୱାଭାବିକ ଧାରାଟିକୁ ସମସ୍ତେ ଭୁଲି ଯାଉଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶବ୍ଦକୋଷ ଦେଖିଲେ ହଠାତ୍ ମନେ ହୁଏ, ଯେପରି ଚାରିଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷାହିଁ ନ ଥିଲା ।

ସଭ୍ୟ ସମାଜର ଶାବ୍ଦିକ ଭଣ୍ଡାରରୁ ବିଦାୟ ନେଇଥିଲେ ମଧ ପଞ୍ଚସଖା-ଯୁଗର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକାଶ-ଧାରାଟି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ବଞ୍ଚି ରହିଛି । ରାଜସଭା ବା ସଭ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ସାହିତ୍ୟ ନଈନାଳ ଡେଇଁ ପୃଥିବୀ ଖେଦି ଯାଇଥିଲେ ମଧ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ଚିନ୍ତାସ୍ତର ସେହି ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଅବଶେଷ ଭିତରେ ପରିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଭଜନ, ଗୀତା ଓ ସଂହିତା , ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତର ସ୍ଥାନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ଅଧିକାର କରି ପାରି ନାହିଁ । ଗଣସାହିତ୍ୟର ଯୁଗରେ ସୁଧୀଶ୍ରେଣୀ ହମ୍ବାରଡ଼ି, ଦେଉଥିବାବେଳେ ଜାତିର ଥୋରିଆ ବଳଦ ଚାରିଶହ ବର୍ଷ ତଳର ସେହି ପୁରୁଣା ପାକୁଳି କରି ଚାଲିଛି ।

ଏସବୁ ଦ୍ୱାରା ନୂଆକୁ ନିନ୍ଦା କରାଯାଇ ପୁରୁଣାରେ ଲାଖିରହିବାର ଦୁର୍ବଳ ଆବେଗ ପ୍ରକାଶିତ କରା ଯାଉନାହିଁ । ଜୀବନର ବିକାଶ ପରି ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ମଧ ସ୍ୱାଭାବିକ ହେବା ଉଚିତ, କିନ୍ତୁ ଜାତିର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ତାହା ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଉତ୍ସଧାରାର ଗତିରୋଧ କରି ରସାଧିକାରୀ ଶ୍ରେଣୀ ଏକ ପ୍ରମୋଦ ସରୋବରର ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ସେହିଟିକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଉପାୟରେ ବହିଯିବାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଦିଆ ଯାଇଥିଲେ ବୋଧହୁଏ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର

ରୂପ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ହୋଇଥାନ୍ତା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସାହିତ୍ୟିକ ପରିଭାଷା ତିଆରି କରିବାର ଅନେକ ଚେଷ୍ଟା ହେଉଛି । ପଣ୍ଡିତମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦସଂସାରକୁ ଘାଣ୍ଟି ଚକଟି ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ଲୋକମୁଖ ଧାରାଟିର ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ ବୋଧହୁଏ ଜାତି ବୁଝିବାଭଳି ଚମତ୍କାର ପରିଭାଷା ତିଆରି କରାଯାଇ ପାରନ୍ତା । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦମାନ ଭାଙ୍ଗି ଚମତ୍କାର ଦେଶୀ ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ସାହସୀ ପରୀକ୍ଷା ସୁରୁ ହୋଇଛି । ବର୍ତ୍ତମାନର ପଣ୍ଡିତସମାଜର ଅବୋଧ୍ୟ ହେଲେ ମଧ ସାଧାରଣ ସମାଜ ଅତି ସହଜରେ ତା'ର ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବ । ଧର୍ମସାଧନା ଓ ଉପଲବ୍ଧି-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପଞ୍ଚସଖା ଏପରି ଅନେକ ଶବ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ଯାହାର ସମତୁଲ ସମାନବୋଧୀ ଶବ୍ଦ ବାହାର କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଏଠାରେ ପ୍ରଳୟପାଣି, ଗୋଚରଭୂଇଁ, ଘନାଘନ ଘର, ଉଦୟ ରୀତି, ଓ ମେଦିନୀ-ଧାରଣା ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇ ପାରେ । ଦୀବ୍ୟବୋଧ (Mystic) ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହାର ସମାନବାଚୀ ଇଂରାଜୀ ଶବ୍ଦର ଅନୁବାଦ କରିବାବେଳେ ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଏଡ଼ିଦେଇ ଚାଲିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ ।

ସେହି ଧାରାର ସ୍ୱାଭାବିକ ସାହିତ୍ୟ କୋଇଲି, ଚଉତିଶା ଓ ଭଜନମାନଙ୍କରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇରହିଛି । କେବଳ ଲୋକଗୀତ କହି ଘୃଣା ନ କରି ସେସବୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ଆଲୋଚନା ହେବା ଉଚିତ । ଏହି ଧାରାର ବିକାଶ ହୋଇପାରିଲେ, ତା'ଭିତରେ ନିହିତ ଥିବା ସୁନ୍ଦର ସମ୍ଭାବନାମାନ ଖୋଜି ବାହାର କରି ପାରିଲେ ପୁଣି ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱାଭାବିକ ବାହନଟି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ପାରିବ; ସାହିତ୍ୟ ଆଉ ଆଜିପରି ଭୂଇଁ ଛାଡ଼ି ନ ଡେଇଁ ଭୂଇଁକୁ ଫେରି ଆସିବ । ଏହାରି ଦ୍ୱାରାହିଁ ଆପଣାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିବେଷଣ-ପାତ୍ରର ପୁନର୍ସଂସ୍କାର କରି ଜାତି ଗୌରବର ସହିତ ତାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପଦ ଅର୍ପଣ କରି ପାରିବ ।

ମନର ନିଷ୍ଠା ହେଉଛି ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ମାନଦଣ୍ଡ । ସଂବୁଦ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟା ହିସାବରେ ପଞ୍ଚସଖା ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ର ଓ କର୍ମକାଣ୍ଡର ବାଡ଼ ଏଡ଼ି ଦୃଷ୍ଟି ବା ମନର ମାନକୁହିଁ ଧର୍ମର କଷଟି କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମମାର୍ଗରେ ଜାତିଗତ ଅଧିକାରତ୍ୱ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ନିଷ୍ଠା ବା ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ କୌଣସି ସାମାଜିକ ଭେଦାଭେଦ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ସାଧକମାନଙ୍କର ଏହି ନିଷ୍ଠାମୂଳ ସାଧନା ହେତୁ ବୋଧହୁଏ ଚାରିଆଡ଼େ ଜାତିସାମ୍ୟର ଆନ୍ଦୋଳନ ଆସିଥିଲା । କବୀର, ରବିଦାସ ଓ ଦାଦୁ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତେ ନୀଚକୁଳରୁ ଅନେକ ଶିଷ୍ୟ କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରାର୍ଦୁଭାବ ଫଳରେ ତଳ ସମାଜର ଯେଉଁ ଆଶା ଓ ଆକାଙ୍କ୍ଷାମାନଙ୍କୁ ଦବାଇ ରଖାଯାଇଥିଲା, ସନ୍ଥଧର୍ମର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ସେହିସବୁ ପୁଣି ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଜାଗିଉଠିଲା । କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ଜାତି ଓ ଧର୍ମର ଭେଦବିଚାର ରହିଥିଲା ,ସମାଜରେ ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀର ମଣିଷ-ସେସବୁରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ସେହିମାନଙ୍କର ପ୍ରତିବାଦ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇ ଶୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମସମର୍ପଣର ଭକ୍ତି-ଧର୍ମ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଲା । ଭକ୍ତି ଆଖିରେ ଜାତି କେବଳ ଦୁଇଟି, ଭକ୍ତ ଓ ଅଭକ୍ତ । ଯେ ଯୋଗ୍ୟ ହୋଇ ପାରିଲା, ଯେ ନିର୍ମଳ ସୁନିଷ୍ଠ ହୋଇ ପାରିଲା, ସେ ଶିଷ୍ୟ ହେବାର ଅଧିକାର ଅର୍ଜନ କରିପାରିଲା । ଏହି ଭକ୍ତିଯୋଗରେ ହିଁ ଚିରଦିନ ସମାଜର ବଞ୍ଚିତ ଶ୍ରେଣୀ ତା'ର ଧର୍ମ-ଅଧିକାର ହାସଲ କରିଆସିଛି, ଏହି ଭକ୍ତିଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ସେ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ-ପିଚ୍ଛିଳ ରାସ୍ତାର ଅଭିମାନୀ ପଥଚାରୀକୁ ସହଜଧର୍ମର ରାସ୍ତା ଦେଖାଇ ଆସିଛି, ଦେଉଳର ଦିଅଁ ମନର ମନ୍ଦିର ଭିତରକୁ ସହଜ ପୂଜାର ପ୍ରୀତିଲବ୍ଧ ଦେବତା ଭାବେ ଫେରିଆସିଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଦାସିଆ ବାଉରୀର ଉପାଖ୍ୟାନ ଏହି ଭକ୍ତି ବିଜୟର ଉପାଖ୍ୟାନ ।

ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ ହେଉଛି ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠାର ଧର୍ମ । ରାଜକଟାକ୍ଷର କୂଟକଟାଳ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆପଣାର ସୁନିର୍ମଳ ନିଷ୍ଠାଧର୍ମ ବିଘୋଷିତ କରି ଏହା ମସ୍ତକ ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲା । ଜଗତରେ ସମସ୍ତେ ସମାନ, ପରବ୍ରହ୍ମ ଓଁ କାର ରୂପରେ ସକଳ ପିଣ୍ଡରେ ପୂରି ରହିଛି । ଯିଏ କାୟାସ୍ୱଚ୍ଛତା ଓ ମନୋଯୋଗ ବଳରେ ଅନାହତ ନାଦର ଖବର ପାଇ ପାରିଲା, ସେଇ ହେଉଛି ସାଧକ ।

ସାଧକଜାତିରେ ଗଣା ହୋଇ ପାରିଲେ ସାମାଜିକ ଜାତିର ସମସ୍ତ ବାରଣ କେବଳ ନିରର୍ଥକ ଓ ନିର୍ବୋଧ ଯୁକ୍ତିର ପରିଚାୟକ । ଜାତିବିଭାଗ ସଂସାରର ସୃଷ୍ଟି, କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ସମସ୍ତେ ପରମ ପୁରୁଷର କଳା ଘେନି ଜନ୍ମଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏ ମଞ୍ଚମଣ୍ଡଳେ ପୁଣି ସାନ ବଡ଼ ହୁଏ
ଜନ୍ମ-ଜାତ ଭୂମିରେ ଯେ ସାନବଡ଼ ନୁଏ । (୨)

ପୁଣି, ସମସ୍ତେ ଯେ ଏକଜାତି ଜ୍ଞାନବଳେ ହେଜ
ସଂସାର ଚଳିବାପାଇଁ କରିଛି ବାଣିଜ୍ୟ ।—କୈବର୍ତ୍ତ ଗୀତା ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ-ପ୍ରଧାନ ଯୁଗର ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଜାତିଭେଦ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇ ଶୂଦ୍ରକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଚରଣରୁ ଜାତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଶୂଦ୍ର ଚରଣରୁ ଜନ୍ମିଥିବା କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଚରଣସେବକ ଶୂଦ୍ରରେ ପବିତ୍ରତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ନିର୍ମଳ କଳ୍ପନା ସଂସ୍କୃତରେ ନାହିଁ ।

.........ଶୂଦ୍ର ଯେ ଚରଣୁଁ ଜାତ ସେବଇ ପୟର ।
ସେବାକାରୀ ପଣେ ସେହୁ ଥାଏ ଦିବାରାତ୍ରି,
ଭଣ୍ଡାରୀ ପରୀଛା ବୋଲି ଜଗତେ ବିଖ୍ୟାତି ।
ବାରିକ ଭଣ୍ଡାରି ବୋଲି ହୋଇଲା ବିଖ୍ୟାତ,
ପାଦପଦ ପଖାଳି ମୋ କରଇ ପବିତ୍ର ।

ପୁଣି, ହାଡ଼ି ବୋଲି କରି ଯାହ ପୁଛୁଲୁ ଅର୍ଜୁନ,
ମୋହର ବ୍ୟତ୍ରକେ ସେହୁ ନୁହଇଟି ଭିନ୍ନ (୩) ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର କଳ୍ପନାରୁ ବଳରାମ ଦାସ ଆହୁରି ପାଦେ ଆଗକୁ ଟପି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରୀୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର ସମସ୍ତେ ଏକ ଜ୍ୟୋତିରୁ ସମ୍ଭୂତ ।

ବୈଶ୍ୟ ତୋ ନୟନ ଅଟଇ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶ୍ରବଣକୁ କହି ।
ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାସାର ପବନ, ଶୂଦ୍ର ଯେ ମୁଖରେ ପ୍ରମାଣ ।
ଏମନ୍ତେ ଚାରିଜାତି କହି, ଜ୍ୟୋତି ମଧ୍ୟରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇ (୪) ।

ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସମାଜପତିମାନଙ୍କର ଅଭିସନ୍ଧି ଅନୁସାରେ ସମାଜର ଖାଲଢିପ, ଉଚ୍ଚ ନୀଚର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହୋଇଛି । ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ, କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ-ଅନୁସରଣ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନରେ ଜାତିଭେଦ ଅନୁସାରେ ଅଧିକାର ଭେଦ ବଖାଣି ଦିଆଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ସେହି ଭେଦାଭେଦ ସମାଜକୁ ଗ୍ରାସ କରି ରହିଥିବାବେଳେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଶୁଚୀ ଧର୍ମର ଉଦୟ ହୋଇଥିଲା ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତିକୁ ଆତ୍ମୋନ୍ନୟନ ଲାଗି ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିସର ଦେଇଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦୃଢ଼ଭାଷାରେ ଘୋଷଣା କଲେ ଯେ, ସମାଜପତିର ଭେଦନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅନୁସାରେ ସମାଜରେ ଛୋଟ ବଡ଼ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଭଗବାନଙ୍କ ଆଖିରେ କେହି କାହାରିଠାରୁ ବଡ଼ ବା ଛୋଟ ନୁହନ୍ତି । ସେହି ଭଗବାନଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବା ଲାଗି ସଂସାରରେ ଯେ ଯେପରି କର୍ମ କରୁଛି, କେବଳ ତାହାରି ଦ୍ୱାରାହିଁ ଉଚ୍ଚନୀଚର ମାନଦଣ୍ଡ ବିଚାର କରାଯାଇ ପାରିବ ।

ହୀନ କର୍ମେ ହୀନ ଜାତି ଟେକ କର୍ମେ ଟେକ ।

---

୨ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା -୧ମ -୧୪ଶ ଛାନ୍ଦ ।
୩ । କୈବର୍ତ୍ତ ଗୀତା - ୪ର୍ଥ ଓ ୨୩ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୪ । ଗୁପ୍ତ ଗୀତା- ୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମ-ସାଧନା ଏହି ସମଚକ୍ଷୁ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ । ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱଭୁବନର ଏକମାତ୍ର ଜ୍ୟୋତି ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତିବେଶୀ ସମାଜରେ ତା'ର ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ହେବ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାରେ ଅଛି ଯେ, ଗୁରୁଙ୍କ ଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେବା ପୂର୍ବରୁ ଚାରି ସମ୍ପ୍ରଦାୟରୁ ଚାରି ମୂର୍ତ୍ତି ଡାକି ଆଣି ଅତିଥି କରି ପୂଜା କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ଆରମ୍ଭ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସମାଜର ସମସ୍ତ ଜାତିଗତ ବାଧାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ହେବ ।

କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ସମାଜର ବିଧାନ ଅନୁସାରେ ନୀଚ ହୋଇ ରହିଥିବା ଜାତିମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଧିକାର ଦେବାଲାଗି ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦୃଢ଼ ଦାବୀ ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଗୀତାବକାଶରେ ବଳରାମ ବାଉରୀ ହିସାବରେ ଆପଣାର ଯୋଗ୍ୟତା ପ୍ରମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ରାଜସଭାରେ ଅବ୍ରାହ୍ମଣର ନ୍ୟାଯ୍ୟ ଦାବୀ ପ୍ରକଟ କରିଅଛନ୍ତି ।

ମୁହିଁ ଜଣାଇଲି ଦେବ ମହାଗୀତା ଯେହୁ
ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମ ଅଛଇ କହି ସେହୁ ।
ବ୍ରହ୍ମକୁ ଚିହ୍ନିଲା ଲୋକ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ପାଇ
ଭକ୍ତଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀମୁଖେ ଛନ୍ତି କହି ।
ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ବିଦ୍ୟା ଏହି ଏକା ଯେ ନୁହଇ
ଭକତଙ୍କୁ ଅଗୋଚର ଅବା ଅଛି କାହିଁ । ୮୭-୮୯

ସମାଜର ଛୋଟ ଜାତିମାନଙ୍କୁ ବଡ଼ କରି ଦେଖାଇବା, ସେହିମାନଙ୍କ ଜୀବନବର୍ଣ୍ଣନା ଆପଣା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଦେବା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଜାତିସାମ୍ୟ-ଭାବର ଏକ ଚମତ୍କାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ସର୍ଭେ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ନାନା ତଥ୍ୟମନ୍ଥନ କରି ବାଉରୀମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅସଲ କଥା ହେଉଛି, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ରୀତି ଓ ଉପଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଭକ୍ତି-ସାଧନାର ଯେଉଁ ଗଣଜାଗରଣ ଢେଉ ଆସିଥିଲା, ତାହାରି ଫଳରେ ନୀଚଜାତିମାନେ ମଧ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରି ଆପଣାକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ପବିତ୍ର ଜ୍ଞାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ପବିତ୍ରତାବୋଧରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଓ କୈବର୍ତ୍ତ ଗୀତା ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଅଣାକାର ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସକ ହିସାବରେ ସେ ସବୁପ୍ରକାର ଜାତିଗତ ପ୍ରାନ୍ତାନ୍ତରତା ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କୈବର୍ତ୍ତ ଜାତିର ପୂଜା, ପାର୍ବଣ ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଭଗବତ୍-ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମବୋଧର ଜାଗୃତି କରିବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ନାନା ପୁରାଣ ଓ ରୂପକଥାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ସମାଜର ଛୋଟ ଜାତିକୁ ବଡ଼ର ସମାନ ସମ୍ପର୍କ ଓ ଆସନକୁ ଆଣିବା ହେଉଛି କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖାର ମୂଳ କଥା । ଯିଏ ଯେଉଁ ଜାତିର ହେଉଥାଉ ପଛକେ, ଅନ୍ତର୍ଶୁଚୀ ହେଲେ ସମସ୍ତେ ଯେ ଭଗବତ୍ ବାସନାର ଯୋଗ୍ୟ, ଏହାହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଘୋଷଣା କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ହେଲେ ଜାତିହୀନ ନାହି ତହିଁ ମାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବାସନା ପାଏ
କଳିକତରା ଯେ ପଙ୍କରେ ବୁଡ଼ିଲେ ପଙ୍କ ନ ଲାଗଇ ଦେହେ । (୫) ।

---

୫ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା —ପୃ ୧୦୩ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଠ

ସଂବୋଧ୍ ସମାଲୋଚନା :

ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ବା ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସମାଜ ସହିତ ତାହାର ଅତି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା । ସେଯୁଗର କବି ଓ ସାହିତ୍ୟକାରମାନେ କଳାର ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମାଜକୁ ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ରବତୀ ଦେଖାଇ ଚାଲିଥିଲେ । ଏହି ସମାଜ ସଚେତନତାହିଁ ସେ ଯୁଗର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସେକାଳର ମଣିଷମନରେ ସମାଜବିଜ୍ଞାନ ଲାଗି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଭାଗ ଖୋଲା ହୋଇ ନ ଥିଲା, ତେଣୁ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜର ଆଲୋଚନା ଲାଗି ସେତେବେଳେ ଏକ ମସ୍ତିଷରେ ଦୁଇଟା ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁ ନ ଥିଲା । ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ପ୍ରଭୃତି ମହାକାବ୍ୟ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଆମ ଦେଶରେ ଚିରଦିନ ସମାଜକୁ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦେଇଆସିଛି । କ୍ଷତ୍ରିୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଶାସନ ଚଳାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ ସମାଜର ରଜ୍ଜୁକୁ ଚିରଦିନ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ଆସିଛନ୍ତି ।

ଧର୍ମ ହେଉ, ଦର୍ଶନ ହେଉ ବା ସାହିତ୍ୟ ହେଉ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାସ୍ତ୍ରର ଏହି ଦିଗରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ଦାୟିତ୍ୱ ରହିଛି । ମଣିଷର ମନରେ ହିଁ ଯୁଗର ପ୍ରଥମ ଜନନାଭାସ ହୁଏ । ତେଣୁ ମନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରସୂନ ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ ବା ସାହିତ୍ୟ ଯେ ସମାଜର ରୂପ, ରସ ଓ ପ୍ରାଣର ଅଭିନବ କଳ୍ପନା କରିବାର ଭାର ଗ୍ରହଣ କରିବ, ଏଥିରେ ନିଶ୍ଚୟ ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ପୂର୍ବକାଳରେ ଯେକୌଣସି ଦେଶର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଏହି ସତ୍ୟଟି ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇ ଉଠିବ । ସକ୍ରେଟିସ୍, ପ୍ଳେଟୋ ବା ଆରିଷ୍ଟଟଲ୍ କେହି ସମାଜର ବାହାରେ ଜ୍ଞାନପୋଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇନାହାନ୍ତି । ସକ୍ରେଟିସ୍ ଆପଣା ମନର ଫଳ ଫଳାଇବାକୁ ଯାଇ ଏଥେନସ୍‌ର ଛକୀରାସ୍ତାରେ ଦେଶଦ୍ରୋହୀ ବୋଲି ଧରା ହୋଇଛନ୍ତି, ଶେଷରେ ସେହି ଏଥେନସ୍‌ର ଦରବାରରେ ପ୍ରାଣ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଯୁଗର ସୀମାବଦ୍ଧ ପରିବେଷ୍ଟନୀ ମଧ୍ୟରେ ରହି ମଧ୍ୟ ପ୍ଳେଟୋ ନୂତନ ମନୋମତ ଓ ଆଦର୍ଶ ସମାଜର କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି, ଦାର୍ଶନିକ ଶାସକରୂପୀ ସୁନା ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିବିକାଶ ଲାଗି ସେ ବିଶେଷ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଆପଣାର କଳ୍ପିତ ରାଷ୍ଟ୍ରତନ୍ତ୍ରର କ୍ଷେତ୍ରଗତ ପରୀକ୍ଷା କରିବାର ଦୁଃସାହସ ମଧ୍ୟ ସେ କରିଛନ୍ତି । । ମନୁଷ୍ୟ-ଜୀବନର ଯେତୋଟି ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ରହିଛି, ସମସ୍ତ ଦିଗ ବିଷୟରେ ଗଭୀର ଚିନ୍ତାନୁଶୀଳନ ଦ୍ୱାରା ବିଧିବଦ୍ଧ ଓ ସୁବିବେଚିତ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ଆରିଷ୍ଟଟ୍‌ଲ୍ । ପ୍ରାଚୀନ ରୋମର ଦାର୍ଶନିକ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଠିକ୍ ଏହି ଗୁଣଟି ପ୍ରଧାନତଃ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ପୁରାତନ ଶାସ୍ତ୍ରର ସମାଜ- ସଚେତନତା ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ରହିଛି । ଜୀବନର କୌଣସି ଦିଗଟିକୁ ଏଥିରେ ବାଦ୍ ଦିଆ ଯାଇନାହିଁ, ଅଥଚ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆଲୋଚନାକୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର ସୁବୋଧଗମ୍ୟ ଭାବରେ ମନୁଷ୍ୟର ସମଗ୍ର ବିକାଶ ସହିତ ଅନୁଲମ୍ବିତ କରି ଦିଆ ଯାଇଅଛି । ତେଣୁ କେବଳ ସେହି, ଯୁଗରେ କାହିଁକି, ଆଜି ମଧ୍ୟ ସମାଜର ଅଧିକାଂଶ ମନ ସେହି ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ଓ ଦର୍ଶନ ଭିତରେ ମନୋମତ ପ୍ରାଣରସ ଓ ପ୍ରେରଣା ପାଇବାର ବିଶ୍ୱାସକୁ ଛାଡ଼ି ପାରିନାହିଁ । ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଯନ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ହିମାଳୟ କୁଢ଼ ପରିମାଣରେ ବହି ଲେଖା ହେଉଅଛି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ଭାଗବତର ସ୍ଥାନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରହିଅଛି । ଲୋକଙ୍କର ଧର୍ମଭୀରୁତା ବା ଅନ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସକୁ ଏହାର କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଅନ୍ଧ ବିଶ୍ୱାସ ମନକୁ ବାନ୍ଧି ପକାଏ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନଶାସ୍ତ୍ର ସାମାଜିକ ମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏଯୁଗର ନାନା ସମସ୍ୟାର ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ଓ ସର୍ବୋପରି ଜୀବନ ବଞ୍ଚିବାର ଅଟଳ ଉତ୍ସାହ ଦାନ କରି ମଣିଷକୁ ସାହସୀ ଓ ବିଶ୍ୱାସ ପଥଯାତ୍ରୀରୂପେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଆସିଅଛି । ସେ ଯୁଗର ଦର୍ଶନକାର ଲେଖନ ଧରି ବସିଲାବେଳେ ସମାଜକୁ ବାଟ ଦେଖାଇବାର, ଅନୁପ୍ରେରଣା ଦେବାର ଗୌରବମୟ ଦାୟିତ୍ୱଟି କଦାପି ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ସବୁବେଳେ ଲକ୍ଷ୍ୟ

କରିବାର କଥା, କେବଳ ଜ୍ଞାନଚକ୍ଷୁ ଲାଗି ସେ ଯୁଗରେ କଦାପି ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାର କସରତ ହୋଇନାହିଁ, କେବଳ କଳାର ଶିରାପ୍ରଶିରା ଖେଳାଇ ଦେଖିବା ଲାଗି କୌଣସି କଳାପଟୁ ମନ ପରିଶ୍ରମ କରି ବସିନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗକୁ ବୁଝିବାବେଳେ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ପୁରାତନ ସୂତ୍ରଟି ମନେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ପଞ୍ଚସଖା କଦାପି କେବଳ ସାହିତ୍ୟିକ ହେବାର ଅଭିଳାଷ ରଖିନାହାନ୍ତି । ଅଧିକନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଉଦୟ-କ୍ରମ ସାହିତ୍ୟରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇନାହିଁ । ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀଧରି ଆପଣା କଳେବରକୁ ଅଦଳ ବଦଳ କରୁଥିବା ସମାଜମନର ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରତିନିଧି ହିସାବରେ ଗୋଟାଏ ଯୁଗରେ ସେମାନେ ସମାଜର ଧର୍ମ,ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାର ସୁଗଭୀର ଚିହ୍ନ ରଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ସମାଜ ଓ ଧର୍ମ ଯେଉଁ ସ୍ତରରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଥିଲା, ତାହାରି ସମ୍ଭାବ୍ୟ ସ୍ୱରୂପର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଘୋଷଣା କରି ସେମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ହିବ୍ରୁ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେହିମାନଙ୍କର ଜୀବନ ଓ ସନ୍ଦେଶ ସହିତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ମିଳାଇ ଦେଖିଲେ କୌଣସି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେବନାହିଁ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଆପଣାକୁ ଈଶ୍ୱରପ୍ରେରିତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ସମାଜର ମାର୍ଗନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ଲାଗି ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ଯେ ସେମାନଙ୍କୁ ପଠାଇଛନ୍ତି, ଏହି ନିର୍ଭରପୂର୍ଣ୍ଣ ଘୋଷଣା ସେମାନଙ୍କର ଉକ୍ତିରେ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଛି । ସମସ୍ତ ଶିକ୍ଷା ଓ ସମସ୍ତ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଆଦେଶ ସହିତି ଯୋଡ଼ିଦେଇ ସେମାନେ ଆପଣାକୁ କେବଳ ଆଲୋକ ବିତରଣ କରୁଥିବା ପ୍ରଦୀପ ଭାବେ କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି କଳ୍ପନା ସହିତ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୀପ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି । ସାହିତ୍ୟିକ ବା କୌଣସି ନୂତନ ଧର୍ମର ଉଦ୍ଭାବକ ବୋଲି ଚିତ୍ରିତ କରିବାର ଦମ୍ଭ ନ ରଖି ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଚ ଯୁଗରେ ଭଗବାନଙ୍କର ପଞ୍ଚସଖା ହୋଇ ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମଣିଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଲୀଳା ପ୍ରଚାର କରିବାଲାଗି ଭଗବାନ ସ୍ୱୟଂ ସେମାନଙ୍କୁ ପଠାଇଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସ ତାଙ୍କର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ହିଁ ସମସ୍ତ ଭାବର ଉତ୍ସ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ନିଜେ ଜଗନ୍ନାଥ ଭକ୍ତ ପ୍ରତି ସଦୟ ହୋଇ ଯାହା କହିଛନ୍ତି ତାହାକୁହିଁ ଶ୍ରୀଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ଅନୁବାଦ ରୂପେ ବଳରାମ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ରଖିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଗୀତାବକାଶରୁ ଏହାର ପରିଷ୍କାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳର ଭଣିତାରେ 'ପ୍ରକାଶ' ଶବ୍ଦଟି ବହୁବାର ପ୍ରୟୋଗରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଈଶ୍ୱରମୂଳକତା ଧରା ପଡ଼ିଯାଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ଅନୁପ୍ରେରକ ଓ ଦିକ୍‌ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ରୂପେ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କରି ପ୍ରସନ୍ନ ଅନୁଗ୍ରହରୁ ଯାବତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ଏହି ଦିଗଟିକୁ ଅତି ଯତ୍ନ ସହକାରେ ଜାଣି ରଖିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟକାରଙ୍କର କୌଣସି କୌଣସି ପ୍ରେରଣାର ଉତ୍ସ ଅବଶ୍ୟ ଥାଏ, ଦୃଶ୍ୟ ବା ଅଦୃଶ୍ୟଭାବେ ସେହି ପ୍ରେରଣାର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଇଙ୍ଗିତରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ କଳାସ୍ରଷ୍ଟା ଚାଳିତ ହୁଅନ୍ତି । ପୃଥିବୀର ଅନେକ ବଡ଼ ବଡ଼ କବି ଈଶ୍ୱର-ପ୍ରେରଣାକୁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରେରଣାର ମୂଳ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କୁ ଯେ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ହାତ ପାଖେ ପାଖେ ରହି ନିୟତ ଚାଳିତ କରୁଥାଏ, ସକ୍ରେଟିସ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ସନ୍ଥଯୁଗର ମହାତ୍ମାମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ରଚନା ଶକ୍ତି ପରମାତ୍ମାଙ୍କଠାରେ ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱକବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଆମ ଯୁଗରେ ଏହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଉଦାହରଣ । ଅଶ୍ରୁତ କୌଣସି ଦୈବବାଣୀ ତାଙ୍କର ପାଖେ ପାଖେ ରହି ଯେ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀ ଚାଳନା କରୁଥିଲା, ଏହା ସେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି ବା ଅଶ୍ରୁତ ଦୈବବାଣୀକୁ ବିଗ୍ରହରୂପ ଦେଇ ସାହିତ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟା ଆହୁରି ପାଦେ ଆଗେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ରୂପଲାଳସୀ ସ୍ୱଭାବ ଫଳରେ ଦାନ୍ତେ ବେଟ୍ରିସ୍‌ଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ଇଂରାଜୀ କବି କୀଟସ୍ ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିର ଅଧିଷ୍ଠାତା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି; ସେଇ ହେଉଛନ୍ତି ଜୟଦେବଙ୍କର କୃଷ୍ଣ, ତୁଳସୀଦାସଙ୍କର ରାମ । ଏହି ପୁଣି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥ । ଭକ୍ତମନର ସକ୍ରିୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି (will) ପରମସତ୍ତାର ବିରାଟ ଅଙ୍କରୁ

ରସ ଗ୍ରହଣର ଅଧିକାର ନେଇଛି । ଏହି ସକ୍ରିୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଆପଣା ମନର ବିରାଟ ଭାବନାକୁ ରୂପ ଦିଆଯାଇ ପାରିବ ବୋଲି ଜେରାଲ୍ଡ୍ ହର୍ଡ୍ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଭଗବାନ ପ୍ରକୃତରେ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରି କେଉଁଠି ଅଛନ୍ତି କି ନାହିଁ, ଈଶ୍ୱରତତ୍ତ୍ୱର ଆରୋହି (inductive)ପ୍ରମାଣମାନ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ସତ୍ୟର ସ୍ଥିର ଅବଧାରଣ କରି ପାରିନାହି, ହୁଏତ ଯୁଗ ଯୁଗ ପରେ ମଧ ମଣିଷର ବୁଦ୍ଧିମୁଠାରେ ଏହି ଶାଶ୍ୱତ କଳ୍ପନା କଦାପି ଧରାଦେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବୁଦ୍ଧି ବା ଅନୁଶୀଳନର ଖାରିଆ ରାସ୍ତା ଛାଡ଼ି ସକ୍ରିୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି (will) ବା ଅଟଳ କର୍ମମୟ ବିଶ୍ୱାସ ରଖି ଏକ ସଂଗତ ଓ ସୁସଂଗଠିତ ଚେତନା (Consistent Consciousness) ଦ୍ୱାରା ମନ ମଧ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱମନକୁ ରୂପ ବା ବିଗ୍ରହଦାନ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ । ଏହାହିଁ ପଣ୍ଡିତ ହର୍ଡ଼ଙ୍କର ମତ । ମଧ୍ୟଭାରତର ସନ୍ଥପୁରୁଷ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ସକ୍ରିୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସଚେତନତା ବଳରେ ଆପଣାର ଅନୁପ୍ରେରଣାକୁ ବିଗ୍ରହ ଦାନ କରି ପାରିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ବିଗ୍ରହ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ଦୀପଧାରା ଭାବରେ ଆପଣାକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ମନେ କରିଥିଲେ ।

ସାହିତ୍ୟିକ ହିସାବରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପ୍ରାଣବାହୀ ଧାରାଟି ଭିତରେ ମନ ପଖାଳିବା ଆଗରୁ ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକ ସମାଲୋଚନା କରି ବସିବା କେବଳ ଧୃଷ୍ଟତା ମାତ୍ର । ଏହାଦ୍ୱାରା କେବଳ ଅଶ୍ରଦ୍ଧାର ପରିଚୟ ହିଁ ମିଳେ । ଅଧ୍ୟାପକ ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ଇଂରାଜୀ ମୁଖବନ୍ଧ ସହ ତାଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହତ୍ୟର ସଙ୍କଳନଟି ଛପାଇ କେବଳ ଏହି ଅଶ୍ରଦ୍ଧାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରେରଣାର ଉତ୍ସ ସାମାଜିକ ବିଚରଣ-ଭୂମିଟିର ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ସେ ଭୁଲିଯାଇଛନ୍ତି । ଗୋଟାଏ ଭଣିତା ଉଠାଇ ଆଣି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କବି ହିସାବରେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ନ ଥିଲେ ବୋଲି ଜଉ ମୋହର ବାଡ଼େଇ ଦେଇ ସେ ନିଜର ଗ୍ଲାନିହିଁ କରିଛନ୍ତି । [ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଓ ଭାବନାବର ପ୍ରଭୃତି ପଢ଼ିଥିଲେ ମଜୁମଦାର ମହାଶୟ ନିଶ୍ଚୟ ତାଙ୍କ କବିତ୍ୱର ପରିଚୟ ପାଇଥାନ୍ତେ । ଭକ୍ତିସାହିତ୍ୟ ମାତ୍ରେହିଁ କବିତ୍ୱମୟ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ସେହି ଭକ୍ତିମୂଳ ସୂତ୍ରଟି ବୁଝିଥିଲେ ବୋଧହୁଏ ସମାଲୋଚକଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଆଘାତ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଆନ୍ତା ।] ଏଠାରେ କେବଳ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ସମାଲୋଚକଙ୍କର କଳ୍ପିତ କବି ହେବା କଦାପି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅଭିଳାଷ ନ ଥିଲା । କେବଳ କବିଠାରୁ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ବଡ଼ ଥିଲେ, ତାଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନ କବିର ସ୍ୱପ୍ନପ୍ରୟାଣଠାରୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ଗଭୀରକୁ ପ୍ରବେଶି କରିପାରିଥିଲା । କୌଣସି ବଡ଼ ପ୍ରତିଭାକୁ କେବଳ କବି, ଦାର୍ଶନିକ ବା ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ କହିଲେ କେବଳ ଭୟଙ୍କରୀ ଅଳ୍ପବିଦ୍ୟାର ପରିଚୟ ଦେବାହିଁ ସାର ହେବ । ଧର୍ମର ମାଧମରେ ହିଁ ଜଗତର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରି ଆସିଛି । କାରଣ ସବୁଠାରୁ ଉଚ୍ଚ ଓ ମହାନୁଭବ ସଙ୍ଗଦେଇ ତାହା ପରମ ସାହିତ୍ୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପୂରଣ କରିପାରିଛି (ସାହିତ୍ୟ - ସହିତ) । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ସମଗ୍ର ଧର୍ମ ରୂପରେ ମଣିଷର ଜୀବନକୁ ଦେଖିଛନ୍ତି, ସେଥିଲାଗି ସାଂସାରିକ ଜୀବନର ସମାଜ- ବ୍ୟବସ୍ଥାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଣାକାର ଅବ୍ୟକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେ ପରମାଶ୍ରିତ ଧର୍ମଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରସାରିତ ହୋଇପାରିଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜୀବନ- ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତୀକ ।

ଏଥର ପୁଣି ମୂଳ ଆଲୋଚନାକୁ ଫେରି ଆସିବାକୁ ହେବ । ସମାଜର ସମସ୍ତ ଆକାଙ୍କ୍ଷାର ଉଚ୍ଚତମ ମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରି ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ସେ ଯୁଗର ମଣିଷକୁ ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରେରଣା ଦେଇ ଆସୁଥିଲା । କେବଳ ବୁଦ୍ଧିମୂଳ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ନ କରି ତାହା ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଅଧିକ ତତ୍ପର ହେଉଥିଲା । ଆଲୋକକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରିବାଲାଗି ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚା ଦୀପରୁ ଦୀପ ଲଗାଇ ତାହାକୁ ପ୍ରସାରିତ କରି ଦେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ଧାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିକୁ ଆହୁରି କଳା କିଟମିଟ୍ ଓ ଅସ୍ୱଚ୍ଛ କରି ଦୀପଶିଖାକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରି ଦେଖାଇବାର ପ୍ରୟାସ ସେଯୁଗରେ କେବେ ହୋଇ ନଥିଲା ।

ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ସୃଷ୍ଟିଧର୍ମୀ, ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟର ସମସ୍ତ ସମାଲୋଚନା ମଧ ସେହିପରି ସୃଷ୍ଟିଧର୍ମୀ ହେବା ଉଚିତ । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ଅନେକ ସମାଲୋଚନା ଲେଖା

ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଘଟଣାପ୍ରଧାନ ଇତିହାସ ଛଡ଼ା ଏହା ମୁଖ୍ୟତଃ ଆଉ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ କରି ପାରିନାହିଁ । ଜର୍ମାନୀର ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଆଫ୍ରିକାର କର୍ମଯୋଗୀ ଆଲବର୍ଟ ସ୍ୱାଇତ୍‌ଜର୍ (Albert Schweitzer) ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରର ସମାଲୋଚନା କେବଳ ଘଟଣାପ୍ରଧାନ ନାମତାଲିକାର ଅଧଃସ୍ତରକୁ ଚାଲିଆସିଛି ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଦର୍ଶନ ବା ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ସମାଜ ଓ ସଭ୍ୟତାର ଯେଉଁ ନିବିଡ଼ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି, ଆଧୁନିକ ସମାଲୋଚନା ତାହା ବିସ୍ମରି ପକାଇଛି । ସେଥିଲାଗି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସମାଜ ଓ ସଭ୍ୟତା ଏଥିରୁ ଯେଉଁ ଅନୁପ୍ରେରଣା ଓ ମାର୍ଗନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ପାଇ ଆସୁଥିଲା, ତାହା ଆଉ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ । ଏହି ସମ୍ପର୍କସୂତ୍ର ଛିଡ଼ିଯିବାକୁ ହିଁ ସେ ସଭ୍ୟତାର ଅଧଃପତନର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । (୧) ।

ପୁରୁଣା ଘଟଣାକୁ ସାଉଁଟି ଗୋଟାଇ, ପୁରୁଣା କାଠଗଡ଼ରୁ ଶିରା କାଢ଼ିବା ଇତିହାସର ଏକମାତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ମୌଳିକ ଦୃଷ୍ଟିଟିକୁ ପରିଷ୍କାର କରି ବୁଝି ନ ଥିଲେ ସମସ୍ତ ଇତିହାସର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅସାର୍ଥକ ହୋଇଯିବ । ପୁରୁଣାର ପୁନରାବୃତ୍ତି କରି ଏ ଯୁଗରେ ଗ୍ରନ୍ଥକୁଢ଼ ଉପରେ ତାକୁ ନୂଆ କରି ଲଦିଦେଲେ ଇତିହାସ ପ୍ରତି ସମସ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶେଷ ହୋଇଯିବ ନାହିଁ ।

ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନା ଗୋଟାଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଲେଖା । କିନ୍ତୁ ଗୋଟାଏ ଯୁଗର ସମାଲୋଚନା ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ କେବଳ ଘଟଣାକୁ ଘଟଣା ଛାଉଣି କରି ସଜାଇ ଦେଲେ ତାକୁ ଉଚ୍ଚଦରର ସମାଲୋଚନା କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସମାଲୋଚନା ପଛରେ ଲେଖକଙ୍କର ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟି ରହିଥିବା ଦରକାର । ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିର ଶ୍ରଦ୍ଧା ତାଙ୍କୁ ପୁରୁଣା ସାହିତ୍ୟର ସମାଲେଚନା କରିବା ଲାଗି ଗୋଡ଼ କଢ଼ାଇଛି, ସମସ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କେବଳ ସେହି ଅସଲ ଦୃଷ୍ଟିଟି ପରିସ୍ଫୁଟ ହେବା ଦରକାର । ଆଜିଯାଏ ବେଶୀଭାଗର ସମାଲୋଚନା କେବଳ ଘଟଣା ଗୁନ୍ଥିବା ଭିତରେହିଁ ସୀମିତ ହୋଇ ରହିଛି । ସେଥିଲାଗି ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ନାନା ସମାଲୋଚନା ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଦୃଷ୍ଟିର ଅଭାବରୁ ତାହା ସାହିତ୍ୟକୁ ବେଶୀଦୂର ଆଗେଇ ନେଇ ପାରିନାହିଁ । କେବଳ ରେକର୍ଡ଼ ରଖିବାକୁ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାର ମୂଳାଧାର ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ସାହିତ୍ୟ ସ୍ଥାବର ହୋଇ ପଡ଼ି ରହିଥିବ । ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ନୂତନ ଅଧ୍ୟୟନ-ଭଙ୍ଗୀ ଦେଇ ଅତୀତ ସାହିତ୍ୟର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ସମାଲୋଚକ ବା ଐତିହାସିକ କେବଳ ଘଟଣାର ଚିଠା କରି କାମ ଶେଷ କରେନାହିଁ, ସେ ପୁରୁଣାକୁ ହାତର ପାଞ୍ଚ କରେ ନୂଆସୃଷ୍ଟିର ସୋପାନ ବତାଇ ଦେବାକୁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାକୁ ପୁରାତନର ଭବିଷ୍ୟତ- ବକ୍ତା (Retrospective Prophet) ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ତେଣୁ କେବଳ ନିରା ଐତିହାସିକ ଭାବରେ ଘଟଣାକୁ ମାଜିମୁଜି ସଜାଇଦେଲେ ସମାଲୋଚକର ପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଇତିହାସ ବା ଘଟଣା-ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅଧିକ ଗଭୀରକୁ ଯାଇ ତାକୁ ବିଭିନ୍ନ ସାହତ୍ୟରେ ନିହିତ ମନଃପ୍ରବୃତ୍ତି (Tendency) ଟି ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେବ । ଅସଲ ସମାଲୋଚନା କେବଳ ଇତିହାସ ନୁହେଁ, ଏହା ଅନ୍ତଃପ୍ରବେଶ । ଏହି ଅନ୍ତର୍ପ୍ରବେଶ ଲାଗି ସଂଖ୍ୟାଧିକ ଘଟଣା ଯେତେ ଦରକାର ନାହିଁ, ତା'ଠାରୁ ବେଶୀ ଦରକାର ଯାବତୀୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହି ଯୁଗର ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକ ସମାଲୋଚନା ଲେଖିବାକୁ ହେଲେ ତା' ମଧ୍ୟରେ ଯେ ସମସ୍ତ ଘଟଣାକୁ କେବଳ ସଜାଇ ରଖିଦେଲେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସରିଯିବ, ତାହା ନୁହେଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗଉଡ ଥିଲେ କି ଖଣ୍ଡାୟତ ଥିଲେ, ସେ ତିଳକଣାରେ ଜନ୍ମିଥିଲେ ନା ରଣପୁରରେ, ସଂବୋଧି ସମାଲୋଚନାରେ ଏସବୁ କ୍ଲେଶ ସାଧିତ ତଥ୍ୟନିରୂପଣ ଅତି ଗୌଣ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅନେକ ପୋଥି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଲୋଚନାର ବ୍ୟୂହ ଭିତରକୁ ଆସିନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ସମାଲୋଚନାକୁ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାପ୍ରବଳ ନ କରି କେତୋଟି ମୌଳିକ ବିଷୟ ପ୍ରତି ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମର ବିଶେଷ ମନୋଭାବଟିକୁ ଦେଖାଇ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ହୁଏତ ଏଥିରେ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟର ଅଭାବ ଥାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ

୧ । Albert Schweitzer : Philosophy of Civilization, Vol. I Chap I

ସୁଲମ୍ୱିତ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ସହିତ ଦିଆଯାଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀର ସୂଚନାଗୁଡ଼ିକରୁ ବୋଧହୁଏ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଅଧିକ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବେ ବୁଝା ଯାଇପାରିବ । ଆଧୁନିକ ଅନେକ ସମାଲୋଚନାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଇତିହାସର ଶିରାଲୋଡ଼ନ ଦେଖିଲେ ସମାଲୋଚିତ ବିଷୟ ଉପରେ ଅଧିକ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଆଲୋକପାତ ତ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ, କେବଳ ସମାଲୋଚକଙ୍କର ଘଟଣା ଗୁଛିବାର ଧୈର୍ଯ୍ୟପାଖରେ ଆଘାତ ଖାଇ ବିସ୍ମିତ ପାଠକର ଲଘୁମନ ନିରସ୍ତ ହୋଇ ଫେରିଆସେ । ସେପରି ଏକ ସମାଲୋଚନାର ପାହାଡ଼ ଠିଆ କରିବା ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ତଥା ଭବିଷ୍ୟତର ସାହିତ୍ୟ ଓ ସମାଜ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଅତୀତ-ଉତ୍କଳର ଏହି ନିର୍ମଳ ଯୁଗର ଅଧ୍ୟୟନ ଯଦି କିଞ୍ଚିତ୍ ସାହାଯ୍ୟ କରିପାରେ, ତାହାହେଲେ ହିଁ ସମାଲୋଚନାର ସମସ୍ତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହୋଇପାରିବ । ଅତୀତ ସାହିତ୍ୟର ସାର୍ଥକତା ସେଇଠି, ଅତୀତ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ-ଭାବନାର ସାର୍ଥକତା ସେଇଠି, ଅତୀତ ଯୁଗର ସମାଲୋଚନା ସେଇଠି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । କେବଳ ଅତୀତକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ଭବ୍ୟଧାରା ସହିତ ମିଳାଇ ଦେଖି ପାରିଲେ ସମାଲୋଚନା ସୁନ୍ଦର ଓ ସୌଷ୍ଠବଯୁକ୍ତ ହୋଇପାରେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଉତ୍ତର ସୋପାନ ଲାଗିହିଁ ପ୍ରଥମ ସେପାନ ସୁମୂଲ୍ୟ ଓ ସୁଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରେ ।

ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ପଞ୍ଚସଖା ଆପଣାର ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ବନ୍ୟାରେ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳର ଜୀବନକୁ ବୁହାଇ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ରାଜାର କଟାକ୍ଷ ଓ ରାଜ-ଆଶ୍ରିତ ଚୈତନ୍ୟ-ଧର୍ମର ପ୍ରତିକୂଳ ବନ୍ୟା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୀବନ୍ତ ରହିଛି, ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ସେମାନଙ୍କର ଭଜନଗାନ ପ୍ରିୟ ହୋଇ ରହିଛି; ସୁଧୀସଭା ଯାହାକୁ ସମ୍ମାନର ଆସନରୁ ଅନ୍ତର କରି ଦେଇଛି, ତାହା ଲୋକଗୀତ ଆକାରରେ ଦରିଦ୍ର ସମାଜର ଦୈନିନ୍ଦିନ କର୍ମକଳାପର ଅଙ୍ଗାଅଙ୍ଗି ରହି ଏବେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ଭରାଇ ଦେଉଛି । ଚାରିଶହ ବର୍ଷପରେ ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମର ସମାଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ନାନା ସୁଧୀ ନାନା ବିଚାରଭଙ୍ଗୀ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଉଚିତ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇ କେହି ତାଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପରିକର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, କେହି ତାଙ୍କୁ ଅନୁକୂଳ ଯୁକ୍ତି ଦେଇ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶେଷ ଶିଖାଧାରୀ ବୋଲି ଚିତ୍ରିତ କରିଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ବା ଦର୍ଶନରେ ମାର୍କା ଲଗାଇ ଦେବା ସବୁଠାରୁ ସହଜ; ମନ ମଧ୍ୟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସାଧାରଣ ମାର୍କା ତିଆରି କରିଦେଲେ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରତିଭାପନ୍ନ ମନୀଷୀର ସମାଲୋଚନା ଅତି ସହଜ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ମୌଳିକ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଏଡାଇଦେଇ ହୁଏ । ସାଧାରଣ ସମାଲୋଚକ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ମାର୍କା ମାରିବାଟାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭଲ ପାଏ । ତେଣୁ ଯେକୌଣସି ନୂତନ ବିଷୟ ବା ବ୍ୟକ୍ତିର ସମାଲୋଚନା କଲାବେଳେ ସେ ତା'ର ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଯେକୌଣସି ଗୋଟାଏ ମାର୍କା ବା ଛାଞ୍ଚ ଭିତରେ ତାହାର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଦେଇ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ଭାରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନା ଏହି ସହଜ ପ୍ରଣାଳୀର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟରୁ ବାଦ୍ ଯାଇନାହିଁ । ଇତିହାସ ଖେଳାଇ ଖେଳାଇ ସମାଲୋଚକର ବୁଦ୍ଧି ଗୋଟାକେତେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସୃଷ୍ଟି କରି ରଖେ ଓ ସେହି ଅନୁସାରେ ଯେକୌଣସି ମହାତ୍ମା ବା ପ୍ରତିଭାକୁ ସେହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରେ ପକାଇ ଦେଇ ସେ ତା'ର କାମ ସାରିଦିଏ ।

ଆମ ଦେଶର ଇତିହାସରେ ସେହିପରି ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଜଣାଶୁଣା ମାର୍କା ରହିଛି । ଏହିସବୁ ମାର୍କା ନେଇ ଅତୀତରେ ଅନେକ ହଟ୍ଟଗୋଳ ହୋଇଛି, ଆଜି ମଧ୍ୟ ତାହା ସେହିପରି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭାବେ ଚାଲିଛି । ମାର୍କା ଦେଇ ମନୀଷାର ଚିନ୍ତା କରୁଥିବା ଯାଏ ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଏହି ଲଢ଼ାଇ କଦାପି ବନ୍ଦ ହେବନାହିଁ । ପ୍ରଥମ ପୀଠିର ପ୍ରଥମ କେତୋଟି ଆଲୋଚନାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେଖିଆସିଛୁ ଯେ ଧର୍ମର ମୂଲ୍ୟ-ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ଏସବୁ ମାର୍କାର ସ୍ଥାନ ଅତି ଗୌଣ । ଧର୍ମର କୌଣସି ବିଶେଷ ରୂପପ୍ରକାଶକୁ ବା ଆଚାରବିଚାରକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ବୈଦିକ, ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୌଦ୍ଧ ବା ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏପରି ନାମସବୁ ପରଯୁଗର ସୃଷ୍ଟି । ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି କାଳ୍ପନିକ ମାର୍କାର ସାହାଯ୍ୟରେ ସମାଲୋଚନାର ତର୍ପଣ ଶେଷ କରି ସମାଲୋଚକ କେବଳ ଆପଣାର କସରତ୍ ପ୍ରକଟ କରି ଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ଆଲୋଚ୍ୟ ମନୀଷୀ ବା ଧର୍ମଗୁରୁ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟକୁ ସେହି ରହସ୍ୟ ଭିତରେ ହିଁ

ରହି ଆସିଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ସମାଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କ ଲେଖାର କେତୋଟି ପଦକୁ ସଜାଇ ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ବା ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଦେଲେ ସମାଲୋଚକର ଦାୟିତ୍ୱ ହୁଏତ ହାଲୁକା ହୋଇଯାଏ, କିନ୍ତୁ ପାଠକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟକୁ ସେହି ରହସ୍ୟ ହୋଇ ରହିଯାନ୍ତି । ସମାଲୋଚନାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ବିଷୟରେ ତ କୌଣସି ଆଲୋକପାତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ଓଲଟି ସ୍ୱୟଂ ସମାଲୋଚକଙ୍କର ତଥ୍ୟକୁଟିଳ ବୁଦ୍ଧିର ହିଁ ଅଧିକ ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ଏହାକୁ କଦାପି ସୁଯୋଗ୍ୟ ସମାଲୋଚନା କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ,ଏଠାରେ ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ପାରେ । ମୁଖବନ୍ଧ ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ସମ୍ପାଦକ କେବଳ ଏତିକି ଲେଖିଛନ୍ତି ''ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯେଉଁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବିଶେଷର ଗୁରୁ, ସେହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳଜାତିକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିବାକୁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କିଛି ନାହିଁ ।'' ଏହା ଅପେକ୍ଷା ବରଂ କୌଣସି ମୁଖବନ୍ଧ ନ ଦେଇଥିଲେ ଚଳିଥାନ୍ତା । ସାହିତ୍ୟିକର ସମ୍ପର୍କ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସହିତ ନୁହେଁ । ସାହିତ୍ୟ କାହାର କେତେଦୂର କାମରେ ଲାଗିବ, ବିଧାନପଣଆର ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚକର ଅଧିକାରର ବାହାରେ । ତା'ର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରବେଶପତ୍ର ହେଉଛି ଶ୍ରଦ୍ଧା; କେବଳ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଅଞ୍ଜଳି-ଉତ୍ସର୍ଗ ନେଇ ସମାଲୋଚନାର ଉପରସ୍ତର ଭେଦକରି ପାରିଲେ ସାହିତ୍ୟିକ ଆନନ୍ଦର ଶୀତଳ ଅନୁଭୂତି ଲାଭ କରିପାରିବ । ଆଗେ ଇତିହାସ କେବଳ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ରାଜାରାଣୀଙ୍କର ଚିଠା ଦେଇ ଆପଣାର ଦାୟିତ୍ୱ ସୁଝାଇ ଦେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମନୋବିଜ୍ଞାନର ଆବିର୍ଭାବ ପରଠାରୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତର୍ପ୍ରବେଶହିଁ ସମାଲୋଚନାର ଏକମାତ୍ର କଷଟି ହୋଇଛି । ବାହାରେ ସାହିତ୍ୟ-ପତିର ତୁଳାଦଣ୍ଡ ଆଗରେ ଧର୍ମସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ର କେବଳ କେତୋଟି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଦ୍ୱାରା ବିଭକ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରଭିତରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲେହେଁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୀଷୀର ପ୍ରତିଭା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ତା'ର ଚିନ୍ତାଧାରା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ।

ଧର୍ମରେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ-ଭେଦ କରାଯାଇ ଏ ଦେଶରେ ଅନେକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଗୋଳ ହୋଇଛି । କେତେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର କେତେ ଧ୍ୱଜାଧାରୀ ଆପଣା ମନର ମୋହ-ପଙ୍କରେ ଆଲିପ୍ତ ହୋଇ ବିରୁଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସହିତ ନାନାପ୍ରକାର ଯୁଦ୍ଧକରି ଆସିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆଜି ଧର୍ମର ସେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ-ଯୁଗ ଯାଇଛି । ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଣିଷର ତିଆରି, ତା'ର ଆରୋହୀ କଳ୍ପନାର ସହଜଲବ୍ଧ ଫଳ ସେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ ପଛରେ ମନୀଷା ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ଯେଉଁ ବିକାଶ ଓ ସାଧନାକ୍ରମ ରହିଛି; ତାହାର ସ୍ଥାନ ଗୋଷ୍ଠୀଠାରୁ ଅନେକ ଉଚ୍ଚରେ । ମଣିଷର କାର୍ତ୍ତିଠାରୁ ସେ ନିଜେ ଅଧିକ ମହତ୍ତର । ତେଣୁ ତା' ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଗଭୀର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଗଲେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଅପେକ୍ଷା ତା'ର ଆପଣା ଜୀବନର ସାଧନାଟିକୁ ଭଲକରି ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତ୍ରରୁ ବ୍ୟକ୍ତି, ଏହି ହେଉଛି ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ସମୀକ୍ଷାର ନୂତନ ପ୍ରଣାଳୀ ।

ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଛାଡ଼ି ମନୀଷୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନ ସହିତ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିବାକୁ ଚାହିଁଲେ ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଆବଶ୍ୟକ । ଶିଶୁକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ତା'ର ଦୈନନ୍ଦିନ ଚଞ୍ଚଳଚପଳ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପ୍ରତି ଏକାଗ୍ର ମନୋଦୃଷ୍ଟି ରଖିଲା ପରି, ଯେକୌଣସି ଐତିହାସିକ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ଲାଗି ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କୃତି ବିକୃତିକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସମୀକ୍ଷାର ମାପଦଣ୍ଡରେ ତୁଳି ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ମଣିଷର ଜୀବନ ଯେତେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଉ ପଛକେ, ସମାଜ ଓ ଇତିହାସରେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେ ମହିମାମୟ ହେଉ ପଛକେ, ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନସାଧନା ଯେକୌଣସି ଶିଶୁର ସାଧନା ସହିତ ସମାନ । ଜଗତ ପାରାବାରର ଅଶେଷ ବେଳାରେ ବିଶ୍ୱର ବିରାଟ ଶିଶୁ ଭଙ୍ଗାଗଢ଼ା ଓ ଘଷାମଜାର ବିଚିତ୍ର ଖେଳା ଖେଳି ଚାଲିଛି । ସୃଷ୍ଟିର ଯାତ୍ରାପଥରେ ସମସ୍ତେ ପଥିକ, ସମସ୍ତଙ୍କ ଜୀବନରେ ଖୋଜି ବୁଲିବାର ତତ୍ପର ପର୍ବ ଲାଗି ରହିଛି । ସାଧନାର ଜୀବନ ଝରଣା ପରି; ନାନା ସ୍ୱପ୍ନର ଉଦ୍ଦାମ ଶକ୍ତି ଧରି, ନାନା ବାଧାବେଢ଼ର ପର୍ବତ ଭାଙ୍ଗି ସାଗର-ସଙ୍ଗମର ନିତ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା ସବୁରି ଜୀବନରେ ଚାଲିଛି । ସୋପାନ-ବିଭେଦ ଅନୁସାରେ ହୁଏତ ଦେଖିବାକୁ ଜଣେ ମହାତ୍ମା, ଆଉଜଣେ ସାଧାରଣ ମଣିଷ । ଯେକୌଣସି ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏହି ନିୟତ ପରୀକ୍ଷାର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଧାରା ଚାଲିଛି; ଅତଏବ ସେହି ମହାପୁରୁଷଙ୍କୁ ସତ୍ୟରୂପରେ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ଅନନ୍ତ ଶିଶୁସାଧନାର

ଧାରାବାହିକ ସଙ୍ଗତ ସୂତ୍ରଟିର ସମସ୍ତ ମୋଡ଼ଭାଙ୍ଗ ଗୁଡ଼ିକୁ ସାବଧାନ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମହାତ୍ମାର ଜୀବନରେ ଶିଶୁଠାରୁ ପରିପକ୍ୱ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେ ଗୋଟିଏ ସଂଯୁକ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ ସାଧନା-ଧାରା ରହିଛି, ଟିକିଏ ଗଭୀର ଭାବରେ ଦେଖିଲେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ । ବୋଧିଶାସ୍ତ୍ରର (Mysticism) ଉଦୟ କାହାଣୀ ବିଷୟରେ ଯେଉଁମାନେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଉଦୟପର୍ବର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅବସ୍ଥାକ୍ରମର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି; ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସ୍ତରକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସେହିସବୁ ପ୍ରାଗବସ୍ଥା ଦେଇ ଆସିବାକୁ ହୋଇଛି । ସେହି ହେତୁରୁ କୌଣସି ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ଜୀବନରେ ସାଧନା-ସକାଳର ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକର ଧାରାବାହିକ ଆଲୋଚନା ନ କଲେ ସାହିତ୍ୟର ଶ୍ରଦ୍ଧା-ସମୀକ୍ଷା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଆରମ୍ଭରୁ ଶେଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାଧନା-କ୍ରମର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ପଟବଦଳା ଦେଖିଲେ ଆଲୋଚ୍ୟ ମହାପୁରୁଷ ଆମ ଆଖିରେ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିବେ । ତାଙ୍କର କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ବା କୌଣସି ଉକ୍ତିକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉକ୍ତି ବା ଗ୍ରନ୍ଥଠାରୁ ନ୍ୟୂନ କରି ଦେଖିବାର ନିର୍ବୋଧତା ଆଉ ରହିବ ନାହିଁ । ପ୍ରାଜ୍ଞ ଅବସ୍ଥାର ମୂଳଦୂଆ ରୂପେ ଶୈଶବକୁ ଦେଖିଲା ପରି ସାଧନାର ସମସ୍ତ ସ୍ତର ସେତେବେଳେ ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣ-ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ପରିପୂରକ ରୂପେ ସୁନ୍ଦର ଓ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିବ । ଏଇ ହେଉଛି ସମାଲୋଚନାର ଏକମାତ୍ର ସୁରୁଚି ଶୈଳୀ । ଏଥିଲାଗି ଆଧୁନିକ ସମାଲୋଚକମାନେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଭିଡ଼ ଛାଡ଼ି ବ୍ୟକ୍ତି ଭିତରେ ହିଁ ଧର୍ମବୋଧିର ପ୍ରାଣସୂତ୍ର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେଣି । ବଡ଼ ବଡ଼ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଓ ସାମ୍ପ୍ରଦାୟିକ ଐତିହ୍ୟଠାରୁ ଧର୍ମାତ୍ମ ମନର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଥଚ ସ୍ୱାଭାବିକ ଅଭିଜ୍ଞତା ହିଁ ଏ ଯୁଗରେ ସୁଯୋଗ୍ୟ ଧର୍ମକଷଟି ହୋଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏହି ଉଦୟ-କାହାଣୀର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧାରାଟି ଅନୁସନ୍ଧାନ ନ କଲେ ଆମର ଆଲୋଚନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ଚାରିଶହ ବର୍ଷତଳର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଯୁଗଗତିର ମାଟିମୁଦ ତଳୁ ବାହାର କଲାବେଳେ ଗୋଟିଏ କଥାରେ ଖୁବ୍ ସତର୍କ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଷୋଡଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କୁ ବିଚାର କରିବାକୁ ଯାଇ ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଖାରା ଦର୍ପଣରେ ଦେଖିବାର ଭ୍ରମ ଯେପରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ନ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଯୁଗରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମ, କେବଳ ସେହି ଯୁଗର ଭୂମିକା ଉପରେ ସେମାନଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିକଳିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସେହି ଯୁଗର ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତାକୁ ସେମାନେ କିପରି ନୂତନ ବାଙ୍କରେ ଆଗେଇ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ, କେବଳ ସେତିକି କଥାର ମର୍ମ ପାଇ ପାରିଲେ ହିଁ ସମାଲୋଚନାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାର୍ଥକ ହେବ । ତାଙ୍କର ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବା ଜୀବନର ସବୁଠାରୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମୁହୂର୍ତ୍ତମାନଙ୍କରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯାହା ସବୁ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି, ସେହି ହେଉଛି ତାଙ୍କୁ ବୁଝିବାର ଓ ତାଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ଆପଣାର ବୋଲି ଚିହ୍ନିବାର ସିଧାରାସ୍ତା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସହସ୍ରାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ବୋଲି ନିଜେ କହିଛନ୍ତି । ଏହି ଉକ୍ତିକୁ ଖାଣ୍ଟି ସତ ବୋଲି ନ ଧରିଲେ ମଧ ତାଙ୍କର ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ଯେ ଅନେକ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅନେକ ଧର୍ମରତ ପ୍ରବୀଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଟିପାଖାତାରେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ନକଲମାନ ପ୍ରଦେଶସାରା ଖେଳାଇ ହୋଇ ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀ ସାହିତ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରକାଶ ବ୍ୟତୀତ ଲୋକମାନଙ୍କର ଅତିପ୍ରିୟ କେତୋଟି ପୋଥି ମଧ ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କର ଅଜ୍ଞାତରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭଣିତା ଥାଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପୁସ୍ତକ ମଧ ଅଛି, ଯାହା କି ପଞ୍ଚସଖା ମଣ୍ଡଳର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଲେଖା ନୁହେଁ । କେବଳ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଐତିହାସିକ ଚାବିଦ୍ୱାରା ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାମାଣିକତା ବିଚାର କରିବାକୁ ହୁଏ ।

ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟ ସମୟ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ନ ଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ପୂର୍ବାପର କରି ସଜାଇ ବିଚାର କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏ ମାର୍ଗ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆମର ସଂବୋଧି ସମାଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିବାକୁ ହେବ । ଜୀବନ ଏକ ବିକାଶ-କ୍ରମ, ବାହାର ଜଗତ ଆଖିରେ ଯେତେ ବିଳଗ ଓ ଅସଂଗତ ଦେଖାଗଲେ ମଧ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକର ଜୀବନ ଭିତରେ ନାନା ଅବସ୍ଥାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ସଂଗତି ନିଶ୍ଚୟ ରହିଛି । ବୋଧିଶାସ୍ତ୍ରର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚକମାନେ

ଉଦୟପର୍ବରେ କେତୋଟି ସାଧାରଣ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ସମସ୍ତ ସାଧକ ମପାଚୁପା ସେହି ପର୍ଯାୟକ୍ରମ ମଧ ଦେଇ ନ ଯାଉଥିଲେ ମଧ ସ୍ଥୂଳତଃ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନଗତିରେ ଅନେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ବୋଧିଦୃଷ୍ଟିର ଇତିହାସରେ ଯେତେଜଣ ସଂବୁଦ୍ଧ ବିଭୂତିଙ୍କର ନାମ ଅଛି, ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଏହିପରି କେତୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ମଧ ଦେଇ ଗତି କରିଛନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପୋଥିଗୁଡ଼ିକ ପଢ଼ିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେ ବୋଧି-ବିକାଶର ବିଭିନ୍ନ ସୋପାନରେ ଲେଖା, ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇ ଉଠେ । ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତା ଓ ଅଣାକାର ସଂହିତା ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ତୁଳନା କରି ପଢ଼ିଲେ ତାହାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଧରା ପଡ଼ିଯାଏ । ସାଧକର ଜୀବନରେ ଚିନ୍ତା-ନିର୍ଝରର ଯେତୋଟି ଅବସ୍ଥା ଅଛି, ସବୁ ଅବସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ଚିହ୍ନି ସେହି ଅନୁସାରେ ପୋଥିଗୁଡ଼ିକର ପୂର୍ବାପର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ହେବ । ସକାଳର ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ଅନ୍ତରାଲୋଡ଼ନ, ପୂର୍ବାହ୍ନର ଅସ୍ଥିର ଖୋଜିବା ଏବଂ ମଧ୍ୟାହ୍ନର ଜ୍ଞାନପ୍ରକଟୀ ତେଜବୀର୍ଯ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପରେ ସନ୍ଧ୍ୟାର ପ୍ରଶାନ୍ତି ମଧରେ ପରମଆଶ୍ରୟ ମାତୃକୋଳରେ ସାଧକ-ଜୀବନର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ସମାପ୍ତି ହୁଏ; ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟ-ଭେଦରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜୀବନ-କ୍ରମଟି ଚିହ୍ନି ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସାଧନା-ସକାଳରେ ସେ ମଧ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଛନ୍ତି, ଘାଉଆ ହରିଣୀପରି ସମସ୍ତ ପୂର୍ବାହ୍ନ ସେ କସ୍ତୁରୀ ଖୋଜି ଧାଇଁଛନ୍ତି, ଭାଗବତର ବର୍ଣ୍ଣିତ ପକ୍ଷହୀନ ଚଢ଼େଇ ଶାବକ ପରି ସେ ମଧ ମାଆଲାଗି ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ତା'ପରେ ପରିବେଷ୍ଟନୀ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଓଟାରି ନେଇଛି; ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ତନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ମନ୍ତ୍ରର ସମ୍ମୋହନ ଚମତ୍କାରିତା ଭିତରେ ସେ ମଧ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଭର ରଖି ଝାସ ଦେଇଛନ୍ତି, ଠିକ୍ ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ବୋଧି ପାଇବା ଆଗରୁ ସୁକଠୋର ନିଷ୍କାମ ତାପସବ୍ରତ ଅଭ୍ୟାସ କଲା ପରି । ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳା ତାଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଛି, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ମାନି ତାଙ୍କୁଇ ଘେରି ପାଞ୍ଚ ସଖା ବେଶ୍ ଖୋଳ କରତାଳ ଧରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପଥୁରି ଜମିର ବନ୍ଧୁରତା କାଟିଆସିବା ପରେ ଝରଣା ମାତୃରୂପିଣୀ କଲ୍ୟାଣୀ ନଦୀର ରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ବାହାର ଭେକ ଆପେ ଆପେ ଗୌଣ ହୋଇ ଖସି ପଡ଼ିଛି । ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଦହନକାରୀ ଜ୍ୟୋତି ଆତ୍ମଜ୍ୟୋତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ନଦୀର ଆପଣା କୃତି ଏହିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ତନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ଚିତା, ତିଳକ ଓ ରାହାସ ସବୁ ଯାଇ କେବଳ ନାମରେ ହିଁ ସାଧକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପରମ ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଛି; ଉପନିଷଦ୍‌ର 'ନାନ୍ୟଃ ପନ୍ଥା ବିଦ୍ୟତେ ଅୟନାୟ' ପରି ସେ ମଧ ସବୁ ହଜମ କରି ଏହି ଏକପନ୍ଥାର ମହଦାଶ୍ରୟକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଏହି ବହନ୍ତୀ ନଦୀର ରୂପଟିକୁ ଚିହ୍ନି ପାରିଲେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗଗୁଡ଼ିକ ଆଉ ଅବୋଧ ରହିବ ନାହିଁ । ସମଗ୍ର ଜୀବନର ଋଦ୍ଧସମୁଦ୍ରରେ ପର୍ଯ୍ୟାୟଗତ ସମସ୍ତ ତରଙ୍ଗର ପ୍ରତୀତ ଅସଙ୍ଗତିମାନ କୁଆଡ଼େ ବିଲୀନ ହୋଇଯିବ ।

ସାଧନା-ନଦୀର କ୍ରମ-ଗତି ଧରି ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳଠାରୁ ଅଣାକାର ସଂହିତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଲେ ଯାଇ ଆମେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅସଲ ରୂପକୁ ଚିହ୍ନି ପାରିବା । ବିକାଶୀ ମନର ବିଭିନ୍ନ କଣଭଙ୍ଗା ଦେଖିପାରିଲେ ଯାଇ ସମଗ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ସୁଚାରୁ ସରଣୀଟି ଆମ ଆଗରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରିବ । କେବଳ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବା ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ମାର୍କା ମାରି ଦେବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଆଗରୁ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ, ସଚଳା ନଦୀପରି ସାଧନାର ଜୀବନ ସତତ ବହମାନ; ନିୟତ ନୂତନ ରୂପ ନେଇ ସେ ନିମ୍ନଗତି ସଚଳତାରେ ସାଗର ଅଭିମୁଖରେ ଧାଇଁଛି । ଯାରିଭିତରୁ ଗୋଟାଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଅଲଗା କରି ଦେଖି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଘାଣ୍ଟୁ ସମାଲୋଚନା କରି ବସିଲେ ତାଙ୍କର ସାଧନା ପ୍ରତି ଅବିଚାର କରାହେବ । ମନ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ସମାଲୋଚନାର ପ୍ରଧାନ ଆଧାର, ବ୍ୟକ୍ତି ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ଧର୍ମସମୀକ୍ଷାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ନିର୍ଣ୍ଣିତତମ ସୂତ୍ରଧାର । ମନ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସର୍ବଦା ଚଞ୍ଚଳ; ନାନା ରୂପାୟନର ପୁଷ୍ଟିତ ପ୍ରବଣତାରେ ତାହା ସର୍ବଦା ଆକୃତି ଗ୍ରହଣ କରି ଚାଲିଛି । ତେଣୁ ଜୀବନକୁ ସଚଳ ଓ ବହମାନ ରୂପରେ ଦେଖିବାହିଁ ଅସଲ ଦେଖିବା । ସମଗ୍ର ମନ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ବିକାଶକ୍ରମରୁ ତାହାର ପରିଲକ୍ଷଣ କାଢ଼ିବାହିଁ ସଂବଦ୍ଧ ସମାଲୋଚନା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବୋଧି ବିକାଶ :

ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା ସହିତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜନ୍ମ ବିବରଣ ନାମକ ଏକ ପୋଥିର ଅବଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରଥମାଂଶଟି ମଧ୍ୟ ସଂଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ଓ ଭାବନାବରରୁ ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟକାଳ ଓ ଉଦୟସକାଳର ବେଶ୍ ପରିଚୟ ମିଳେ । ପୃଥିବୀର ଅଧିକାଂଶ ବୋଧିଦ୍ରଷ୍ଟା (Mystic) ଖୁବ୍ ବେଶୀ ଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖି ନାହାନ୍ତି, ବୋଧିମାର୍ଗର ସ୍ପଷ୍ଟ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି କୌଣସି ପ୍ରାମାଣିକତା ଅର୍ଜନ କରିବାର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ସେମାନଙ୍କର କଦାପି ହୋଇନାହିଁ । ଭୁବନମୟ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ସେମାନେ ଯେଉଁ ଅନୁଭବ ବା ବୋଧିଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଛନ୍ତି, କେବଳ ସମସ୍ତ ପୋଥିରେ ସେହି ଅନୁଭୂତି-ଲବ୍ଧ କଥାଗୁଡ଼ିକର ଆଖ୍ୟାନ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଆତ୍ମଜୀବନୀ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବୋଧିବିକାଶ ଲାଗି ଆମ୍ଭେମାନେ ସେହି ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିର ଆଲୋଚନାହିଁ କରିବା । ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନେକ ଅଂଶ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଅନୁଭୂତି ଦ୍ୱାରା ପୂରି ରହିଛି । ନାନା ପୋଥି ଭିତରେ ବାଲ୍ୟକାଳରୁ ବୋଧିଜୀବନର ଚରମ ବିକାଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଆଭାସ ମିଳୁଛି ।

ଜନ୍ମ ବିବରଣରେ ସେ ନେୟାଳୋ ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ନେଇ ଶୁଦ୍ରକୂଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ପିତା ଦୀନବନ୍ଧୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଖୁବ୍ ଭକ୍ତ । ଅପୁତ୍ରିକ ଭାବରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଶ୍ରା କରି ଗରୁଡ଼ସ୍ତମ୍ଭ ପଛରୁ ପୁତ୍ର ପାଇଥିବାର ପ୍ରବାଦ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣା । ମନେ ହେଉଛି, ଦୀନବନ୍ଧୁ ଅନେକବାର ପୁରୀକୁ ଆସିଛନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବାଳକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଅନେକଥର ପୁରୀ ଦେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ।

'ଭାବନାବର' ପୋଥିଟିରୁ ସୂଚନା ମିଳେ ଯେ ପିଲାଟି ଦିନରୁ ସେ ସବୁ କଥାରେ ଅତି ନିସ୍ପୃହ ଥିଲେ । କୌଣସି ଧନ୍ଦାରେ ତାଙ୍କର ମନ ଲାଗୁ ନ ଥିଲା । ସାତବରଷ ବୟସ ହେବା ଆଗରୁ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ମନ କ'ଣ ପାଇବା ଲାଗି ଯେପରି ଅବିରତ ପିପାସୁ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ପୁଣି ମଝେ ମଝେ କାହାର ସତ୍ତା ଯେପରି ବିଜୁଳୀ ପରି ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଝଲସି ଯାଉଥିଲା । ପାଞ୍ଚବରଷ ବେଳକୁ ତାଙ୍କର ଖଡ଼ିଛୁଆଁ ହୋଇ ସେ ଚାଟଶାଳୀକୁ ଗଲେ ।

ପାଞ୍ଚ ବରଷରେ ବିଦ୍ୟାରମ୍ଭ କରି ବିଦ୍ୟାପଠନକୁ ମୋତେ
ତର୍ଜନ କରିଣ ବିଦ୍ୟା ପଢ଼ିବାକୁ ପିତା ବୋଲୁଥାଇ କେତେ ।
ବିଦ୍ୟାହିଁ ପଠନ କିଛିଦିନେ ପୁଣି ଖେଡ଼ରେ ମନ ଜଡ଼ିଲା
କର୍ମର ବାସନା ପୂର୍ବର ଲେଖନ ଘରରୁ ମନ ଛାଡ଼ିଲା ।

ବାଲ୍ୟ-ଅବସ୍ଥାର ଏହି କ୍ଷୀଣ ସୂଚନାଟି ବ୍ୟତୀତ ବାଳକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଆଉ କୌଣସି ଖବର ମିଳେ ନାହିଁ । ତା'ପରେ ଅତି ବାଳୁତ ବୟସରେ ସେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ପାଇଥିବା ପୁତ୍ରକୁ ନେଇ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରାଇ ଆଣିବା ଯେପରି ଭକ୍ତ ଦୀନବନ୍ଧୁଙ୍କର ମନୋବାଞ୍ଛା ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ସଂପ୍ରଦାୟ ଗହଣରେ ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ 'ପୁରୀ ଆସିଛନ୍ତି, ନୂତନ ଧର୍ମର କରତାଳ ଶବ୍ଦରେ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ କମ୍ପୁଛି । ନିଜେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତିରେ ଜଡ଼ସଡ଼ ହୋଇ ନୂତନ ଧର୍ମକୁ ଅଭିନନ୍ଦନ କରି ଆଣିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ରାଗାନୁଗା ପ୍ରେମଧର୍ମର ଲୀଳାରେ ଦୂରଦୂରାନ୍ତରୁ ଯାତ୍ରୀ ଓ ଭକ୍ତମାନେ ପୁରୀରେ ଆସି ରୁଣ୍ଡ ହେଉଛନ୍ତି । ସେହି ଯାତ୍ରୀ-ଦଳ ଭିତରେ ଅଛନ୍ତି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ; ପିତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସେ ମଧ୍ୟ ଅବାକ୍ ହୋଇ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ କୀର୍ତ୍ତନଲୀଳା ଦେଖୁଛନ୍ତି । ମୁଗ୍ଧ ଜନତା ମଧ୍ୟରୁ ହଜାର ହଜାର ଲୋକ ଗୋଡ଼ ତଳେ ପଡୁଛନ୍ତି, ପାଦଧୂଳି ନେଉଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭକ୍ତ ଗହଳିକୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇ ଚାଲିଛନ୍ତି । ସେହିଠି ବୋଧହୁଏ ପିତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ୍ରମେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଥମ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣପ୍ରତ୍ୟୟର ଗୁରୁନିର୍ବାଚନ ନୁହେଁ । ଚପଳ ବାଳକର ମନ କିଛି ଅଭୂତପୂର୍ବ ଓ ଚମତ୍କାର ସାମଗ୍ରୀର ଗନ୍ଧ

ପାଇଲେ ତା' ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ ହେବାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ । ଏହି ଚମତ୍କାରିତାହିଁ ତାଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟଲୀଳା ପାଖକୁ ଟାଣି ଆଣିଥିଲା ଓ ସେ ଚୈତନ୍ୟ-ଶିଷ୍ୟ ଶ୍ରୀସନାତନ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଏହି ଦୀକ୍ଷାଲାଗି ସଞ୍ଚା ବଢ଼ା ହୋଇଛି, ଏହି ଦୀକ୍ଷା ଲଗି କର୍ଣ୍ଣ ଉପଦେଶ କୁହା ହୋଇଛି । ଜନ୍ମ ବିବରଣରେ,

X X X X X

ଚୈତନ୍ୟ ଗୋସାଇଁ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ ସେ ଆସି ।

ପିତାଙ୍କ ସାଙ୍ଗରେ ଦର୍ଶନ କଲି ମୁଁ ଚରଣେ ପଡ଼ିଲି ଯାଇଁ

ବାସନା ହେତୁ ମୋ ଅଙ୍ଗେ ବାଜେ ତେଣୁ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶିଲା ତହିଁ ।

କର୍ଣ୍ଣ ଉପଦେଶ କରିବାକୁ ମୋତେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଲା

ଶ୍ରୀଚରଣେ ପଡ଼ି ମାତାପିତା ମୋର ସଞ୍ଚା ଗୋଟିଏ ଥୋଇଲା ।

ଶିରୀ ସନାତନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କି ଚାହିଁଣ ଆଜ୍ଞାଦେଲେ ଶଚୀସୁତ

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ତୁମ୍ଭେ ଉପଦେଶ କର ହେ ଯାଇଁ ତ୍ୱରିତ ।

ଆଜ୍ଞା ପାଇ ଶ୍ରୀସନାତନ ଗୋସାଇଁ ସଙ୍ଗେ ସୁଖେ ଘେନିଗଲେ

ଦକ୍ଷିଣ ପାରୁଶ ବଟମୂଳେ ବସି କର୍ଣ୍ଣେ ଉପଦେଶ ଦେଲେ ।

ଲଲାଟରେ ହରିମନ୍ଦିର ଚିତା ଛପାଇ ଦିଆଗଲା, ବାହୁଯୁଗ ଓ ହୃଦୟ ଉପରେ ପଞ୍ଚତିଳକ ବସାଣ ହେଲା, ଶ୍ୟାମ ପଞ୍ଚାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର କାନରେ କହି ଦିଆହେଲା, ଶ୍ୟାମାଞ୍ଜନ ଗଙ୍ଗାମୃତ୍ତିକା ଲଗାଇ ଗଳାରେ କଣ୍ଠି ବନ୍ଧା ହେଲା ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦୀକ୍ଷା ଶେଷ ହେଲା । ଏ ଦୀକ୍ଷା କିନ୍ତୁ କେବଳ ବାହାରର । ପ୍ରେମଲୀଳାର ଚମତ୍କାରିତ୍ୱରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ବାଳକର ଧର୍ମ-ମନହିଁ ଭରିଲା ପରି ଏ ଦୀକ୍ଷା କେବଳ କର୍ଣ୍ଣମନ୍ତ୍ରରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ।

ପୁରୀରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗ୍ରାମକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦୀକ୍ଷା ହୁଏତ ପୁଣି ଭୁଲି ହୋଇଗଲା, କେବଳ ପାଇବାର ବାସନାହିଁ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ରହିଲା । ବାହ୍ୟ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଓ କୀର୍ତ୍ତନ ଲୀଳାର ଝଲକ ପାଖରୁ ଦୂରକୁ ଯାଇ ବାଳକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁଣି ଆପଣା ଅନ୍ତରର ବାସନାକୁ ଟାଣ କରିନେଲେ । ଦୀକ୍ଷାମନ୍ତ୍ରର ସମସ୍ତ ଅଙ୍ଗବାସ ଖସିପଡ଼ି କେବଳ ଗୋଟିଏ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ତାଙ୍କର ହୃଦୟ ଭିତରେ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ହୋଇ ରହିଲା । ତାହାହିଁ ତାଙ୍କର ଅପରିପକ୍ୱ ମନକୁ ଅସ୍ଥିର କଲା, ସେ ତାହାରି କ୍ଷୀଣ ଅନୁଭବରେ ସବୁବେଳେ ଯେପରି କ'ଣ ଖୋଜି ବୁଲିଲେ । ଏତିକିବେଳେ ପିତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା । ସେହି ଦୁଃଖରେ ମାତା ମଧ ଆଉ ବେଶିଦିନ ରହି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଏଗାର ବର୍ଷର ଭଉଣୀଟିଏ ମଧ ତାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଗଲା । କିନ୍ତୁ ଏଣେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏ ସବୁକୁ ଆଖି ନାହିଁ । ଅନ୍ତର ଭିତରର ଦହନ ଶବ୍ଦ ଶୁଣି ପାରି ତାଙ୍କର ଅସ୍ଥିର ଖୋଜା ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଛି । 'ଭାବନାବର'ରେ ଅଛି,

ହୋଇଣ ବାଳକ ନ କରଇ ଶୋକ ବନେ ଖେଳେ ଅନ୍ୟ ଖେଳ

ନିରବଧି ମୃତ୍ତିକା ପିଣ୍ଡ ଗୋଟିକି ନିହରୁଣ ଥାଇ ଡୋଳ ।

ସେ ମୃତ୍ତିକା ସ୍ୱର କରୁଣାସାଗର କୃପା ଯହୁଁ ପୁଣି ହେଲା

ତେଣୁ ସିନା ହରି ନୁହେଁ ଭକ୍ତ ସରି ଭାବନାବର ଲେଖିଲା ।

ବାଳୁତ ମନର ତ୍ରାଟକ ଯୋଗରେ ମୃତ୍ତିକାପିଣ୍ଡ କଥା କହିଲା । ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ମିଳିଲା । ତା'ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ 'ସଦବୃଭ ଉପେକ୍ଷିଲେ', ଅର୍ଥାତ୍ ଘର ଛାଡ଼ିଲେ । ସଂସାରର କର୍ମବନ୍ଧନ ଫିଟି ମନ ନିର୍ଗୁଣ-ଅଭିମୁଖୀ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଚଞ୍ଚଳ ଚିତ୍ତ କ୍ରମେ ନିଶ୍ଚଳ ହେଲା । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ବୋଧିଚକ୍ଷୁରେ ପ୍ରଥମ ଦେଖା ହେଲା ତାଙ୍କରି ଗ୍ରାମରେ । କେତେକ ସମାଲୋଚକ ଜଣେ ଗୁରୁ ଆସି ନେମାଳରେ ତାଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇ ଯାଇଥିବାର

ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଖୁବ୍‌ସମ୍ଭବ ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲିଗଲା ପରେ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପରସତ୍ତାର ପ୍ରଥମ ଅନୁଭୂତି ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏହା ସଚରାଚର ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଭାରତ ତଥା ଇଉରୋପର ଅନେକ ସାଧକ ନିରତ ଅନୁସନ୍ଧାନ ପରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରୁଷ ବା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେଇଥିବାର ଅନେକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି । ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶେଷପର୍ବ ହେଉଛି ସମର୍ପଣ । ଆପଣା ଅନ୍ତର ଭିତରେ ଅନୁକ୍ଷଣ ଆଘାତ କରି କରି ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଭୁବନମୟ ଏକ ସତ୍ତାର ସୁମହାନ୍ ବ୍ୟାପକତା ସମସ୍ତ ଜୀବନକୁ ଆଲୋଡ଼ିତ କରିପକାଏ, ସେତିକିବେଳେ ସାଧକ ସେହି ପ୍ରଥମ ଦୃଷ୍ଟି ବା ଅନୁଭୂତି ପାଖରେ ଆପଣାର ପ୍ରସନ୍ନ ସମର୍ପଣ କରିଦିଏ । ସେହି ଆଲୋକମୟ ଉପଲବ୍ଧିହିଁ ତା'ର ଗୁରୁ, ସେହି ଆଲୋକ ତା' ଆପଣା ପଥରେ ସାଧକକୁ ଚାଳିତ କରେ । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଜ୍ୟୋତିରାନନ୍ଦ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମ ଦେଖା ପ୍ରସନ୍ନ ଜ୍ୟୋତିକୁ ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁରୁଷରୂପ ଗୁରୁ ଭାବରେ ସଜାଇ ଦେଇଛନ୍ତି; ଏହା, ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜେ କହିଛନ୍ତି,

> ଆପଣେ ଅନାଦି ଅବ୍ୟକତ ବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ରୂପେଣ ଆସି
> ରୂପ ବେଶ ତାଙ୍କ ଅଖଣ୍ଡିତ କେଶ ଦିଶନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମ ତପସ୍ୱୀ ।

'ଜନ୍ମ ବିବରଣ'ରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି ବ୍ରହ୍ମରୂପ ଗୁରୁପୁରୁଷଙ୍କର କଥା,

> ତ୍ରିପୁର ଗ୍ରାମରେ ପଟଣା କୂଳରେ ପଶ୍ଚିମ ବଟ ମୂଳରେ
> ଅପୂର୍ବ ବେଶ ସେ ଧରି ଗୁରୁବ୍ରହ୍ମ ବିଜେକଲେ ମଙ୍ଗଳରେ ।

ନିଜେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କୁ ଦିଗମ୍ବର, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଓ ଯୋଗାଦି ପୁରୁଷ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଗୁରୁପରମ୍ପରା ହେଉଛି ଅନାଦି ନିର୍ବାଣ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ, ଦିବ୍ୟାନନ୍ଦ, ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ, ପରମାନନ୍ଦ, ମହାନନ୍ଦ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକେନ୍ଦ୍ରୀ ମନୋଦୀକ୍ଷାର ବ୍ୟଞ୍ଜନାର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଏହିଠାରୁ ତାଙ୍କ ମନରେ ନିର୍ଗୁଣ ଭାବର ଉଦୟ ହୋଇଛି ।

ଦ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କର ସାଧନା-କାହାଣୀରେ ଦେଖାଯାଏ, ସେମାନେ ନାନା ପ୍ରତୀକ ଓ ସଙ୍କେତର ସାହାଯ୍ୟରେ ଆପଣର ମହାନ୍ ଅନୁଭୂତିମାନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ୟୋତି, ଜଳ ଓ ଠୁଳରୂପର ନାନା କଳ୍ପନାରେ ସେମାନେ ନିଜ ନିଜ ଅନୁଭୂତିର ଯଥାମତ ପରିଚୟ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅନିର୍ବଚନୀୟ; ତାଙ୍କୁ କେବଳ ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରସାରଣ ଦ୍ୱାରା ସାକ୍ଷାତ କରାଯାଇ ପାରେ । ଆପଣାର ଦ୍ୱାର ଉଦ୍‌ଘାଟନ କଲେ ଅନ୍ତର ଭିତରେ ତାର ସ୍ପର୍ଶ ମିଳିପାରେ । ତେଣୁ ଯାହାର ଦୃଷ୍ଟି ଫିଟି ନାହିଁ ବା ଯାହାର ଅନ୍ତରର ଦ୍ୱାର ଖୋଲି ନାହିଁ, ତାକୁ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ବୁଝାଇବା କେବଳ ଦୁରୂହ ଚେଷ୍ଟା ମାତ୍ର । ବିଦେଶୀ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ଏହାକୁ ଉଚ୍ଚ ପର୍ବତ ଚଢ଼ିବା ସହିତ ତୁଳନା କରିଥାନ୍ତି । ଯେ ଯେତିକି ଉପରକୁ ଉଠିଯାଇ ପାରିବ, ତା'ର ଦୃଷ୍ଟି ସେତିକି ବିସ୍ତାରିତ ହେବ; ଯେ ଶିଖର ଉପରେ ଆରୋହଣ କରି ପାରିବ, ସେଇ କେବଳ ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟଟି ଆଖିରେ ଦେଖି ପାରିବ । ପର୍ବତ ଉପରକୁ ଉଠିବା ପୂର୍ବରୁ ଯଦି କେହି ତଳୁ ସେ ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟକୁ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରେ, ତେବେ ତାହାରି ଭ୍ରାନ୍ତ ମତ ସହିତ ସାଧାରଣ ମଣିଷର ବୋଧ୍-ସମାଲୋଚନାର ତୁଳନା କରାଯାଇ ପାରେ । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲି ନାହିଁ; ତେଣୁ ସେ କେବଳ ପ୍ରତୀକ ଭିତର ଦେଇ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର କଳ୍ପନା କରି ପାରିବ, ପ୍ରତୀକର ଦ୍ୱାର ଦେଇ ତାକୁ ପ୍ରକାଶର ବିସ୍ତୃତି ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିଲାଗି ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ଆପଣାର ଅଭିଜ୍ଞତା ବର୍ଣ୍ଣନା କଲାବେଳେ ନାନା ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀକର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଛନ୍ତି । ଅମନ ପୁରୁଷ, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ପୁରୁଷ ବା ସୁନ୍ଦରାନନ୍ଦ ନାନା ନାମ ଦେଇ ସେମାନେ ଆପଣାର ସଂବୁଦ୍ଧ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ସାଧାରଣତଃ ବସ୍ତୁସଂସାରକୁ ଦୁଇ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀ ସମସ୍ତ ଜଗତ ସଂସାରକୁ ମାୟା ମିଥ୍ୟା ମୋହ ବନ୍ଧନ ବୋଲି କହି ତା' ଭିତରୁ ଦଉଡ଼ି

ପଳାଇବାକୁ ଅସ୍ଥିର ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଭଗବାନ ଦୂରର ଜିନିଷ, ଭଗବାନ ଅପରପୁରରେ ଲଭ୍ୟ; ଏହିସବୁ ପ୍ରାଥମିକ ଭାବନାରେ ପିଣ୍ଡଭୂତ ଜଗତକୁ ସେମାନେ କେବଳ ଅନିତ୍ୟ ଓ ଦୁଃଖମୂଳ ଭାବରେ ଦେଖିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅପର ଶ୍ରେଣୀ ଏହାକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ବୋଲି ମନେକରି ସମସ୍ତ ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଭଗବତ୍- ପ୍ରାପ୍ତିର ନିଶୁଣି କରି ଧରନ୍ତି । ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟିରେ ପରମ ଧେୟର ଆରୋପ କରି ସେମାନେ ଏହାକୁ ଅତିକ୍ରମି ଯାଆନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦ୍ରଷ୍ଟାର ଜୀବନରେ ଏହି ଦୁଇଟିଯାକ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ଗଭୀର ଭାବରେ ଦେଖିଲେ କୌଣସି ଗୋଟିକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଧାନତଃ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶ୍ରେଣୀର । ସଂସାରର ଯାବତୀୟ ପ୍ରତୀକକୁ ସେ ସାଧନଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାହା କେବଳ ସାଧନରୂପେ ଜନ୍ମ ବିବରଣରେ ପ୍ରଥମ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମହାନନ୍ଦ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଦୀକ୍ଷା ହେଉଛି,

ଲୟ କରିଥାଅ ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଭେଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦା ଘୋଷ ।
ନାମ ପଦ୍ମ ଜାଣ କ୍ଷେତ୍ର ବୃନ୍ଦାବନ ନୀପ ପଟର ନିବାସ
ଷୋଡଶ ବୟସ ସଖା ଅଙ୍ଗଦାସ ଗୋପେ ସେ ସୁଖେ ବିଳାସ ।
ଆମ୍ନାୟ ମଠ ଚୈତନ୍ୟସ୍ନାନ ଯେ ଯମୁନାଜଳରେ କର
ମଣ୍ଡଳୀ ମଧରେ ନୃତ୍ୟ ଆବେଶରେ ଅମନେ ମନ ସଂହର ।

ଏହି ଦୀକ୍ଷା-ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ବାଳକ ସାଧକଙ୍କର ମନଭାଙ୍ଗ ଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଛି । ପିଲାଦିନର ଅଜ୍ଞାନ ମନର ସେ କୁତୂହଳ ଦୀକ୍ଷା ତାଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ପାରି ନଥିଲା । ଗୁରୁ କେବଳ ରାସ୍ତା ବତାଇ ଦିଏ, ଶିଷ୍ୟ ଆପଣା ମନନ ଦ୍ୱାରା ତାକୁ ପାଏ । କେବଳ ଗୁରୁମନ୍ତ୍ର ଘୋଷିଥିଲେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ହଜାର ହଜାରଙ୍କପରି ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କର ପରିକର ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମଦୀକ୍ଷାର ପ୍ରଥମ ଅଗ୍ନିସ୍ପର୍ଶ ବାଜି ତାଙ୍କ ଆପଣା ଅନ୍ତରର ଅଗ୍ନିମୂଳ ଅଙ୍ଗାର ମଧ ତେଜରେ ପ୍ରାଣ ପାଇ ଉଠିଲା । ଗୁରୁର ଦୀପ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ସହିତ ଆପଣା ଶିଖାର ଦୀପ୍ତି ମିଶାଇ ସେ ଧର୍ମ-ସାଧନାର ସୂତ୍ର ପାଇଲେ । ତତ୍ତ୍ୱଦୃଷ୍ଟି ବା ଈଶ୍ୱର-ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଅତି ବିଚିତ୍ର । ସଂସାରିକ ଆତଯାତ ପରି ଏଥିରେ ସାଧକ ଭଗବାନଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଏ ନାହିଁ କି ଭଗବାନ ବୈକୁଣ୍ଠରୁ ଭକ୍ତପାଖକୁ ଆସନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହା କେବଳ ଶିଖାସହିତ ଶିଖାର ମିଳନ,-ଦୁଇ ଦୀପର ମିଳିତ ସଳିତା ଏକାଗ୍ର ନିବିଷ୍ଟ ଅନ୍ତର ଭିତରେ ଜଳାଇ ରଖି ନିଜର ବିରାଟ କଳ୍ପନା କରିବାର ସାଧନା । ପରମା ସତ୍ତାକୁ ଜ୍ୟୋତିରୂପେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା ପରେ ସାଧକମନରେ ମଧ ଏହି ଜ୍ୟୋତିକଣାର ଏକକ ଉଦୟ ହୁଏ । ଏକକ ଜ୍ୟୋତି ସମଗ୍ର ସହିତ ମିଳିଯାଏ, ଉଦୟପର୍ବ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ଆପଣା ଅନ୍ତରର ଏହି ଜ୍ୟୋତିକୁ ଉଦ୍‌ଗତ ଅଗ୍ନିକଣା (Leaping Spark) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜୀବନସାଧନାରେ ମଧ ଏଇଠି ଜ୍ୟୋତି ସହିତ ଜ୍ୟୋତିର ପ୍ରଥମ ମିଳନ ହେଲା । ବାଲ୍ୟକାଳର ଚପଳ ଦୀକ୍ଷା ଏହି ମିଳନ ଫଳରେ ଉଦ୍ଦୀପ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କଠାରୁ ସେ ଯେଉଁ ବୃନ୍ଦାବନ, ନୀପପଟ ଓ ଯମୁନାଜଳର ସଙ୍କେତସୂଚନା ପାଇଥିଲେ, ତାହାରି ଭିତରୁ ଆପେ ଆପେ ବିରାଟ ଅର୍ଥମାନ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଉଠିଲା । ଏହି ପ୍ରଜ୍ଞାତ ଜ୍ଞାନ ତାଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ, ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚକର ଅଜ୍ଞାନପରବଶ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଏହାକୁ ଉଧାର କରା ଗୁରୁଦୀକ୍ଷା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ।

ଉପସ୍ଥିତ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଲାଗି ଏହାକୁ ନିର୍ଗୁଣ ଭାବର ପ୍ରଥମ ଉଦୟ ବୋଲି ଧରି ନେବାକୁ ହେବ । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜୀବନରେ ମଧ ସକାମରୁ ନିଷ୍କାମ ସାଧନାର ପରିକ୍ରମ ଘଟିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ଏହାକୁ ଗୋଟିଏ ବାଟ ଛାଡ଼ି ଆଉ ଗୋଟିଏ ବାଟ ଧରିବା ସହିତ ଏକଦେଶୀ ତୁଳନା କରି ବସିଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ସଗୁଣରୁ ନିର୍ଗୁଣ ମଧରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ନିହିତ ରହିଥାଏ । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ । ସଗୁଣ ସାଧନା ତୃପ୍ତି ଦେଇପାରେ ନାହିଁ, କୃଷ୍ଣଲୀଳା ଓ ଚିଳକର ଶିକ୍ଷା ସାଧନା କରୁ କରୁ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିରୁ ଅମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରକାଶ ସାଧକକୁ ଅସ୍ଥିର କରି ପକାଏ । ସଗୁଣକୁ ମିଥ୍ୟା ଓ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ପୂଜା ବୋଲି ଭାବି ସେ

ଆପଣା ମନକୁ ଫେରି ଆସେ । ଉଦୟ କାହାଣୀରେ ଏହି ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ପୂଜାର ପ୍ରତୀତ ଉଦ୍‌ଭାସକୁ ମିଥ୍ୟା ଜ୍ୟୋତି (False Light) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମିଥ୍ୟା ଜ୍ୟୋତିକୁ ଛାଡ଼ି ସାଧକ ସମସ୍ତ ମନକୁ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରିନିଏ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟାହାର-ପର୍ବରେ ସେ ଆପଣା ଭିତରୁ ତତ୍ତ୍ୱମୁଖୀ ଅଗ୍ନିଗଣାର ଉଦ୍ଭବ କରାଏ , ସେହି ଆପଣା ଭିତରୁ ନିଶ୍ଚିତ ନିର୍ଭରର ବିରାଟ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ପାଇ ସେ ପୁଣି ସଗୁଣ ବା ସଂସାରକୁ ଫେରିଆସେ । ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ବଟି ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ । ଏଥର କିନ୍ତୁ ସଗୁଣ ତାକୁ ଅସ୍ଥିର କରି ପକାଏ ନାହିଁ, ଚିତା ତିଳକର ଭେକ ତାହାର ହୃଦୟକୁ ଦଗ୍ଧ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଆପଣା ସାକ୍ଷାତ୍‌କାରର ଅନ୍ତର୍ଜ୍ୟୋତି ଦେଇ ସେ ସଗୁଣ ଭିତରେ କେବଳ ନିଜର ଆଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ । ସେହି ଅନ୍ତର୍ଜ୍ୟୋତିର ଆରୋପରେ ସବୁ ସାଧନା ଭିତରେ ସେ ନୂତନ ଅର୍ଥ ଖଞ୍ଜି ଦିଏ ।

ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତର ଏହି ସ୍ୱପ୍ନସଜାଗ ଦୃଷ୍ଟି ଭାଙ୍ଗିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁଣି ବାସ୍ତବ ଭିତରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ ।

ସ୍ୱପନ ଚେତିଣ ତକ୍ଷଣେ ଉଠିଣ ଚାହିଁଲି ମୁଁ ଦଶଦିଗ

ତାପରେ,

ପଶ୍ଚିମ ବଟର ମୂଳରେ ବସିଣ ସ୍ୱପନ କଥା ପାଞ୍ଚିଲି
ସେ ରୂପକୁ ଧ୍ୟାନ କରିଣ ମୁହିଁ ଯେ ସାକ୍ଷାତ ପ୍ରାୟ ମଣିଲି ।
ସ୍ଫୁରିଲା ଯେ ପଦ ସେ ଜ୍ଞାନରେ ଭେଦ ଗୀତା ଭାଗବତ ଆଦି
ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଯୋଗାନ୍ତ ସର୍ବ ବିଧିମତ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରହିଁ ଇତ୍ୟାଦି ।
ମନେ ମୋର ମିଶି ମନକୁ ବିଧ୍ୱଂସି ହେତୁପାଟଣାରେ ବସି
ହାନି ଲାଭ ବିକା କିଣା ଲାଗିଲା ସକଳ ମିଳିଲା ଆସି ।
ବାଞ୍ଛିତ ଫଳ ତରୁବର ଫଳିଲା ଦିଶିଲା ଜ୍ଞାନର ବାଟ
ତେଣୁ ଗ୍ରାମସ୍ଥାନମାନ ମୁଁ ଚିହ୍ନିଲି ପାଇଲି ତୁମ୍ଭରି ଭେଟ ।

ଏହି ପ୍ରଥମଗୁରୁ ମହାନନ୍ଦଙ୍କର ଘର ନୀଳକନ୍ଦର, ନୀଳକନ୍ଦରରେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମସାକ୍ଷୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନକ୍ଷେତ୍ର, ଏହି ନୀଳକନ୍ଦର ପୁଣି ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ଲୀଳାରେ ଫାଟି ପଡୁଛି । ସେହି ନୀଳକନ୍ଦରରୁହିଁ ଗୁରୁ ଆସି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରାଇଲେ । ତେଣୁ ଦିବ୍ୟ ପରିଚୟ ପାଇଲା ପରେ ସେହି ନୀଳକନ୍ଦରହିଁ ତାଙ୍କୁ ଟାଣିଲା । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ସେ ଆପଣାର ନୂତନ ଭାବର ବିଗ୍ରହରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ତାଙ୍କୁ ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅବତାର ରୂପରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଲେ । କାଳ ବିଳମ୍ବ ନ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଶିଷ୍ୟଗ୍ରହଣରେ ନୀଳାଚଳ ଯାତ୍ରା କଲେ । ସେହିଠାରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଖୋଳ କରତାଳ ଗ୍ରହଣ କରି ପୁରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ବେଶ୍ କିଛି ଦିନ ବିଭୋଳ ହୋଇ ରହିଲେ । ଏ ଗ୍ରହଣ କିନ୍ତୁ ଭିକାରୀ ମନର ଧର୍ମାଚାର-ଭିକ୍ଷା ନୁହେଁ, ଏହା ଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ । ଏହି ପରିଚୟ ଯେତିକି ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ, ସେତିକି ତାହା ଉଦ୍‌ଭାସିତ ଓ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇଉଠେ । ଅସମାନ ବିନିମୟରେ କେବଳ ଗୁରୁଗ୍ରାସରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଯାହାର ପାତ୍ର ନିଜସ୍ୱ ରସରେ ଆଗରୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି, କେବଳ ସେଇ ସବୁପ୍ରକାର ଗ୍ରାସର ଭୟ ଛାଡ଼ି ସବୁରି ଆଧାରରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରେ । ବିନିମୟ କରିବାର ଏହି ବ୍ୟଗ୍ରତାହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଜାଗି ଉଠିଲା । ଭାରତର ନାନାତୀର୍ଥରେ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁଠି ଯେତେ ପ୍ରକାର ଭାଗବତ ସାଧନା ହେଉଛି, ସବୁଠାରେ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଣତି ଜଣାଇବାକୁ ତାଙ୍କର ମନ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଆପଣାର ଆଧାର ସୁଗଭୀର ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ସାରିଲେ ତାହା ସଭିଙ୍କ ସହିତ ମିଳନ-ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାରେ ଅଧୀର ହୋଇ ଉଠେ । ଏହି ଅଧୀରତାହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ଓ ଓଡ଼ିଶାରୁ ବାହାର କରାଇନେଲା । ରାମେଶ୍ୱର, ଚିତ୍ରକୂଟ,

ଅଯୋଧ୍ୟା, ଦ୍ୱାରକା, କାଶୀ, ବାରାଣସୀ, ପ୍ରୟାଗ, ଗୋପ, ମଥୁରା, ବୃନ୍ଦାବନ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିସାରି ସେ ପୁଣି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ବାହୁଡ଼ି ଆସିଲେ । ମଧ୍ୟଯୁଗର ଉତ୍ତର ଭାରତ ସେତେବେଳେ ସନ୍ଥପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଭଜନ ସଙ୍ଗୀତରେ ନିନାଦିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯେ ଏହିପରି ଅନେକ ଭଜନ ଶୁଣିଥିବେ, ଏହିପରି ଅନେକ ସନ୍ଥ ମହାପୁରୁଷମାନଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟରେ ଆସିଥିବେ, ଏହା ଆଦୌ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଯାହାର ସ୍ୱଭାବ ମଧ୍ୟରେ ଧର୍ମର ବୀଜ ରୋପିତ ହୋଇ ସାରିଛି, ତାହା ଲାଗି ଯେ ଏହି ତୀର୍ଥପର୍ଯ୍ୟଟନରୁ ଅନେକ ଜ୍ଞାନ ଓ ଗଭୀର ଅଭିଜ୍ଞତା ମିଳିଥିବ, ଏଥିରେ ତିଳେ ମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟଯୁଗର ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସାଧନା ସହିତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଏହିପରି ଭାବରେ ଗୁନ୍ଥି ଦିଆଯାଇପାରେ । ଏହି ତୀର୍ଥପର୍ଯ୍ୟଟନ ଦ୍ୱାରାହିଁ ସେମାନେ ସନ୍ଥ ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଭାବ-ବିନିମୟ କରିଛନ୍ତି ଓ ଆପଣାର ଧାରାଟିକୁ ଜାତୀୟ ଧାରା ଦ୍ୱାରା ଘଷାଇ ମଜାଇ ପାରିଛନ୍ତି । ସେହି ହେତୁରୁ ସେମାନଙ୍କର ପୋଥି ଓ ଭଜନରେ ସନ୍ଥ ସାଧନାର ତୁଲ୍ୟ କଳ୍ପନାମାନ ପାଇଲେ ବିସ୍ମିତ ହେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ତୀର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟଟନ ଓ ସାଧୁସଙ୍ଗର ରୁଚିର ଅଭିଜ୍ଞତାମାନ ନେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁରୀ ଫେରିଆସିଲେ । ପୁଣି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ମିଳନ ହେଲା । ଯଶୋବନ୍ତ, ବଳରାମ, ଅନନ୍ତ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳକୁ ପୁରୀ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଧର୍ମଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମିଳନ ହେଲା, ପାଞ୍ଚଟି ପ୍ରାଜ୍ଞ ମନ ଏକାଠି ବସି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମସାଧନାର ନୂତନ ରୂପରେଖ ଚିନ୍ତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶରେ ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଆଦି ଯେତେ ଉପାସନା ଚଳି ଆସୁଥିଲା, ତା' ସହିତ ଏହି ନୂଆ ଧର୍ମଟିକୁ ମିଳାଇ ସେମାନେ ଏକ ମହା ସମନ୍ୱୟ-ଧର୍ମର ସନ୍ଧାନ ପାଇଲେ । ସାଧନ ହିସାବରେ ସବୁ ଆଚାରକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇ ଅସଲ ତତ୍ତ୍ୱସତ୍ୟଟିକୁ ସୂତା କରି ଗୁନ୍ଥି ଦେବାର ସଂଶ୍ଳେଷୀ ଭାବ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମର ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲା । ସଂକୀର୍ତ୍ତନ, ମାଳା, ତିଳକ, କରତାଳ ସବୁ ରହୁ; କିନ୍ତୁ ସବୁ ରନ୍ ଭିତରେ ସେହି ଗୋଟିଏ ସୂତା ଗୁନ୍ଥି ହୋଇ ରହିଥାଉ । ହରିନାମ ପ୍ରଚାରରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ, ଯଦି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତି ବଳରେ ନାମ ଭିତରେ ନାମାତିରିକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମସାରକୁ ନିଶୁଣୀ ମିଳିପାରେ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଧର୍ମନିଷ୍ଠା ନେଇ ପଞ୍ଚସଖା ଆପଣା ଆପଣା କ୍ଷେତ୍ରକୁ ବାହାରିଗଲେ । ଏହାକୁହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଚୈତନ୍ୟ ଆଜ୍ଞାରେ ଘରେ ଘରେ ହରି ଧ୍ୱନି ଉପୁଜାଇବା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାଚୀନଦୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚିର ପବିତ୍ର । ଏହାର ଦୁଇ କୂଳରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମାନ ଦେଖାଯାଏ, ସେଇଥିରୁ ନଦୀଟିର ଧର୍ମକେନ୍ଦ୍ରତା ବିଷୟରେ ଆମର ଧାରଣା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରାଚୀର ଦୁଇକୂଳରେ ଅନେକ ମୁନିଋଷିଙ୍କର ତପଃସ୍ଥଳ ଥିଲା । ଏହିଠାରେ ନାନା ମତର ନାନା ସାଧକ ନିର୍ଜନରେ ବସି ଆପଣା ଆପଣା ଅଭ୍ୟାସମାନ କରୁଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ରାମାୟଣର ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅନେକ ମୁନିଋଷିଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ଲାଭ କରିଥିବାରୁ, ପ୍ରାଚୀତଟର ଏପରି ନାମକରଣ ହୋଇଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ତପସ୍ୟାରଣ୍ୟ ଗୋରେକ୍ଷନାଥ, ବୀରସିଂହ, ମଲ୍ଲିକାନାଥ, ବାଉଳି, ଲୋହିଦାସ ଓ କପିଳଙ୍କର ଯୋଗ, ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନାନା ସାଧନାର ପୀଠସ୍ଥଳ ଥିଲା । ଆପଣା ନୂତନ ଧର୍ମର ବାଣୀ ନେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅନ୍ୟ ଚାରି ସଖାଙ୍କ ସହିତ ଏହି ପ୍ରାଚୀକୂଳରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲେ । କୌଣସି ଭିନ୍ନ ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଠନ କରିବା ତାଙ୍କର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ନ ଥିଲା । ଯେଉଁ ନୂତନ ସତ୍ୟଟି ସେ ନିଜେ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେଇଟିରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଭାଗୀକରାଇ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମବିକାଶରେ ଏକ ନୂତନ ଧାରା ଆଣିବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଆପଣା ମତର ଭିନ୍ନ ପ୍ରଚାର କରିବା ଆଗରୁ ଦେଶର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ତତ୍ତ୍ୱଯୋଗୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଆଲୋଚନା କରି ସମସ୍ତ ସଂଶୟ ନିରାକୃତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ସାଧୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏହାହିଁ ଏକମାତ୍ର ଅଭିଳାଷ ଥିଲା ।

ଆଜ୍ଞା ପାଇ ଆମ୍ଭେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଯେ ଅଇଲୁ
ମନଯାନ ଚଳିଲା ବହନ ପ୍ରବେଶିଲୁ ।
ଋଷି ତପୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନାମକ ବୀରସିଂହ
ଲୋହି ଦାସ ବାଉଳି କପିଳ ଯେତେ ସଙ୍ଗ ।
ସଭା ମଣ୍ଡାଇଣ ଯେ ବସିଲେ ସର୍ବେ ତପୀ
ପଚାରିଲେ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ କି ଆଜ୍ଞା ଛନ୍ତି ଥାପି ।
କହିଲି ମୁଁ ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର କରି ନ୍ୟାସ
ତପୀମାନେ ଜୟ ଜୟ କଲେ ଯେ ପ୍ରକାଶ ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ କରି ସଭା ମଣ୍ଡାଇବାର ଆଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ମର୍ମକଥା କଣ ହୋଇପାରେ ? ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣରୁ ନାନା ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି, ସେ ଏକ ଧର୍ମସଂଘ ସ୍ଥାପନ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନିଜ ଅନ୍ତରରୁ ପାଇଥିଲେ । ଜଣାଯାଉଛି, ପଞ୍ଚସଖା ଓ ତନ୍ନତାନୁରୂପ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କରିବା ଲାଗି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଥମେ ବିଚାରିଥିଲେ । ଠିକ୍ ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ସେହିପରି ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସଭା ଡକାଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ରାଜସଭାରେ ଚୈତନ୍ୟଧର୍ମ ଆଶ୍ରୟ ପାଇ ଧର୍ମଗଗନରେ ଆପଣାର କଳା ବିସ୍ତାର କରୁଥିଲା । ଲୋକସମାଜର ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟି ବିଶେଷତଃ ସେହିଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ଯଦି ପୁରୀଠାରୁ ଆପଣା ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଆରମ୍ଭ କରିଥାନ୍ତେ, ତେବେ ଶୁଣିଥାନ୍ତା କିଏ ? ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କୁ ଟେକାମାଡ଼ ହୋଇଥିଲା, ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପଣ୍ଡିତସଭାରେ ତାଙ୍କର ଅପମାନ କରାଯାଇଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବାଙ୍କିମୁହାଣରେ ତାଙ୍କର ବିଦ୍ୟାପରୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯାତ୍ରା ଆରମ୍ଭ କରିବା ଆଗରୁ ନୂତନ ଧର୍ମକୁ ପ୍ରଥମେ ଆପଣାର ରଜୁସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ରାଜକଟାକ୍ଷର ଅନେକ ଦୂରରେ ସଭା ବସିଲା, ସେହିଠାରେ ପ୍ରାଚୀକୂଳର ପୁରୁଖା ଧର୍ମପୁରୁଷମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ରହିଥିଲେ । ସମସ୍ତେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଜ୍ଞା କଥା ପଚାରି ବସିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଚିରଦିନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଯେ ଫୁଟି ଉଠି ଆସିଛି, ଏଇଥିରୁ ତାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରି ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ର କହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଜ୍ଞା । ଏହାର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ହେଉଛି, ସଗୁଣ ଭିତରେ ନିର୍ଗୁଣର ଆରାଧନା କରିବା । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ଆପଣା ସ୍ୱଭାବ । ନାନା ଆଲୋଚନା ଛଳରେ ବାର ବାର ଆମକୁ ଏହିଠାକୁହିଁ ଫେରି ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଯନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ସଗୁଣ ସାଧନାର ପ୍ରତୀକ, ଶୂନ୍ୟମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ଗୁଣାତିରିକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱବୋଧର ପ୍ରକାଶକ । ସେହିଦିନଠାରୁ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ ଦାନା ବାନ୍ଧିଲା ଓ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସୁସଂହତ ଧର୍ମ ହିସାବରେ ଆପଣାର ଆସନକୁ ଦୃଢ଼ କରିପାରିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ନିଜସ୍ୱ ମନ୍ତ୍ର ଓ ସାଧନାସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ସମସ୍ତ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେମାନେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ଅବତାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ନିଶବଦ ବ୍ରହ୍ମ ଅନାଦି ଅନାମ ଦାରୁସ୍ୱରୂପେ ବିଜୟେ
ତହିଁ ନିଶବଦ ଏ ଦେହେ ଶବଦ ଜଗତଜନ ଚଳାୟେ ।

ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱରୂପକୁ ଅରୂପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ କରିବାକୁ ହେବ । ତା'ପରେ ଯାଇ ନିରାପଦରେ ରାସ, କୀର୍ତ୍ତନ, ଶିଙ୍ଗା, ମୁରଲୀ, ଖୋଳ ଓ କରତାଳ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ପାରିବ ।

ଏଥର ପୋଥି ଭିତର ଦେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବିକାଶଧାରାଟିକୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ; ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳଠାରୁ ଅଣାକାର ସଂହିତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶମୁଖୀ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ହୋଇ ଚାଲିଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପୋଥିର ବର୍ଣ୍ଣନା-ଚାତୁରୀ,

ଭକ୍ତ ଓ ଭଗବାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ତତ୍ତ୍ୱକଳ୍ପନାରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ସାଧକମନ ଆପେ ଆପେ ଧରା ପଡ଼ିଯାଉଛି ।

ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ପୋଥିଟି ଆଠଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଛାପା ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଗୋପାଳଙ୍କ ମେଳରେ ଗୋପପୁରର ବାଳୁତ ଭଗବାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଲୀଳାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅତି ପିଲାଦିନର ଲେଖା । ଧର୍ମସଭାର ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ବା ଆଭାସମାତ୍ର ପାଇଲା ପରେ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ଲେଖା ହୋଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ବୃଦ୍ଧ ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ ମୋର ନମସ୍କାର
ମୁଁ ବାଳୁତମତି କିଛି ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ମୋର

ପୁଣି, ବିଜ୍ଞ ଲୋକ ନୁହେଁ ମୁହିଁ ଅଟଇ ମୂରୁଖ
ନୁହଇ ଯେ ବୃଦ୍ଧ ମୁହିଁ ବାଳୁତ ଯେ ଦେଖ ।

ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା-ଇତିହାସର ସତ୍ୟବସ୍ତୁ ହୋଇଥାଉ କି ନ ଥାଉ, ଏହି ଲୀଳାର କଳ୍ପନା ଯେ ଭାରତର ଧର୍ମଜୀବନରେ କେଡେବଡ଼ ବିପ୍ଳବ ଆଣି ଦେଇଥିବ, ତାହା ଭାବିଲେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଚିରାଚରିତ ସମସ୍ତ ବୈଦିକ ପ୍ରଥାର ବାଡ଼ବତା ଭାଙ୍ଗି ସରଳ ଶ୍ରଦ୍ଧାଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଏହି କୃଷ୍ଣଚରିତ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଜ୍ଞାନ, କର୍ମ, ଜ୍ଞାନଯୋଗ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଧର୍ମାଚାରର ଗୌଣତା ଘୋଷଣା କରି କୃଷ୍ଣ କେବଳ ଅନ୍ତର୍ଲୀନ ଶ୍ରଦ୍ଧାଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଦ୍ୱାରା ଭାରତବର୍ଷର ଧର୍ମଧାରାରେ ଅଭୁତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । ଖାଲି ପୂଜା ବା ସହସ୍ରବିଧି ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ନୁହେଁ, ଭଗବାନଙ୍କୁ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ଆପଣାର ଅହଙ୍କାରକୁ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରି ଭଗବାନଙ୍କ ପାଖରେ ଲୀନ ହୋଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କୃଷ୍ଣସାହିତ୍ୟରେ ରାଧା ଓ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀର ପ୍ରେମଧର୍ମର ତୁଳନା ଏହାର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ ଆପଣାର ସନ୍ତୋଷ ଲାଗି କୃଷ୍ଣପ୍ରୀତି କରିଥିଲେ , କିନ୍ତୁ ରାଧାଙ୍କର ପ୍ରେମରେ ସେପରି ସ୍ୱାର୍ଥର କୌଣସି ଗନ୍ଧ ନଥିଲା । କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ କୌଣସି ପ୍ରାପ୍ତିଇଚ୍ଛା ନ ରଖି ସେ କେବଳ ଆପଣାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀର ପ୍ରେମ କାମନାବିଜଡ଼ିତ, କିନ୍ତୁ ରାଧାଙ୍କର ପ୍ରେମ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରେମ । ବଙ୍ଗଳା ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଛି,

ଆତ୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ-ପ୍ରୀତି-ଇଚ୍ଛା ତାରେ ବଲେ କାମ୍,
କୃଷ୍ଣେନ୍ଦ୍ରିୟ-ପ୍ରୀତି-ଇଚ୍ଛା ପ୍ରେମ୍ ତାର୍ ନାମ୍ ।

ଗୀତାର ଶେଷ ମଧ ଏହି ଭକ୍ତିରେ । ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନର ଦୀର୍ଘ ବଖାଣ ପରେ ପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରଥମ ସୋପାନରୂପେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ବା ଆତ୍ମସମର୍ପଣର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଭକ୍ତର ଭଗବାନ ବୈକୁଣ୍ଠବାସୀ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଅନ୍ତର-ଦେବତା । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ଆରୋହଣକ୍ରମ ଭକ୍ତିରେ ନାହିଁ । ଭକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପାଇବା ଲାଗି ଭକ୍ତକୁ ବୈକୁଣ୍ଠକୁ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଖାଲି ଅନ୍ତରକୁ ଯୋଗ୍ୟ ଭୂମି କରି ସଜାଇ ପାରିଲେ ଭଗବାନ ନିଜେ ଭକ୍ତର ଅନ୍ତର ଭିତରକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ତା' ସହିତ ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତି ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଅଟଳ ନିର୍ଭର (ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ମହାନୁଭର) ରେ ଉପଲବ୍ଧିର ସାଧନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ବୈକୁଣ୍ଠରେ ଶୟନ ବିସ୍ମୃତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସନ୍ଧାନ ନ କରି ଏହି ପୃଥିବୀରେ ତାଙ୍କର ଆରାଧନା କରିବାକୁ ହେବ, ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳରେ ଏହିପରି ନାନା ଆଖ୍ୟାନ ରହିଛି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତରେ ଏହିସବୁ ଆଖ୍ୟାନ ଥିଲେ ମଧ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏସବୁର ପ୍ରୟୋଗ କରି ଆପଣା ମନୋଧାରାର ସମ୍ୟକ୍ ସୂଚନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ଗିରିର ପୂଜା ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତରେ ରହିଛି । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୂଜା ନ କରି କଲ୍ୟାଣର ଯଥାର୍ଥ ପ୍ରତିରୂପ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନର ପୂଜା କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆପଣା ମନର ମତ ପ୍ରକାଶ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

କାହିଁ ସୁରଦେବ ଅଛି ଦେଖା ନାହିଁ ତାର,
କେମନ୍ତେ ପୂଜା କରିବ ହୁଅ ଡର ଡର ।
ସାକ୍ଷାତେ ଗିରିରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖୁଛ ଆମ୍ଭର,
ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ଗିରି ପୂଜା କରିବା ସତ୍ୱର ।

ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର କେଳି-କୀର୍ତ୍ତନ ଭିତରେ ପୃଥିବୀମୁଖୀ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି ଅତି କ୍ଷୀଣଭାବେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଭକ୍ତିର ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ରେକ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ରପଦରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଟାଣି ନେଇ ଆସିଛି ।

ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳରେ ଦାର୍ଶନିକ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଖୁବ୍ କମ୍ । ବାଳୁତ ବୟସରେ ଧର୍ମକାହାଣୀର ଚମତ୍କାରିତାଟା ହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । ତଥାପି ମଝେ ମଝେ ଭକ୍ତିମୁଗ୍ଧତାର ଏହି ଲୀଳାରସ ଭିତରେ ଭକ୍ତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଟପି ଦାର୍ଶନିକ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । କୃଷ୍ଣକ୍ରୀଡ଼ାର ସମସ୍ତ ପ୍ରତୀକ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତୀକର ଅତିରିକ୍ତ ଏକ ବୃହତ୍ତର ବିହ୍ୱଳ ଚେତନା ଭିତରକୁ ନେଇଯାଉଛି । ମୁରଲୀ ଚରିତ୍ର ଶୁଣି ତାଙ୍କର ହୃଦୟ କମ୍ପୁଛି, ଜ୍ଞାନ ଉପୁଜି ଉଠୁଛି । ପଞ୍ଚମ ଭାଗରେ ସେ ନିଜର ଦାର୍ଶନିକ ଜ୍ଞାନର କ୍ଷୀଣ ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ମୁଗଧ ଭକ୍ତର ଅନ୍ତର ଭିତରେ ଦାର୍ଶନିକ ଚକ୍ଷୁଲାଗି ଆଧାର ତିଆରି ହେଉଛି ।

ପୃଥ୍ୱୀ ଅପ୍ ତେଜ ବାୟୁ ଆକାଶ ଯେ ଜାଣ
ପଞ୍ଚଭୂତେ ଏକ କଳା କରେ ଯେ ଘଟନ ।
ଜୀବ ପରମଙ୍କ ତହିଁ ଲୀଳା ଯେ ବିହାର
ପାଞ୍ଚମନ ପଚିଶ ପ୍ରକୃତି ଯେ ବାହାର ।
ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ରଆଦି ସତତ ଅଇରି
ଯେ ଯେଉଁ ଭାବରେ ରହିଅଛନ୍ତି ଯେ ପୂରି ।
ଏକ ସ୍ଥାନରୁ ସମ୍ଭବ ଅନେକ ଯେ ନାମ
ତାହା କହିବାକୁ କାର ଅଟଇ ଯେ କ୍ଷମ ।

ମୁଗ୍ଧ ହେବା ହେଉଛି ଅନ୍ତର୍ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଚାବିକାଠି । ତେଣୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବାଲ୍ୟଲୀଳା, ନାରୀବେଶ ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରୁ ଯେପରି ଓଗାଳର ଦାର୍ଶନିକ ମୂଲ୍ୟ ହ୍ରାସ କରିଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କେହି ନ କରନ୍ତି । ଓଗାଳ ପୁସ୍ତିକାଗୁଡ଼ିକ କବିମନରୁ ନିସୃତ ପ୍ରଶସ୍ତିଧ୍ୱନି ପରି । ଜ୍ଞାନଚକ୍ଷୁରେ ପ୍ରଥମେ କୃଷ୍ଣଲୀଳାର ପରଶ ପାଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅନେକ ଯାଗାରେ କବିଠାରୁ ବଳିଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ପୋଥିଟିରେ ନାନାସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କର କବିଚାତୁରୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବାରମାସୀ ଭାବନାରେ ଫାଲଗୁନ, ଚୈତ୍ର ଓ ବୈଶାଖର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାକୁ ଯାଇ କବି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଚମତ୍କାର ପରିଚୟ ଫୁଟି ଉଠୁଛି । କିନ୍ତୁ ମୁଗ୍ଧ କବିର ମନ ଦେଇ ଆରମ୍ଭ କଲେ ମଧ ଭକ୍ତ ଦାର୍ଶନିକର ମନ ସେଇଠି ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହେ ନାହିଁ । ସେ ମୁଗ୍ଧ ସ୍ତରଟିକୁ ଭେଦି ଆହୁରି ଗଭୀରକୁ ଯିବାକୁ ଚାହେଁ । ଧୀରେ ଧୀରେ କେବଳ ପ୍ରଶସ୍ତିର ମୋହ କଟିଯାଏ । ତରଙ୍ଗର ରୂପସଂତ୍ରାସ ଭେଦି ସେ ସାଗରର ଗଭୀରରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପ୍ରାଣବୀଜର ସ୍ୱଭାବ ଦାର୍ଶନିକ, ସେ କଦାପି ମୁଗ୍ଧ ସ୍ତୁତି ଗାନ କରି ଚୁପ୍ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତେ । ସେଥିଲାଗି ନୀପମୂଳ ଗୋପାଳଲୀଳାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ମଧ ଏକସରା ଏକାଧାର କଳାର ପରିଚୟ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହୋଇ ଉଠୁଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୀବନରେ ଓଗାଳ ପରି ତରଳ ଶିଶୁ ସୁଲଭ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ, ସେ ସବୁ ପରିପକ୍ୱ ଓ ସମାହିତ ଦୃଷ୍ଟିର ସାଧନାଫଳ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାଧନା-ଜୀବନର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ଏହି ଓଗାଳ କେତେ ଖଣ୍ଡିକୁ ଭୁଲିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ଓଗାଳଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ ହିଁ ତାଙ୍କ ବିକାଶର ସମଗ୍ର ସୂତ୍ରଟି ଆମ ଆଗରେ ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯିବ ।

ଓଗାଳ ପରେ କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା । ପୂର୍ବ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଗୋପାଳମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଲେଖା ହେଲା ପରି କୈବର୍ତ୍ତମାନଙ୍କର ପର୍ବ, ଉତ୍ସବ ଓ ପୂଜାମାନଙ୍କୁ ଦାର୍ଶନିକ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଦେଇ କୈବର୍ତ୍ତଗୀତା ଲିଖିତ । ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜାଲ ବୁଣିବାର କୌଶଳ ଖୁବ୍ ଭଲ କରି ଜାଣିଥିଲେ । ନିଜର ସରଳ କଳ୍ପନାରେ ସେ ଭଗବାନଙ୍କ ପରିବାରକୁ ମଧ୍ୟ କୈବର୍ତ୍ତ କରି ଥୋଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଚକ ଡାକୁଡ଼ୀରେ ଈଶ୍ୱର ସୂତା କାଟୁଛନ୍ତି, ସୂତା କଷାଇ ପାର୍ବତୀ ଜାଲ ବୁଣୁଛନ୍ତି (୧୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ) । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବ, ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ବା ଶିଷ୍ୟତ୍ୱବିତରଣର ନାମଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ତେଣୁ ନିଶ୍ଚିତ କଥା, ଏହା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅତି ଆରମ୍ଭ କାଳର ଲେଖା । ପୋଥିର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ବୈଷ୍ଣବ ଶବ୍ଦଟି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, କେବଳ କୈବର୍ତ୍ତମାନଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ପଦଲାଭର ସୁଯୋଗ୍ୟ ଅଧିକାରୀ ବୋଲି ଦେଖାଇବା ଛଡ଼ା ଲେଖକଙ୍କର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଉନାହିଁ । କୈବର୍ତ୍ତଗୀତାରେ 'ଆପେ-ନିରିମାଣ' (ଦର୍ଶନର ନିରାଧାର Causa sui) ନିର୍ଗୁଣ ପୁରୁଷର ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି । ଏହି ନିର୍ଗୁଣତା-ସାପେକ୍ଷତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ, ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାଧନାର ଏକ ପ୍ରକାଶମୟ ଅଙ୍ଗ । କିନ୍ତୁ ଉହାସ, ଖୋଳ, କରତାଳ ଏସବୁ ଯେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ବୋଇତରେ ଆମଦାନୀ ହୋଇ ଆସିଛି, ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣା ପଡ଼ିଯାଉଛି ।

କୈବର୍ତ୍ତଗୀତାର ସୃଷ୍ଟି-କଳ୍ପନାରୁ ଜଣାଯାଏ ସେତେବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁରାଣାଦି ପଢ଼ିଥିଲେ, ଅନ୍ତତଃ ପୁରାଣର ପ୍ରଚଳିତ ଉପାଖ୍ୟାନ ଆଡ଼କୁ ମନୋଧାନ ଦେଇଥିଲେ । ସୃଷ୍ଟିପରିଚୟରେ ନାନା ପୌରାଣିକ ପ୍ରତୀକର ସାହାଯ୍ୟ ନିଆଯାଉଛି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରଳୟ ଜଳଧି ଘୋଟି ରହିଥିଲା । କଳ୍ପବଟ ଉପରେ ବିଷ୍ଣୁ (ବା କୃଷ୍ଣ) ଶୟାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ସ୍ଥିତିର ପରିଚାୟକ । ସ୍ଥିତି ହେଉଛି ଜଗତପ୍ରକ୍ରିୟାର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ, ସଂହାର ମଧ୍ୟରେ ବି ଜଗତର ସ୍ଥାୟୀଭାବ ନିହିତ ରହିଛି । କଳ୍ପବଟ ବା ସଂହାରଜଳଧିର ହୃଦୟସ୍ଥାନରେ କୃଷ୍ଣ ବିଶ୍ରାମ ନେଉଥିଲାବେଳେ, ହଠାତ୍ ଭୁଷଣ୍ଡ କାକ ଆସି ସେଠି ପହଞ୍ଚିଲା । ସୃଷ୍ଟି ହେବା ଲାଗି ଭୁଷଣ୍ଡ କାକର ହଠାତ୍ ଏପରି ଆବଶ୍ୟକତା କାହିଁକି ? ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳରୁ ଗୋଟିଏ ଉପାଖ୍ୟାନ ସହିତ ମିଳାଇ ଦେଖିଲେ ବୋଧହୁଏ ଏହି କାକଚରିତ୍ର ଅଧିକ ପରିଷ୍କାର ହୋଇ ପାରିବ । ଓଗାଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡରେ ଅଛି ଯେ, ମୁରାସୁରର ଉତ୍ପୀଡ଼ନରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଭୟଭୀତ ଦେବତାମାନେ ଯାଇ ମେରୁ ପର୍ବତରେ ଲୁଚିଲେ । ମୁର ମେରୁ ଓପାଡ଼ିବାକୁ ଧାଇଁବାରୁ ଦେବତାମାନେ ପକ୍ଷୀରୂପ ଧରି ଏଣେ ତେଣେ ଉଡ଼ି ପଳାଇଲେ । ଯମ କାକରୂପ ଧରିଥିଲେ । ଭୁଷଣ୍ଡ କାକ ଯମ ବା ମହାକାଳ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାର କ୍ଷୀଣ ସୂଚନା ଏଥିରୁ ମିଳୁଛି । [କାକ ଯେ ଅମରଲଡୁ ଖାଇଛି, ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ ବିଶ୍ୱାସ ଅଛି ।] ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ କାଳର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟତା କାଣ୍ଟ (Kant) ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଏହା ମନୁଷ୍ୟମନର କୌଣସି ସାପେକ୍ଷ ଚିନ୍ତାଭାସ ନୁହେଁ, ଏହା ଏକ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ ମୂଳ କଳ୍ପନା ।

କୈବର୍ତ୍ତଗୀତାରେ କହୁଛନ୍ତି କୃଷ୍ଣ, ଶୁଣୁଛନ୍ତି ଅର୍ଜୁନ । ସେହି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୁହଁରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଦେବଗଣ (Godheads) କଳ୍ପବଟର ସୀମା ବା ସ୍ଥାନ ଅଧିଗମି ପାରିବେ ନାହିଁ ।

ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ ତହିଁ ନ ପାରନ୍ତି ଭେଟ,
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅପ ବାୟୁ ଦେବଙ୍କୁ ଅଭେଟ ।

ଏଠାରେ କୃଷ୍ଣ ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବାଧିକାରୀ ସର୍ବଗାମୀ ବିଶ୍ୱସତ୍ତା । ପୁରାଣର କୃଷ୍ଣାର୍ଜୁନ ଉପାଖ୍ୟାନଟି କେବଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ମୂଳାଧାର ପୀଠିକା ମାତ୍ର । ଗୀତା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ଅଣାକାର ମଣ୍ଡଳର ରୂପରେଖହୀନ ଆପେନିରିମାଣ ନିରାକାର ସତ୍ତାର ସ୍ୱୟଂଭବ କଳ୍ପନାରେ । ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ସ୍ତରର ସଗୁଣ ଲୀଳାବୈଖଣ୍ଡ ଏଠି ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଆପଣାକୁ ଏକ ଠୁଳ ଚେତନାମୟ ପୁରୁଷକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଠୁଳ ହୋଇଛି । ଜର୍ମାନୀର ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ଏଖାର୍ଟ

ପରମେଶ୍ୱର ଓ ପରମଗଣ, (God ଓ Godheads)ଙ୍କର ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ପରମେଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ଅନାଦି ଅମୂଳ ସୃଷ୍ଟିଚେତନାର ଦ୍ୟୋତକ, କିନ୍ତୁ ପରମଗଣ କେବଳ ପୂଜା ବା ଆରାଧନାର ସମ୍ବଳ । ଭକ୍ତ ତା'ର ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲିବାର ବିଭିନ୍ନ ସୋପାନରେ ଏହି ଦେବଗଣଙ୍କର ରୂପକଳ୍ପନା ମଧ୍ୟଦେଇ ପରମ ପୁରୁଷର ଆଭାସ ବା ପରିଚୟ ପାଏ । ତେଣୁ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଓ କଳ୍ପବଟର ଶୟାନ ବିଧାତା ହିସାବରେ ତାଙ୍କର କଳ୍ପନା କଲାବେଳେ ସେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଓ ମହେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ଯାବତୀୟ ପ୍ରକଟିତ ଦେବତାଙ୍କୁ ଗୌଣ କରିଦିଏ । ସମସ୍ତ ଗଣଭାବନାର ଶେଷରେ ଯେଉଁ ଜ୍ୟୋତିସ୍ୱରୂପ ସତ୍ତା ରହିଛନ୍ତି, ସେହି ହେଉଛି ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ପ୍ରଳୟର ଜଳାୟୁଧି ଉପରେ କେବଳ ତାଙ୍କରି ମହିମା ବର୍ତ୍ତମାନ ଥାଏ, କେବଳ ତାଙ୍କରି ସ୍ଥିତିର ବିଜୟ ଘୋଷିତ ହେଉଥାଏ । ମନୁଷ୍ୟର ଆଖିରେ ପ୍ରତିଭାସିତ ହେଉଥିବା ଦେବତାମାନେ କାଳାତିରିକ୍ତ ଏହି ସତ୍ତାର ଆଦି ଅନ୍ତ ପାଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଏକ ଭଗବାନର କଳ୍ପନା ଖାଲି କଳ୍ପନାକାଶରେ ଭାସୁନାହିଁ, କୈବର୍ତ୍ତଗୀତାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କୁ ସବୁରି ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିସାରିଲେଣି । ଯସ୍ମାୟମଗ୍ନିନାକାଶେ...; ପୁଣି, ଯସ୍ମାୟମସ୍ମିନ୍ନାତ୍ମନି । ସାଧନାର ଜୀବନରେ କେତୋଟି ସୋପାନ, ଅତିକ୍ରମ ନ କଲେ ହଠାତ୍ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ତଥା ସଚରାଚର ପିଣ୍ଡରେ ବିଲଗ ସତ୍ତାର କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରେନାହିଁ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କୈବର୍ତ୍ତଗୀତାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ସେ ଅକ୍ଷର ଗୋଟି କାହିଁ ମିଶଇ ଯେ ନାହିଁ,
ସବୁରି ଶରୀରେ ଥାଇ ନାମ ଯେ ଭଣଇ ।

ପୋଥିଟିରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆକର୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ ହେଉଛି ସମାଜ-ଚେତନା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସବୁ ଜାତିଲାଗି ସମାନ ଧର୍ମାଧିକାର ଦେବାକୁ ଯାଇ ବର୍ଣ୍ଣକ୍ରମର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୀତି ନିଜ ମନରୁ ବାହାର କରିଅଛନ୍ତି । ଶୂଦ୍ର ଚରଣରୁ ଜାତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ପରମ ସେବକ; ତେଣୁ ସେ ପବିତ୍ର । ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ସାମାଜିକ ଓ ଆର୍ଥିକ କାରଣରୁ ସମାଜର ଜାତିବିଭେଦରେ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗି ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯୁଗର ଏକନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କର୍ମାନୁଭର ଛାଡ଼ି ଚାରିଜାତି ନାନା କର୍ମ ନାନା ଧନ୍ଦା ଅଭ୍ୟାସ କରି ଦେଇଥିଲେ । କ୍ଷତ୍ରିୟ ଯୁଦ୍ଧ-ବିଦ୍ୟା ଛାଡ଼ି ଅତିରିକ୍ତ ଜୀବିକା ହିସାବରେ ଚାଷକାମ କରୁଥିଲା । ଏହିସବୁ କାରଣ ଦେଖାଇ ସାହସୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସବୁଜାତିର ସମାନତା ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ବାହାରିଲେ । ତାଙ୍କ ମତରେ କେବଳ କର୍ମର ଶ୍ରେୟତା ବା ହେୟତା ଅନୁସାରେ କୌଣସି ଜାତିକୁ ଛୋଟ ବା ବଡ଼ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ସାମାଜିକ କର୍ମମାର୍ନ କୌଣସିଟି କାହାରିଠାରୁ ହୀନ ନୁହେଁ । କାରଣ ସବୁପ୍ରକାର କର୍ମ ସମାଜ ଚଳିବାଲାଗି ସମାନଭାବେ ଆବଶ୍ୟକ । ତେଣୁ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜାତିକୁ ଛୋଟ ବଡ଼ ନ କରି କେବଳ ନୈତିକ ବିଚାରରେହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଯୋଗ୍ୟାଯୋଗ୍ୟତା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯିବା ଉଚିତ ।

ସାଧନାର ସକାଳ ବୟସରେ ହଠାତ୍ ଏ ସମାଜ-ସଚେତନତା କାହିଁକି ଆସିଲା ? ଅନ୍ତରର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସାଧକକୁ ପ୍ରଥମେ ଭଗବାନଙ୍କ ଆଡ଼କୁ ଟାଣିଆଣେ ସତ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା'ର ମନ ସମାଜର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଆଡ଼କୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଯାଏ । ବୋଧିସାଧନାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରଗୁଡ଼ିକୁ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ନାନା ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କେହି ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି, କେହି ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସକୁ ଚିହ୍ନିବାର ବା ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ପ୍ରଥମ ସ୍ତରରୂପେ ଦେଖାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଦାର୍ଶନିକ ଓ ଦ୍ରଷ୍ଟା ପ୍ଲଟିନସ୍ (Plotinus) ଙ୍କର ବିଚାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସାଧକର ଜୀବନରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ସମାଜର ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ହିସାବରେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତନିର୍ମାଣ, ଏପରିକି ଚିତ୍ତନିର୍ଭର ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମରେ ସମାଜର ସାହସୀ ନାଗରିକ ହିସାବରେ ଆପଣାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ (୧) । ବୋଧିଜୀବନ ସମାଜଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ, ବିକାର ରୋଗୀର

୧ । W.R.Inge : Mysticism in Religion : P . 152

ଭୀତ ସନ୍ତ୍ରସ୍ତ ପଳାୟନ ପରି କର୍ତ୍ତବ୍ୟମୟ ସମାଜର ଦାୟିତ୍ୱ ପାଖରୁ ଲୁଚି ପଳାଇଲେ ଦେବତାଲାଗି ଅନ୍ତରର ସମସ୍ତ ଦୁଆର ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପ୍ରାଣକମଳର ସମସ୍ତ ଦଳ ବିକଶୀ ଉଠିପାରେ ନାହିଁ । ଦୃଷ୍ଟିର ବିକାଶ କୌଣସି ପ୍ରକାରର ଲମ୍ଫପ୍ରଦାନ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ ;— ଏହାଦ୍ୱାରା କେବଳ ଗୋଟିଏ ଗୁହା ବନ୍ଦ ହୋଇ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅନ୍ଧାର ଗୁହା ମୁଖ ବ୍ୟାଦାନ କରି ସାଧକକୁ ଗିଳିବାକୁ ଆସିବ । ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସରସ ଉପାୟରେ ଆପଣାର ଚେତନାକୁ ଉନ୍ନତ ଓ ପ୍ରଶସ୍ତ କରିଦେବାହିଁ ବୋଧିବିକାଶର ସହଜ ସୂତ୍ର । ପର୍ବତ-ତଳର ଜଟିଳ ଗହନଛାଡ଼ି ଯେ ଶିଖର ଦେଶକୁ ଉଠିବାର ଉଦ୍ୟମ ଆରମ୍ଭ କରେ, ତାକୁ ମୂଳରୁହିଁ ପଥ ପରିଷ୍କାର କରି ଯିବାକୁ ହୁଏ, ଶିଖରଦେଶରେ ଆରୋହଣ କରି ମଧ ସେ ତଳଦେଶକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିପାରେ ନାହିଁ । ଚେତନାର ତିନୋଟି ସ୍ତର ହେଉଛି, ଅଧ୍ୟାସ, ବୁଦ୍ଧି ଓ ବୋଧି । ବେଦାନ୍ତରେ ଏହାକୁ ପ୍ରାତିଭାସିକ, ବ୍ୟାବହାରିକ ଓ ପାରମାର୍ଥିକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଯାହାର ଦୃଷ୍ଟି ପାରମାର୍ଥିକ ସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ପାରିଛି, ବ୍ୟାବହାରିକ ଲାଗି ତାହାର ନୟନ ଏକାବେଳକେ ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇ ନାହିଁ । ସେ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମରେ ମଧ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଟାଏ ସ୍ତର ଉପରକୁ ଉଠିଗଲେ ତଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବସ୍ତରଟିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରଯାଏ ନାହିଁ, ଓଲଟି ଆହୁରି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ତାହା ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିର ଗୋଚରକୁ ଆସେ । ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟି ପାଇ ସାଧକ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜଗତକୁ ଆହୁରି ଗଭୀର, ତେଣୁ ଆହୁରି ନିବିଡ଼ କରି ଦେଖିବାକୁ ପାଏ । ସତ୍ୟ ଓ ପ୍ରତିଭାସ ସମସ୍ୟାର ଏହା ହେଉଛି ଏକମାତ୍ର ସମାଧାନ । ତେଣୁ ସମାଜ ସହିତ ଅଧିକ ସମ୍ପର୍କବଦ୍ଧ ହୋଇ ଆପଣାର ଦୃଢ଼ ଅନ୍ତରର ପରିଚୟ ଦେବାଲାଗି ସାଧକକୁ ପ୍ରଥମେ ସମାଜର ସମସ୍ତ ସମ୍ପର୍କ ସୁଚାରୁରୂପେ ସମ୍ପନ୍ନ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାହିଁ ପୁଟିନସ୍‌ଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ସେହି ସମାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଥମେ ସମାଜ ଆଡ଼କୁ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଛି । ଯୋଗ୍ୟ ନାଗରିକ ହିସାବରେ ସେ ମଧ ନାନା କଳ୍ପନା ମଧଦେଇ ସମାଜ ସଜାଡ଼ିବାରେ ମନ ବଳାଇଛନ୍ତି ।

କଳିଯୁଗ ଗୀତାରେ ସାଧକ-ଜୀବନର ଖୋଜା ପର୍ବ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ବହି ଏହି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି । ହୁଏତ କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ସେ ଏକାବେଳକେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ସାଧକ ଯେତେବେଳେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ଅବସ୍ଥା ଭିତରେ ଗତି କରୁଥାଏ, ସେତିକିବେଳେ ସେ ବେଶୀ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ତା' ଅନ୍ତରର ତପ୍ତ ତରଳ ନିବେଦନ-ରସ ଆଧାର ଖୋଜିବାକୁ ସତେ ଅବା ଅସ୍ଥିର ମର୍ମର କରିଉଠେ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଯାବତୀୟ ସ୍ତୁତିଗାନ, ଏଇଠି ଭଜନ, ଗୀତା, ସଂହିତା ସବୁ । ଆପଣାର ମନୋବେଦନାକୁ ସେ ବାରବାର କରି ଜଣାଏ, ହୃଦୟ ଭିତରର କାକୁତିଟିକୁ ସେ ଯଥାଶକ୍ତି ଭାବ-ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ଶାନ୍ତ କରିବାକୁ ଚାହେଁ । କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍ଧିର ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ଶାନ୍ତ ଅବସ୍ଥା । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଭାଷାରେ ଏହା 'ସ୍ୱାନନ୍ଦଭାବେପରିତୁଷ୍ଣିମନ୍ତ' । ତରଳ ଦହନର ତପ୍ତ ପାତ୍ରରେ ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ଦାନା ବାନ୍ଧିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ, ତାପଜନିତ ସମସ୍ତ ବୁଦ୍‌ବୁଦ ଉଦ୍‌ଗାର ତଳକୁ ବସିଯାଏ, ଶୂନ୍ୟ କୁମ୍ଭ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ପୋଥିର ନାମରୁହିଁ କଳିଯୁଗ ଗୀତାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀର ସୂଚନା ମିଳେ । କଳିଯୁଗର ଜଟିଳ ସଂଘାତରେ ସାଧକ ମ୍ରିୟମାଣ । ମନେ ମନେ ସେ କଣ୍ଠଯାଏ ପାପରେ ବୁଡ଼ିରହିଛି । ସଂସାରରୁ ନିସ୍ତରିବାର ସବୁ ବାଟ ଯେପରି ବନ୍ଦ ହୋଇ ଯାଇଛି । ବିନା ଭଗବାନଙ୍କ କୃପା ନ ହେଲେ ହୁଏତ ସାଧକର ଚକ୍ଷୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କଳିଯୁଗ ଗୀତା ହେଉଛି ଏହି ଅସହାୟ ସାଧନାର କରୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା । ଏଠାରେ ସାଧକ ଦୀନ ଜନ ଅଧମ ଅଜ୍ଞାନ । ଖୋଜିବାର ଦୁର୍ଗମ ପଥର ପଙ୍କ ଲାଗି ତା'ର ଆଭରଣ ଅତି ମଳିନ, ଭୀତିକମ୍ପିତ, ସେହି ଆଭରଣକୁ ଯେକୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ ଚାଲିଗଲେ ସତେ ଅବା ସେ ରକ୍ଷା ପାଇଯିବ । ଏ ସାଧନା କେବଳ ଭୟର ସାଧନା । ଭଗବାନଙ୍କଠାରୁ କଳିଯୁଗର ଶଙ୍କୁଳ ସମ୍ବାଦମାନ ଶୁଣି ଅର୍ଜୁନ ମଧ ଭୟରେ କାତର ।

ଅନବରତରେ ଭବଭୟଡ଼ରେ ଡାକୁଛି ହେ ଜନାର୍ଦ୍ଦନ ।

ପୁଣି, ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ମୁହଁରେ , 'ଏ ଘୋର କଳିର କଥା ଶୁଣି ଲାଗେ ଭୟେ ।'

କଳିଯୁଗର ଅପରିତୃପ୍ତ ଜୀବନଭାରରୁ ଉଦ୍ଧାରିବା ଲାଗି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୋଥିର ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠାରେ 'ପାପତାପହାରୀ' ଓ ଦୀନବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଡାକୁଛନ୍ତି । ଅଜାମିଳ ପାପୀ, ଗଜ ଓ କୁରୁସଭାର ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ତୁଳନା ଦେଇ ସେ ଆପଣାର ଦୁଃଖ ଜଣାଉଛନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ନିଃସହାୟ ଆର୍ତ୍ତଜନର ପ୍ରତୀକ ।

ଏହିପରି ଆଉଗୋଟିଏ ପୋଥି ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା । ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ସଂସ୍କରଣଟି ତିନୋଟି ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ । ସେହି ତିନୋଟି ଖଣ୍ଡରୁ ସୂଚିତ ମନୋଭଙ୍ଗୀରେ ମଧ୍ୟ ବିକାଶକ୍ରମର ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ତେଣୁ ଗୋଟିଏ ନାମର ଏହି ବଡ଼ ପୋଥିଟି ନିଶ୍ଚୟ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅନେକ ବର୍ଷଯାଏ ଲେଖିଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡରେ ସାଧନର ଆରମ୍ଭ କାଳରେ ଦେଖା । ଏଠି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ବା ସମ୍ଯକ ଉପଲବ୍ଧି ନାହିଁ । କେବଳ,

କ୍ଷଣେ ନିମିଷେ ଗୁରୁଧ୍ୟାନ, ଧ୍ୟାନେ ପାଇବି ଭକ୍ତିସ୍ଥାନ ।

ବୈଷ୍ଣବ ଗୋସାଇଁ ଭିତରେ ସେ ଅମନ ଭୁବନର ସୂଚନା ପାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଏଠାକାର ଫଳାଭିଳଷ-ଦଷ୍ଟ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଏହା କେବଳ ପଳାୟନବାଦୀ ମୁକ୍ତି, ହୀରାବୈଡୁର୍ଯ୍ୟମୟ ସ୍ଵର୍ଗରେ ସ୍ଥାନପ୍ରାପ୍ତି ।

'ସ୍ଵର୍ଗକୁ ନିଶୁଣି ଅଟେ ଗୋବିନ୍ଦର ନାମ ।'

ଏ ସାଧନାରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିରତା ଆସିନାହିଁ—ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ କେବଳ ଅନ୍ଧକାର ଦେଖାଯାଉଛି । ପତନଘାତରେ ଜର୍ଜ୍ଜରିତ ହୋଇ ନିଜପ୍ରତି କେବଳ 'ହୀନ''ନୀଚ' ଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି ।

କ୍ଷୀନ ଶରୀରରେ, ବୁଡ଼ି ରହିଲି ଏ ଭବଜଳରେ ।

ପୁଣି, ଦାରା ଆବୋରି ମୁଁ ରହିଲି, ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତ ଭବେ (ଜଡେ)ଭୁଲି ।

ପୁଣି, ଝଗଡ଼ ଜଞ୍ଜାଳେ ପଡ଼ି ପେଟେ ବନ୍ଦି ହେଲି, ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ଭବସାଗରେ ବୁଡ଼ିଲି । (ପୃ୪୮)

ସାଧକ ସେଥିପାଇଁ, ବିକଳରେ ଡାକ ଛାଡ଼ିଛି—'ପାମର ଅଚ୍ୟୁତକୁ ଯେ ଉଦ୍ଧାରଣ କର ।'

ଭକ୍ତିର ପଞ୍ଚ-ଆଶ୍ରୟରୁ କୌଣସିଟିକୁ ଅଧିକ ବିଶେଷତ୍ୱ ନ ଦେଇ କେବଳ ଅଚଳା ଭକ୍ତି ଓ ଆନ୍ତରିକ ଆତ୍ମ-ସମର୍ପଣ ସୂଚାଇ ନାନା ଉପମା ଦିଆଯାଇଛି ।।

ପତି ଭଗତା ନାରୀ ଯେହ୍ନେ, ଚାତକ ଆକାଶେ ଯେସନେ ।
ନିପୁତ୍ରୀ ପୁତ୍ରକୁ ଯେମନ୍ତ, କୃପଣ ଧନେ ଯେହ୍ନେ ଚିତ୍ତ ।
କାମୀ ପୁରୁଷ କାମିନୀରେ, କରୀନ୍ଦ୍ର ଗଜ ଯେହ୍ନେ ଧରେ ।
ଭୋଖୀ ଆଗରେ ଅନ୍ନ ଯେହ୍ନେ, ତେମନ୍ତ ପ୍ରାୟେ ଚିତ୍ତ ଧ୍ୟାନେ
ଗୁରୁଠାବରେ ମନ ଦେଲେ, ମନ୍ତ୍ରଯନ୍ତ୍ର ଯେ ମିଳେ ଭଲେ । [ପୃ ୨୩]

କିଛି ନାହିଁ, କେବଳ ଅସ୍ଥିରତା । ଜୀବନ-ଆସ୍ଥାନର ଚାରିପାଖରୁ ସବୁ ଭରସା ଭୁଷୁଡ଼ି ପଡୁଥିବାବେଳେ ସାଧକ କେବଳ ପାଇବାର ଓ ଧରି ରଖିବାର ପାଗଳ ଲିପ୍ସା କରି କରୁଣ ଆର୍ତ୍ତନାଦ କରୁଛି । ସାଧନାର ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଶୀତଳ ଅନ୍ତରମାଟି ସତେଅବା କେବଳ ଶିହରି ଉଠୁଛି । ଏହି ଅସହାୟ ଏକାକୀ ଜୀବନରେ ଗୁରୁହିଁ ସରଣୀ ଦେଖାଇନେବ । ଗୁରୁଙ୍କୁ ଆଶ୍ରା କଲେ ସେହି ସମସ୍ତ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ପାର କରାଇନେବେ । ତେଣୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ପୋଥିଟିରେ ଗୁରୁ ମହିମାର ବହୁଳ କୀର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ମେଷ, ପ୍ରଥମ ଅଣ୍ଵସ୍ଥିର ପରିଚାୟକ । ବାଳସାଧନାର ପ୍ରଥମ ଆକର୍ଷଣ ମନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର ଓ ତନ୍ତ୍ର ଆଡ଼କୁ କିଛି ଅଦ୍ଭୁତ,

କିଛି ହଠାତ୍, ଏହାହିଁ ସାଧନା ସକାଳର ଅଭିଧର୍ମ । ନୃବିକାଶର ପ୍ରଥମ ଯୁଗରେ ମଣିଷ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଯାଦୁ ଓ ଗାରେଡ଼ୀ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିକୁ ହାତମୁଠାରେ ରଖିବାର ଉଚ୍ଚ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ପୋଷଣ କରିଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକର ଜୀବନରେ ମଧ ଠିକ୍ ଯେପରି ଏହି ଆଦିମ ମଣିଷ ଚେତନାର ପ୍ରସାରଣ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ, ଚିନ୍ତାର ଗଭୀରତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉଚ୍ଚତମ ସ୍ତରକୁ ଉତ୍‌କ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଆସେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେହି ଆଦିମ ମନର ଅବସ୍ଥା ପାର ହେଉଥିବା ବେଳେ ଗୁରୁ ହଠାତ୍ ଫଳ ଦେଲା ଭଳି ସମସ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ରର ଶରଣ ନେଇଛନ୍ତି । ଏହି ସତର୍କ ବାଟରେ ଏକାକୀ ଅଗ୍ରସର ହେବ ବିପଦପୂର୍ଣ୍ଣ ମନେ କରି ତାଙ୍କୁ ଗୁରୁଙ୍କର ଶରଣ ନେବାକୁ ହୋଇଛି । ଯେଉଁ ଗୁରୁ ଯନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ରର ସାରକଥା ମାନ ଜାଣିଛି, ତାରି ପୟରରେ ଶିର ଲୟାଇବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସେ ଦେଉଛନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣଟୀକାରେ ଏହି ଉଚ୍ଚାଟ ଓ ଉଦ୍ଦାମ ସାଧନାକୁ ସେ କ୍ଷତ୍ରିୟର ରାଜସିକ ଭାବ ସହିତ ତୁଳନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ସାଧକ କେବଳ ସଂଗ୍ରାମ କରି ଜିଣି ଆଣିବାକୁ ଚାହେଁ, ଆପଣାର ବିଦ୍ୟାପରାକ୍ରମରେ ଅସ୍ତ୍ର ପେଶି ସେ ଜଗତର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତିକୁ ବାନ୍ଧି ଆଣିବାକୁ ଚାହେଁ । ଭୟାର୍ତ୍ତ ଅନ୍ତରର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ମୋଚନରେ ହଠାତ୍ ଏପରି ଗୋଟାଏ ପଘାଛିଣା ଉଦ୍ଦୀପନା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକର ଆସିଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ତାହା ଚିରସ୍ଥାୟୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାର ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ଏହି ବେଳର ଲେଖା ।

କିନ୍ତୁ ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ଆଉ ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବୋଲି କୌଣସିଠାରେ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳୁନାହିଁ-'ଭବଜଳେ ବୁଡ଼ିରହିଲି' କହି ସେ ଆଉ ଆପଣାକୁ ଧିକ୍କାର ଦେଉନାହାନ୍ତି । ସତେଅବା ସାଧନାର କ୍ରମବିକାଶରେ ଭକ୍ତ ନିଜର ସମ୍ମାନିତ ସ୍ଥାନରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ପାରିଛି । ଏହି ପୋଥିଟିରୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇବାର ପାଳି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ନାନା ତପ, ତପସ୍ୟା, ଧ୍ୟାନ, ଓ ଧାରଣାର ସୁକଠୋର ତାପରେ ଭକ୍ତମନକୁ ଦଗ୍‌ଧ କରି ତାକୁ ଦୃଷ୍ଟି-ଉପଯୋଗୀ କରିବା ଯେପରି ଏହି ପୋଥିରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇ ରହିଛି । ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଛାନ୍ଦର ଭଣିତାରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୁରୁପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଉଠି ଯାଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । ଯେପରି,

ହେତୁ କର ଅଚ୍ୟୁତ ବଚନ ପରମାଣି, ବା

ଅଚ୍ୟୁତର ଗଣ ଯେତେ ସେମାନଙ୍କୁ ହିତା ।

ଗରୁଡ଼ଗୀତା ପୋଥିଖଣିକ ଆକାରରେ ଅତି ଛୋଟ । ଅଥଚ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ନିଜସ୍ୱ କଳ୍ପନାର ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପାୟନ ଏଇ ପୋଥିରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ବାହ୍ୟାଚାର ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପଦ୍ଧତିର ଭିଡ଼ରୁ ଖସି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେହି ଏକ ବିରାଟ ଆଶ୍ରୟର ପରିଚୟ ପାଇଛନ୍ତି । ସାଧନା-ମଧ୍ୟାହ୍ନର ଚମତ୍କାରିତା ଓ ଆଡ଼ମ୍ବର ଧୀରେ ଧୀରେ କମି ଆସିଛି । ନାନା ରୂପ ଓ ନାନା ସାଜର ଉପନଦୀଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ସଚେତନ ଭାବେ ଆପଣାକୁ ଗୋଟିଏ ନଦୀର ନିବେଦନ-ଫୁଲକରେ ମିଶାଇ ଦେଉଛନ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣ ନଦୀ କେବଳ ସମୁଦ୍ରର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଲା ପରି ଗରୁଡ଼ଗୀତାରେ ସେହି ଏକ ସତ୍ତାର ସ୍ତୁତିଗାନ ହୋଇଛି; ସ୍ଥାବର, ଜଙ୍ଗମ, ଦେବତା ଓ ଦେହଧାରୀ ସମସ୍ତେ ଏକ ସତ୍ତାର ତନୁଜ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସେ ସତ୍ତା କୌଣସି ପୁରୁଷ ନୁହନ୍ତି, କୌଣସି ବିରାଟ କଳ୍ପନାର ରୂପଧାରୀ ବ୍ୟକ୍ତି ନୁହନ୍ତି । ସେ କେବଳ ମହାଂଶୁ ଜ୍ୟୋତି; ତାଙ୍କର ତନୁ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ, ସେ ହିନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନର 'ତେଜୋମୟଃ ପୁରୁଷଃ' ।

ଜ୍ୟୋତି ନିରାନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିହିଁ ଆନନ୍ଦ ଜ୍ୟୋତିରୁ ଜ୍ୟୋତି ପ୍ରକାଶ ଜ୍ୟୋତିକି ଘେନି ଜ୍ୟୋତି ଉଦେ ହୋଇଛି ଜ୍ୟୋତି ସବୁଠାରେ ଶେଷ ।

କାୟମୟ ସମସ୍ତ ତନ୍ତ୍ର ବିତନ୍ତ୍ର ତଳେ ଏହି ଜ୍ୟୋତିକୁ ଚିହ୍ନି ନେବାର ଆଖି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପାଇଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳଯାଏ ଦେହର ନ୍ୟୂନ କଳ୍ପନା ଥିଲା, ସେତେବେଳଯାଏ ଭକ୍ତ କେବଳ ଲମ୍ଫ ଦେଇ ହାତରେ ଧରି ଆଣିବାକୁ ଅସ୍ଥିର ହେଉଥିଲା । ସେତେବେଳଯାଏ ଲଭ୍ୟ ବସ୍ତୁ କେବଳ ଦୂରର ପାଚିଲା ଫଳ ପରି । ସମସ୍ତ ଶିରା ଭେଦି ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ ପିଣ୍ଡସ୍ଥ ଜ୍ୟୋତିର ମାନସ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେଲା, ତା'ପରେ ଆଉ ଏ ମୁଠାଇ ଧରି ଆଣିବାର ଅସ୍ଥିରତା ରହିଲା ନାହିଁ ।

ଭଗବାନ୍ ଦୂରରେ ନାହାନ୍ତି, ମଝିରେ କେବଳ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିର ବ୍ୟବଧାନ ଟିକକ ତାଙ୍କୁ ଅଗମ୍ୟ ଅଗୋଚର କରି ରଖିଛି । ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲିଲେ ସେ ସବୁରି ନୟନରେ ଧରା ଦେବେ ।

ଗରୁଡ଼ ଗୀତାରେ ନାମ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ, ଆଶ୍ରମ ଓ ଭକ୍ତବୃନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ସବୁ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଶେଷରେ ପୁଣି ଏକ ଈଶ୍ୱରର ଭଜନ ଉପାସନାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ମନେ ହେଉଛି ଉପଲବ୍ଧିର ଚକ୍ଷୁ ଯେପରି ନିଜର ଇପ୍ସିତକୁ ପାଇ ଆସୁଛି; ଯେତିକି ଗଭୀରକୁ ଯାଉଛି, ସେ ସେତିକି ଦେଖୁଛି । ଆରାଧ୍ୟ ଉପାସ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଭିତରେ କେବଳ ସତାହିଁ ସାର ବସ୍ତୁ । ସେଇ ଶୂନ୍ୟ, ସେଇ ହଂସ, ସେଇ ଚତୁର୍ଭୂର୍ଜ ମୂରତି, ସେଇ ଇଚ୍ଛାରେ ସର୍ଜି ପୁଣି ଇଚ୍ଛାରେ ଭାଙ୍ଗେ;— ନୂଆକୁ ପୁରୁଣା କରେ, ପୁଣି ପୁରୁଣାକୁ ନୂଆ କରେ ।'

ହଂସୁଟି ଉଦୟ ହଂସୁଟି ପ୍ରଳୟ ହଂସୁଟି ସକଳସ୍ଥିତ ।

ଚିହ୍ନା ହେଲା, ତାହା କିନ୍ତୁ ଅସଲ ଚିହ୍ନା ନୁହେଁ । ଘଡ଼ିଏ ନିମେଷେ ମାନସପଟରେ ଧକ୍କା ଖାଇ ଚେତିଉଠିବାର ଚିହ୍ନାରେ ସାଧକ ସନ୍ତୋଷ ପାଇବ କୁଆଡୁ ? ଏହିଠାରୁ ବୋଧିବିକାଶର ଅସଲ ସ୍ତରଗୁଡ଼ିକର ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସାଧକ ଯାହାକୁ ଉଦୟ, ସ୍ଥିତି ଓ ପ୍ରଳୟର ଆଦିମୂଳ ଓ ଆଦିକାଳ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଛି, ତାକୁ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟି ଭିତରକୁ ଆଣିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ଦରକାର । ସାଧକମାନେ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ବା'ମହାନୁଭର' (Faith)କୁ ଦୃଷ୍ଟିସାଧନାର ପ୍ରଥମ ପର୍ବ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର ନ ହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାର୍ଗ ସ୍ଥିର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ, ସଂଶୟୀ ମନ ମରୁଭୂମିର ବିନାପଥ ପଥିକ ପରି କେବଳ ଏଣେ ତେଣେ ଦଉଡୁଥାଏ । କିନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱାସର ଲଙ୍ଗର ମଡ଼ାଇ ଜାହାଜ ସ୍ଥିର ହୁଏ, ଦୃଷ୍ଟି ଏକପ୍ରସାରିତ ହୁଏ ।

ତଥାପି ଅସ୍ଥିରତାର ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ସୃଷ୍ଟିମୂଳ ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ସତ୍ତାର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ପାଇଲା ପରେ ସତ୍ତା ଓ ସୃଷ୍ଟିନେଇ ହଠାତ୍ ସାଧକମନରେ ତୁମୁଳ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ । ସ୍ରଷ୍ଟା ଯଦି ଶୁଦ୍ଧ, ସତ୍ତା ଯଦି ଅପାପବିଦ୍ଧ, ତେବେ ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ଏପରି ଅସୁନ୍ଦର ଅସମ ହେଲା କିପରି ? ଜଗତ ଓ ନିଜର ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣତାକୁ ଦେଖି ସାଧକ ଗୋଟିଏ ସୂତାରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମିଳାଇ ପାରେ ନାହିଁ । ତା'ର ଆପଣା ଭିତରେ କେତେ ଗ୍ଲାନି, କେତେ କଳୁଷ କଲ୍ମଷର କଳା ସ୍ତୂପ ପର୍ବତ ପରି ଠିଆ ହୋଇଛି, ଏପରି ଏକ ଅଶୁଦ୍ଧ ମନ ନେଇ ସେ ସତ୍ତାକୁ ଚିହ୍ନିବାର 'ଅଧିକାରୀ' ହେବ କିପରି ? ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଲାଗି ଅପୂର୍ଣ୍ଣକୁ ଛାଡ଼ିବାକୁ ହେବ, ମାନସ ଜ୍ୟୋତି ଲାଗି ମୃଣ୍ମୟୀ ମାୟାକୁ ଫିଙ୍ଗି ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ନ ହେଲେ ତିମିର ରାତ୍ରିର ଶେଷ ନାହିଁ, ନ ହେଲେ ବିକଳ ଜୀବନର ଭରସା ନାହିଁ ।

ପ୍ରଥମ ପରିଚୟରେ ଭକ୍ତ ଯାହା ଦେଖେ, ତାହାରି ସହିତ ସେ ପୃଥିବୀକୁ ମିଳାଇ ବସେ । ପୃଥିବୀର ନାନା ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖି ତା'ର ନୂତନ ବଧୂ-ମନଟି ହଠାତ୍ ବଣା ହୋଇଯାଏ, ନାନା ପଥ, ନାନା ମତରେ, ନାନା ଢଙ୍ଗର ଗତି ଦେଖି ସେ ଅଣନିଶ୍ୱାସୀ ହୋଇଯାଏ । ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଯଦି ସବୁ, ତେବେ ପୃଥିବୀରେ ଏ ବହୁରୂପୀ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କାହିଁକି ? କାହିଁକି ଏ ନାମ ଗୁଣ, ପୁଣ୍ୟପାପର କ୍ଷଣିକ ଅଭିନୟ ? ଏହି ସଂଶୟରେ ହିଁ ପରିଚୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଆରମ୍ଭ, ଏହି ସଂଶୟ ଓ ଜିଜ୍ଞାସାଦ୍ୱାରାହିଁ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟକୁ ସିଦ୍ଧ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ବାଦରାୟଣ ଏହି ସଂଶୟ ଓ ଜିଜ୍ଞାସାରୁ ତାଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ର ଆରମ୍ଭ କରି ଅଛନ୍ତି (ଅଥାତୋ ବ୍ରହ୍ମଜିଜ୍ଞାସା) ।

ସଂଶୟ ହେତୁରୁ କଠୋର ଆତ୍ମଶୁଦ୍ଧିର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଶରୀର ବାଡ଼ର ନାନା ମନୋଗ୍ରନ୍ଥି ଡେଇଁ ସାଧକକୁ ଆଗକୁ ଯିବାକୁ ହୁଏ । ମନଭିତରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ତୋଫାନ ଚାଲେ, ହୃଦୟଭିତରେ ସବୁ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିବାର ପ୍ରଳୟ ଗର୍ଜନ ଶୁଭେ । ଅତୃପ୍ତିର ପବନ ନାଗନିଶ୍ୱାସ ପରି ଆଘାତ କରି ନୟନକୁ କ୍ଲାନ୍ତ କରି ପକାଏ, ଦୃଷ୍ଟିପଥ ହଜିଯାଏ । ମନଭିତରୁ ନାନା ଆବେଗ, ନାନା ଉନ୍ମାଦନା ଆସି କେବଳ ଛାଟ ମାରିଦେଇ ଯାଏ । ଯାହା କିଛି ନିଜର ଥିଲା, ଯାହା କିଛି ଆପଣା ସମ୍ପଦ କରି ସାଧକ ସାଇତି ରଖିଥିଲା, ସେ ସମସ୍ତ ଅତି ଅବଜ୍ଞାରେ

ଖୋଲି ଫୋପାଡ଼ି ଦେବାକୁ ପଡ଼େ । ଜ୍ୟୋତିସହିତ ମିଶିବାକୁ ହେଲେ ସେହି ଜ୍ୟୋତିପରି ନଗ୍ନ ଓ ନିରବଲମ୍ବନ ହେବାକୁ ହେବ । ବୋଧିଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଅବସ୍ଥାଟିକୁ 'ଅନ୍ତରର ତାମସୀ ରାତ୍ରି' (Dark Night of the Soul) ବା ଦିବ୍ୟ ତମସା (Divine Dark) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଜୀବନପାତ୍ରରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ପଦ ମଣି ଯାହା ସାଧକ ସାଇତି ରଖିଥାଏ, ଏହି ପ୍ରଳୟଙ୍କରୀ ଅସ୍ଥିର ଝଡ଼ରେ ସବୁ ନିଃଶେଷିତ ହୋଇ ପଛରେ ପଡ଼ିରହେ । ସବୁ ଛାଡ଼ି ସାଧକ କେବଳ ଧାଏଁ । ସେ ଯାହାକୁ ଦେଖିଛି, କେବଳ ତାହାରି ଲାଗି ଉତ୍ସୃଷ୍ଟ ହେବ, କୌଣସି ମାୟା କୌଣସି ବନ୍ଧନ ତାକୁ ମୁଗ୍ଧକରି ରଖିପାରିବ ନାହିଁ । ଭକ୍ତମନର ଏହି ବ୍ୟଗ୍ର ବିଷଣ୍ଣତା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଭାଗବତରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଅଛି,

> ଅଜାତ ପକ୍ଷା ଇବ ମାତରଂ ଖଗାଃ
> ସ୍ତନ୍ୟଂ ଯଥା ବତ୍ସତରା କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତାଃ
> ପ୍ରିୟଂ ପ୍ରିୟେବ ବ୍ୟୁଷିତଂ ବିଷଣ୍ଣୀ
> ମନୋଽରବିନ୍ଦାକ୍ଷ ଦିଦୃକ୍ଷତେ ତ୍ୱାମ୍ ।— (୬।୧୧।୨୬)

'ଭାବନାବର'ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅବସ୍ଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି,

> ଘାଉଆ ହରିଣୀ ଯେହ୍ନେ ଆର୍ତ୍ତପ୍ରାଣୀ ଦୀନବନ୍ଧୁ ବିନା ଦେହୀ
> କେ ଜାଣିଥାଏ କି ଦୀନବନ୍ଧୁ ପୁଣି ଦେହ ବୋଲି ଯାକୁ କହି ।

ଭଗବାନ୍ ବା ଈଶ୍ୱର ଦୂରରେ, ମୋ' ବାହାରେ; ଅସ୍ଥିର ବିକଳ ହୋଇ ଏହିପରି ଖୋଜି ଖୋଜି, ଜୀବନକୁ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧନ ଓ ମୋହରୁ ତ୍ୟକ୍ତ ଓ ମୁକ୍ତ କରି ସଂଶୟ ତୁଟେ । ସେହି ଦୂରର ଜିନିଷ ଏହି ଦେହ ଭିତରେ, ମୋରି ଦେହ ଭିତରେ ଅଛନ୍ତି, ଏହି ନିଶ୍ଚିତ ଉପଲବ୍ଧି ଆସେ । ଦୃଷ୍ଟି ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇଗଲା ପରେ ତମସା-ରାତ୍ରିର ବ୍ୟଥା-ବିଳାପ ଉପଶମି ଯାଏ ।

ଏହି ଅସ୍ଥିରତା, ସମସ୍ତ ତ୍ୟାଗ, କରିଦେଇ ଆସିବାର ଏହି ରୁଗ୍ଣ ମନୋଭାବକୁ ବୋଧିବିକାଶର ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଙ୍ଗରୂପେ ବୋଧିଟୀକାକାରମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ସାଧକର ଚରିତ୍ରକୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରେ, ମନର ଏକାଗ୍ରତାକୁ ପୁଷ୍ଟ କରେ । ଏହି ତ୍ୟାଗ ପରେ ସନ୍ଦୀପନ ବା ଅସଲ ଉଦୟର ପର୍ବ ଆସେ । ସବୁ ଛାଡ଼ି ଦେଇ ଅସ୍ଥିର ଭାବରେ ଧାଇଁବାକୁ ଅନେକେ ମନର ବିକୃତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅସଲ କଥା ହେଉଛି, ଏହି ତ୍ୟାଗ ଦ୍ୱାରା ମନକୁ ବିକୃତ ବା ନଷ୍ଟ କରିଦିଆ ହୁଏ ନାହିଁ । ବରଂ ସୁକଠୋର ଅନ୍ଧାରରାତ୍ରିର ବିଚଳିତ ଯାତ୍ରା ପରେ ଅନ୍ତରରେ ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟି ବା ନୂତନ ଆତ୍ମାର ଉଦୟ ହୁଏ, ସାଧକ ଦ୍ୱିଜତ୍ୱ ଲାଭ କରେ । ଏହି ଦ୍ୱିଜତ୍ୱ ପରେ ହିଁ ସେ ଦିବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ପାଏ ।

ସଂଶୟ ପରେ ସମଦୃଷ୍ଟି, ତା'ପରେ ସମ୍ୟକ୍ ପରିଚୟ । ତେଣୁ ଏହି ସଂଶୟଟି ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତର ଅତି ପ୍ରିୟ; ତା'ର ବିକାଶଧାରାରେ ସଂଶୟର ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନ ରହିଛି । 'ଭାବନାବର'ରେ,

> ଏ ତ ସୁଧାମୟ ଅତି ହିଁ ସଂଶୟ ସାକ୍ଷାତେ ଦେଖିଲି ମୁହିଁ ।

ସମଦୃଷ୍ଟି ଆସିଲେ ପାପପୁଣ୍ୟ, ହିତାହିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କଟିଯାଏ । ସତତ ଚଳମାନ ବିଭ୍ରାନ୍ତ ସୃଷ୍ଟିପ୍ରବାହ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଶାଶ୍ୱତ ସୁସ୍ଥିର ସନାତନ ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସୃଷ୍ଟିର ସମସ୍ତ ସନ୍ଦେଶ ଓ ସଂଘଟଣ ଭକ୍ତମନରେ କେବଳ ଆନନ୍ଦହିଁ ଦିଏ, ସେ ପ୍ରସନ୍ନ ଚିତ୍ତରେ ସମସ୍ତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱକୁ ସମାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଗ୍ରହଣ କରିନିଏ । ଆଲୋକ ଓ ଅନ୍ଧକାରକୁ ସେ କେବଳ ଜଣକର ହାସ୍ୟ ଓ ଗର୍ଜନ ହିସାବରେ ଚିହ୍ନି ନିଏ । ଭକ୍ତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସଂଶୟର ଦୀର୍ଘଧାବନ ପରେ ଏହି ସମଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ।

> ଏହି ଘେନି ଯେ ଯାହା ବୋଲୁଅଛନ୍ତି ଆନନ୍ଦ ହୋଏ ମୋ ଚିତ୍ତ,
> ପ୍ରଭୁ ସିନା ଏତେ ରଙ୍ଗ କରୁଛନ୍ତି ନଚାଇ କରୁଣା ନେତ୍ର ।

ପୁଣି ଅନ୍ୟଭାବରେ,

ତୁ ସିନା ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଛନ୍ଦିଛୁ ମୁହିଁ ଛନ୍ଦିଲିଣି ତୋତେ

ନଦୀ ସହିତ ଏ ମହିମଣ୍ଡଳିରେ ଅନ୍ତର କରୁ କେ ଟିଭେ (୨)।

ସଂଶୟ ପର୍ବ ହେଉଛି ଶିଶୁମନକୁ ଫେରିଆସିବାର ପର୍ବ । ଶିଶୁହିଁ କେବଳ ଭଗବାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ପାରିବ, ବାଇବେଲର ଏହି ଉକ୍ତିଟିର ବ୍ୟଞ୍ଜନାର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ , ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ହେଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ହେଲେ, ସମସ୍ତ ଜଟିଳତା ଗ୍ରନ୍ଥିଳତା ତ୍ୟାଗ କରି ମନକୁ ଶିଶୁର ମନପରି କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ଶିଶୁମନହିଁ କେବଳ ଆପଣାକୁ ସର୍ମପଣ କରିଦେବାର ଗୌରବମୟ ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରିପାରିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅଛପା ଏହି କେତୋଟି ପଦରୁ ସଂମର୍ପଣ କରିବାର ସ୍ତରଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ନିସ୍ତାର ପାଇବା ଲାଗି ପ୍ରଥମେ ସେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇ ଡାକୁଛନ୍ତି,

ବ୍ରହ୍ମା ଇନ୍ଦ୍ର ପଦ ନ ଇଚ୍ଛା ଜ୍ଞାନ ଧ୍ୟାନ ନ ଇଚ୍ଛା

ସପ୍ତ ଦ୍ୱୀପେ ରାଜା ହୋଇବି ଏହୁ ପଦ ନ ବାଞ୍ଛା ।

ଯୋଗୀ ଯତୀନ୍ଦ୍ର ମୁଁ ନୋହିବି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ନୋହିବି

ସାଧୁ ସନ୍ଥ ନୋହିବି ମୁହିଁ ପ୍ରଭୁ ନୋହିବି କବି ।

ମରଣ କାଳକୁ ଶରଣ ତୁମ୍ଭ ଚରଣେ ହେବି

ଅଚ୍ୟୁତ ବୋଲେ ପରିତ୍ରାଣ ଗତି କେବେ ଲଭିବି ।

ତାପରେ ସେ ସାଧନାର ନାନାପଥ ଭିତରେ କୌଣସିଟିକୁ ଠିକ୍ କରି ପାରି ନାହାନ୍ତି । ସବୁରାସ୍ତା ତାଙ୍କୁ ଟାଣିଛି, ସବୁ ପଥର ମଝିଦାଣ୍ଡରେ ସେ ଭାବୁଛନ୍ତି,

ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ଅଂଶାଅଂଶ ପୂରିଛି ।

ଅଶେଷ ମାର୍ଗ ମୁଁ ଖୋଜିଲେ ଲେଶ ନ ପାଏ କିଛି ।

ଭଜନ ସ୍ମରଣ କୀର୍ତ୍ତନ ତେଣୁ ହୋଇଲା ଦୂର

ତୋତେ ହେ ମୁହିଁ ନ ଚିହ୍ନିଣ ବୁଲୁଅଛି ମହୀର ।

କିସ ଜପ ତପ କରିବି କିସ କରିବି ଧ୍ୟାନ

କେଉଁ ଯୋଗ ମୁଁ ଯେ ସାଧିବି ପ୍ରଭୁ ଅଭାଗୀ ଜନ ।

ଓଁ କାର ମକାର ସକାର ପ୍ରଭୁ ନଜାଣେ କିଛି

ଏକା ତୋ'ର ମାୟା ଗୋଟାକୁ ମୁଁ ଯେ ସତ ମଣିଛି ।

ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ସାଧନା ନାମ ତତ୍ତ୍ୱରେ ମତି

ନ ଜାଣି ଜଣାଇ କହୁଛି ମୂଢ଼ ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତି ।

ପଥ ଖୋଜି ଖୋଜି ଶେଷରେ ଜ୍ଞାନୋଦୟ ହେଲା । ପରମ ସତ୍ତାର ସାକ୍ଷାତ୍କାର ପରେ ସେ ବିଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତିଯୋଗରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରିଦେଲେ । ସମସ୍ତ ଦେହ ମନ ପୂଜା ପଦ୍ଧତିକୁ ଗୌଣ କରି ସେ କେବଳ ନାମରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ ।

ଭଗତ ବିକଳ ଶୁଣିଣ ଆଦିକନ୍ଦ କହନ୍ତି

ଯେବେ ଭବାର୍ଣ୍ଣବୁ ତରିବୁ ଶୁଣ ଦେଇଣ ମତି ।

---

୨ । ଭାବନାବର : ଦ୍ୱିତୀୟ ବୋଲି ।

ପୁତ୍ର ନାତି ବନ୍ଧୁ ଭାରିଯା ଦୁଃଖ କଷ୍ଟେ ପୋଷିବୁ
ଏକା ମୋହ ନାମ ଗୋଟାକୁ ହୃଦପଦ୍ମେ ଘୋଷିବୁ ।
ପଥକୁ ଶଙ୍କାଳି ହୋଇବ ନାମ ଗାୟନ ତୋର
ତା' ନାମକୁ ସେହି ଜପିବ ଘଟ ଗଲା ବେଳର ।
ତୁ କିସ ଜପିବୁ ତା' ନାମ ତୋର ଜପରେ ନାହିଁ
ତାହା ନାମକୁ ନିରନ୍ତରେ ସେହି ଜପୁ ଅଛଇ ।

ସବୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଡେଇଁ ଅମୂର୍ତ୍ତର ପରିଚୟ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମସ୍ତ ଜପ, ଭଜନ ଓ କୀର୍ତ୍ତନ ଯାଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏକାକ୍ଷର ଭଜନକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ଏକାକ୍ଷର ହେଉଛି, ପର ଶବ୍ଦ, ନିଜେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଏହାର ଜପ କରୁଅଛନ୍ତି । 'ଭାବନାବର'ରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି,

ଏକାକ୍ଷର ଘୋଷି ପୁହାଇବି ନିଶି ମୁଁ ତ ନ ଜାଣଇ ତାହା
ଆପେ ଯାହା ଭଜି ତାହା ମୁଁ ଭଜିବି ଅନ୍ୟ ନ ଜାଣିବି କାହା ।
ଶୁଣିଲା କଥା ନ ଶୁଣିଲା ହୋଇବି ଗଲା କଥାକୁ ଉସାହ
ଯେଣେ ତେଣେ ଥିଲେ ତୁମ୍ଭେ ଦିଶୁଥିବ ମରଣକୁ ତୁମ୍ଭେ ସାହା ।

ସଂବୁଦ୍ଧ ଚକ୍ଷୁ ଖୋଲିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭଗବାନଙ୍କର ପରିଚୟ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଆପଣା ବାହାରେ କୌଣସି ବିଲଗ ପୁରୁଷ ହିସାବରେ ସେ ନାହାନ୍ତି, ସେ କେବଳ ଦେଖଣାହାରୀର ନୟନ ଭିତରେ ଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ,

ମୁହିଁ ଯହିଁ ତାକୁ ଠାବ କାହିଁ ନାହିଁ ମୋ ବିନା କାହିଁ ରହିବ
ତେଣୁ କରି ମୋତେ ଆଗେ କରିଥାନ୍ତି ଯେଣେ ଗଲେ ବାସୁଦେବ ।
ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ କୀଟ ପତଙ୍ଗାଦି ଚାରିଖାନି ବୋଲି ଯାହା
ଯହୁଁ ଅଚ୍ୟୁତ ଆଗୁଆଣି ହୋଇବ ତହିଁ ଥିବେ ଚଉବାହା ।

ପ୍ରଥମେ ସଂଶୟ, ସଂଶୟରୁ ପରିଚୟ । ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ପରେ ସମସ୍ତ ଜଗତ ଭିତରେ ଭଗବାନ ବା ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତାର ଅନୁଭୂତି । ତା'ପରେ ମୋରି ଭିତରେ ସମସ୍ତେ, ସର୍ବବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରକାଶ କେବଳ ମୋ'ରି ପ୍ରାଣରେ । ସବା ଶେଷରେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ମୁଁ ଓ ଅନ୍ୟସବୁ; —ଏହା ହେଉଛି ସାଧନାର ଦୃଷ୍ଟିକ୍ରମ । ଚତୁର୍ଥ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ହଠାତ୍ 'ମୁଁ' ମଧ ବିରାଟ ଓ ମହିମାମୟ ହୋଇଯାଏ । ଏହିଠାରେ ଉପନିଷଦର 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି'ର ପରିଚୟ ମିଳେ । ପ୍ରବୁଦ୍ଧ କବି ହ୍ୱିଟମ୍ୟାନ୍ ମଧ 'ମୁହିଁ ବିଶ୍ୱ' (I am the universe)ର କଳ୍ପନା ଭିତରେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଉପନିଷଦର ଋଷି ବ୍ରହ୍ମ-ଉପଲବ୍ଧିପରେ ସମସ୍ତ ଜଗତ ସମକ୍ଷରେ ତାହାରି ସୁଦୃଢ଼ ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦରେ 'ଶୃଣ୍ୱନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱେ ଅମୃତସ୍ୟ ପୁତ୍ରାଃ........'ରୁ ଏହି ଗୌରବମୟ ଦୃଷ୍ଟିନିଶ୍ଚୟତାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଛି । 'ଭାବନାବର'ର ଶେଷ ଭାଗରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ଦେଖାର ସଗୌରବ ବିଶ୍ୱାସକୁ ପରିସ୍ଫୁଟ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଆହେ ସୁଜ୍ଞ ସନ୍ଥ ଅଶେଷ ଜଗତ ମୋତେ ବୋଲୁଥାଅ ବାଇ
ମୁଁ ତ ଦେଖିଲିଣି ଭଲ ଭଲ ପୁଣି ତୁମ୍ଭେ ସର୍ବେ ଅଛ ହୋଇ ।

ଭଗବାନ ବା ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତା ସବୁଠାରେ । ଭକ୍ତ ଭିତରର ବ୍ରହ୍ମ ବିରାଟ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମିଳିବାର ଚିର ସାଧନା କରିଆସୁଛି । ଭାଷାନ୍ତରରେ ଏହା ହେଉଛି ଜୀବ ଓ ପରମର ବିଚିତ୍ର ଲୀଳା । ଜୀବରେ ପରମ ବିହାର କରୁଛି, ଜୀବକୁ ଘେନି ପରମ ରହିଛି, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରଦୀପ ଗୀତାରେ ଏହି ସତ୍ୟଟିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦରେ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ପରମାତ୍ମାକୁ ଗୋଟିଏ ଡାଳରେ ଦୁଇଟି ଚଢ଼େଇ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

କିନ୍ତୁ କେବଳ କଳ୍ପନାରେ ଦୁଇ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତାର କୌଣସି ଭାଗବିଭାଗ ନାହିଁ । ସବୁରି ଉପରେ ଅନାମ, ତା' ଉପରେ ଅନିର୍ବଚନୀୟ— ସମସ୍ତ ବଚନର ଅତିରିକ୍ତ ।

ବିଷମ ସନ୍ଧି ସେ ଅତି ଅଗୋଚର ବଚନେ ନୋହେ ବଖାଣି ।

ସନ୍ଥ କବୀର ମଧ୍ୟ ବାହାର ଭିତର ନିଃଶେଷ କରି ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଦୃଷ୍ଟି ନ ମୁଷ୍ଟି ପରଗଟ — ଅଗୋଚର ବାତନ କହା ନ ଯାଇ ଲୋ ।

ସାଧ୍ୟ ଯଦି ଅନିର୍ବଚନୀୟ, ତେବେ ସାଧନାପଥ ମଧ୍ୟ ଅସଂଖ୍ୟ । ଯେଉଁ ସତ୍ତା ନାନାଭାବରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛି, ତାହାକୁ ଚିହ୍ନିବାର ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ହୋଇପାରେ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୋଥି । ନାଗାନ୍ତ, ଯୋଗାନ୍ତ, ଓ ବେଦାନ୍ତ ବିଦ୍ୟାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଣାକର ବ୍ରହ୍ମରେ ସେ ଏହି ପୋଥିଟିକୁ ଶେଷ କରିଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଶେଷ ମାର୍ଗର ସମୂହ ପରିଚୟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ସାଧାରଣତଃ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ବା ସଂବୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନୀମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏହି ଚମତ୍କାର କ୍ରମଟି ଅତି ଗଭୀରଭାବେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ । ସାଂସାରିକ ସ୍ତରରୁ ଆପଣା ଜୀବନକୁ କ୍ରମଶଃ ପ୍ରତ୍ୟାହୃତ କରି ନେବାର ସାଧନାରେ ସେମାନଙ୍କ ମନୋଧାରାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କେତୋଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମେ ସାଧକ କେବଳ ନିଜର ମୁକ୍ତି କାମନା କରେ, ସଂସାରଂ ଶୟଳରୁ ଆପଣାର ପରିତ୍ରାଣ ଲାଗି ସେ କାତର ବାଳକପରି ଚିତ୍କାର କରି ସାନ୍ତ୍ୱନା ପାଏ । ଆପଣାର ପାପ, ଗ୍ଲାନି ଓ ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ତାକୁ ପର୍ବତ ପରି ଦିଶେ । ଆପଣାର ଦୁର୍ବଳତା ତାର ହୃଦୟକୁ କ୍ଷୁନ୍ନ କରି ପକାଏ । ସଂସାରର ପ୍ରଳୟ ବାତ୍ୟା ଭିତରର ଆନ୍ଦୋଳିତ ରଜ୍ଜୁପଥରେ ଏକାକୀ ଠିଆହୋଇ ସେ ଯେପରି କେବଳ ନିଜର ଉଦ୍ଧାର ଲାଗି ରୋଦନ କରି ଉଠେ । କ୍ରମେ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ହୁଏ, ମଧ୍ୟାହ୍ନ ପରିଚୟର ଝଲସା ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମସ୍ତ ଜଗତ ଝାପସା ଦିଶେ, କେବଳ ନିଜ ପଥଟି ଛଡ଼ା ଭକ୍ତ ବା ସାଧକ ଆଉ କୌଣସି ପଥକୁ ପଥ ବୋଲି ଚିହ୍ନିପାରେ ନାହିଁ । ଆପଣା ମାର୍ଗକୁ ସେ ସ୍ୱଭାବତଃ ବେଶୀ ଗୌରବ ଦିଏ । ଯୋଗୀ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ନିନ୍ଦା କରେ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବୈଷ୍ଣବକୁ ନ୍ୟୁନ ବୋଲି କହେ । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସୂର୍ଯ୍ୟର ସନ୍ଧ୍ୟାୟନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଦ୍ୱେଷୀ ଭକ୍ତିର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପାଶ ଭିତରୁ ଦାର୍ଶନିକର ଦିବ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ଜନ୍ମଲାଭ କରେ । ଆପଣା ବାଟ ଦେଇ ବିରାଟର ପରିଚୟ ଲାଭ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଅନ୍ୟ ବାଟମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସମଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିବାର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଅର୍ଜନ କରେ । ପାହାଡ଼ ଉପରକୁ ଉଠୁଥିବା ପଥିକ କେବଳ ନିଜ ମାର୍ଗଟି ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଦେଖିପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶିଖରରେ ପହଞ୍ଚି ଆପଣାର ପ୍ରସାରିତ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ଯେତେବେଳେ ସେ ଚାରିଦଗରୁ ନାନା ମାର୍ଗ ଦେଖିବାକୁ ପାଏ, ସେତେବେଳେ ସେ କୌଣସିଟିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ପାରେନାହିଁ । ତା'ର ସବୁ ବିଦ୍ୱେଷ, ସମସ୍ତ ଏକଦେଶୀ ଚିନ୍ତାପ୍ରବଣତା ବିଶୁଦ୍ଧ ଓ ଉଦାର ହୋଇଯାଏ । ମାର୍ଗ ବିଷୟରେ ଏହି ଉଦାରତାହିଁ ସଚ୍ଚା ସତ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟାର ପରିଚୟ । ଜ୍ୟୋତିର ପରିଚୟ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ହୋଇଛି, ଆପଣା ଆପଣ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁମାନେ ବିରାଟ ଓ ସମଗ୍ରର ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ କଦାପି ସମାଜରେ ଆଚରିତ ପଥ ନେଇ କଳହ କନ୍ଦଳ କରି ବସି ନାହାନ୍ତି । ସବୁ ମାର୍ଗର ଶୁଦ୍ଧତାକୁ ଶୁଦ୍ଧମନରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ସେମାନେ କେବଳ ସୁଯୋଗ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠା ଉପରେ ସମସ୍ତ ଜୋର ଦେଇଛନ୍ତି । ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ସମଗ୍ର-ଦୃଷ୍ଟିମୂଳକ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠାର ଜୟଗାନ ହୋଇଛି । ଶୂନ୍ୟସଂହିତାର ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଆସି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ମହାନୁଭବ ଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ଏ ପୋଥିରେ ଯୋଗ, ବୈଷ୍ଣବ, ତାନ୍ତ୍ରିକ କୌଣସି ବିଧିରେ କୌଣସି ବିଭେଦ ନାହିଁ । ପ୍ରଚଳିତ ସମସ୍ତ ମାର୍ଗକୁ ସେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି, ଅଥଚ ମାର୍ଗକୁ ଗୌଣ କରି ନାମ ଭଜନ ଓ

ଅନ୍ତରର ନିଷ୍ଠାକୁ ସେ ସାଧନାର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ବୋଲି ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ହରି ସର୍ବଭୂତରେ ପୂରି ରହିଛନ୍ତି-ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ବିକାର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଆପଣା ଆପଣା ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କଲେ ତାଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ।

ଯେ ଯେଉଁ ଭାବରେ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି କରେ ନିଷ୍ଠେ ଲଭଇ ସୁଗତି
ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରାଦି ଯେ ପରମ ବିହୀନେ ନାମ ହେବ କାହୁଁ ପ୍ରାପ୍ତି ।
ନାମରୁ ସମସ୍ତ ବେଦାନ୍ତ ଯୋଗାନ୍ତ ବାଛିବାକୁ କିଛିନାହିଁ ।
ସର୍ବଭୂତେ ହରି ରହିଛନ୍ତି ପୂରି ବିକାର ଛାଡ଼ିଲେ ପାଇ । (୩)

ଅଣାକାର ସଂହିତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶେଷ ରଚନା । ବିକାଶୀ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀର ଶେଷ ପାହାଚକୁ ଆସି ସମସ୍ତ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଭିତରେ ସେହି ଏକ ବ୍ରହ୍ମ ଅମୃତମୟ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆହୁରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଓ ନିବିଡ଼ କରି ପାରିଛନ୍ତି, ପୋଥିଟିରୁ ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଧରା ପଡ଼ିଯାଉଛି । ଉପନିଷଦର ଋଷିମାନଙ୍କ ପରି ଏଠାରେ ତାଙ୍କର ଭାଷା ଅତି ସରଳ ଓ ଏକମୁଖୀ । ଆର୍ଷ ବାକ୍ୟ 'ସର୍ବଗତଃ ସ ଭଗବାନ୍ ବିଷ୍ଣୁଃ' ପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଂକ୍ତିରେ କେବଳ ନାମର କୀର୍ତ୍ତନଗାନ ହୋଇଛି । ଆଗ ନାମ, ତାପରେ ବ୍ରହ୍ମ; ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଏହି ସାହସୀ ଘୋଷଣା କେବଳ ତାଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ଦେଉଛି । ଠିକ୍ ଋକ୍‌ବେଦର ଋତ ଓ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସତ୍ ପରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ନାମ ସମସ୍ତ ଭୂତ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଭବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ପରିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି ।

ସେ ନାମ ବାଜୁଛି କାହିଁରେ ସାଜିଛି କାହିଁରେ ଅଛଇ ରାଜି ।
ତାହା ନ ଥିବା ହୋଇଣ ଠାବ ନାହିଁ ସବୁଠାରେ ନାମ ସାଜି ।

ଏଠାରେ ସମସ୍ତ ଧର୍ମ କେବଳ ତତ୍ତ୍ୱରେ ଶେଷ ହୋଇଛି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ନାନା ନଦୀର ପ୍ରବାହ ଆସି ଶେଷରେ ସାଗର ରୂପରେ ଆପଣାର ଏକରୂପକୁ ଚିହ୍ନି ନେଇଛନ୍ତି । ଯେଉଁଠି ଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ତତ୍ତ୍ୱ ମୋହିଁଛି, ସେଠାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଅଭିଧା ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି । କେବଳ ସେ ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଅକଳ ଓ ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ । କୃଷ୍ଣ, ରାମ, ପୁରୁଷ, ପ୍ରକୃତି ପ୍ରଭୃତି ଯାବତୀୟ ଠୂଳ କଳ୍ପନାର ବାହାରେ ସେ । ପ୍ରାଚୀନ ଉପନିଷଦରେ ଭଗବାନଙ୍କର କୌଣସି ବିଶେଷ ନାମ ନାହିଁ । କେବଳ 'ତୁମେ' ବା 'ସିଏ' ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇଛି । ତତ୍ତ୍ୱମସି, ସ ପର୍ଯ୍ୟଗାଚ୍ଛୁକ୍ର'.... ପ୍ରଭୃତି ଉକ୍ତିରେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କବୀର ନାନକ ଏପରିକି ଏ ଯୁଗରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମଧ ଭଗବାନଙ୍କୁ ହରି, ରାମ, କୃଷ୍ଣ ବା କାଳୀ କୌଣସି ଅଭିଧା ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖି ନାହାନ୍ତି । ରୂପ ଓ ଠୂଳ ନ୍ୟାସର ସମସ୍ତ ପାଢ଼ି ଡେଇଁ ସେମାନେ କେବଳ ଏକ ବିରାଟ ବ୍ୟାପ୍ତିର ମହାନୁଭବ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ସ୍ତର ହେଉଛି ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ବା ଉପଲବ୍ଧିର ସ୍ତର । ଅଣାକାର ସଂହିତାରେ କୌଣସି ମନ୍ତ୍ର ନାହିଁ, କୌଣସି ଯନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ଜାଣିଥିବା ଗୁରୁର ପୟର ଲମ୍ଭିବାର ସତର୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଭଗବାନଙ୍କର କୌଣସି ଅଭିଧା ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସତ୍ତା ସବୁଠାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି ଓ ତାହାକୁ କୌଣସି ଏକାଙ୍ଗ ନାମ ବା ରୂପ ଦେଇ ଡାକିବାକୁ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସମୁଚିତ ମନେ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ରାମ ନୁହନ୍ତି, ସେ କୃଷ୍ଣ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଚତୁର୍ଭୁଜା ମୂରତି ମଧ ନୁହନ୍ତି; ସେ କେବଳ ନାମ, ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ ଅବ୍ୟକ୍ତ ନାମ, ସେ କେବଳ ସେହି । ଏହି ହେଉଛି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଜୀବନରେ ସାଧନା-ଦୃଷ୍ଟିର ପରାକାଷ୍ଠା । ମୂକ ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ ପାଖରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଦୃଷ୍ଟି ଚରମ ଆଶ୍ରୟ ଏହି ନାମରେହିଁ ପାଇଛି ।

---

୩ । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା: ପୃ .୧୩୫

ନାମର ଅସଲ ଭଜନ ହେଉଛି ତତ୍ତ୍ୱ ଭଜନ । ଯନ୍ତ୍ର ବସାଇ ମନ୍ତ୍ରରେ ଭେଦି ଭଗବାନଙ୍କୁ ହାତମୁଠାରେ ଧରିବାର ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସାଧନା ସନ୍ଧ୍ୟାର ପ୍ରଶାନ୍ତ ଆରାଧନାରେ ପ୍ରାଣମୟ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଅଣାକାର ସଂହିତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଯୋଗ ସାଧନାଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ସାଧନାକୁ ବଡ଼ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବ୍ରହ୍ମସାଧନା ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବେ ସଂସାରାଚରଣ ସ୍ତରକୁ ଚାଲି ଆସିଛି । ବଣ ଜଙ୍ଗଲର ଫଳାହାର ଓ ଯୋଗାଭ୍ୟାସକୁ ଗୌଣ କରି ସମାଜ ଓ ସଂସାରରେ 'ବ୍ରହ୍ମବିହାର' କରିବାର ସାଧନା ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ମନ ଆଉ ମାଟି ଛାଡ଼ି ଆକାଶକୁ ଧାଇଁଯିବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡୁନାହିଁ, ମାଟିରେ ହିଁ ସେ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁଛି । ଅସ୍ଥିରା ନଦୀ ସଦୃଶ ମୁକ୍ତିକାମୀ ମନର ପ୍ରବାହରେ ଏଇଠୁଁ ପଟୁ ପକାଇବା କାମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି, ନୀଡ଼ବିମୁଖ ବିହଙ୍ଗ ପୁଣି ନୀଡର ନୂତନ ପରିଚୟ ପାଇଛି; ଫୁଟନ୍ତା ରସ କଡ଼େଇରେ ଦାନା ବାନ୍ଧିଛି । ସାଧନାର ଏହା ଶେଷ ସ୍ତର । ଏଠି ମୁକ୍ତିର ପ୍ରଗଲ୍‌ଭ ଜ୍ୱର ନାହିଁ, ଅଛି ଉପଲବ୍‌ଧିର ଏକ ଆନନ୍ଦମୟ ପ୍ରଶାନ୍ତ ରୂପ ପ୍ରକାଶ ।

ଏକା ବ୍ରହ୍ମ ଦେଖ ଜଗତେ ବ୍ୟାପିଛି ଖିଦ୍ର କଲେ ହୁଏ ଖେଦ
ଜାତି ଅଜାତି ଯେ ନିଷ୍ପାପର ନାହିଁ ନାହିଁ ତହିଁରେ ଯେ ଭେଦ ।
ସାନ ବଡ଼ ସମସରି ସେ ଭୂମିରେ ମାନ୍ୟ ତହିଁ ନାହିଁ ଯହିଁ
ସକଳ ବିଅର୍ଥ ହୁଏ ବକ୍ରସୂତ ଭେଦ କଲେ ଏକା ତହିଁ ।

'ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଦ୍ୱାର ରୁଦ୍ଧକରି ଯୋଗ ସାଧନ' ନୁହେଁ; ଉପଲବ୍‌ଧିର ବସ୍ତୁଟିକୁ ଜୀବନାଭ୍ୟାସରେ ନିତ୍ୟ ନିକଟ କରି ରଖିବାରେହିଁ ଯୋଗର ଚରମ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା, ଯଥାର୍ଥ ଯୁକ୍ତ ହେବାର ଅବସ୍ଥା । ଯଃ ପଶ୍ୟତି ସ ପଶ୍ୟତି,—କେବଳ ସେହି ଅଣାକାର ଜ୍ଞାନର ଗଭୀରତା ଥିଲେ ହେଲା । ପୁରାଣ-ପଠନାଦି କେବଳ ସାଧନ ମାତ୍ର । ସାଧନ ଅନେକ ମାର୍ଗର ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ସାଧ୍ୟ ଯେ ସେହି ଏକ, ଅନାଦି, ଅଯୋନି, ଅଚଳ ସଚଳ ଆତଯାତର ନିୟନ୍ତା କରତା ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୟ ରଖି ପାରିଲେ ସାଧକ ତା'ର ସ୍ୱାଭାବିକ ମାର୍ଗରେ ଯଥାର୍ଥ ଉପଲବ୍‌ଧି କରିପାରିବ । କିନ୍ତୁ ନିସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଯୋଗ ସାଧନାରେ ଉପଲବ୍‌ଧି ଅସମ୍ଭବ ।

ତତ୍ତ୍ୱ ପାଇଲେ ଅନ୍ଧକାର ଫିଟିବ ସଂସାର ହୋଇବ କାହିଁ
ତେଣୁକରି ଯୋଗୀ ତପ ସାଧୁଛନ୍ତି କୋଟିକଳ୍ପେ ଭେଟ ନାହିଁ ।

ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଲାଭରେ ହିଁ ଘନାଘନ ଘରର ସମସ୍ତ ବାଡ଼ କଟିବ । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତରର 'ତମେବ ବିଦିତ୍ୱା ଅତିମୃତ୍ୟୁମେତି' ପରି ।

ମରିବା ଜୀଇବା ବେନି ପଥକୁ ଯେ ଭୟ ଆଉ କିପାଁ ଥିବ ?

ଏହି ଉପଲବ୍‌ଧି ସମସ୍ତ ଦେଶ ଓ କାଳର ଅତିରିକ୍ତ । ଦୃଷ୍ଟି ଯେତେବେଳେ ନିଜକୁ ସେହି ଅକାଳ ଓ ଅବାଡ଼ ସତ୍ତା ମଧ୍ୟରେ ଫଳିତ କରି ପାରିବ, ସେତିକିବେଳେ ସାଧନାର ଚରମ ସଫଳତା ଆସିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ଅବାଡ଼କୁ ଦେଖି ମାୟାବାଡ଼ କାଟିବୁ ଉଦୟ ଅଛଇ ହୋଇ;

ପୁଣି, ସମୟକୁ ଦୂର କରିଣ କେବଳ ଅନାମରେ କର ଠଣା
ସଂଶୟକୁ ଛେଦ ନାମ କୁଠାରରେ ହୋଇବ ନାଶ କଳ୍ପନା ।

ପରିଶିଷ୍ଟ

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ :

ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରକୃତରେ ଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର 'ଉଲ୍ଲୋଳ କଲ୍ଲୋଳ'ରେ ଭାସି ଯାଇଥିଲେ କି ନାହିଁ, ସେ ବିଷୟରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନାପ୍ରକାର ସଂଶୟ ରହିଛି । ଏକଦେଶୀ ଆବେଗବଶତଃ ସେମାନଙ୍କୁ ଲୀଳାଅଙ୍ଗରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପରିକର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଚୈତନ୍ୟହିଁ ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ହୃଦୟକୁ ଧର୍ମଧାରାରେ ପ୍ଲାବିତ କରି ଦେଇଥିବାର ସୂଚନା ମଧ କେତେକ ସମାଲୋଚନାରୁ ମିଳୁଛି । 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ' ଲେଖକ ଶ୍ରୀ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ମଧ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଶ୍ରେଣୀ ବିଚାର କରିବାକୁ ଯାଇ ଅସଙ୍ଗତିରେ ପଡ଼ିବାକୁ ବାଧ ହୋଇଛନ୍ତି । (୧) ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନଙ୍କର ରଚନାରେ ସହଜିଆ ମତ ଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବାର ଅନୁମାନ କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି "କବି (ବଳରାମ ଦାସ) ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସହଜିଆ ବୈଷ୍ଣବ ମତର ପ୍ରଭାବରେ ଯୋଗ ସାଧନ-ପଥ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିବାରୁ ଜଣାଯାଏ, ସେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତିର ମର୍ମ ବୁଝିପାରି ନଥିଲେ ।" ପଛକୁ ପଛକୁ ସେ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି, "ଯାହାହେଉ, ପାଠକେ ଭଲରୂପେ ମନେ ରଖିବେ ଯେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର କୌଣସି ରଚନାରେ ସୂଚିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏହି ହେତୁରୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ବଳରାମ ଦାସ ମନ୍ତ୍ରୋପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ନ ଥିଲେ ବୋଲି ମୁଁ ଅନୁମାନ କରେ ।" ସାଧକ ହିସାବରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ପ୍ରବେଶ ନ କରି ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରେଣୀ ଓ ପଛାବିଭାଗ କରିବାର ଚାଲୁଣି ଦୃଷ୍ଟି ପୋଷଣ କରିଥିବାରୁ ସେ କେବଳ ଅନୁମାନରେହିଁ ତାଙ୍କର ସମୀକ୍ଷା ଶେଷ କରିଛନ୍ତି ।

ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲା ବୋଲି ନାନା ପ୍ରମାଣ ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି । କ୍ଷୀରଚୋରା ଗୋପୀନାଥ, ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ପ୍ରଭୃତି ବୈଷ୍ଣବ ମନ୍ଦିରର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅନେକେ ସେମାନଙ୍କର ମତ ପୁଷ୍ଟ କରିଅଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମକୁ ଲୋକସମାଜର ମାନସିକ ସନ୍ନିଧିର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ହିସାବରେ ଦେଖିଲେ ଏହିସବୁ ଇତିହାସ ଖୋଜା ଅତି ଗୌଣ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । କେବଳ ରାଜା ମହାରାଜା ମନ୍ଦିର ତୋଳନ୍ତି; କୃଷ୍ଣ ରାଧାଙ୍କର ପୂଜା ଲାଗି ଜାଗିରି ଖଞ୍ଜନ୍ତି କେବଳ ଗଜପତି । କିନ୍ତୁ ମନ ଭିତରେ ହିଁ ସାଧାରଣ ଜନତାର ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପନା ହୁଏ । କୃଷ୍ଣ ଆଖ୍ୟାନ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ସମ୍ପଦ । (ଅବଶ୍ୟ ଅନେକ ବାତୁଳ ସମାଲୋଚନାରେ ଶିଶୁ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ଗୋପବାଳକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣକଳ୍ପନାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରଯାଇଛି ।) ଜ୍ଞାନରୁ ସମର୍ପଣ, ସମର୍ପଣରୁ ଭକ୍ତି, ଭକ୍ତିରୁ ପ୍ରେମ; ଏହିପରି ଆନୁକ୍ରମିକ ଧର୍ମଧାରା ଜଗତର ସବୁ ଧର୍ମରେ ରହି ଆସିଛି । ପ୍ରେମମାର୍ଗରେ ଆପଣାର ଅନ୍ତରାବେଗଗୁଡ଼ିକୁ ଏକୋଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର କଳ୍ପନା ହେଉଛି ଏ ଦେଶର କୃଷ୍ଣର କଳ୍ପନା । ଅବଶ୍ୟ ରୂପକଥା-ପ୍ରବଣ ଭକ୍ତ ମନ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ନାନା ଗଳ୍ପ ଓ କାହାଣୀର ମଧୁମଣ୍ଡଳ ଗଢ଼ି ଥୋଇ ଦେଇଛି । କିନ୍ତୁ ମୂଳରେ ସେହି ଏକ ଭାବ ତାକୁ କୃଷ୍ଣ-କଳ୍ପନା ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଛି । ଲୋକମନରେ ଧର୍ମର ଉଦୟ ଓ ଆକ୍‌ବର ବାଦଶାହାଙ୍କର ଚିତୋର ଆକ୍ରମଣ ଏକ ନୁହେଁ । ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ହେବ ନାହିଁ । ରାଜା ମନ୍ଦିର ତୋଳାଇବା ଆଗରୁ ବହୁପୂର୍ବରୁ ଲୋକମନରେ ନୂତନ ଧର୍ମର ଜନ୍ମଲାଭ ହୋଇ ସାରିଥାଏ । ଉଦୟଗିରିର ଶିଳାଲିପିରେ ଖାରବେଳ କୃଷ୍ଣଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଅନେକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଏହିପରି ପଛକୁ ଯାଇ ଯାଇ ହୁଏତ ଆମକୁ ଅନୁମାନ ଭିତରେ ହିଁ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏଣୁ ଉଦ୍ଗମୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାର ଖଣ୍ଡ ପ୍ରୟାସ ନ କରି ଲୋକ ମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମାନୁଲମ୍ବନ ଉପରେ କୌଣସି ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ରେକକୁ ଛାଡ଼ିଦେବାକୁ ହେବ ।

---

୧ । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ; ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ପୃ . ୪୩-୪୪

କବୀର ନାନକ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟଯୁଗର ସନ୍ଥମାନେ ଯୋଗ ସାଧନର ନିଷ୍ଠାପର ଅନୁଯାୟୀ ଥିଲେ । ଅଥଚ ସେହିମାନେହିଁ ଆପଣାକୁ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ରାମ ଓ କୃଷ୍ଣ ସୀତା ବା ରାଧାପ୍ରେମରେ ବାତୁଳ ନୁହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଭଜନରେ ମଧ୍ୱଙ୍କର ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଗନ୍ଧ ନାହିଁ, ତଥାପି ସେମାନେ ବୈଷ୍ଣବ । ବୈଷ୍ଣବ, ଯୋଗପନ୍ଥୀ, ସହଜିୟା ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଣୀବିଭେଦର ଧନ୍ଦାରେ ପଡ଼ିଲେ ହୁଏତ ଏ ସବୁକଥା ଅତି ଅସଙ୍ଗତ ମନେ ହେବ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମଦୃଷ୍ଟିରେ ଆବେଗପ୍ରଧାନ ମନକୁ ଏକତ୍ର କରି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସାଧନାକୁ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଏକମାତ୍ର ସଂଜ୍ଞା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ପାରିଲେ ଆଉ ଏହିସବୁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ରହିବ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ କହିଲେ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମକୁହିଁ ବୁଝାଏ । ଏହା ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ପ୍ରଚାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବର ଫଳ । କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପଛାରେ ନ ଯାଇ ମଧ ସାଧକ ଆପଣାକୁ ବୈଷ୍ଣବ କହିପାରେ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁହିଁ ପଞ୍ଚସଖା ଆପଣାକୁ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଚୈତନ୍ୟଦେବ ତାଙ୍କର ଶେଷ ଜୀବନ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ କଟାଇ ଥିଲେ । ମାଧବ ପଟ୍ଟନାୟକ ତାଙ୍କର 'ଚୈତନ୍ୟ ବିଳାସ' ପୋଥିରେ ଏହି ଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି,

ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟ ଅଧମକୁ କରି ଧନ୍ୟ
ଆସି ପ୍ରବେଶିଲେ ନୀଳସୁନ୍ଦର ଗିରି
ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଖିଣ ପ୍ରେମେ ହୋଇ ଅଚେତନ
ବିକଚ କଞ୍ଜନୟନୁ ବହଇ ବାରି ।
ସାର୍ବଭୌମ ଦେଖିଲେ ଆସି
କାହୁଁ ଆସିଛନ୍ତି ଅପରୂପ ସନ୍ୟାସୀ ।
ନେଇ ଆପଣା ସଦନେ ରଖିଲେ ଦିବ୍ୟ ଭବନେ (ଭୁବନେ)
ଏମନ୍ତେ ମିଳିଲେ ସଙ୍ଗ ଭକତଗଣ
ତ୍ରିଯାମ ହୋଇଛି ଦିନ ପ୍ରଭୁ ଆବେଶିତ ମନ
ପ୍ରଭୁର ସମୀପେ କଲେ ନାମ କୀର୍ତ୍ତନ ।
ମହାପ୍ରଭୁ ହୋଇ ସତେ
ବୋଲେ ବେଗେ ଦେଖି ଆସ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ (୨)

ଏହି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ ହୋଇଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେହିଁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଆଦେଶରେ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା କ'ଣ ବିଶୁଦ୍ଧ ଚିତନ୍ୟ ମତରେ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ ? ତାହା ହେଲେ ହୁଏତ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଠାରୁ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନ ଥାନ୍ତା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ଦିନରୁ ଯେଉଁ ବିକାଶୀ ଧର୍ମସାଧନା ଆକୃତି ନେଇ ଆସିଥିଲା, ପଞ୍ଚସଖା ସାଧନା ସେହି ଧର୍ମର ପ୍ରତୀକ । ଏପରିକି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି ହୋଇଛି, ସେଠାରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆପଣା ଧର୍ମ ସ୍ପଷ୍ଟହୋଇ ଉଠିଛି । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରଚାରରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ନୁହେଁ, ଆମଦାନୀ ହୋଇଥିବା ଖୋଳ, କରତାଳ ଓ କୀର୍ତ୍ତନରେ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ନୁହେଁ,

---

୨ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ପଦ ଦୁଇଟି ଶ୍ରୀ ବିମାନବିହାରୀ ମଜୁମ୍‌ଦାରଙ୍କ ଲିଖିତ 'ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଚରିତେର ଉପାଦାନ' ନାମକ ବଙ୍ଗଳା ବହିରୁ ଉଦ୍ଧୃତ (ପୃ : ୨୯୨ -୯୩) । ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟାୟରେ ସେ 'ଚୈତନ୍ୟ ବିଳାସ' ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ପୋଥିଟି ସେ ପୁରୀରୁ ପାଇଥିଲେ । 'ପ୍ରାଚୀ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସମିତି' ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଲାଗି ସଂଗୃହୀତ ଏହି ପୋଥି ରାୟ ସାହେବ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ମହାଶୟ କଟକ ମଗାଇ ନେଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମଜୁମଦାର ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏହା ୧୯୩୯ ମସିହାର କଥା । ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୋଥିଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

କେବଳ ଆପଣା ଆପଣାର ଇଷ୍ଟଦେବତାଙ୍କ ଠାରୁ ଆଦେଶ ପାଇ ସେମାନେ ଚୈତନ୍ୟ ଦୀକ୍ଷା ନେବାକୁ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ ।

ପ୍ରାପ୍ତ ବୟସର ଚୈତନ୍ୟଦୀକ୍ଷା ନେବାକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରଥମ ଦିବ୍ୟ ପରିଚୟ ହୋଇଥିଲା ତିଳକଣା ଗ୍ରାମର ବଟ ମୂଳରେ । ତା'ପରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଦେଶ ପାଇ ସେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ମନ୍ତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପୁରୀ ଆସିଥିଲେ । ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କ ଲିଖିତ ଅପ୍ରକାଶିତ ପୋଥି ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟ ଦୀକ୍ଷାର ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ଦେଇଥିଲେ,

ବୋଲନ୍ତି ପ୍ରଭୁ ଭଗବାନ । ବଉଦ୍ଧ ରୂପ ମୋ ଚୈତନ୍ୟ ॥
ତାଙ୍କ ଚରଣ ସେବା କର । ଭକ୍ତଙ୍କ ପଥକୁ ଆବୋର ॥
ଏହି ସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ । ଏ ପରମହଂସ ଦୀକ୍ଷା ଘେନ ॥
ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟ ଗୁରୁ ଅଙ୍ଗ ହୋଇ । ନାମ ପ୍ରକାଶ କରିବଇଁ ॥
ଶୁଣ ଅଚ୍ୟୁତ ମୋ ବଚନ । ଚୈତନ୍ୟଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଘେନ ॥ (୩)

ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କର ଉକ୍ତ ପୋଥିରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଲେଖାଅଛି ଯେ, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେବାକୁ ଅନନ୍ତ ମହାନ୍ତି (ପଞ୍ଚସଖାର ଅନନ୍ତ ଦାସ) କୋଣାର୍କ ସୂର୍ଯଦେବଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ପାଇଥିଲେ । କୋଣାର୍କରେ ହିଁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟ ଆଦେଶରେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ତାଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ଯଶୋବନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଜଗନ୍ନାଥ-ବିଗ୍ରହର ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ପାଇ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବଳରାମ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଦୀକ୍ଷା ନେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେବାର ଗୁରୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଉଠାଇ ନେଇଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ବଳରାମ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶା ଭ୍ରମଣ କରିଥିବାର ସୂଚନା ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର କଡ଼ଚାରୁ ମିଳେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଆସିବା ଆଗରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ ହୋଇସାରିଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଙ୍କ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟ ଆସିବା ସମୟକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ଲେଖା ସରିଥିଲା । ତାଙ୍କର ଭକ୍ତିଭାବରେ ଚମତ୍କୃତ ହୋଇ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଅଢ଼େଇ ଦିନ କାଳ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଲିଙ୍ଗନରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ୀ ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ବା ଆପଣା ଆପଣା ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ମର୍ମାର୍ଥ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ? ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ମନ୍ତ୍ର, ଖୋଳ, କରତାଳ ସମସ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ସେ ସବୁଥିରେ ଆପଣାର ନିଜସ୍ୱ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇଥିଲେ । ଆପଣା ବୋଧି-ସୂତ୍ରଟିକୁ ଚିହ୍ନି ସାରିବା ପରେ ଧର୍ମର ଗ୍ରହଣ ବିତରଣରେ ଗ୍ରାସର କୌଣସି ଭୟ ନ ଥାଏ । ଏହି ନିଜସ୍ୱ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପଟରେ ହିଁ ସେମାନେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କୁ ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଘୋଷଣାର ଆଉ ଗୋଟିଏ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଅନୁମିତ ହୋଇପାରେ । ନିଜେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଚୈତନ୍ୟଲୀଳାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ । ରାଜସମର୍ଥିତ ହୋଇ ଏହି ଧର୍ମ ହୁଏତ ସେତେବେଳେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ମୁଖରିତ କରି ରଖିଥିଲା । ସାଧାରଣତଃ ଏହି ସବୁ ଉପଚାର-ଆୟୋଜନ ଲୋକମନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ନେଉଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ଏହି ସମର୍ଥିତ ଓ ରାଜପାଳିତ ଧର୍ମକୁ ବାହନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହାରି ଭିତରେ ଓଡ଼ିଶାର ଆପଣା ଧର୍ମର ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟିକକ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାର ପ୍ରୟାସ କରିଥିବା ପରି ଜଣାଯାଉଛି । ସେଇଥିଲାଗି ଅକାତର ମନରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଦୀକ୍ଷା ନେଇ ତାହାରି ଭିତରଦେଇ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠାମୂଳକ ନିଜସ୍ୱଟିକକ ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କ ପାଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ପଞ୍ଚସଖା କମ୍ ସାହସର ପରିଚୟ ଦେଇନାହାନ୍ତି ।

୩ । ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା - ୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ଈଶ୍ୱର ଦାସ ଅନେକ ବାର ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ରୂପେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେ କଥା ମଧ ସେ କହିଛନ୍ତି ।

ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ଜଗନ୍ନାଥ । ଅବ୍ୟୟ ଅନାଦି ଅଚ୍ୟୁତ ॥
ମର୍ତ୍ତେ ମନୁଷ୍ୟ ଦେହଧରି । ଅନାଦି ନାଥ ଅବତରି ॥
ନଦୀୟା ନଗ୍ରେ ଅବତାର । ପଶୁଜନ୍ତୁରୁ କଲେ ପାର ॥

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସହିତ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ନାମ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ରହିଛି । କଥିତ ଅଛି, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କରୁଣା ନ ପାଇ ରଥଟଣା ବେଳେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ତାଙ୍କର ଗୋଡ଼ତଳେ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲେ ଓ ତହିଁରୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଆପଣା ମେଳକୁ ଆଣିଥିଲେ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ପୁରୀରେ ଚୈତନ୍ୟ ଲୀଳା ବ୍ୟାପିଗଲା ଓ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ମଧ ତାହାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ହିଁ ଆପଣା ଇଷ୍ଟଦେବ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ଏଣେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପ୍ରତି ରାଜାଙ୍କର କଟାଳ ବଢ଼ିଲା । ସେ ସେମାନଙ୍କର ଯୋଗାଚାର ଓ ଅଣାକାର ଜପ ଆଦିକୁ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ପସନ୍ଦ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସବୁଠାରୁ ଅସହ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିଲା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସବୁଜାତିର ସମାନତା ପ୍ରଚାର । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଜୀବନର କେତୋଟି କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଏହି ଅସହ୍ୟତାର ବେଶ୍ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଗୀତାବକାଶରେ ତାଙ୍କୁ କାରାଗାରରେ ବନ୍ଦ କରି ରଖାଯାଇ ପରଦିନ ଗୀତା-ପରୀକ୍ଷା ନିଆଯାଇଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଆହୁରି କେତେଥର ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ସାରିବାପରେ ରାଜାଙ୍କର ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେ ବଳରାମଙ୍କୁ ଆପଣାର ପରମ ଗୁରୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କୁ ମଧ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତିରେ ଯୋଗ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କର ବିଦ୍ୟାପରୀକ୍ଷାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଦେଉଳ ଭିତରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାଙ୍କୁ ବହୁତ ଆଙ୍କଟ କଟାଳ କରି ତାଙ୍କର ଇଷ୍ଟମନ୍ତ୍ରର କଥା ପଚାରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଏହିପରି ତ୍ରାସ ପାଇ ଉତ୍ତର ଦେଲେ,

ବୋଇଲି ତୁମ୍ଭେ ଶୁଣ ହେ ରାଜନ । ମନ୍ତ୍ର ନିରାକାର ଶୂନ୍ୟ ଭଜନ ।
ଶୂନ୍ୟରେ ବସି ଭଜନ କରିବ । କାଳକୁ ନାଶି ଗୋଲକରେ ଠାବ ।

ପୁଣି, ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଶୁଣି ଚଳିଣ ଉଠିଲେ,
ଦାସେ କି କହନ୍ତି ବୋଲି ବୋଇଲେ ।
ବୋଇଲେ ଯେ ଦାସେ ଶୂନ୍ୟଭଜନ,
ରାଜନ ଏହା କରନ୍ତୁ ପ୍ରଚ୍ଛିନ୍ନ ।
ଶୂନ୍ୟଭଜନ କିରୂପେ କରିବେ,
ଦାସେ ପରୀକ୍ଷା ଏହିଠାରେ ଦେବେ ।
ଏମନ୍ତେ ପହରେ ଗୋଳ ଲାଗିଲା,
ରାଜନ ମୋତେ ଧରି ଘେନିଗଲା ।
ବଡ଼ ଦାଣ୍ଡରେ ତ ହୋଇଲା ଗୋଳ
ଠେଲାଠେଲି ଲୋକେ ଅତି ଗହଳ ।
ବାଙ୍କିମୁହାଁଣି ଶୂନ୍ୟ ବାମ୍ଫଠାରେ,
ଭଜନ କର ଦାସେ ଏହିଠାରେ ।
ତାପରେ, ଶୁଣି ମୋ ମନରେ ଲାଗିଲା ଭୟ,
ଅନନ୍ତ ମୂରତି କଲି ମୁଁ ଲୟ ।

ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ଅଷର ହୃଦେ ସ୍ଥାପିଲି,
ନାଭି ପରେ ବସି ଧ୍ୟାନ ମୁଁ କଲି ।
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖ କରି କଲି ମୁଁ ଲୟ,
ନିରାକାର ରୂପ କଲି ମୁଁ ଧ୍ୟାୟ ।

ଏତେକେ ଯାଇ ରାଜାଙ୍କର ହୃଦ୍‌ବୋଧ ହେଲା, ସମସ୍ତ ଗଣ୍ଡଗୋଳ ଥମିଗଲା ।

ଦେଖିଣ ରାଜନ ହେଲେ ଚକିତ,
ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଦେଖି ହୋଇଲେ ସ୍ଥକିତ ।
ଥୋକେ ଆଚମ୍ବିତ ରହିଲେ,
ଗୁପତ ପ୍ରଘଟ କେ ଅବା କଲେ ।
ରାଜନ ଦେଖିଣ ପରତେ ଗଲେ,
ଦାସ ଆସ ବୋଲି ଚାଟୁ କହିଲେ ।
କୋଳ କରିଣ କଲେ ଆଲିଙ୍ଗନ, କହି ତୋଷିଲେ ଆଶ୍ୱାସ ବଚନ ।

ରାଜାଙ୍କର ଭରସା ଓ ଆଦେଶ ପାଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବାଙ୍କୀ ମୁହାଣରେ ନିଜର ବାସ ନିର୍ମାଣ କରି ନିରାଲମ୍ୱ ଧ୍ୟାନରେ ନିମଗ୍ନ ରହିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଏ ପରୀକ୍ଷା ହୋଇଛି । ବଳରାମଙ୍କୁ ପରମ ଗୁରୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କଲାବେଳେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଭକ୍ତିରୁ ଏହା ପରିଷ୍କାର ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ପଞ୍ଚସଖା ଯଦି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳାଅଙ୍ଗରେ ପରିକର ଥିଲେ, ତେବେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବାରବାର ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ନିରାକାର ଭଜନର ପରୀକ୍ଷା ନେଉଥିଲେ କାହିଁକି ? ଚୈତନ୍ୟ-ଧର୍ମ ଭିତରେ ପଞ୍ଚସଖା ଯେଉଁ ନୂତନ ଅର୍ଥ ଦେଇଥିଲେ ସେମାନଙ୍କର ଭକ୍ତି ଓ ନିଷ୍ଠାଧର୍ମର ପ୍ରବାହରେ ଯେଉଁ ସାମାଜିକ ଚେତନା ଆସିଥିଲା, ଏହାହିଁ ରାଜା ଓ ରାଜାଶ୍ରୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ବଡ଼ ବିଚଳିତ କରି ଦେଇଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଏପରି କଟାଳ ସହି ଆପଣାର ଯୋଗ୍ୟତା-ପ୍ରମାଣ ଦେବାକୁ ହେଲା । ଆପଣା ଯୋଗ୍ୟତା ବଳରେ ହିଁ ସେମାନେ ନିଜନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ବଜାୟ ରଖି ପାରିଲେ ଓ ଚୈତନ୍ୟ-ବ୍ୟୂହର ବାହାରେ ରହିଲେ ମଧ ରାଜା ଓ ସୁଧୀସମାଜର ସ୍ୱୀକୃତି ପାଇପାରିଲେ । ସାଧନା-ସକାଳର ଉପଚାର-ପ୍ରଧାନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ କିପରି ଅଣାକାର-ଅବଲମ୍ବିତ ନାମଭଜନର ସ୍ତରକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆସିପାରିଥିଲେ, ବୋଧିବିକାଶ ପ୍ରକରଣରେ ତାହା ଦର୍ଶାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ସେହି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବିକାଶର କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧନ ଭିତରେ ହିଁ ଆମକୁ ଖୋଳ କରତାଳ, ବୈଷ୍ଣବ ମନ୍ତ୍ର ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଦୀକ୍ଷାର ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ ଆମେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପରିକର କହି କଦାପି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରିବା ନାହିଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ପ୍ରଭୃତି କେବଳ କେତୋଟି ପୋଥି ପଢ଼ି ଯେପରି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ଧରିନେଇଛନ୍ତି (ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବତଃ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ପଢ଼ି ସାର୍ ଚାର୍ଲସ୍ ଇଲିଅଟ୍ ମଧ ତାଙ୍କର Hinduism and Buddhism ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେଇ ମତଟିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି), ସେହିପରି ସେମାନଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟପରିକର ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କହିଦେଲେ କେବଳ ହେତ୍ୱାଭାସୀ ବିଚାରର ପ୍ରମାଣହିଁ ମିଳିବ । ପ୍ରଥମଟି ପରି ଏଇଟି ମଧ ଏକ ବଡ଼ ବିଭ୍ରାନ୍ତ ।

ଅରୋପ ହେଉଛି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ଭକ୍ତିଯୋଗରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ଓ ଲୀଳାକୀର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ହେଲେ କୃଷ୍ଣରୂପ ଭିତରେ ପରମ ବ୍ରହ୍ମର ଆରୋପ କରିବାକୁ ହେବ । କେବଳ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ବ୍ୟକ୍ତିସୀମିତ ପ୍ରେମଧର୍ମ କଦାପି ଉପଲବ୍ଧିର ଆଲୋକସ୍ପର୍ଶ କରାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ସାଧାରଣ ମନର ଗ୍ରହଣ-ମାନ ବୁଝି ନାନା ଉପଚାର ଭିତରେ

ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଜ୍ଞାନ ବିତରଣ କରିବାର ଏକ ଚମତ୍କାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଖୋଳ, କରତାଳ, ଚିତା ଓ ତିଳକ ଭିତରେ ସବୁଠାରେ ସେହି ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ସରଣୀର ସ୍ମରଣ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରାସଲୀଳା ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ କଳ୍ପନା । କିନ୍ତୁ ସେହି ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱକାରମାନେ ଏହି ବାହ୍ୟ ରାସ ମଧ୍ୟରେ ନିତ୍ୟ ରାସର ନିତ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗଭାଷାର ବୈଷ୍ଣବଶାସ୍ତ୍ରରେଏହି ନିତ୍ୟ ରାସର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି (୪) । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳାଧାମ ଗୋଲକରେ ନିତ୍ୟ ରାସ ରାତିଦିନ ଚାଲିଛି । ସନ୍ଥ-ସାଧକର ନିତ୍ୟ-ଜ୍ୟୋତିଧାମ ପରି ବୈଷ୍ଣବସାଧନାର ନିତ୍ୟ-ରାସଧାମ ହେଉଛି ଚରମ ଉପଲବ୍ଧିର ଏକ ଅତି ସୁନ୍ଦର କଳ୍ପନା ।

କିନ୍ତୁ ତଥାପି ମନେ ହୁଏ, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଗଭୀରତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଦ୍ୱୈତସାଧନାର ପ୍ରେମଧର୍ମକୁ ଅତି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ନିତ୍ୟରାସର ଆରୋପ ହୁଏତ କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସୂଚିତ ହୋଇଛି ସତ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରେମଧର୍ମ ଓ ଲୀଳାକୀର୍ତ୍ତନକୁ ଯେପରି ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହାର ଗୋଟିଏ କାରଣ ଅନୁମାନ କରଯାଇପାରେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଓ ଶିଷ୍ୟସଂଖ୍ୟା ଏତେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ବଢ଼ିଗଲା ଯେ ମୂଳ ତତ୍ତ୍ୱଆଡ଼କୁ ଦଉଡ଼ି ଭିଡ଼ି ଧରିବା କର୍ଣ୍ଣଧାର ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ରାଜାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ରଙ୍କୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଆପଣା ମୁଗ୍ଧ ମନର କଅଁଳ ସମର୍ପଣ ଦେଇ ହୁଏତ ଧର୍ମକୁ ଲୋସଡ଼ା କରି ପକାଇଲେ । ଚାରିଆଡ଼େ ଖୋଳ କରତାଳ ଧରି ବୁଲି, ଜନତାକୁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ ପରି ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରାଇବା ଯେପରି ଧର୍ମପ୍ରଚାରର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ ହୋଇ ରହିଲା । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଏହି କେନ୍ଦ୍ରାପସାରିଣୀ ଉନ୍ମୁଖରତାର ଗନ୍ଧ ପାଇଥିଲେ ଓ ଶେଷ ଜୀବନ ପୁରୀରେ ରହି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଠାକୁର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଧ୍ୟାନ କରି କଟାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଏହାର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ଓଡ଼ିଶା-ଧର୍ମରେ ତନ୍ତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିରାଟ ଐତିହ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବ ସାଧନାକୁ ନିରନ୍ତର ତତ୍ତ୍ୱମୁଖୀ କରି ରଖିଥିଲା । ପ୍ରେମସାଧନା ବା ରାଧାକୃଷ୍ଣ ରମଣ-ଲୀଳାର ଯେକୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱମୁଖୀ ଗଭୀରତାହିଁ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ଫୁଟି ଉଠିଥିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ଯେତେ ଜାଗାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଉପାଖ୍ୟାନର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି, ସବୁଠାରେ ଲୀଳା ଭିତରେ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱମୂଳତାହିଁ ଅଧିକ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଉଠିଛି । 'ଭାବନାବର'ରେ କଦମ୍ବ ବୃକ୍ଷ,ଓ ଗୋପ ଗୋପୀଙ୍କର ଲୀଳାକୁ ଚମତ୍କାର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ବିଶୁଦ୍ଧ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ଶୂନ୍ୟସଂହିତା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିତ୍ୟଧାରା ଓ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣର ତାତ୍ତ୍ୱିକ କଳ୍ପନାରେ ଆପଣାସୂଚୀତ ମାର୍ଗଟିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିହ୍ନାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରେ ଦ୍ୱାରକାବାସୀ କୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ଆଠ ପାଟମହିଷୀଙ୍କୁ ନେଇ ଗରୁଡ଼ ଉପରେ ଗୋଲୋକ ଧାମକୁ ଯାଇଛନ୍ତି ନିତ୍ୟରାଧାର ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ । ସାଙ୍ଗରେ ସୁଦାମ (ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମ) ମଧ୍ୟ ରହିଛନ୍ତି । ନିତ୍ୟରାସଧାମର ପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ୟୋତିରେ ସମସ୍ତେ ଅଚେତ ହୋଇ ପଡ଼ି ଲେଉଟି ଆସିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କେବଳ ସୁଦାମ ଅତି ଦୂରରେ ରହି ନିତ୍ୟଲୀଳାର ଆଭାସ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛନ୍ତି । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟରାଧା ଓ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନିତ୍ୟରାସ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ।

ମହାଶୂନ୍ୟ ମୂରତି ସେ ପ୍ରଭୁ ନିର୍ବିକାର,
ଶୂନ୍ୟରୂପରେ ଥାଇ ଲୀଳା ରାଧିକା ସଙ୍ଗର ।

---

୪ । 'ସେଖାନେ ହୟ କି । ନିତ୍ୟରାସ ହୟ । ନିତ୍ୟ ମହୋତ୍ସବ ହୟ ।'
ନରୋତ୍ତମଙ୍କ ଦେହ କଡଚ ।
ପୁଣି, ମୁକୁନ୍ଦ ଦାସଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ-ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ,
ନିତ୍ୟଲୀଳା କ୍ରିଷ୍ଣେର ନାହକ ପାରାବାର,
ଅବିଶାମ ବହେ ଲୀଳା ଯେନ ଗଙ୍ଗାଧର ।

ନିତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠେ ଅଷ୍ଟସଖିଙ୍କ ମଧ୍ୟେ ରହି,
ଶୁଣ ସେ ସଖିଙ୍କ ନାମ ତୋଷେ ଦେବା କହି ।
ପୁଣି, ଠୁଳ ଶୂନ୍ୟ ଉପର ସେ ନିତ୍ୟ ଲୀଳା ସ୍ଥାନ,
ରାହାସ କରନ୍ତି ରାଧା ଯଶୋଦା ନନ୍ଦନ (୫) ।

ଏଠାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆଦି ପ୍ରକୃତି ଓ ଚେତନାମୟ ପୁରୁଷ ସହିତ ସମତୁଲ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ପରମ ସତ୍ତାର ଅଚଳ ଓ ଚଳମାନ୍ ଦୁଇଟି ରୂପ ହେଉଛି ପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରକୃତି । ଠୂଳଶୂନ୍ୟ ବା ଈଶ୍ୱର ରୂପକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ନିତ୍ୟରାଧା ଓ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ଚାଲିଛି । ଏହାର ଅର୍ଥ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରବ୍ଧ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ନିତ୍ୟସତ୍ତାର ଦୁଇ ମୂଳରୂପକୁ ଧ୍ୟାନ କରିବା ହେଉଛି ଅସଲ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଧ୍ୟାନ । ସେହି ଦୁଇ ମୂଳରୂପର ସଞ୍ଚରଣରୁହିଁ ରୂପର ସୃଷ୍ଟି, ସେହିପରି ନିତ୍ୟରାଧା ଓ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ନିତ୍ୟରାହାସରୁହିଁ ସମସ୍ତ ଲୀଳା କଳ୍ପନାର ସୃଷ୍ଟି ।

ଯେ କୌଣସି ସାଧନାରେ କେବଳ ବାହ୍ୟରୂପକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଚିରଦିନ ନିନ୍ଦା କରି ଆସିଛନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ର ନାମରେ ସାଧାରଣ ସମାଜରେ ଯେଉଁ ଗୁଣୀ ଗାରେଡ଼ୀ ଓ ଅଦ୍ଭୁତ କୁହୁକ-ବିଦ୍ୟାମାନ ବ୍ୟାପି ଯାଇଥିଲା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାହାର ଚିରବିରୋଧ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଧର୍ମର ନାହାକା ଚେର କେବଳ ଭେକ ବା ପ୍ରଚାରର ଆଡ଼ମ୍ବର ନୁହେଁ, ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ ଓ ଭକ୍ତୋଚିତ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠା ଉପରେ ସେ ସବୁବେଳେ ମୂଳ ନଜର ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ମଧ ଠିକ୍ ସେହିକଥା । ଭେକ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ସେ ଏତେଟିକିଏ ଏକଦେଶୀ ଭାବ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି ; ତନ୍ତ୍ରର ଯୋଗ, ମନ୍ତ୍ର ଓ ଯନ୍ତ୍ର ପରି ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କଠାରୁ ସେ ଖୋଳ କରତାଳ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ବହିରଙ୍ଗ ଧର୍ମାଚରଣ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏଣେ ଆଖି ରହିଛି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ । ନାନା ଧର୍ମଧାରାର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଉତ୍ସ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁହିଁ ଆପଣା ଇଷ୍ଟଦେବ ଓ ଚରମ ଧ୍ୟେୟ ଭାବେ ସେ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ହଠାତ୍ ରାଜାଙ୍କର ସମର୍ଥନ ଛାୟା ପାଇ ଚୈତନ୍ୟଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେପରି ଚେର ମାଡ଼ି ବସିଗଲା, ତଦ୍ୱାରା ଆପଣା ତତ୍ତ୍ୱର ଗାଡ଼ ସେ ନିଜେ ଖୋଳିଦେଲା । ପଘା ହୁଗୁଳା କରିଦେଲେ ଧର୍ମର ସୁଦୃଷ୍ଟିହିଁ କ୍ରମେ ହୁଗୁଳା ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଜୀବଦଶା ଭିତରେ ମଧ ଓଡ଼ିଶାର ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଭିତରେ ନାନା ଅନାଚାର ଦେଖାଗଲା । ତନ୍ତ୍ରର ଅଧୋଗତି ପରି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ନାମରେ ଶସ୍ତା ପ୍ରଚାର ଓ ଦୀକ୍ଷା ବାଣ୍ଟିବାର ଆଡ଼ମ୍ବର ଚାଲିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଧର୍ମର ଏହି ଅଧୋଗତିକୁ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ତାଙ୍କର ନାନା ପୋଥିରେ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ସତର୍କ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟ-ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଗଭୀର ତତ୍ତ୍ୱ ନ ବୁଝି କେବଳ ବୈଷ୍ଣବ ଭେକ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସେ ତୀବ୍ର ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । ଶସ୍ତା ଦୀକ୍ଷା ଦେବା ଯେ କିପରି ସମାଜର ମୂଳ କାଟିବାକୁ ବସିଥିଲା, ତାହାର କ୍ଷୀଣ ସୂଚନା ମଧ ମିଳୁଛି ।

ସର୍ବାଙ୍ଗେ ଚନ୍ଦନ ଛାପା ଲଗାଇଣ ଭଣ୍ଡେ
କଣ୍ଠି ବାନ୍ଧି ମାଳା ଧରି ବୁଲିବେକ ଦାଣ୍ଡେ ।
ବୋଲୁଥିବେ ଆମ୍ଭେ ଅଟୁ ଶ୍ରୀହରି ଭକତ
ଆମ୍ଭଠାରୁ ଜ୍ଞାନ ଶିଖ ହୋଇବ ମୁକତ । (୬)

ସବୁ ମନ୍ତ୍ର ଭେଦକରି ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର, ସବୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଭେଦ କରି ଅଣାକାର ରୂପର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସବୁ ରାସ ଭେଦକରି ଶୂନ୍ୟ-ରାହାସ ଉପରେ ସର୍ବଦା ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇ

---

୫ । ପଞ୍ଚବିଂଶ ଓ ସପ୍ତବିଂଶ ପଟଳ ।
୬ । କଳିଯୁଗ ଗୀତା :— ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଆସିଛନ୍ତି । ଜଣେ ଭକ୍ତଙ୍କର ବସ୍ତାନି ଭିତରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଲେଖା 'ନିତ୍ୟରାହାସ' ନାମକ ଖଣ୍ଡେ ଛୋଟିଆ ପୋଥି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଛି । ରାହାସ କହିଲେ ପଞ୍ଚସଖା କଅଣ ବୁଝୁଥିଲେ, ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଚାରିତ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରୁ ତାହା କିପରି ଭିନ୍ନ ଥିଲା, ତାହ ଦର୍ଶାଇ ଦେବା ନିମିତ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶେଷରେ ସେହି ପୋଥିଟିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁଦ୍ରଣ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ ଗୋପପୁରର ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଉଚ୍ଚରେ, ସେମାନଙ୍କର ସଞ୍ଚରଣ ଯମୁନା ନଦୀଠାରୁ ଆହୁରି ଗଭୀରରେ । ଆଠୋଟିଯାକ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅନେକ ଜାଗାରେ ତନ୍ତ୍ରର ପରିଷ୍କାର ପ୍ରଭାବ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀର ତ୍ରିପୁରା ସୁନ୍ଦରୀ ପରି ଏଠାରେ ରାଧାଙ୍କୁ ମୂଳାଶକ୍ତିରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

ସେହି ରାଧା ଅଙ୍ଗୁ ସକଳ ଜନ୍ମ, ବିଷ୍ଣୁ ମହିମା ଅତି ଗୁଢ଼ତମ ।
ସେହି ରାଧାଟି ଏ ସଚରାଚର, ଉଦେ ହୋଇଅଛି ଯୋଗ ସଙ୍ଗର ।
ସହି କଳାଟି ଦେବୀ ଦେବ ହର, କୋଟି କୋଟି ଦେବ ତହୁଁ ବାହାର ।

ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦରେ ନିତ୍ୟ ରାହାସରେ ଯେଉଁ ପରମଧାମ ନିରୂପଣ କରାଯାଇଛି, ତାହାରିଦ୍ୱାରା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଚିନ୍ତା ପରିଷ୍କାର ଜଣା ପଡ଼ିଯାଉଛି । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଖୋଳ, କରତାଳ ଓ ରାହାସରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ସାରିବା ପରେ ଆପଣା ମନର ତାନ୍ତ୍ରିକ ଭୂମି ଉପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି 'ନିତ୍ୟରାହାସ' ପୋଥିଟି ଲେଖିଥିଲେ । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଥିବା ବାହ୍ୟଭେକର ଅନ୍ତରସ୍ଥ ଗଭୀରତା ସୂଚାଇ ଦେବାକୁ ଯେପରି ସେ ଆପଣାର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ମନେ କରିଥିଲେ ।

ଉଠ ଉଠ ସଖି ବହନ ଯିବା, ନିତ୍ୟ ରାହାସ ଦର୍ଶନ କରିବା ।
ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ଜଗଦ୍ ଗୋସାଇଁ, ନିତ୍ୟ ରାହାସରେ ଅଛନ୍ତି ରହି ।
ଯେଉଁଠାରେ ରାତ୍ର ଦିବସ ନାହିଁ, ନବୀନରୂପେ ଛନ୍ତି ଉଦେ ହୋଇ ।
ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ତିରୀ ପୁରୁଷ ନାସ୍ତି, ଏକାଙ୍ଗ ରୂପ ଯୁଗଳ ମୂରତି ।

ଏହି ଶୂନ୍ୟ ବା ନିତ୍ୟ ରାହାସର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟ-ଧର୍ମଠାରୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଭିନ୍ନ କରି ଚିହ୍ନାଇ ଦେଉଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓଡ଼ିଶାର ସାଧନାପ୍ରଧାନ ଉପାସନା ସହିତ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳାପ୍ରଧାନ ଭକ୍ତିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସମନ୍ୱିତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ।

କୋଟିକେ ଗୋଟିଏ ଭକ୍ତ ଚିହ୍ନନ୍ତି ସେ ପୁଣି
ବାସନା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଲେ ପଶନ୍ତି ଶରଣ ।
ସାଧନା ଯୋଗରେ କରିଥିବ ପରିମାଣ
ପରମ ତୋଳି ଯେ ସ୍ଥାନେ ଲଭିବ ମରଣ ।
ତେବେ ସେ ରାହାସ ଦାସ ଜାଣିବ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
ଶୂନ୍ୟେ ରାହାସେ ମିଳିଲେ ତେବେ ହେବ ମୋକ୍ଷ ।

x x x

ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରତାପଦେବ ସେବାରେ ନିଗୂଢ଼ ।
ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କଠାରୁ ରାଜାଙ୍କୁ ଜଣାଇ
ଖୋଳ କରତାଳ ଦେଲେ ପୁତ୍ରସ୍ନେହ ବହି ।
ତହୁଁ ଆସି ତୁମ୍ଭେମାନେ ରାସବିଧି କଲ
ଶୁଣିବାକୁ ଆଣିଲୁ ଯେ ଏ ନଗ୍ର କୁଣ୍ଡଳ ।

ପଞ୍ଚସଖା ଏକ ସଖା ନ ଜାଣୁ ଏ ରସ
ଶୂନ୍ୟ ରାହାସରେ ଆମ୍ଭ ବଳିଲା ମୁହାଁସ ।
ବୃନ୍ଦାରାସ ଶୂନ୍ୟରାସ ଦୁହିଁକୁ ସାଧିଲ
ଗୋପାଳସୁତ ଯେ ତୁମ୍ଭେ କଥା ଲୁହାଇଲ (୭) ।

ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ବନାମ ଚୈତନ୍ୟ-ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସହିତ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଗୋଟିଏ ଘଟଣାର ଆଲୋଚନା କଲେ ଏଠାରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ ନାହିଁ ।

ବଳରାମ ଦାସ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପ୍ରାୟ ସମବୟସୀ ଥିଲେ । ପ୍ରତିଭା ପ୍ରତିଭାକୁ ଚିହ୍ନିଲା ପରି ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଦେବ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦିଆଇବା ପରେ ସମ୍ଭବତଃ ମତ୍ତ ଉପାଧି ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ଗୁରୁପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଉନ୍ନୀତ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତ ଶୁଣି ଚୈତନ୍ୟଦେବ ତାଙ୍କଠାରେ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧି ଥିବାର ଜାଣି ପାରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ୀ ବୋଲି ପ୍ରଖ୍ୟାତ କରାଇଲେ । ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବା ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବିଗ୍ରହ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ବାତୁଳ କରି ପକାଇଲା ଓ ସେ ତାଙ୍କୁଇ ଧ୍ୟାନକରି ଦୀର୍ଘ ଶେଷ-ଜୀବନ କଟାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ଭେକ ଓ ମନ୍ତ୍ରନେଇ ନାନା ମତାନ୍ତର ଓ ଦଳାଦଳି ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । ଏହି ଦଳଭେଦର ବିପଦ ପଞ୍ଚସଖା ଭଲ ଭାବରେ ଜାଣିଥିଲେ; ତେଣୁ ଚୈତନ୍ୟ ଧର୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇ ତାହାର ଯଥା ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇ ନିଜର ମୂଳ ସାଧନାସୂତ୍ରର ଆଚରଣ କରିବାର ସତର୍କ ନୀତି ସେମାନେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାର ନିଜସ୍ୱ ବିଶିଷ୍ଟ ସାଧନାଧର୍ମର ଗଭୀରତାରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁହିଁ ସମସ୍ତ ଧ୍ୟାନ ଓ ଆରାଧନାର କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ନିଷ୍କାମ ଆରାଧନା କରିଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଅବାଧ ଭାବରେ ମିଶି ପାରିଲେ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଆପଣା ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏଥିରେ ଖୁବ୍ ଖୁସିହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ ।

ଦିବାକର ଦାସ ତାଙ୍କର 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ'ରେ ଏହି ବିବାଦ କାହାଣୀର ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ଶେଷ ଜୀବନର ଅନେକ ସୂଚନା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିରୁ ମିଳୁଛି ।

ବୈଷ୍ଣବବୃନ୍ଦ ଯେତେ ଥିଲେ । ଦେଖି ଏମନ୍ତ ବିଚାରିଲେ ।
ଉତ୍କଳୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଙ୍ଗତେ । ଭାବ ବଢ଼ାଇଲେ ନିରତେ ।
ଏହି ରାଜ୍ୟରେ ଏ ରହିବେ । ଉତ୍କଳୀ କର୍ମ ଆଚରିବେ ।
ଏ ସଙ୍ଗ ଛଡ଼ାଇବା ଆମ୍ଭେ । ଏମନ୍ତ ବିଚାରି ଆରମ୍ଭେ ।
ବୋଇଲେ ଉତ୍କଳୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ଅଣଉପଦେଶି ଆପଣ ।
ଏହାଙ୍କୁ କର୍ମ କରିବାରେ । ନିଷେଧ ଅଛଇ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ।

କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଏ ନିଷେଧ ମାନିଲେ ନାହିଁ । 'ଏ ନୁହେଁ ଉତ୍ତମ ବଚନ' କହି ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ ପୂର୍ବପରି ନିମଗ୍ନ ରହିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଦିନକୁ ଦିନ ଅଧିକ ଘନିଷ୍ଠ ହୋଇଗଲା । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେ ବିଧିମତ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ସେବାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଚୈତନ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ୀ ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ଗୋଷ୍ଠୀଭିତରେ ବେଶୀ ଗୋଳ ବଢ଼ିଲା ।

---

୭ । ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ, ୧୩ଶ ପଟଳ ।

ଅତିବଡ଼ ବୋଲି ବୋଲନ୍ତେ । ବୈଷ୍ଣବେ ଦୁଃଖ କଲେ ଚିତ୍ତେ ।
ଓଡ଼ିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ । ବୋଇଲେ ଅତିବଡ଼ ଏହି ।
ଆଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେବା କଲୁ । ସମସ୍ତେ ସାନପଦେ ଗଲୁ ।
ଏହାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯେବେ ଥିବେ । ଏହି କଥା ସିନା ଶୁଣିବା ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଆଉ କାଳବିଳମ୍ବ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଭୀତ ମନରେ ସେମାନେ ଦିନେ ସମସ୍ତ କଥା ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଗରେ କହିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପବିତ୍ରତା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ମହାପ୍ରଭୁ ଉତ୍ତର ଦେଲେ,

ଏ କ୍ଷେତ୍ରର ଟେକା ପାଷାଣ । ଝିଙ୍କର କାଷ୍ଠ ବୋଲିମାନ ।
ଆନ ରାଜ୍ୟକୁ ଏ ଦେବତା । ମନୁଷ୍ୟେ ଭାଳ କେଉଁକଥା ।
ଏ ଘେନି ଅତିବଡ଼ ବାଣୀ । ଦାସଙ୍କୁ କହି ନୋହେ ପୁଣି ।
ନାରୀ ନର ଯେତେ ଅଛନ୍ତି । ଆରାଧନେ ଭକ୍ତି ଲଭନ୍ତି ।
ବଳେଣ ପ୍ରବେଶ କରାଇ । ଆନରାଜ୍ୟେ ସାଧ ନୁହଇ ।

କୌଣସି ପ୍ରବାସୀ ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ଧର୍ମଭୂମି ଅସ୍ୱୀକାର କରି ସେଠାରେ ଆପଣା ଧର୍ମକୁ ଜବରଦସ୍ତି ପ୍ରବେଶ କରାଇବାକୁ ମହାପ୍ରଭୁ ପସନ୍ଦ କଲେ ନାହିଁ । ଓଲଟି ଆପଣାର ଭକ୍ତି ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିଭାବଳରେ ସେ ଧର୍ମକେନ୍ଦ୍ର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେଲେ ଓ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ମାନ ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିରେ ବିକ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ସମସ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ଯାଜପୁର ଚାଲିଗଲେ । ନିଜେ ମହାପ୍ରଭୁ ଯାଜପୁର ଆସି ଫେରାଇ ନ ନେଲେ ସେମାନେ ପୁରୀ ଫେରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ଖବର ପଠାଇଲେ ।

ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ଧରି ମହାପ୍ରଭୁ ଯାଜପୁରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଛଅଦିନ ବେଶ୍ ଶାନ୍ତି ଓ ଉତ୍ସବରେ କଟିଗଲା । କିନ୍ତୁ ପୁଣି ଥରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ମୁଖରେ ଅତିବଡ଼ୀ ଡାକ ଶୁଣି ସେମାନେ ଫିଡ଼ିକି ଗଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ତୀର୍ଥାନ୍ତର ଯିବାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଲେ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଉତ୍ତର କଲେ,

ମୋହର ମନ ବୁଦ୍ଧି ଭାବେ । ରତି ମତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପଦେ ।
ଜୀଅଇଁ ଅବା ମୁଁ ମରଇ । ଜଗନ୍ନାଥୁଁ ମୋ ଅନ୍ୟ ନାହିଁ ।

ପୁଣି ଅନ୍ୟତ୍ର—

ଛାଡ଼ି ସକଳ ତୀର୍ଥ କ୍ଷେତ୍ର । ନୀଳକନ୍ଦରେ ଜଗନ୍ନାଥ ।
ମୂର୍ତ୍ତିରେ ଜଗତଙ୍କୁ ମୋହି । ତେଣୁ ଆଶ୍ରେ କରିଛି ମୁହିଁ ।
ଏ ଅଙ୍ଗ ଥିବା ପରିଯନ୍ତେ । ଛାଡ଼ିବି ନାହିଁ କଦାଚିତେ ।

ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ରହିଲେ । ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଓଡ଼ିଶା ଛାଡ଼ି ବୃନ୍ଦାବନକୁ ଚାଲିଗଲେ । ବୃନ୍ଦାବନରେ ସେମାନେ ଆପଣା ଧର୍ମାଚାରମାନ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିଲେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମେ ଯେତେ ଗତି । ସେ କଥା ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ରୀତି ।
ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣର ଛାଡ଼ିଲେ । ହରେ କୃଷ୍ଣ ରାମ ଭାବିଲେ ।
ଯୁଗଳ ଗାୟତ୍ରୀ ଛାଡ଼ିଲେ । କାମ ଗାୟତ୍ରୀ ଆଶ୍ରେ କଲେ ।
ହରିମନ୍ଦିର ତ୍ୟାଗ କଲେ । କଲି ତିଳକ ଅରାଧିଲେ ।
ଛାଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ମୂରତି । ମଦନମୋହନେ ପୀରତି ।
କଳପତରୁ ଆଶ୍ରେ ଛାଡ଼ି । କଦମ୍ବ ତଳେ ଥାନ୍ତି ପଡ଼ି ।

ଏହି କେତୋଟି ପଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଓ ବଙ୍ଗଳାର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଭିତରେ ରହିଥିବା ପାର୍ଥକ୍ୟ ବେଶ୍ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଛି । ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ହେଉଛି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟ ମନ୍ତ୍ର । 'ନିତ୍ୟ-ରାହାସ' ପୋଥିରେ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦ) ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି ମନ୍ତ୍ରକୁ ନିତ୍ୟରାହାସର ବୀଜ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କଳିଯୁଗ ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ (ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ) ଠିକ୍ ଏହି କଥା ରହିଛି :

ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ମନ୍ତ୍ର ଅଭ୍ୟାସ
ଅବିନାଶୀ ସଙ୍ଗେ ମିଶା ବିନାଶ ।

ଦିବାକର ଦାସଙ୍କ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଚବିଶ ବର୍ଷ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ କଟାଇ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ବିବରଣରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଯେ, ମହାନୃତ୍ୟକାର ଚୈତନ୍ୟଦେବ ରାଧା ରାଧା ଧ୍ୱନିରେ ବିଜୁଳିପରି ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗରେ ମିଶି ଯାଇଥିଲେ ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ସହିତ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ବିରୋଧ ଥିବା ସ୍ୱୀକାର କରି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିମାନବିହାରୀ ମଜୁମଦାର ଉପରେ ଦିଆ ଯାଇଥିବା ଘଟଣାଟିକୁ ବିଶ୍ୱାସ-ଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । (ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ : ପୃ ୫୩୭) ଏକମାତ୍ର କାରଣରୂପେ ସେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ-ଭକ୍ତମାନେ କଦାପି ଏପରି ନୀଚ ନ ଥିଲେ ଯେ, ଜଣଙ୍କର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖି ଏପରି ଈର୍ଷାନ୍ୱିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମଜୁମଦାର ଗ୍ରନ୍ଥର ମୂଳରେ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, କେବଳ ଭକ୍ତର ଆଖିରେ ସେ ମହାପୁରୁଷ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଜୀବନଚରିତ ଲେଖିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭକ୍ତ ସ୍ତୁତି ଓ ପ୍ରଶଂସା କରେ ଯେତିକି, ଆପଣା ମୁଗ୍ଧଦୃଷ୍ଟିର ପରଳ ମଡ଼ାଇ ସେତିକି ସେ ସତ୍ୟକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ପକାଏ । ମଜୁମଦାର ମହାଶୟଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ସେହି ଆଚ୍ଛନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ଦେଉଛି ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଗୌଡ଼ର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଭିତରେ ସଂଘାତ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ଓଡ଼ିଶାର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ପକ୍ୱ ଭୂମିରେ ଅତି ସହଜରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ପ୍ରଚାର ଚଳି ପାରିଲା ନାହିଁ । ରାଜାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଶାର ପାରମ୍ପରିକ ଧର୍ମ ନାନା ଆଘାତରେ ଆହୁରି ଆଲୋକିତ ହୋଇ ଉଠିଲା । ମହାତ୍ମା ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ କ୍ରମେ ଓଡ଼ିଶାର ତତ୍ତ୍ୱାଶ୍ରୟୀ ଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟସୂଚନା ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରୁ ମିଳୁଛି । ବଙ୍ଗ ଭାଷାରେ ଯେତେ ଚୈତନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚରିତାମୃତ ଓ ବଖାଣଶାସ୍ତ୍ର ଲେଖାଯାଇଛି-ସେଥିରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ପୁରୀରେ ଦ୍ୱିତୀୟବାର କଟାଇଥିବା ଦୀର୍ଘକାଳର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ଚୈତନ୍ୟ ଆନ୍ତ୍ୟଲୀଳା ପୁରୀରେ ସମାପନ କରି ସେହିଠାରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ, ଉପରଠାଉରିଆ ଭାବରେ କେବଳ ଏତିକି କୁହାଯାଇଛି । ହୁଏତ କୌଣସି ବିଶେଷ ଘଟଣାକୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରଖିବା ଲାଗି ଜାଣି ଶୁଣି ଯେ ଏପରି କରାଯାଇଛି,ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନ କରିବା ଲାଗି ବେଶୀ କିଛି ଉପାଦାନ କେହି ଯୋଗାଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ବଳରାମ ଓ ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଗୁରୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାନା ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ଆଲୋଚନା କରା ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବଙ୍ଗଭାଷାର ବୈଷ୍ଣବ-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ବଙ୍ଗଳା ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ବନ୍ଦନାରେ ବଳରାମ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ନାମ ମାତ୍ର ରହିଛି । ଏପରିକି ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀ ମାଧବ ପଟ୍ଟନାଏକଙ୍କର ଚୈତନ୍ୟ-ବିଳାସରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର କୌଣସି ଚର୍ଚ୍ଚା ନାହିଁ । ମନେହୁଏ, ଯେପରି ଜାଣିଶୁଣି ବୈଷ୍ଣବ-ସାହିତ୍ୟରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ବାଦ୍ ଦେବାକୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସବୁପ୍ରକାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପୁରୀରେ ଶେଷ ଅବସ୍ଥାନକାଳୀନ ଲୀଳାର ବର୍ଣ୍ଣନା ନ ଦେବାର କାରଣ କଣ ? ଏହି ସ୍ୱେଚ୍ଛାକୃତ ନୀରବତାରେ ସନ୍ଦେହ କରି ମନ ସ୍ୱତଃ ଜଗନ୍ନାଥ

ଚରିତାମୃତର କାହାଣୀକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ସଙ୍ଗ ଛାଡ଼ି ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଶେଷଜୀବନ ପୁରୀରେ କଟାଇଥିବାରୁ ଏହା ଅଧିକ ସମୀଚୀନ ବୋଧହୁଏ ଯେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ନିଜସ୍ୱ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଯେ କୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ, ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚୈତନ୍ୟପନ୍ଥୀ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମକୁ ଆସନଚ୍ୟୁତ କରିଦେଇଛି । ହୁଏତ ଗୌଡ଼ୀୟ ଶାଖାର ସହଜତର ଧର୍ମାଚାର ସାଧାରଣଙ୍କ ଲାଗି ଅଧିକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ମନେ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ବୋଇଲେ ଓଡ଼ିଶାରେ କେବଳ ଏହି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମକୁ ବୁଝାଉଛି । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଆଜି ବଙ୍ଗଳା କୀର୍ତ୍ତନ ଓ ବଙ୍ଗଳା ଚୈତନ୍ୟ-ଚରିତାମୃତର ବନ୍ୟା ବହି ଚାଲିଛି । ତଥାପି ଏକଥା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ, ରାଜାନୁଗ୍ରହର ନିରାପଦ ଛାୟାସତ୍ତ୍ୱେ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମକୁ ଠେଲି ଦେଇ ଗୌଡ଼ୀୟଧର୍ମ ଅନେକ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୃଢ଼ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କର ରସକଲ୍ଲୋଳରୁ ପଦମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି ଏହାର ସୂଚନା ଦେଇଛନ୍ତି (୮) ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳାକାହାଣୀ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହସ୍ୟମୟ ରହିଛି । ଚୈତନ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧୀ ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୀକ୍ଷାର ଅନ୍ତରାଳରେ କୃପଣର ଗଚ୍ଛିତସମ୍ପଦ ହୋଇ ରହିଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବିମାନବିହାରୀ ମଜୁମଦାର ନିମ୍ନ କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ପୋଥିର ନାମ ଓ ସନ୍ଧାନ ପାଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି,

(୧) କହ୍ନାଇ ଖୁଣ୍ଟିଆଙ୍କର ମହାପ୍ରକାଶ । ସୁରଙ୍ଗୀ ରାଜାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲେଖା (୨) ଚୈତନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ, (୩) ଚୈତନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ କୌମୁଦୀ, (୪) ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ, (୫) ଚୈତନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, (୬) ଚୈତନ୍ୟ ପୂଜାମନ୍ତ୍ର, (୭) ଭକ୍ତି-ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ପ୍ରଭୃତି ପୋଥି ରହିଛି । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଇତିହାସ ସନ୍ଧାନରେ ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କର ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ ଅତି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମଜୁମଦାର କଟକ 'ପ୍ରାଚୀସମିତି'ର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ଥିବା ଏହି ପୋଥିଟିର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ ଅଧୀନରେ ଏହି ପୋଥିର ଆଉ ଗୋଟିଏ ନକଲ ମଧ ରହିଛି । ଅତି ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଯେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏପରି ଏକ ପୋଥିର ମୁଦ୍ରଣ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରି ନାହିଁ ଏବଂ ସେଥିଲାଗି ସେ ଯୁଗର କୌଣସି ସମାଲୋଚନା କଲାବେଳେ ପୋଥିଟିର ଅଭାବ ଅନୁଭୂତ ହେଉଛି ।

---

୮ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ : ପୃ. ୪୧-୪୨ ।

ବର୍ଣ୍ଣ-ନିରୂପଣ :

ବୌଦ୍ଧ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଗୋଟିଏ କାହାଣୀ ଅଛି ଯେ ଥରେ କପିଳବାସ୍ତୁର ଜଣେ ଶାକ୍ୟରାଜା ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ନେବାର ସଂକଳ୍ପ କରିଥିଲେ । ସିଂହାସନ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଓ ପରିବାର ତ୍ୟାଗ କରି, ମୁଣ୍ଡିତଶିର ଓ ଗେରୁଆ ପରିହିତ ହୋଇ ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସିଲେ । ସେତେବେଳେ ମହାପ୍ରଭୁ ବୁଦ୍ଧ ଶିଷ୍ୟ ଓ ଶ୍ରୋତା ଗହଣରେ ବସିଥାନ୍ତି । ରାଜା କେବଳ ଜଣକୁ ଛାଡ଼ି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କଲେ ଓ ଶେଷରେ ଗୌତମଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଯାହାଙ୍କୁ ସେ ନମସ୍କାର କରି ନଥିଲେ, ସେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଶିଷ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସେ ଆଗେ ଶାକ୍ୟ ରାଜାଙ୍କର ଭଣ୍ଡାରି କାମ କରୁଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧ ଭଗବାନ ପଚାରିଲେ, ''ରାଜା, ସେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ କାହିଁକି ଆପଣ ନମସ୍କାର କଲେ ନାହିଁ ? '' ରାଜା ଉତ୍ତର ଦେଲେ , ''ପ୍ରଭୁ, ମୁଁ ହେଉଛି ଶାକ୍ୟବଂଶର ରାଜା, ସେ ହେଉଛି ସେହି ବଂଶର ଭଣ୍ଡାରି । ତାକୁ କିପରି ମୁଁ ନମସ୍କାର କରିଥାନ୍ତି ?'' ବୁଦ୍ଧଦେବ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍ତର ଦେଲେ, '' କି ନିର୍ବୋଧତା । ସନ୍ନ୍ୟାସୀର କଣ କେବେ କୌଣସି ଘର ବା ଜାତି ଥାଇପାରେ ?''

ଖାଲି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କାହିଁକି, ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ଚିରଦିନ ଆରଣ୍ୟକ, ଯତି , ଯୋଗୀ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ଗୃହଛଡ଼ା ଓ ଜାତିଛଡ଼ା ବୋଲି କହି ଆସିଛି । ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ ପରେ ବୋଧିଦୃଷ୍ଟିରେ ସଫଳତା ପାଇବା ପରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀକୁ ତା'ର ସାଂସାରିକ ଗୃହ ଓ ସାମାଜିକ ଜାତି ଯେ ଭୁଲି ଯିବାକୁ ହୁଏ , ଭାରତୀୟ ସାଧନାରେ ଏହା ଚିରାଚରିତ ଭାବେ ରହି ଆସିଛି । ସଂସାର ବିଷୟକ ସମସ୍ତ ଅହଂଭାବର ଅପନୋଦନ ହେଉଛି ଏହାର ମୂଳ କାରଣ । ଯେ ମୂଳତଃ ଯେଉଁ ଜାତିର ବା ବଂଶର ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, ଦୃଷ୍ଟିଲାଭ ପରେ ସମସ୍ତେ କେବଳ ଏକବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର ଅଂଶ ମାତ୍ର । ଉପନିଷଦର ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମୈବ ଭବତି ।

ମଧ୍ୟଭାରତୀୟ ସନ୍ଥ ସାଧକମାନଙ୍କର ଦୋହାଗୁଡ଼ିକରୁ ସେମାନଙ୍କର ଜାତିର କିଞ୍ଚିତ ପରିଚୟ ମିଳେ । କବୀର ଥିଲେ ତନ୍ତୀ; ଦାଦୁ ତୁଳା ଭିଣାଳି, ରବିଦାସ ଚମାର ଓ ନାମଦେବ ଜଣେ ଦରଜୀ ଥିଲେ । ଆହୁରି ଆଗକୁ ଦେଖିଲେ ତିବ୍ବତକୁ ଯାଇଥିବା ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଦୋହାକୋଷରୁ ସେମାନଙ୍କର ଜାତିର କ୍ଷୀଣ ଆଭାସ ମିଳେ । ତିଲ୍ଲିପା, ତନ୍ତୀପା, ଡୋମ୍ବୀପାଙ୍କର ନାମରୁ ହିଁ ସେମାନେ ତେଲି, ତନ୍ତୀ ବା ଡୋମ୍ବ ଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ।

କିନ୍ତୁ ସାଧକମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ଜାତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାରେ ଦୋହାଗତ ଏହିସବୁ ଜାତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଯେ କେତେଦୂର ନିର୍ଭରଯୋଗ୍ୟ, ସେ ବିଷୟରେ ଅତି ସନ୍ଦେହରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ । କେବଳ କବୀରଙ୍କର ଉଦାହରଣଟି ନିଆ ଯାଇପାରେ । ସେ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଧବାର ସନ୍ତାନ ଥିଲେ ବୋଲି ଅନେକେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ମୁସଲମାନ ତନ୍ତୀ ବୋଲି କହିବା ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସମାଲୋଚକ ବାହାରିବେ । ଗୋଟିଏ ଭଜନରେ ସେ ଆପଣାକୁ ସବୁ ଜାତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଭଜନଟିର ଅନୁବାଦ ହେଉଛି,''କୁମ୍ଭାର ହୋଇ ମୁଁ ହାଣ୍ଡି ଗଢ଼େ, ଧୋବା ହୋଇ ମୁଁ ମହଳ କାଚେ; ମୋଚି ହୋଇ ମୁଁ ଚମଡ଼ା ପାଗ କରେ । ମୁଁ ସବୁ ଜାତି ଉଜେଇଁ ଦେଇ ସାରିଛି । ତେଲି ହୋଇ ମୁଁ ତେଲ ପେଷେ । ପାପ ପୁଣ୍ୟ ମୋର ଦୁଇଟି ଆସନ; ପାଞ୍ଚଣ ବାଡ଼େଇ ମୁଁ ପାଞ୍ଚ ବଳଦଙ୍କୁ ଚଳାଏ । କ୍ଷତ୍ରିୟ ହୋଇ ମୁଁ ଖଣ୍ଡା ଧରି ସବୁ ଯୋଗଯୁଗତିକୁ କାଟି ପକାଏ । ମୁଁ ଭଣ୍ଡାରି, ମୁଁ ବଢ଼େଇ, ମୁଁ ଅବଧୂତ । ଜୁଆଡ଼ୀ ସାଜି ମୁଁ ଯମକୁ ହରାଇ ଦିଏ । ଶରୀରକୁ ଡଙ୍ଗା କରି; ମନର ମଙ୍ଗ ଧରି ,ଓ ଜିହ୍ୱାର ଆହୁଲା ପକାଇ ମୁଁ ଭବସାଗର ପାରି ହୁଏ ଓ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପାରି କରାଏ ।''

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେହିପରି ଅନେକ ସମାଲୋଚକ ଅନେକ ଅଡୁଆରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ସେ ଗଉଡ଼ କି ଖଣ୍ଡାୟତ, କମାର କି ଆଉ କିଛି, ଏ ବିଷୟରେ ଏକାଧିକ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଲେଖାରୁ ସେମାନଙ୍କର ଜାତି ବାଛିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ଆମକୁ ଅତି ସାବଧାନ ହୋଇ ସମସ୍ତ ତଥ୍ୟକୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିବାକୁ ହେବ । କେବଳ ଆପଣାର ସାମାଜିକ ବର୍ଣ୍ଣଭେଦ ଦେଖାଇବା ଲାଗି ସେମାନେ କଦାପି ବାର ବାର ଜାତିର ବଖାଣ କରିନାହାନ୍ତି । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ନିଜର ଯୋଗସାଧନା ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ସାଧନାର ବିଶେଷ ରୂପଟି ଚିହ୍ନାଇ ଦେବାକୁ ସେମାନେ ନାନା ଜାତିର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା ପୋଥିରୁ ଏହି ସତ୍ୟଟି ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ।

ତାଙ୍କର ପିତା ଦୀନବନ୍ଧୁଙ୍କର ଜନ୍ମ କରଣ କୁଳରେ (ଅହୋକୁଳ ?) । କିନ୍ତୁ ରାଜଅନୁଗ୍ରହରେ ସେ 'କ୍ଷତ୍ରିକାର୍ଯ୍ୟ' ଛାଡ଼ି ଲେଖନୀକର୍ମ କରି ଅହୋକରଣ ବୋଲାଉ ଥିଲେ । କ୍ଷତ୍ରିୟର ଧର୍ମ କୋଦଣ୍ଡ ଧରିବା ବା ଯୁଦ୍ଧ କରିବା; କିନ୍ତୁ ସେ ଯେତେବେଳେ କୋଦଣ୍ଡ ଛାଡ଼ି ଲେଖନୀ ଧରିଲା, ତେବେ ତାହାକୁ କେବଳ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶଟା ଅଛି ବୋଲି କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ଯୁକ୍ତି ଧରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୀତାଭାଗବତର ଅନୁସରଣ କରି କହିଛନ୍ତି ଯେ, କେବଳ କର୍ମଭେଦରୁହିଁ ବର୍ଣ୍ଣର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।

ମୋର ପିତାମହ ସେ ଗୋପୀନାଥ, ଦାସ ତାହାଙ୍କର ଅଟେ ପାଧିତ ।
ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରେ ଛାମୁକରଣ ସେ ଥିଲେ, ଛାମୁ ଆଜ୍ଞାରେ ଦିନ ଯେ କାଟିଲେ ।
ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ମୋର ପିତା ଅଟନ୍ତି, ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରେ ଖୁଣ୍ଟିଆ କର୍ମ କରନ୍ତି ।
ପ୍ରତାପ ନୃପତି ସନ୍ତୋଷ ହୁନ୍ତେ, ଖୁଣ୍ଟିଆ ପଦ ଦେଲେ ମୋର ତାତେ ।
ତହୁଁ ଦୀନବନ୍ଧୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ ହେଲେ, ନୀଳାଚଳରେ ଯେ ସେବା ଖଟିଲେ ।

ବଂଶ ବିଚାରରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କରଣ । ମନୁସଂହିତାରେ ଅଛି ଯେ ବ୍ରାତ୍ୟ(ସ୍ୱଧର୍ମଭ୍ରଷ୍ଟ, ଯେଉଁମାନେ ଉପନୟନ ପ୍ରଭୃତି ଆଚାରି ମାନନ୍ତି ନାହିଁ) ପୁରୁଷ କ୍ଷତ୍ରିୟ ସ୍ତ୍ରୀ ସହ ବିବାହ କରି ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମେ, ସେହି ହେଉଛି କରଣ । କରଣର ବିଭାଗ ନାନା ପ୍ରକାର । ଛାମୁକରଣ, ଶିଷ୍ଟକରଣ, କୋଠକରଣ ଓ ଅହୋକରଣ ଏହାର କେତୋଟି ଭାଗ । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଅହୋକରଣ ରହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜକୁ କରଣ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହନ୍ତି । କରଣର କର୍ମ ଯେତେବେଳେ ସେ କରୁ ନାହାନ୍ତି, ତେବେ କେବଳ ବଂଶ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି ବୋଲି ସେ କରଣ କାହିଁକି ହେବେ ?

ଖୁଣ୍ଟିଆ ଦୀନବନ୍ଧୁ ମୋର ତାତ, ଅହୋକୂଳରେ ଯେ ତାହାଙ୍କ ଜାତ ।
ମୋହର ମାତା ଅଟେ ପଦ୍ମାବତୀ, ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗ ନୃପତି ସନ୍ତତି ।
ମୁଁ ତାଙ୍କ କୁମର ହେଲେ କି ହେବ, ତାଙ୍କ କୁଳକର୍ମ ନାହିଁ ମୋ ଭାଗ ।

ଚବିଶ ଗୋପାଳଙ୍କୁ ସାଙ୍ଗରେ ଘେନି ଭାରତଭୂମିର ସମସ୍ତ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ କରି ଫେରିବା ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅଢ଼ଙ୍ଗ ନନ୍ଦୀଗ୍ରାମଠାରେ ଥିବା ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କର ମଠରେ କିଛି ଦିନ ଯାପନ କରିଥିଲେ । ସେଠାରେ ସାତଦିନ କାଳର ରାହାସ ଓ କୀର୍ତ୍ତନ ଚାଲିଲା । ଅଢ଼ଙ୍ଗ ରାଜା ରଘୁରାମ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ବିଧିମତ ପୂଜା ଓ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ସେତିକିବେଳେ ରାଜକନ୍ୟା ଚମ୍ପାବତୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀରୂପେ ବରଣ କରିବାର ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କଲେ । ତାଙ୍କରି ମୁଖରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କହିଛନ୍ତି,

ନୃପ କୁମରେ ମୋର କାର୍ଯ୍ୟ ନାହି , ରାଜ ସମ୍ପଦକୁ ତୁଚ୍ଛ ମଣଇ ।
ମୁହିଁ ଗୋପୀକା ସେ ଅଟେ ଗୋପାଳ, ସେ କୃଷ୍ଣସଖା ମୁଁ ରାଧାଙ୍କ ମେଳ ।
କଳି ଜନ୍ମ ତାଙ୍କ ଅହୋକୂଳରେ, ମୋର ଜନମଟି ସୋମଅଂଶରେ ।
କ୍ଷତ୍ରିୟ କରଣ ବାରଣ ନାହିଁ, ସତୀଯତୀଠାରେ ଭେଦ ନ ଥାଇ ।

ଅସବର୍ଣ୍ଣ ବିବାହ କରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସାଧକର ଜୀବନରେ ସମସ୍ତ ବାଧାବନ୍ଧ ଭାଙ୍ଗି ଦେଇଛନ୍ତି । ପିତାମାତାଙ୍କ ଆତୁ ଯିଏ ଯେଉଁ ଜାତିର ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, ସାଧନା ଅଙ୍ଗରେ ସମସ୍ତେ ଗୋପାଳ । ଗୋପାଳର ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ଗଉଡ଼ ନୁହେଁ, କୃଷ୍ଣସଖା । ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ସେବା ଓ ଭକ୍ତି ଭାବରେ ମିଳିତ ହୋଇ ଯେ ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗ ଲାଭ କରେ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମତରେ ସେଇ ହେଉଛି ଗୋପାଳ । ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କୁ ଗଉଡ଼ ବା ଖଣ୍ଡାୟତ ବୋଲି କହିବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ଘେନିଥିବା ଏହିସବୁ ବିଶେଷ ଅର୍ଥପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେବାକୁ ହେବ ।

ତାପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୂର୍ବଜନ୍ମମାନ ବର୍ଣ୍ଣନକରି ଆପଣା କର୍ମର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସତ୍ୟଯୁଗରେ କୃପାଜଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରୂପରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତ୍ରେତାରେ ନଳ ଓ ଦ୍ୱାପରରେ ସୁଦାମ ରୂପେ ଅବତାର ନେଇ ଭଗବାନଙ୍କୁ କେବଳ ଭକ୍ତିଭାବରେ ଧ୍ୟାନ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଭକ୍ତିଧର୍ମର ବର୍ଣ୍ଣ ହେଉଛି ଶୂଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣ । କାରଣ,

ବେଦ ପଢ଼ି ବିପ୍ର ଅହଙ୍କାରରେ, ଭକ୍ତ ନ ମିଳଇ ବିପ୍ର ଶରୀରେ । x x
କ୍ଷତ୍ରିୟ ନୃପତି ବଡ଼ ବୋଲାନ୍ତି, ଦଣ୍ଡ ତଣ୍ଡେ ଯେବେ ଏହାଙ୍କ ମତି ।
ଜୀବହିଂସା ଗୋଟି ବ୍ରତ ତାଙ୍କର, କାହୁଁ ପାଇବେ ସେ କୃଷ୍ଣ ପୟର । x
ବୈଶ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ବାଣିଜ୍ୟାଚାର, କ୍ରୟ ବିକ୍ରୟ ଯେ ହେତୁ ତାଙ୍କର ।
ତର୍କ ବିତର୍କ ଯେ ତାହାଙ୍କ ମତି, ସେ କାହୁଁ ପାଇବେ ତତ୍ତ୍ୱ ଭକତି ।
କିନ୍ତୁ, ଶୂଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ ଗୋଟି ଯୁଗର ଲୀଳା, ଗୋପ ଭକ୍ତିରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସଙ୍ଗୋଳା ।
ଶୂଦ୍ର ଅଚ୍ୟୁତ ବ୍ରଜ ସଙ୍ଗୀ ହୁଏ, ଶୂଦ୍ର ବ୍ରଜଠାରେ ନାହିଁ ସଂଶୟେ ।

ଯେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଅହଙ୍କାର ଓ ଗୁରୁଭାବ ଛାଡ଼ି ଶୁଦ୍ଧୈକ ସମର୍ପଣ ଦ୍ୱାରା ଭଗବାନଙ୍କ ପାଖରେ ଭକ୍ତିନତ ହୋଇ ପାରିବ, କେବଳ ସେଇ ଭାଗବତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିବ ବୋଲି ଭକ୍ତିମୂଳ ବାଇବେଲ୍ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମତରେ ସରୁ ମନ ହେଉଛି ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ପାଥେୟ; ଅନ୍ତଃକରଣକୁ ଗର୍ବଗୌରବର ସମସ୍ତ ଛାୟାରୁ ମୁକ୍ତ କରି ପାରିଲେ ତେବେ ଯାଇ ସାଧକ ଗୋବର ଭୂଇଁର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିବ । ସେବା ଦ୍ୱାରାହିଁ ସେବ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ପରିଚୟ ମିଳିବ । ଏହି ସେବା ହେଉଛି ଶୂଦ୍ରର ସ୍ୱଭାବ । ଜ୍ଞାନ ବା କର୍ମର କୌଣସି ଦମ୍ଭ ନରଖି ଶୂଦ୍ର କେବଳ ଆପଣାକୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ସେବାରେ ଉତ୍ସୃଷ୍ଟ କରିଦିଏ । ଏହି ପରମ ଗୁଣଟି ଲାଗି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ତିନିବର୍ଣ୍ଣ ସେବା କରିବା ପାଇଁ, ଶୂଦ୍ର କ୍ଷିତିରେ ଯେ ଉଦୟ ହୋଇ ।
ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବ ତିନିଯୁଗରେ, ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ମୂରତି ତିନିବର୍ଣ୍ଣରେ ।
ତାଙ୍କ ପାଦ ସେବା ଆମ୍ଭର ଯେଣୁ, ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ଶୂଦ୍ରଟି ତେଣୁ ।
ଶୂଦ୍ରଭାବ ଯେଣୁ ଆମ୍ଭରି ମନ, ଶୂଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ବିନୁ ନୋହୁଟି ଆନ ।
ପୁଣି, ନାହିଁ ମୋହର ବିପ୍ର ବର୍ଣ୍ଣେ ଆଶା, କ୍ଷତ୍ରିୟ ବୈଶ୍ୟରେ ନାହି ଭରସା ।
ସାନ ହେଲେ ମନ ସରୁଆ ହୋଇ, ତହୁଁ ଅଚ୍ୟୁତ ଯେ ଶୂଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣହିଁ ।

କାରଣ, ଶୂଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣରେ ସେବା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଅହଙ୍କାର ନାହିଁ ଶୂଦ୍ରର ଦେହେ ।
ସେବା ଭକ୍ତିରେ ଗୋଲୋକ ମିଳଇ, ଯେଉଁ ପାଦେ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଯେ ଥାଇ (୧) ।

ସାଧକମାନଙ୍କର ଜାତିନିର୍ଣ୍ଣୟ କେବଳ ଏହି ସୂତ୍ର ଧରି କରିବାକୁ ହେବ । ଭଗବାନ ବା ତାଙ୍କର ଲୀଳାବିଗ୍ରହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସଖା ହିସାବରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଜକୁ ଗୋପାଳ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସେ ଆପଣାକୁ ନିମ୍ନତମ ଶୂଦ୍ରସ୍ତରକୁ ନୁଆଁଇ ଆଣିଛନ୍ତି । ସେହି ହିସାବରେ ବଳରାମ ଦାସ ନିଜକୁ ବାଉରୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ବଳରାମଙ୍କ ପିତା ପୁରୀ ରାଜାଙ୍କର ପାତ୍ର ଥିଲେ ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଆପଣାକୁ ବାଉରୀ ବୋଲି କହିବା ପଛରେ କେବଳ ସେହି ନିରହଙ୍କାର ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟି ରହିଛି । ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ବସୁ ମହାଶୟ ନାନା ତଥ୍ୟସନ୍ତୁଳନ କରି ବାଉରୀ ବା ବାଥୁଡ଼ିମାନଙ୍କୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିବାର ଅନେକ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସାଧକମାନଙ୍କର ଜାତି ମନୁସଂହିତାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହେଁ, ଆପଣା ମାନସହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ସଂହିତା । ସେହି ମନୋଧର୍ମର ବିଚାର କରି ଆମକୁ ସେମାନଙ୍କର ଆପଣା ବର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ପିତାମହଙ୍କର ଉପାଧି ଦାସ ଥିଲା; ପିତାଙ୍କ ଜୀବିକା ଅନୁସାରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ଖୁଣ୍ଟିଆ ହିସାବରେ ପରିଚିତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପୁଣି ଦାସ ଉପାଧି ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର କାରଣ କଣ ? ପିତାମହଙ୍କ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଅନୁରକ୍ତି ଥିବାରୁ ଯେ ସେ ଏପରି କରିଥିବେ, ତାହା କଦାପି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବଳରାମ ମଧ ଆପଣାର ମହାପାତ୍ର ଉପାଧି ଛାଡ଼ି ସେହି 'ଦାସ'କୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କର-ଦାସ ଉପାଧି ମଧ ସାଧନାନ୍ତ ଉପାଧି । ଅନନ୍ତ ଦାସ ଅନନ୍ତ ମହାନ୍ତି ଥିଲେ ବୋଲି ଈଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କର ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଚୈତନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଏହି ରୀତିଟି ମୂଳରୁ ଚଳି ଆସୁଛି । ରାମକୃଷ୍ଣ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମରେ ମଧ ଦୀକ୍ଷାଗତ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉପାଧିର ଚଳଣି ଅଛି । ଶାକ୍ତ; ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ସମସ୍ତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଏହି ପ୍ରଥାଟି ଭାରତରେ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ରହି ଆସିଛି । ସମ୍ପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସମସ୍ତେ ଆପଣା ଆପଣା ବଂଶଗତ ଉପାଧି ରଖିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଭିତରକୁ ଚାଲିଆସିବା ପରେ ସେମାନେ ଯେ ପାର୍ଥିବ ସମସ୍ତ ଡୋରି ଛିଡ଼ାଇ ଦେଇ ଆସିଛନ୍ତି, ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସାଧାରଣ ଉପାଧିଟି ନେବାକୁ ହୁଏ; ଏହି ସାଧାରଣ ଉପାଧି ପଛରେ ସବୁବେଳେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଥାଏ । ଆପଣାର 'ଦାସ' ଉପାଧିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଲେଖିଛନ୍ତି

ନାମ ତତ୍ତ୍ୱ ଚିହ୍ନି ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନୀ ନାମ ବ୍ରହ୍ମେ ଯାର ଆଶ,
ବ୍ରହ୍ମଦର୍ଶୀ ସେହି ଅବଶ୍ୟ ଅଟଇ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସେହି ଦାସ ।

ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା, ୧୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

'ଉଦୟ କାହାଣୀ' ବା 'ଅବତାର ମାଳିକା'ରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓ ଜାତି ନିରୂପଣ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ସେମାନେ ସତ୍ୟ ଯୁଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ତ୍ରେତାରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ, ଦ୍ୱାପରରେ ବୈଶ୍ୟ ଓ କଳି ଯୁଗରେ ଶୂଦ୍ର ହୋଇ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଅନନ୍ତ ଯୁଗରେ ସେମାନେ ଗୋପାଳ, ଅର୍ଥାତ୍ ଭକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ସେବକ ସଖା ଭାବରେ ସେମାନେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଲୀଳା ପ୍ରଚାର କରି ଆସିଛନ୍ତି । କଳି ଯୁଗରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୂଳରେ,

---

୧ । ଛୟାଳିଶ ପଟଳରେ :— ମନଯାହାର ସରୁ ହୋଇ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଭେଟ ପାଇ ।
(୧୩ଶ ପଟଳ) ।
ପୁଣି, ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତାରେ— ସରୁ ମନ ହୋଇଲେ ଯେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗେ ଆସେ । ପୃ. ୩୩ ।

ଶିଶୁଅନନ୍ତ ଦାସ ସୂର୍ଯ୍ୟ କୂଳରେ, ଯଶୋବନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର ବା କ୍ଷତ୍ରିୟ କୂଳରେ ଓ ସେ ନିଜେ ଅହୋକୂଳରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ ଠାରୁ ନାନା ପ୍ରକାରର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରି ଭଗବାନଙ୍କର ଲୀଳା ପ୍ରଚାରିତ କରିଅଛନ୍ତି,

ଚୈତନ୍ୟ ସଂପ୍ରଦା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମତ, ପ୍ରକଟିତ୍ ଲୀଳା ଅତି ଗୁପତ ।
ପଞ୍ଚସଖାମାନ ଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିର, ଯୋଗମାନ ତହିଁ କଲେ ପ୍ରଚାର ।
ଧର୍ମ ବର୍ଣ୍ଣ ଭେଦ ଗୁପତ କଲେ, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ନାମ ରୁହାଇଲେ ।

'ଅବତାର ମାଳିକା'ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଘୋର ବିଦ୍ୱେଷ କରି ଆସିଥିଲେ । ବେଦପଠନ ପ୍ରଭୃତି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଯୋଗ୍ୟତା ନ ଥିବାରୁ ପଞ୍ଚସଖା ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲାଉଛନ୍ତି ବୋଲି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ତାଚ୍ଛଲ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାହାର ଉତ୍ତର ଦେଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସେମାନେ ସବୁ ପ୍ରକାରର ଶାସ୍ତ୍ରମତ, ଯୋଗ ଓ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଜାଣିଥିଲେ କିନ୍ତୁ ସେବାଶ୍ରିତ ମନ ହେତୁ ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ,

ସାନ ହେବାକୁ ଯେ ଆମ୍ଭରି ମନ, ତହୁଁ ଶୂଦ୍ରକୁ ଯେ ନ ମଣୁ ଆନ ।
ଶୁଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଗୋପ କୁମର, ସେବା ଆମ୍ଭର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପୟର ।
ତହୁଁ ପଞ୍ଚସଖା ଶୂଦ୍ର ହୋଇଲୁ, ଜ୍ୟେଷ୍ଠ କନିଷ୍ଠ ବାରି ନ ପାରିଲୁ ।
ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୋହୁ, ବୈଶ୍ୟ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଅବା ହେବୁ କାହୁଁ ।
ଶୂଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ଆମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ ନାହିଁ, ପଞ୍ଚସଖା କୃଷ୍ଣ ସେବାରେ ବାଇ ।

ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା :

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସହିତ ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକାର ଅତି ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି । ଏପରିକି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ କହିଲେ କି ଗ୍ରାମ୍ୟ, କି ଶିକ୍ଷିତ, ସବୁପ୍ରକାର ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଲୋକ ସାଧାରଣତଃ ଏହି ମାଳିକାକୁ ହିଁ ବୁଝନ୍ତି । ଭବିଷ୍ୟତରେ ପାପର ଭାର ସହି ନ ପାରି ବାସୁକୀ ଫଣା ହଲାଇବ, ଅକାଶରୁ ଅଗ୍ନି ବୃଷ୍ଟି ହେବ, ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଦ୍ରୋହ ଗୋଳ ଲାଗିବ, ଜାତି ଜାତି ଲଢ଼େଇ କରି ମରିବେ, ଏହିସବୁ କଥା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ନାମରେ ଅନେକ ଚଳାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଯୁଗର ମନୋରାଜ୍ୟରେ ପାପର ସଚେତନତା ଏତେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ଯେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହତ୍ତର ଦାନମାନ ପାସୋରି ଆମେ ତାଙ୍କୁ ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ କରିବାର ନାହାକ ଶ୍ରେଣୀରେ ଆଣି ରଖିଛୁ ।

କଳିଯୁଗ ଗୀତା, ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତା ଓ ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକାରେ ନାନାପ୍ରକାର ଭିବଷ୍ୟତ ବାଣୀ ପୂରି ରହିଛି । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସଙ୍କ ନାମରେ ମଧ ଗୋଟିଏ ଅତି ବଡ଼ ମାଳିକା ପୋଥି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଡ଼ିଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆଲୋଚନା ଶେଷ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱତଃ ସଂଶୟୀ ମନ ଏହିଠାରେ ଆସି ଅଟକିଯାଏ । କାହିଁକି ସେମାନେ ଭବିଷ୍ୟ ବାଣୀରେ ଆପଣାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭରାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ? ତତ୍ତ୍ୱ ପଛେ ପଛେ, ଧର୍ମ ପଛେ ପଛେ, ସବୁଠାରେ ସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେମାନେ ଆଗାମୀ ଅନ୍ଧଯୁଗର ସତର୍କ ବାଣୀ ଶୁଣାଇ ଦେଇଛନ୍ତି କାହିଁକି ?

ଗରୁଡ଼ ଗୀତାରେ ଅନେକ ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଲୋକମାନେ ଗାୟତ୍ରୀ ଛାଡ଼ି ଖାରେଡ଼ିର ଆଶ୍ରୟ ନେବେ, ଯୋଗ ଓ ଧର୍ମାଚରଣ ଛାଡ଼ି ସମସ୍ତେ ଯାଦୁମନ୍ତ୍ର ପାଖକୁ ଦଉଡ଼ିବେ, ସମାଜରେ ଅନ୍ୟାୟ, ଅନାଚାର ବଢ଼ିବ ; ଏପରି କି ପଙ୍ଗପାଳ ଆସି ଫସଲ ନଷ୍ଟ କରିଦେବେ, ଏହିପରି ନାନା ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ କରିଛନ୍ତି । ଏ ଯୁଗର ମନୋବିଜ୍ଞାନ ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦୂର, ଅନାଗତ ଦୃଷ୍ଟି (Clairvoyance)କୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ସାରିଲାଣି । ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟି ବିଶ୍ୱଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ମିଳିତ କରିପାରିଲେ ମନୁଷ୍ୟ କାଳାତୀତ

ଜ୍ଞାନଲାଭ କରି ପାରିବ । ନାନା ବସ୍ତୁର ଜଡ଼ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟିର ସ୍ୱଭାବଗତିକୁ କ୍ଷୁନ୍ନ କରି ରଖି ଆମେ ସମସ୍ତେ ଦିବ୍ୟଚକ୍ଷୁ ହରାଇ ବସିଛୁଁ । ଭଗବାନ ବା କାଳାତୀତ ସତ୍ତାକୁ ଜଡ଼ ଭିତରେ ଅବଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଦେଖିବାର (Objectification of the Spirit)ମୋହ କାଟିଦେଇ ପାରିଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଯେ ସବୁ ମନ ଓ ସବୁକାଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିବ, ରୁଷଦେଶୀୟ ମହାତ୍ମା ବର୍ଦ୍ଦେଭ୍ (Berdyaev) ଏ କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ସମାଜର ସମସ୍ତ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚିନ୍ତାକଣା ଏକତ୍ର ଠୁଳ କରି ଆପଣାର ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମହାତ୍ମା ଯୁଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପୁରୁଷରୂପେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ସେ ଆପଣାର ଦିବ୍ୟ ଓ ଦୂରଗାମୀ ଦୃଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ତତ୍କାଳୀନ ଯୁଗଲକ୍ଷଣରୁ ଯୁଗର ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷୟରେ ଅନେକ ସତ୍ୟ ଦେଖି ପାରନ୍ତି । ବୋଧିଦ୍ରଷ୍ଟା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନିଶ୍ଚୟ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏହି ଉଚ୍ଚିଷ୍ଟ ସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନୀତ କରି ପାରିଥିଲେ ।

ମହତ୍ମାମାନଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏପରି ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ କରିବା ଏକା ଓଡ଼ିଶାରେ ନୂଆ ହୋଇନାହିଁ । ଅନେକ କାଳର ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମ-ଓ ପ୍ରାଚୀନ ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଏହାର ସନ୍ଧାନ ଅନେକ ମିଳି ପାରିବ । ମନ୍ତ୍ରଯାନର ଚିରପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀମୂଳକଳ୍ପରେ ଅନେକ ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ କଥା କୁହାଯାଇଛି । କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ତାଙ୍କଠାରୁ ନାନା ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ଓ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବାର ଆଖ୍ୟାନ ପଞ୍ଚସଖା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ବଳରାମ କେତେ ବାର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି, ଭଗବାନ କେତେଥର କେତେ ରୂପରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖାଦେଇ ଭବିଷ୍ୟ କଥାମାନ କହି ସେମାନଙ୍କୁ ଅଶେଷ ନିର୍ଭର ଦେଇଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରର ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହିପରି ସମାନ୍ତର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାନ ଅନେକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧ ଅଥବା ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କୁ ଡ଼ାକି ସାଧକମାନେ କିପରି ଆପଣାର ସନ୍ଦେହ ମୋଚନ କରି ପାରିବେ, କିପରି ସେମାନେ ଏହି ଜୀବନରେ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକାତ୍ମ ହୋଇ ପାରିବେ, ଏହାର ନାନା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରରେ ଅଛି । (୧) । ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ 'ନିର୍ବାଣ'ର ଏକ ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଘୋଷଣା କରିଛି ଯେ, ସର୍ବଜ୍ଞ ସତ୍ତାର ଅଙ୍କସ୍ଥଳରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିବା ହେଉଛି ନିର୍ବାଣର ଅବସ୍ଥା । ଭଗବାନ ସର୍ବଜ୍ଞ, ତେଣୁ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରି ସାଧକ ମଧ ତ୍ରିଗୁଣ ଓ ତ୍ରିକାଳ ସୀମା ପାରହୋଇ ଯାଇ ପାରିବ । (୨) ।

ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ହିବ୍ରୁ୍ୟ ସମାଜରେ ଅନେକ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ ଆର୍ଥିକ , ନୈତିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ନାନା ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଅସମତାରେ କ୍ଳିଷ୍ଟ ଓ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ମହାପୁରୁଷମାନେ ଭବିଷ୍ୟତର ଏକ ଆଦର୍ଶ ଆଲୋକଯୁଗର ସନ୍ଦେଶ ନେଇ ସେହି ସମାଜରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ନୂତନ ପ୍ରଭାତର ଯୋଗ୍ୟ ଗ୍ରହଣ ଲାଗି ସମସ୍ତ ସ୍ୱାର୍ଥ, ସମସ୍ତ ପାପ ଧୋଇ ଦେଇ ଈଶ୍ୱରନିଷ୍ଠ ଈଶ୍ୱରସ୍ଥ ମଣିଷ ପରି ଆପଣାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଏହାହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଲୋକେ ଯଦି ଆପଣାର ହୃଦୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ନ କରାନ୍ତି, ଯଦି ଏହିପରି ଜଟିଳ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଲାଗି ରହିଥାଏ , ତେବେ ନିଜେ ଭଗବାନ କରାଳ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ଏହି ସୃଷ୍ଟି-ବିକ୍ଷୋଭର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବେ, ଏହି ବଜ୍ରକଠୋର ଅନାଗତ ବାର୍ତ୍ତା ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ଶୁଣାଇ ଯାଇଥିଲେ । ପ୍ରଳୟ-ବନ୍ୟା ଓ ବତାସରେ ସ୍ୱାର୍ଥଜଡ଼ିତ ଜୀବନର ସମସ୍ତ ଭୋଗ ସଞ୍ଚୟ ନଷ୍ଟ ନିଶ୍ଚିହ୍ନ ହୋଇଯିବ । ନାନା ବ୍ୟାଧି ଓ ବିକାରରେ ସମାଜ ଆର୍ତ୍ତନାଦ କରି ଉଠିବ , ପୁରାତନ ସନ୍ଦେଶରେ (Old Testament) ଏହିସବୁ ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତଥା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମାଳିକାକୁ ଟିକିଏ ଗଭୀର ଭାବେ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ଏ କଥା ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯିବ ଯେ, କେବଳ ସମାଜକୁ ଅନାଗତ ପ୍ରଳୟବାଣୀରେ ଭୟବିକଳ କରାଇବା ସେମାନଙ୍କର ଆଦୌ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନ ଥିଲା । ଏହି ସବୁ

---

୧ । H. Kern : Manual of Indian Buddhism : P. 133
୨ । A. P. Sinnett : Esoteric Buddhism : P. 163

ଧ୍ୱଂସ ଓ ଯୁଗଭୁସୁଡ଼ା ପଛରେ ସେମାନେ କେବଳ ଅପଣାର ନୂତନ ସକାରାତ୍ମକ ଧର୍ମଲାଗି ଲୋକ-ସମାଜକୁ ତିଆରି କରିବାକୁ ସଚେଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ନାନା ଦୁର୍ବିପାକ ଓ ବିପର୍ଯ୍ୟୟରେ ଧରଣୀ ଉଛନ୍ନ ହେବ, ଯେତେବେଳେ ପାପବିଦ୍ଧ ସମାଜର ସମସ୍ତ ମୂଳ ଏକାବେଳକେ ଉତ୍ପାଟିତ ହୋଇଯିବ, ଯେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ସର୍ବଗ୍ରାସୀ ରୂପରେ ଗର୍ଜନ କରି ଉଠିବ, ସେତେବେଳେ କେବଳ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଗଣ ମହଦାଶ୍ରୟ ପାଇ ଆପଣାକୁ ବର୍ତ୍ତାଇ ରଖି ପାରିବେ; ଯେ ଧର୍ମରେ ଥିବ, ଅନାଗତ ଆସନ୍ନ ଅଧର୍ମ ତା'ର କିଛି କରି ପାରିବ ନାହିଁ । ଅସଲ ଧର୍ମର ପ୍ରତିପକ୍ଷ ଭାବନା ଏହିସବୁ ଭବିଷ୍ୟବାଣୀରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠୁଛି । ସତ୍ୟ ପରେ ତ୍ରେତା ଯାଇଛି, ଦ୍ୱାପର ଯାଇ କଳିଯୁଗ ଭୁସୁଡ଼ିବାକୁ ବସିଛି; ତଥାପି ପଞ୍ଚସଖା ଅନନ୍ତ ଯୁଗଠାରୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଲୀଳା-ପରିକର ହୋଇ ବାରବାର ଜଗତକୁ ଆସୁଛନ୍ତି । ଧର୍ମସ୍ଥ ହୋଇ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅକ୍ଷୟ ଆଶ୍ରୟର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିବାର ଭରସାବାଣୀ ଆଗତଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା ଭିତର ଦେଇ ଅତି ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ପ୍ରଥମେ କୁହାଯାଇଛି, ପାପ-ସଚେତନ ବର୍ତ୍ତମାନର ସମାଜ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଏହି ମାଳିକାଆଡ଼କୁହିଁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ସେଇଥିଲାଗି ମଧ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ମାଳିକା ଉପରେ ନାନା ଭକ୍ତଙ୍କର ନାନା କଲମ ଚଳିଆସିଛି । ଯୁଗୋପଯୋଗୀ କରି ପ୍ରଚାର କରିବାର ଉତ୍ସାହରେ ଭକ୍ତମାନେ ନାନା ଆଧୁନିକ ଉପମାମାନ ଦେଇ ମାଳିକାକୁ ବେଶ୍ ନୂତନ ରୂପରେ ସଜାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ ପୁସ୍ତକ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ ପଇଥିବା ଆଗତ ଭବିଷ୍ୟ ବାଣୀ ଭିତରେ ଏଷପ୍ କଥାର ଲୋଭୀ ଶୃଗାଳ ଉପାଖ୍ୟାନ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଛପାକଳ ଓ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନା ନୂତନ କଥା ପଶିଯାଇଛି । ତେଣୁ ସେ ସବୁର ବିଚାର କଲାବେଳେ ଟିକିଏ ସଂଶୟୀ ଭାବ ରଖି ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହେବ । ଅନେକେ ପୁଣି ନାନା ଠାର ଓ ଗାର ମାରି ଭବିଷ୍ୟତ ଇତିହାସର ସୂଚନାମାନ ଏହି ମାଳିକା ଭିତରେ ପୂରାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅସଲ ମାଳିକାରୁ ଏସବୁକୁ ଅନ୍ତର କରି ଦେଖିବା ପ୍ରାୟ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ତେଣୁ ସାର ହିସାବରେ ଆମେ କେବଳ ଏତିକି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଯେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଧର୍ମ ସମାଜକୁ ଉନ୍ନତ କରାଇବାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଶକ୍ତି ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲା । ସମାଜର ଅନାସ୍ଥା ଓ ଅନାଚାରରେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ପଞ୍ଚମହାପୁରୁଷ ଅତୀତ ଧର୍ମଭୂମିରୁ ବହୁରଙ୍ଗ ସାରତତ୍ତ୍ୱମାନ ଗ୍ରହଣ କରି ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଓ ବିରୋଧମାନ ଦେଖି ସେମାନେ ସ୍ୱତଃ ଅତୀତର ଆଦର୍ଶ ଯୁଗକୁ ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇଥିଲେ । ଅତୀତର ତୁଳନାରେ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ ଅନେକ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା, ସମାଜର ସୁଦୃଢ଼ ସ୍ତମ୍ଭମାନ କ୍ରମେ ହୁଗୁଳା ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ଧର୍ମ ଓ ସମାଜରେ ଏପରି ଅଧୋଗତି ଦେଖି ସେମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝି ପାରିଥିଲେ ଯେ ସେହିପରି ଅଧର୍ମ ଓ ନୀତିବିଡ଼ମ୍ବନା ଲାଗିରହିଲେ ଭବିଷ୍ୟତର ସମାଜ ଆହୁରି ନିର୍ବୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ବଳହୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିବ । ସମାଜ ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିଲା, ନିସ୍ୱାର୍ଥ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେମାନେ ସମାଜର କ୍ରମବିବର୍ତ୍ତନର ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପରେଖ କଳି ପାରିଥିଲେ । ସାଧାରଣ ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିକେନ୍ଦ୍ରିତ ଜୀବନରେ ହୁଏତ ସେହି ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚସଖା ସେ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟି ପାଇଥିଲେ । ଭବିଷ୍ୟତ ଓ ସମାଜର ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଦୁରବସ୍ଥା ସେମାନେ ଜଳ ଜଳ କରି ଦେଖି ପାରିଥିଲେ, ଏବଂ ସେଇଆକୁ ସାଧାରଣଙ୍କ ଜ୍ଞାନ ସମକ୍ଷକୁ ଆଣିବାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ତତ୍ପର ହୋଇଥିଲେ । ଭବିଷ୍ୟ ମାଳିକା ଯେଉଁଠରେ ଯେଉଁପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, ସବୁଠି ଏହି କାରଣଟି ଦ୍ୱାରାହିଁ ତାହାର ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ଏ ଯୁଗରେ ରାଜନୀତିରେ ମଧ ନାନାପ୍ରକାର ଭବିଷ୍ୟବାଣୀ ସମ୍ଭବ ହେଲାଣି, ତେଣୁ ଦିବ୍ୟଚକ୍ଷୁଲାଭ କରିଥିବା ଓ ସମାଜର ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିରେ ଅବିଚଳ ଶ୍ରଦ୍ଧା ରଖିଥିବା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ କାହିଁକି ଏହା ଅସମ୍ଭବ ବା ଅପ୍ରତୀତ୍ୟ ହେବ ?

ନିତ୍ୟରାହାସ—ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ

ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ :-

ଉଠ ଉଠ ସଖି ବହନ ଯିବା, ନିତ୍ୟରାହାସ ଦର୍ଶନ କରିବା ।
ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ଜଗଦ୍ ଗୋସାଇଁ, ନିତ୍ୟରାହାସରେ ଅଛନ୍ତି ରହି ।
ଚାଲ ଗୋ ସଖି ବହନ ଯିବା, ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ।।
ଯେଉଁଠାରେ ରାତ୍ର ଦିବସ ନାହିଁ, ନବୀନରୂପେ ଛନ୍ତି ଉଦେ ହୋଇ ।
ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ସେ ଅନନ୍ତ ଖେଳ, ଅଶେଷ ରୂପ ତୁଳନା ସେଠାର ।
ସଖି ଗୋ ରାତ୍ର ଯାଉଛି ପାହି, ଚାଲ ବହନ ଯିବା ସଜ ହୋଇ ।।
ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ତିରୀ ପୁରୁଷ ନାସ୍ତି, ଏକାଙ୍ଗରୂପ ଯୁଗଳ ମୂରତି ।
ଅଶେଷ ରୂପ ସେ ତୁଳନା ନାହିଁ, ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ଅଛନ୍ତି ସେଠାଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ଯିବା ବହନ ହୋଇ, କୋଟି କୋଟିଜନ୍ମ ଫଳ ସେଠାଇଁ ।।
କୋଟି କୋଟି ରୂପ ତହିଁରୁ ଜାତ, ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ତହିଁ ଲମ୍ପଟ ।
ସହସ୍ରେ ଫେଣା ମଣିବର ଜ୍ୟୋତି, ନୁହଇ ପୁରୁଷ ନୁହେଁ ଯୁବତୀ ।
ସଖି ଗୋ ଭାଗ୍ୟ କେ କହିପାରୁ, ମହାମହିମା ସେ କଳପତରୁ ।।
ରାଧା କୁଚଯୁଗଳରେ ସେ ହରି, ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ମୁରଲୀଧାରୀ ।
ଚନ୍ଦ୍ରକୋଟି ତେଜ ଦିଶଇ ଭାନୁ, ତେସନ ଶୋଭା ଦିଶେ କଳାକାହ୍ନୁ ।
ସଖି ଗୋ ଉଛୁର ସେ ନ କରି, ବହନ ହୋଇ ଯିବା ନିତ୍ୟପୁର ।।
ବ୍ରହ୍ମଗାୟତିରି ଯହିଁରେ ମେଳ, ଚାରିବେଦ ତହିଁ ସେ ଦ୍ୱାରପାଳ ।
ଉପମା ଦେବାକୁ ତହିଁ ସେ ନାହିଁ, ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ଆଲଟ ଯହିଁ ।
ସଖି ଗୋ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ଯାଇଁ, କୋଟି କୋଟି ଜନ୍ମ ଫଳ ସେଠାଇଁ ।।
ଅନନ୍ତ ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ଯହିଁ, ସହସ୍ରଦଳ କିଶୋର ସେଠାଇଁ ।
ଯେଉଁଠାରେ ପରାପରଟି ନାହିଁ, ଅବନା ଅଣସାଧନା ସେ ଭୂଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ଚାଲ ଯିବା ବହନ, ଦର୍ଶନ କରିବା ମଧୁସୂଦନ ।।
ନୀଳ ମେଘ ଜ୍ୟୋତି କୃଷ୍ଣର ବର୍ଣ୍ଣ, ରାଧା ଚନ୍ଦ୍ରଜ୍ୟୋତି ତହିଁ ଗୋପ୍ୟାନ ।
ଦ୍ୱାଦଶ ବଇଠି କମଳ ପାଦ, ରାଧାମୁଖରେ ହୋଇଛି ଅଭେଦ ।
ସଖି ଗୋ କଳାମେଘେ ବିଜୁଳୀ, ତେସନ ରୂପ ଦିଶୁଥାନ୍ତି ଝଳି ।।
ନୀଳ ମେଘେ ଯେହ୍ନେ ବିଜୁଳୀ ଜ୍ୟୋତି, ତେସନ ଶୋଭା ରାଧାଦେହ ଗୋଟି ।
କୋଟି ଚନ୍ଦ୍ରମା ପ୍ରାୟେ ମୁଖ ଶୋଭା, କିସ ଉପଲକ୍ଷ ତହିଁକି ଦେବା ।
ସଖି ଗୋ ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ଜୀବନ, ଦେଖିଲେ ପାପ ହୋଇବ ଦହନ ।।
ଏମନ୍ତ ଖେଳ ନିତ୍ୟଠୁଳ ଯହିଁ, ରାଧାମୁଖେ କୃଷ୍ଣ ଚରଣ ନେଇ ।
ଚୁମ୍ବୁଥାନ୍ତି ବିମ୍ବାଧରେ ଜ୍ୟୋତି, ଧନ୍ୟ ଶୋଭା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣର ବଇଠି ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ବାରଣ ନାହିଁ, ନୟନେ ନୟନ ଅଛି ମିଶାଇ ।।
ନୀଳ ମେଘେ ଯେହ୍ନେ ପୂର୍ଣ୍ଣମୀ ଜହ୍ନ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭାଲେ ଟୋପି ଚନ୍ଦନ ।
ସର୍ବ ଗୋପୀମାନେ ଅଛନ୍ତି ବେଢ଼ି, ଅବହେଳରେ ନିତ୍ୟବେଳ ପଢ଼ି ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ବାରଣ ନାହି, ଭ୍ରୂଲତା କପୋଳେ ଚକ୍ଷୁ ସେଠାଇଁ ।।
ପାଦରେ ପାଦ ଛନ୍ଦାଛନ୍ଦି ହୋଇ, ଭୁଜେ ଛନ୍ଦ ମୁଖେ ମୁଖ ଲଗାଇ ।
କର୍ଣ୍ଣ ନାସା ଚକ୍ଷୁ ନୋହେ ବାରଣ, ଏକରୂପ ଦିଶେ ଅଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣ ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ହ୍ଲୀଂ ଶ୍ଲୀଂ କ୍ଲୀଂ, ଉପମା ଦେବା କେଉଁରୂପେ ତହିଁ ।।
ବିନ୍ଦୁ ଉପରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକା ଗୁପତ, ଚନ୍ଦ୍ରିକାପରେ ଟୋପି ଏକରୂପ ।

ଶ୍ଳୀଂ କ୍ଷର ବସେ ଚରଣ ତଳ, ଉଦ୍ଧାନ ଘେନି ଉଦେ ଅଣାକ୍ଷର ।
ସଖି ଗୋ ହ୍ଲୀଂ ଶ୍ୱେତଟି ତହିଁ, ଶୀଳଂ ପରେ ଦେଖ ଗୁପତ ଭୂଇଁ ।।
ରୂପରେଖ ବର୍ଣ୍ଣ ସେଠାରେ ନାହିଁ, ସିଂହାସନ ବେଢ଼ି ଅଛି ସେଠାଇଁ
ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂରତି ଏକାଇ ରୂପ, ଅଣସାଧନାରେ ଦେଖ ଅଲେଖ ।
ସଖି ଗୋ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କ ସ୍ଥାନ, କୋଟି କୋଟି ବିଷ୍ଣୁ ଯହିଁରୁ ଜନ୍ମ ।।
ରାଧା ଚୁମ୍ବୁଛନ୍ତି କୃଷ୍ଣ ଚରଣ, ସୁଧା ବହୁଅଛି ସେଠାରୁ ପୁଣ ।
ତିନିଧାର ହୋଇ ବହୁଛି ତହିଁ, ସେହି ଜଳେ ସ୍ନାନ କରିବା ପାଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା ଧାର, ହୃଦପଦ୍ମ ନାଭିରୁ ସେ ବାହାର ।।
ଚାଲ ସେ ଜଳେ ସ୍ନାହାନ କରିବା, ନିତ୍ୟ ରାଧା ସେ ଦେଖିଣ ତରିବା ।
ବତିଶ ନାୟିକା ଅଛନ୍ତି ବେଢ଼ି, ଅଷ୍ଟ ସଖିଗଣ ଯହିଁରେ ଜଡ଼ି ।
ସଖି ଗୋ ଦ୍ୱାଦଶ ଗୋପାଳଟି, ଅନନ୍ତଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ତହିଁ ଅଛନ୍ତି ।।
ଷୋଳ ଚାରି ଚଉବିଂଶ ପଞ୍ଚଶ, ଚଉଷଠି କଳା ଯହିଁ ପ୍ରକାଶ ।
ଚଉରାଶି ଭେଟ ହୋଇଣ ଭେଦି, ତହିଁ ଅନନ୍ତ ଗୋପାଳଙ୍କ ବେଦୀ ।
ସଖି ଗୋ ବେଦ ନୁହଁଇ ଗମି, ଅଭେଦ ଅଗମ୍ୟ ସେହିଟି ଭୂମି ।।
ଚୌଷଠି ସହସ୍ର ନାୟିକା ଘେନି, ନବୀନ ଗୋପାଳ ଶ୍ୟାମଳ ଧ୍ୱନି ।
ଅନନ୍ତ ଅଛନ୍ତି ବଟ ପୁଟରେ , ବେଢ଼ି ରହିଛନ୍ତି ବଳୟାକାରେ ।
ସଖି ଗୋ ସୁଦର୍ଶନ ଡ଼ାକୁଣୀ, ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଣବ ଅନନ୍ତ ଫଣି ।।
କୋଟି ମୁକୁତା କୋଟି ଚନ୍ଦ୍ର ଧ୍ୱନି, ହୀରା ନୀଳା ଗଜ ପୋଏଁଲା ଜାଣି ।
ଅଷ୍ଟନିଧି ଯହିଁ ପ୍ରକାଶ ହୋଇ, ଉପମା ଦେବା ଆଉ କିସ ତହିଁ ।
ସଖି ଗୋ ଚାଲ ବହନ ଯିବା, ରାଧା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ।।
ଅଶେଷ ପାତକ ହୋଇବା ଧ୍ୱଂସି, ନୟନେ ଦେଖିବା ରୂପ ଶ୍ରୀବଂସି ।
ବେଦ ଯାହାକୁ ଗମି ନ ପାରଇ, ହୀନ ଜଗନ୍ନାଥ ପାଇବ କାହିଁ ।
ସଖି ଗୋ ରଧାକୃଷ୍ଣ ଚରଣ, ପାମର ଅଚ୍ୟୁତି ପଶେ ଶରଣ ।।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦଃ-

ନୀଳା ଉଦେ କୁଞ୍ଜେ କରି ବିଧାନ, ନାହିଁ ଜାଣି ହୁଏଟି ରାତ୍ରିଦିନ ।
ଯିବା ବହନ ସଖି ହୁଅ ସଜ, ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ଯହିଁରେ ବୀଜ ।
ସଖି ଗୋ ଚାଲ ନିତ୍ୟ ଦେଖିବା , ନୀଳାଦ୍ରିରୂପ ଦର୍ଶନ କରିବା ।।
ଚାରି କୋଣରେ ଚାରି ସରୋବର, ଚାରିବେଦଙ୍କର ଯହିଁରେ ଘର ।
ଚାରି ଦ୍ୱାର ମିଶିଣ ଏକ ଦ୍ୱାର, ପଶ୍ଚିମ ଦ୍ୱାରୁ ବହୁଅଛି ନୀର ।
ସଖି ଗୋ ନିତ୍ୟ ରାହାସର ସ୍ଥଳି, ନିତ୍ୟ ରୂପ ଦେଖି ସେଠାରୁ ଚଳି ।।
ପୁରୁଷ ରୂପ ତହିଁ ଦେଖା ନାହିଁ, ଗୋପିକା ଅଙ୍ଗ ଗୋପାଳଙ୍କ ଦେହୀ ।
ଚଉଷଠି ସସ୍ର ନାୟିକା ଏଟି, ତ୍ରିପୁରା ବସି ଅଛନ୍ତି ସେ ଆଣ୍ଟି ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ପଡେ କବାଟ, ଯୋଗମାୟାଙ୍କର ଓଲଟ ଘାଟ ।।
ଶେଷ ଦେବଙ୍କର ମଉଳି ତହିଁ, ଅଶେଷ ନୀଳା ଉଦେ ସେହିଠାଇଁ ।
କୋଟି କୋଟି ବିଷ୍ଣୁ ଯହିଁରୁ ଜାତ, ସହସ୍ରେ ମଣିମ ଭଳି ପ୍ରକଟ ।
ସଖି ଗୋ ନାହିଁଟି ରାତ୍ରିଦିନ, ବେଗେ ତାହାଙ୍କୁ କରିବା ଦର୍ଶନ ।।
ବ୍ରହ୍ମ ଗାୟତିରି ପାବଚ୍ଛ ହୋଇ, ବେଦ ଜଣାଣ କରୁଅଛି ଯହିଁ ।
ଦେବନାଶନ ବଟ ସେହିଠାରେ, ଦେବ ଉପୁଜି ପ୍ରଳୟ ତହିଁରେ ।
ସଖି ଗୋ ଅଣ ଉଦୟ ତହିଁ, ଅହର୍ନିଶି ବଂଶୀସ୍ୱନ ଦିଅଇ ।।
ଅଷ୍ଟ ସାଧନା ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗର ଜ୍ୟୋତି, ଅଷ୍ଟ କୋଣେ ଅଷ୍ଟ ନାଏକା ଛନ୍ତି ।

ତହିଁ ମଧ୍ୟରେ ଅଛି ସିଂହାସନ, ବତ୍ରିଶ ଲୀଳା ଯେଉଁଠାରୁ ଜନ୍ମ ।
ସଖି ଗୋ ଲୟ କରିଣ ଦେଖ, ଦେଖି ପାରିଲେ ନାହିଁ ଦୁଃଖସୁଖ ।।
ଦ୍ୱାଦଶ ଅକ୍ଷର ଜନ୍ମ ସେଠାଇଁ, ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳାର ଭୂଇଁ ।
କ୍ରିୟ ରାଧାଙ୍କୁ ପଞ୍ଚକୃଷ୍ଣ ମେଳେ, ଚାରିଯୁଗ ତହିଁ ହୋଇଛି ଠୁଳେ ।
ସଖି ଗୋ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେବାକୁ ନାହିଁ, ଅଶେଷ ଲୀଳାର ଗୋଚର ଭୂଇଁ ।।
ପ୍ରଥମ ଦଳ ଉପମାଟି ଯେତେ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଦଳ ତହିଁର ସଙ୍ଗତେ ।
ତୃତୀୟ ଦଳ ତ୍ରିବିଧ ବୀଜଟି, ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ସିଦ୍ଧି ଯୋଗଟି ।
ସଖି ଗୋ ହଳା ବୋଲିଣ ଯେହୁ, ହରାଦି ଅକ୍ଷରେ ଅଟଇ ସେହୁ ।।
ପ୍ରଥମ ତ୍ରିବିଧ ରୂପ କମଳ, ଚତୁରଙ୍ଗ ଧ୍ୱନି ତହିଁ ଉପର ।
ସେହି ଦ୍ୱାରେ ରାଧା ଅଛଇ ରହି, କୋଟି କୋଟି ରୂପ ତୁଲ୍ୟ ନୁହଇ ।
ସଖି ଗୋ ପ୍ରିୟରୂପା ସେଠାରେ, ପ୍ରେମ ଚଳାଉଛି ରହି ପ୍ରେମରେ ।।
କୋଟି ଗଙ୍ଗା ସିଦ୍ଧଧାର ଲହରୀ, ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ସେ ଅଛଇ କରି ।
ଚତୁର୍ଦ୍ଧାରୂପ ଏକ ଅଙ୍ଗ ତହିଁ, ଅଧେ ଅଣ୍ଡିର ସେ ଅଧେକ ମାଇ ।
ସଖି ଗୋ ନିତ୍ୟ ରତି ସେଠାରେ, ରାଧା ଉଦେ ହୋଇଅଛି କମଳେ ।।
ନିତ୍ୟ ରାଧିକା ବୋଲି ତାର ନାମ, କୋଟି କୋଟି ରୂପ ନୁହଁଇ ସମ ।
ସେହି ରାଧା ଅଙ୍ଗୁ ସକଳ ଜନ୍ମ, ବିଷ୍ଣୁ ମହିମା ଅତି ଗୁହ୍ୟତମ ।
ସଖି ଗୋ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେବାକୁ ନାହିଁ, ଅରୂପାନନ୍ଦ ରାଧା ଅଙ୍ଗ ସେହି ।।
ସେହି ରାଧାଟିଏ ସଚରାଚର, ଉଦେ ହୋଇଅଛି ଯୋଗସଙ୍ଗର ।
ସେହି କଳାଟି ଦେବୀ ଦେବ ହର, କୋଟି କୋଟି ଦେବ ତହୁଁ ବାହାର ।
ସଖି ଗୋ କାରଣ ରୂପା ଜଡ଼ି, ହରିହର ସେ ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ।।
ସେହି ଅଙ୍ଗରୁ ଦୁର୍ଗା ହେଲେ ଜନ୍ମ, ପାର୍ବତୀ ବୋଲି ହେଲା ତାର ନାମ ।
ତହିଁରୁ ଅନେକ ହୋଇଲେ ଜାତ, ଅଷ୍ଟ ଚଣ୍ଡିକା ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଉଦିତ ।
ସଖି ଗୋ ନିତ୍ୟ ରାଧାଟି ସେହି, ଚାଲ ବହନ ଯିବା ସଜ ହୋଇ ।।
ରାଧା କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲମ୍ପଟ ଭୂଇଁ, ତହିଁରୁ ଧାର ଖସିଣ ପଡ଼ଇ ।
ସେହି ରାଧାଟି ଗୋଲକ ମଣ୍ଡଳି, ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର କେଳି ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ବିଘ୍ନଟି ନାହିଁ, ଅବିଦ୍ୟାରୁ ଜାତ ହୋଇଲେ ସେହି ।।
ଦୂତୀ ରଧାକୃଷ୍ଣ ନିଜ ଆସ୍ଥାନ, କୋଟି କୋଟି ବିଷ୍ଣୁ ନାହିଁ ଆଶ୍ରମ ।
ଶେଷଦେବଙ୍କର ମଉଳି ପରେ, ବିଜେ କରିଛନ୍ତି ଅଶେଷ ହରେ ।
ସଖି ଗୋ ବଳଭଦ୍ର ମୂରତି, ପ୍ରେମରୂପା ଅଙ୍ଗ ଖସି ପଡୁଛି ।।
ଲଳିତା ବିଶାଖା ଚନ୍ଦ୍ରମା ସଖି, ଆଦି ମହିମା ଚତୁରଙ୍ଗ ରୂପୀ ।
ମୁଖ ପଙ୍କଜରୁ ରସ ଗଳିଲେ, ପ୍ରେମରୂପା ବୋଲି ନାମ ବହିଲେ ।
ସଖି ଗୋ ସେହି ରସଟି ଖୀର, ମନ୍ଥିବାରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ହେଲେ ବାହାର ।।
ସେ ପୁଣି ଅବତାରକୁ ଧଇଲେ, ବିଷ୍ଣୁ ସେହି ଅଧିଷ୍ଠାନକୁ ଗଲେ ।
ଚାରିଯୁଗରେ ଚାରି ନାମ ତାର, ବତିଶ ଲୀଳା ହୋଇଲା ବାହାର ।
ସଖି ଗୋ ଲୀଳା ରସ ଭିଆଣ, ସେହି ରସଟି ଅଟେ ଆଦିସ୍ଥାନ ।।
ତହିଁରୁ ପୁଣି ଯୋଗନିଦ୍ରା କଲେ, ଚାରିମୂରତି ଏକାଙ୍ଗ ହୋଇଲେ ।
ବତିଶ ଲୀଳା ଅବତାର ଘେନି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପୁଣି ହୋଇଲେ ଜାଣି ।
ସଖି ଗୋ ଷୋଳକଳାରୁ ଠିକ, ଦ୍ୱାପରେ ହୋଇଲେ ଯୁଗନାୟକ ।।
ଶୟନ ପଦ୍ମ ନାଭିରୁ ଜନମି, ପଦ୍ମଯୋନିରୁ ଆଦିରୂପ ଘେନି ।
ସେହି ରୂପଗୋଟି ସଚରାଚର, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ବୃନ୍ଦାବନର ।
ସଖି ଗୋ ଖେଳ ଲାଗିଛି ଦେଖ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତହିଁରେ ବିମୁଖ ।।

ତୃତୀୟ ଛାନ୍ଦ:-

ଓଲଟ ବୃନ୍ଦାବନ କୁଞ୍ଜ ଯହିଁ ଓଲଟ ପାଲଟ ଯୁଗଳ ଦେହୀ ।
ଷୋଳ କଳାରେ ହୋଇ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ରାଧା ଅଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣ ।
ସଖି ଗୋ ବେନି ମୂରତି ଏକ, ଶବଦ ଫେରୁଅଛି ଅତିରେକ ।।
ରାଧା କଟିପରେ କୃଷ୍ଣ ବସିଛି, ଅଷ୍ଟାଦଶ ଚିହ୍ନ ତହିଁ ଲୁଚିଛି ।
ଚନ୍ଦ୍ରିକା ଗୁପତ ହୋଇଛି ତହିଁ,ଶୀଳଂ ପରେ ଦେଖ ଗୁପତ ଭୂଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ଷୋଳ ଡମ୍ବରୁ ପରେ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣ ରାଧା ଉପରେ ।।
କଳା ମେଘେ ବିଜୁଳି ପ୍ରାୟେ ଦିଶି, ଜଳ ଭିତରେ ଲୁଚିଅଛି ଶଶୀ ।
କୋଟି କୋଟି ରୂପ ନୁହେଁ ତୁଳନା, ରାତ୍ରି ଦିବାକର ନୋହେ ଭାବନା ।
ସଖି ଗୋ ବାରି ନୁହଁଇ ସେହୁ, ନିତ୍ୟ ଗୋଲକ ରୂପ ଅଟେ ଯେହୁ ।।
ରାଧା ଅଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବସିଛି, ଶ୍ରୀ ଅଙ୍ଗରୁ କଳା ରସ ଗଳୁଛି ।
ସେ ରସରେ ରସିତ ଗୋପିଜନ, ସୁଧାନିଧି ମକରନ୍ଦ ତା' ନାମ ।
ସଖି ଗୋ ସେହି ରସେ ରସିବା, ପୁନରଜନ୍ମ କାହୁଁ ପାଇବା ।।
ପଞ୍ଚମ ଅଙ୍ଗ ପଞ୍ଚମ ସେ ଧ୍ୱନି, ଛଡ଼ ଛଇ ଛଡ଼ ଦ୍ୱାରକୁ ଘେନି ।
ସହସ୍ର ପାଖୁଡ଼ା ପଦ୍ମରେ ଛନ୍ତି, କେଉଁ ପାଖୁଡ଼ାରେ କେବଣ ମୂର୍ତ୍ତି ।
ସଖି ଗୋ ଭେଦି ପଶିବା ଚାଲ, ନିତ୍ୟ ରାଧିକାଙ୍କ ତହିଁରେ ମେଳ ।।
ଛତ୍ର ଆକାରେ ସେ ପଦ୍ମର ବନ, ନୀଳ ମେଘରେ ବିଜୁଳୀ ଯେସନ ।
ଦ୍ୱାଦଶ ଅଙ୍ଗୁଳ ପଦ୍ମର ବନ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କଣ୍ଠରେ ତାହାର ସ୍ଥାନ ।
ସଖି ଗୋ ରାଧା ହୃଦେ ଲାଗିଛି, ଶ୍ୱେତ ଗଙ୍ଗାଧାର ବହି ପଡୁଛି ।।
ପାଦ ବୋଲି କରି ଯାହାକୁ କହି, ମସ୍ତକ ଅଟଇ ସେ ପ୍ରାଣସହୀ ।
ରାଧା କୁଚ ପରେ କୃଷ୍ଣର ଖେଳ, ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଜ୍ୟୋତି ଏକାଙ୍ଗର ମୂଳ ।
ସଖି ଗୋ କୃଷ୍ଣ ଲମ୍ପଟ ଭୂଇଁ, ଚଉଦ ଭୁବନେ ଏ ରୂପ ନାହିଁ ।।
ଓଲଟି ଦିଶୁଅଛି ନାଗଫଣି, ସହସ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରମା ଏକରେ ଜାଣି ।
ବେନି ଅଙ୍ଗ ରୂପ ଏକ ହୋଇଛି, ଚଉଷଠି କଳା ବନ୍ଧ ବେଢ଼ିଛି ।
ସଖି ଗୋ ଚଉରାଶୀ ଯେ ପତ୍ର, କେଉଁ ଶଶୀ କେଉଁ ଦଳରେ ନୃତ୍ୟ ।।
ଦ୍ୱାଦଶ ପାଖୁଡ଼ା ବେଢ଼ିଛି ତହିଁ, ବତିଶ ନାଏକା ଅଛନ୍ତି ରହି ।
ଅନନ୍ତ ବୋଲି ଅନ୍ତ ନାହିଁ ତହିଁ, ଅଣ ଅକ୍ଷର ଆଦି ଜନ୍ତ ନାହିଁ ।
ସଖି ଗୋ ଅଣ ଉଦୟ ସ୍ଥାନ, ସହସ୍ରଧାର ବୋଲି ସୁଦର୍ଶନ ।।
ଢାଙ୍କି ରହିଅଛି ବେଢ଼ି ଉପରେ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ ବିଷ୍ଣୁ ପାଦ ପଦ୍ମରେ ।
କୋଟି କୋଟି ଯୁଗ ନିମିଷ ନାହିଁ, ରାତ୍ର ଦିବା ତହିଁ ବାରଣ ନାହିଁ ।
ସଖି ଗୋ ସେହି ରସେ ବୁଡ଼ିବା, ଉଠ ପ୍ରାଣ ସଖି ବହନ ଯିବା ।।
ଦେହ ନୁହଇ ଅଦେହଟି ଜାଣ, ମନରନ୍ଧ୍ର ବୋଲି ତାହାର ନାମ ।
ଶୁକ ସନକାଦି ସକଳ ମୁନି, ଧ୍ୟାନ କରି ବସିଅଛନ୍ତି ପୁଣି ।
ସଖି ଗୋ ଧ୍ୱନି ଜାଗିଣ ଦେଖ, ଅଦ୍ଭୁତ ରୂପଟି ଯୁଗନାଏକ ।।
ଷୋଳ ଅକ୍ଷର ବସିଅଛି ଯହିଁ, ବତିଶ ଅକ୍ଷର କମଳ ହୋଇ ।
ପଞ୍ଚାଶ ଅକ୍ଷର ଲୀଳାର ସ୍ଥାନ, ଚଉଷଠି ରାଧାଙ୍କର ବିଶ୍ରାମ ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ପଦ୍ମ ଫୁଟିଛି, ପାଖୁଡ଼ାରୁ ରସ ବହି ପଡୁଛି ।।
ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ତାକୁ କହି, ସେହି ପଦ୍ମରେ ଖେଳୁଅଛି ରହି ।

ଛଡ଼ଚକ୍ର ଘେନି ପଦ୍ମ ବେହାର, ଦ୍ୱାଦଶ ବ୍ରହ୍ମା ମଣ୍ଡଳି ଆକାର ।
ସଖି ଗୋ ବୟାଳିଶିରେ ଦେଖ, ଲେଖା ନୁହଇ ଅଲେଖ ଏ ରୂପ ।।
ଅରୂପ ବର୍ଣ୍ଣ କିଶୋରଟି ଜାଣ, ସେହି ରାଧାଅଙ୍ଗ ଅଟେ ପ୍ରମାଣ ।
ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଗୋଟି ତହିଁ ମିଶିଛି, ନବୀନ କିଶୋର ରୂପ ହୋଇଛି ।
ସଖି ଗୋ ନବୀନଟି ସେ ତରୁ, ନବୀନ ରାଧା ଉଦୟ ମଣ୍ଡଳୁଁ ।।
ଚାଲ ବହନ ହୋଇକରି ଯିବା, ସେହି ରୂପକୁ ଦର୍ଶନ କରିବା ।
ଭେଦି ମୁଖ ଦେଖିବା ତାର ଯାଇଁ, ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତି ଆଶ୍ରେ ସେହିପାଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ପଦ୍ମପ୍ରମାଣ ଜ୍ୟୋତି, ହ୍ଲୀଁ ପରେ କ୍ଲୀଁ ବର୍ଣ୍ଣଟି କୃତି ।।

ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦ:-

ତହିଁ ପରେଟି ପ୍ରଥମ ଯେ ଦଳ, ଦିଶୁଥାଇ ତା'ର ବର୍ଣ୍ଣ ଶୁକଳ ।
ଓଁ କାର ଅକ୍ଷର ବସିଛି ତହିଁ, ନିତ୍ୟରାହାସ ଗୋଲକର ଭୂଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ସେହି ବନୁଁ କ୍ଷରୁଛି, ସହସ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର କି ଉଦେ ହୋଇଛି ।।
ଆର ପାଖଡ଼ା ନୀଳବର୍ଣ୍ଣ ଦିଶେ, ହ୍ଲୀ ଅକ୍ଷର ତହିଁ ପରେ ବସେ ।
ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ ଭଜନ ତହିଁ, ହରିହର ଧ୍ୱନି ତହିଁ ଶୁଭଇ ।
ସଖି ଗୋ ଆଉ ଉପମା ନାହିଁ, ଦଶ ଅବତାର ଶରଣ ଯହିଁ ।।
ତ୍ରିୟ ପାଖୁଡ଼ାରେ ତ୍ରିବିଧ ରୂପ, ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ ହୋଇ ଏକତ୍ୱ ।
ହ୍ଲୀଁ ଶ୍ଲୀଁ ତହିଁ ଅକ୍ଷର ବସେ, ଅଲୋପ୍ୟ ନାମ ନୁହଇ ଲୋପ୍ୟ ସେ ।
ସଖି ଗୋ ଭେଦି ରହିଛି ସେହି, କୋଟି କୋଟି ଧ୍ୱନି ଉଦୟ ନାହିଁ ।।
ପଞ୍ଚମ ପାଖୁଡ଼ା ଶିଶୁବେଦଟି, ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅକ୍ଷର ବସିଅଛି ।
ଆରକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ସେ ପାଖୁଡ଼ା ଜାଣ, ସେଠାରେ ଖେଳୁଅଛି ସୁଦର୍ଶନ ।
ସଖି ଗୋ ସୁଧା ବହିପଡୁଛି, ରାଧା ଅଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୁଚିଛି ।।
ପ୍ରେମସିନ୍ଧୁ ଉଛୁଳିଅଛି ତହିଁ, ଭକତଙ୍କର ସେ ଧନ ଅଟଇ ।
ସେହି କଳାରୁଚି ସକଳ ଜାତ, ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତି ଯାର ଅଟେ ଭୃତ୍ୟ ।
ସଖି ଗୋ ଚାଲ ନିତ୍ୟ ଦେଖିବା, ନିତ୍ୟ ରାହାସ ଦର୍ଶନ କରିବ ।।

ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦ:-

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଉପରେ ସେ ସ୍ଥାନ, ଅଭୟ ମୂରତି ଯହିଁ ବିଶ୍ରାମ ।
ଶବଦ ଫେରୁଅଛି ଶେଷ ତହିଁ, ରାଧା କୁଚ ପରେ ଅଛନ୍ତି ଦେହୀ ।
ସଖି ଗୋ ଆଉ ନାହିଁଟି ଲକ୍ଷ (କ୍ଷ୍ୟ), ଅଶେଷଲୀଳା ଦେଖିବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ।।
ରାଧାଙ୍କୁ ବେଢ଼ି ରହିଅଛି ଜ୍ୟୋତି, ସହସ୍ରଦଳ ପଦ୍ମ ଆକାରଟି ।
ଜ୍ୟୋତିରେ ଜ୍ୟୋତି ମିଶିଅଛି ତହିଁ, ଅଭୟ ପୟର ଅରୂପ ଦେହୀ ।
ସଖି ଗୋ କେଳି କଳପତରୁ, ଅନନ୍ତ ଜିହ୍ୱା ଅଣାକାରଠାରୁ ।।
ଯେଉଁଠାରୁ ରାଧା ଅଙ୍ଗ ଏକତ୍ୱ, ସହସ୍ର ଜ୍ୟୋତି ତହିଁରେ ଗୁପତ ।
ପାଖୁଡ଼ାମାନଙ୍କ ମହିମା ଯେତେ, ବର୍ଣ୍ଣି ନୁହଇ ସହସ୍ର କଳପେ ।
ସଖି ଗୋ ସବୁ ଫେରୁଛି ତହିଁ, କୋଟି କୋଟି ଯୁଗ ନିମିଷ ତହିଁ ।।
ପ୍ରଥମ ପାଖୁଡ଼ା ରକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣହିଁ, ଦ୍ୱିତୀୟ ତୃତୀୟ ଚାରି ଏକଇ ।
ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପାଖୁଡ଼ା ମଧରେ ସ୍ଥାନ, ଦ୍ୱାଦଶ କମଳ ଏକ ଆସନ ।
ସଖି ଗୋ ଦେଖିବା ସେହି ରୂପ, ଯହିଁରେ ଅନାଦି ଯୁଗନାଏକ ।।
ପଦ୍ମ ଫୁଟିଅଛି ମୁଖରେ ରହି, ମୁଖରେ ମୁଖ ଚୁମ୍ବୁଛନ୍ତି ରହି ।

ସୁଧାରସ ଖାଇ ହେବା ମୁକତ, ସହସ୍ରେ ଜନ୍ମରୁ ଅନାଦି ରୂପ ।
ସଖି ଗୋ ନିତ୍ୟ ରାହାସ ଏହି, ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତର ଦିନ ସରଇ ॥

ଷଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ :-

ପାଖୁଡ଼ା ବେଢ଼ିଅଛି ଚାରି କୋଣ, ମଧରେ ଅନନ୍ତଙ୍କର ଭ୍ରମଣ ।
ଶ୍ରୀବଳଭଦ୍ର ଉପରେ ସେ ଯାଇଁ, ଶେଷଦେବ ଫଣି ଲୀଳାର ଭୂଇଁ ।
ସଖି ଗୋ ତହିଁ ବାରଣ ନାହିଁ, ଚାରିବର୍ଣ୍ଣ ଏକ ରୂପ ଦିଶଇ ॥
ଦ୍ୱାଦଶ ବଟ ଲାଗି କୁଞ୍ଜ ଖେଳ, ଦ୍ୱାଦଶ ବଇଁଶୀ ଏକଇ ମେଳ ।
ମୁଖରେ ବସି ଚୁମ୍ବୁଛନ୍ତି ରହି, ଟୋପି ଟୋପି ସୁଧା ପଡୁଛି ବହି ।
ସଖି ଗୋ ବ୍ରହ୍ମଗାୟତ୍ରୀ ଯହିଁ, ପାବନ୍ଥ ହୋଇ ରହିଅଛି ତହିଁ ॥
ଚବିଶ ଅକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମଗାୟତ୍ରୀ, ଓଲଟ ଦିବସ ଉପରେ ସ୍ଥିତି ।
ଚାରି ପାଖେ ଚାରି ଶିଖା ପ୍ରକାଶେ, ଅଜପାମଣ୍ଡଳ ତହିଁରେ ଦିଶେ ।
ସଖି ଗୋ ଚଉବନ ଅକ୍ଷର, ବାରମାତ୍ରା ଘେନିଅଛି ଦେହର ॥
ଧର୍ମଅଙ୍ଗ ଷୋଳ ନାୟିକା ଜାଣ, ବତିଶ ନାଏକ ହେବ ଭିଆଣ ।
ଚଉଷଠି କଳା ସେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, କଳା ଦେହରୁଟି ସେ ଅଙ୍ଗମାନ ।
ସଖି ଗୋ ଆଉ ମହିମା ନାହିଁ, ଅଗାଧର କ୍ଷୀରସାଗର ସେହି ॥
ଷୋଳସହସ୍ର ଗୋପୀ ଛନ୍ତି ରହି, ଷୋଳସସ୍ର ଦେବକନ୍ୟାଙ୍କ ଦେହୀ
ବତିଶସସ୍ର ଠିକରେ ସେ ଜାଣ, ତ୍ରିପୁରା ଘେନି ଖଟିଛନ୍ତି ପୁଣ ।
ସଖି ଗୋ ଆଉ ବତିଶସସ୍ର, କିଶୋର ବିହାରେ ଏହାଙ୍କ ବାସ ॥
ପୁରୁଷ ଅଙ୍ଗ ତହିଁ ଦେଖା ନାହିଁ, ସବୁ ଗୋପୀକା ଅଙ୍ଗଟି ଯେ ସେହି ।
ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲମ୍ପଟ ସ୍ଥାନ, କୋଟି କୋଟି ରୂପ ତହିଁରୁ ଜନ୍ମ ।
ସଖି ଗୋ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି, ଆଣୁଆ ଗୋପାଳ ବେଢ଼ିଅଛନ୍ତି ॥
ନବୀନ ମାଧବ ସେ ବଂଶୀଧାରୀ, ତାଳ ମୃଦଙ୍ଗ କରେ ଛନ୍ତି ଧରି ।
କିଣି କିଣି କିଙ୍କିଣୀ ଶବ୍ଦ କରେ; ଗୋପୀନାଥଙ୍କୁ ଦେଖିବା ସେଠାରେ
ସଖି ଗୋ ପରାପରଟି ନାହିଁ, ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାହାସ ଦେଖିବା ସେଠାଇଁ ॥
ଉଦେ ହୋଇଛି କି ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଜହ୍ନ, ଚାରିପାଖରେ ତାହାଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ।
ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା ସରସ୍ୱତୀ ଧାର, ବହି ପଡୁଅଛି ରାଧା କୁଚର ।
ସଖି ଗୋ କୃଷ୍ଣ ଲୁଚିଛି ତହିଁ, ସୁଧାରସ ତହିଁ ପଡୁଛି ବହି ॥
କୋଟି କୋଟି ଦେବୀ ତହିଁରୁ ଜାତ, ବିମଳା ସହିତେ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ରୂପ ।
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସରସ୍ୱତୀ ଯହିଁରୁ ଜନ୍ମ, ଗଉରୀ ବରାହୀ ଆଦି ଉପାମ ।
ସଖି ଗୋ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳର କଥା, ଦୀନ ଅଚ୍ୟୁତି ପାତିଅଛି ମଥା ॥

ସପ୍ତମ ଛାନ୍ଦ:-

କୋଟି କୋଟି ବିଷ୍ଣୁ ଯହିଁରୁ ଜନ୍ମ, ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯେ ନିତ୍ୟସ୍ଥାନ ।
କୋଟି କୋଟି ବେଢ଼ିଛନ୍ତି ଦୁଆରେ, ନିତ୍ୟରାହାସ ଲୀଳା ଅବତାରେ ।
ସଖି ଗୋ ପାଦପଦ୍ମେ ସେବିବା, ରାଧା ଅଙ୍ଗରୁ ଅମୃତ ପିଇବା ॥
ନାନା ଲୀଳାରସ ଉଦୟ ତହିଁ, ଏଥିରୁ ଆଉ ଅଧିକ ସେ ନାହିଁ ।
ପଞ୍ଚଶାଖାଙ୍କର ଗହଣ ବିଧି, ଅଷ୍ଟନାୟିକା ଯହିଁରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ।
ସଖି ଗୋ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ମହିମା, କହି ନୋହି ଆଉ ତା ଗୁଣ ସୀମା ॥
ବଟପୁଟରେ ଅନନ୍ତ ପ୍ରକାଶ, ବଟ ବେଢ଼ି ଲୀଳା ନିତ୍ୟରାହାସ ।

ନିଗମ ସୁବୁଦ୍ଧି ରୂପକୁ ଧାୟି, କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ମୂଳ ଅଟଇ ।
ସଖି ଗୋ ସେହି ରୂପ କ୍ଷରୁଛି, ଶୂନ୍ୟରେ ଦେବୀ ଗୁପତେ ରହିଛି ॥
ଦ୍ୱାଦଶ ଯୋଜନ ବେଦୀ ଅଟଇ, ଚାରି କୋଣେ ଚାରିବେଦ ଖଟଇ ।
ହୀରା ନୀଳା ଆଦି ବୈଦୁର୍ଯ୍ୟ କାମ, ଅଷ୍ଟନିଧିରେ ହୋଇ ପରି ଧାମ ।
ସଖି ଗୋ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ, ମାଣିକ୍ୟର ଜ୍ୟୋତି ଯହିଁ ପ୍ରଧାନ ॥
ଏମନ୍ତ ହୋଇଣ ସେ ସିଂହାସନ, ହ୍ଲୀଂ ଶ୍ଲୀଂ କ୍ଲୀଂ ବୋଲିଣ ଜାଣ ।
ଓକାର ଅକ୍ଷର ମକାର ଘେନି, ହଉଁ ଷଉଁ ବୋଲି କରନ୍ତି ଧ୍ୱନି ।
ସଖି ଗୋ ଦ୍ୱାରେ ଧ୍ୱନି ଲାଗିଛି, ଏକା ସୂତ୍ରରେ ଶବଦ ଫେରୁଛି ॥
ସବୁ ଗୋପୀ ଏକମେଳ ହୋଇଲେ, ନିତ୍ୟରାହାସ ଏକତ୍ୱେ ରମିଲେ ।
ବଟ ପୁଟ ଶିଖ ରାଧାଶରଣ, ପାମର ଅଚ୍ୟୁତ ପଶେ ଶରଣ ।
ସୁଜନେ ଏହି ରସରେ ରସ, ସୁଧାରସ ଖାଇ କଳ୍ମଷ ନାଶ ॥

[ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟର ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାକୁ ଯୋଗାଧାରୀ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଏହି 'ନିତ୍ୟରାହାସ'ରେ ଦେଇଛନ୍ତି । ନିତ୍ୟରାହାସ ସ୍ଥଳରେ ରାତି ଦିନ ନାହିଁ, ପରାପର ନାହିଁ, ତାହା ଅଭେଦ୍ୟ ଓ ଅଗମ୍ୟ । ସେ ସମସ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଭାବନାର ପରପାରରେ; ଚତୁର୍ଦ୍ଧାମୂରତି ସେଠାର 'ଏକଇ ରୂପ' । ସେଇଠି ଦେବନାଶନ ବଟ; ସେହିଠାରୁ ସବୁ ଦେବତାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇ ପୁଣି ସେଇଠି ପ୍ରଳୟ ହେଉଛି ।

ସେଇଠି ସହସ୍ର କମଳ ଫୁଟିଛି, କମଳ ଉପରେ ନିତ୍ୟ ରାଧିକାର ନିତ୍ୟ ରତି ଲାଗି ରହିଛି । ସେହି ରାଧାରୁ ସଚରାଚର ଜାତ ହୋଇଛି, ଦୁର୍ଗା, ପାର୍ବତୀ ଅଷ୍ଟଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ ସେହିଠାରୁ ।

ଷଡଚକ୍ରରେ କୁଣ୍ଡଳିନୀକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ସହସ୍ରାରରେ ଶକ୍ତିମୟୀର ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ହେଉଛି; ତନ୍ତ୍ରର ସାଧନା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଆହୁରି ପଦେ ଉପରକୁ ଉଠି ଶକ୍ତି ବା ରାଧା ଉପରେ ପୁରୁଷ ବା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବସାଇଛନ୍ତି । ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା ଓ ସରସ୍ୱତୀ ଧାରରୁ ଯେଉଁଠି ରାଧା କୁଚ ଉପରେ ସୁଧାରାଶି ଗଳି ପଡୁଛି, ସେଇଠି କୃଷ୍ଣ ଲୁଚି ରହିଛନ୍ତି । ସେଇଠି ଷୋଳସହସ୍ର ଗୋପୀ ତ୍ରିପୁରାକୁ ନେଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଚରଣ ଖଟୁଛନ୍ତି । ସହସ୍ରାର ପୁଣି ଓଲଟ ବୃନ୍ଦାବନ- କୁଞ୍ଜ; ସେଠାରେ ରାଧା ଅଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚରଣ ରଖିଛନ୍ତି; ପୁଣି ରାଧାଙ୍କର କଟି ଉପରେ କୃଷ୍ଣ ବସିଛନ୍ତି ।

ସହସ୍ରାର ପଦ୍ମକ୍ଷେତ୍ରକୁ ମନକୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତ କରି ନିତ୍ୟରାଧାର ଦର୍ଶନ ପରେ ଏକ ଅନାଦି କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦର୍ଶନ । ଏହି ସାଧନା 'ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ' ଭଜନ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ । ଓଡ଼ିଆ ତନ୍ତ୍ରର ଏହି ବିଶେଷତ୍ୱର ସୂଚନା କିଞ୍ଚିତ୍ ଏଠାରେ ମିଳୁଛି । ପ୍ରକୃତି ବା ଶକ୍ତିର ଉପଲବ୍ଧି ପରେ ଲିଙ୍ଗାତିରିକ୍ତ ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ସମୀପସ୍ଥ ହେବା ହେଉଛି ନିତ୍ୟରାହାସ ଦେଖିବା । ତନ୍ତ୍ରରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱପ୍ରଧାନତା ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ 'ନିତ୍ୟରାହାସ' ପୋଥିଟିର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ରହିଛି । ଆହୁରି ବେଶି ଓଡ଼ିଆ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାହିତ୍ୟ ମିଳିବା ପରେ ଏ ଦିଗରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଅଧିକ ସୁଗମ ହୋଇଯିବ ।

'ରାହାସ' ଶବ୍ଦଟି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କଠାରୁ ନେଇ ପୂର୍ଣ୍ଣତାନ୍ତ୍ରିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦ୍ୱାରା ପରମ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଚିହ୍ନାଇ ଦେବାର ଯେଉଁ ଚମତ୍କାରିତା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦେଖାଇଛନ୍ତି, ଧର୍ମ-ସାହିତ୍ୟରେ ତାହା ଅପୂର୍ବ ଓ ଅତୁଳନୀୟ ।]